

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХРЕСТОМАТІЯ з ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ і ПРАВА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
Юрінком Інтер
2003

ББК 67.2(4УКР)я73
Х 91

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-230 від 5 лютого 2003 року)*

Рецензенти:

Р. А. Калюжний, доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Київського інституту внутрішніх справ;

В. О. Щербак, доктор історичних наук, професор,
декан факультету гуманітарних наук Національного
університету «Києво-Могилянська академія»

Упорядники:

А. С. Чайковський (керівник), доктор історичних наук,
професор, дійсний член Української академії історичних наук;

О. Л. Копиленко, доктор юридичних наук, професор,
дійсний член Академії правових наук України;

В. М. Кривоніс, кандидат історичних наук, доцент;

В. В. Свистунов, доцент;

Г. І. Трофанчук, кандидат історичних наук, доцент

Х 91 **Хрестоматія з історії держави і права України:** Навч. посіб. /
Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кри-
воніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. — К.: Юрінком Інтер,
2003. — 656 с.

ISBN 966-667-101-8

У хрестоматії вміщено законодавчі та інші матеріали, що характе-
ризують суспільний лад, державний механізм, галузі права в Україні з
найдавніших часів до сьогодення.

Збірка надасть можливість поглибленого вивчення найважливіших
проблем вітчизняної історії держави і права.

Розрахована на студентів, слухачів, аспірантів, викладачів навчаль-
них закладів юридичного профілю, широкий читацький загал.

ББК 67.2(4УКР)я73

ISBN 966-667-101-8

© Колектив упорядників, 2003

© Художнє оформлення
Юрінком Інтер, 2003

Для поглибленого розуміння історико-правових і державотворчих процесів на терені України-Руси, які відбувалися у різні періоди її існування, важливе значення має вивчення документів і матеріалів. З цією метою паралельно з розглядом теоретичних положень, що містяться у підготовленому авторським колективом підручнику «Історія держави і права України», пропонується «Хрестоматія з історії держави і права України». Подані в ній джерела охоплюють період з найдавніших часів до кінця ХХ століття.

Слід зазначити, що обмежений обсяг видання дозволив укладачам подати щонайменшу частку з тієї величезної маси законодавчих актів, інших нормативно-правових документів, що їх було прийнято в Україні за участі різних політичних сил, державних і правових інституцій протягом понад тисячоліття. Як наслідок, зміст цієї праці, з одного боку, визначався потребами слухачів і студентів вищих навчальних закладів освіти у вивченні, насамперед, у ході самостійної роботи, а також під час семінарських і практичних занять пропонованого навчального курсу, з іншого — переслідувалася мета надати можливість для більш детального ознайомлення з основними, багато в чому епохальними документальними свідченнями, що часто, як це зрозуміло сьогодні, визначали головні напрями державотворчих і правових процесів в Україні.

В основу періодизації як підручника, так і поданих у хрестоматії відомостей, покладено проблемно-хронологічний підхід. Для полегшення користування останньою вміщені документи і матеріали розташовано відповідно до тем, що розглядаються у теоретичному курсі. Разом з тим, кількість поданих у кожному конкретному випадку документів з об'єктивних причин не є рівнозначною. Найбільш насиченими є розділи: «Козацько-гетьманська держава (середина XVII — кінець XVIII ст.)»; «Держава і право України в 1917—1920 рр.»; «Радянська державність і право в Україні» тощо. Значно меншими є розділи «Стародавні держави на території Північного Причорномор'я (IX ст. до н. е. — XI ст. н. е.)»; «Джерела та основні риси права Київської Русі»; «Галицько-Волинська держава» та ін.

Найбільш складно було підібрати матеріали до сьомого розділу праці «Запорозька Січ». З одного боку, існування козацької республіки глибоко вкорінено у народній пам'яті і значно вплинуло на державотворчі процеси в Україні, з іншого — феноменом цього державного ут-

ворення є те, що однакові за формою для будь-якого режиму веління і дії тут ґрунтувались на засадах послідовного демократизму, незмінно служили справі соціальної справедливості і, водночас, забезпечували твердий порядок.

І найголовніше: при обранні старшини, в судах, у ході визначення винуватості, виду злочину й покарання, а також його міри та способу виконання, вирішенні багатьох інших державно-правових питань, запорожці керувалися не писаними законами, а стародавніми військовими звичаями, словесним правом і здоровим глуздом. Власне, писаних законів від січового товариства не можна було й чекати. Все історичне життя низового запорозького війська було наповнене майже безперервними походами та битвами. На облаштування порядків та внутрішнього життя на основі тих чи інших законодавчих актів не вистачало ні часу, ні бажання. Нарешті, писаних законів козацька маса просто намагалась уникнути, побоюючись, щоб у лабіринті статей, пунктів, параграфів тощо не потонули вільності посполитих. Показове й інше: керуючись у своїй практиці лише звичаєвим правом, запорозькі судді при розгляді справ ніколи не дозволяли собі сваволі, тяганини та казуїстичних вивертів. Останнє й зумовило той факт, що при відборі матеріалів до розділу укладачі основну увагу вимушено звернули на історичні свідчення тогочасних вчених-мандрівників Михайла Литвина, Гамберіні, Л. Міллера, Еріха Лясоти, Папроцького, Джильса Флетчера, Гійом-ле-Васера де Бопляна, а також загальновідомого наукового дослідження видатного українського вченого-історика Д. І. Яворницького.

Переважну більшість документів подано у витягах. При цьому передбачалося, за рахунок скорочення другорядних деталей і фактів, і, як наслідок, економії обсягу видання, подати головні, найважливіші й найістотніші положення, що містяться в них. З іншого боку, привернути увагу читачів до максимально можливої, у наших умовах, загальної кількості першоджерел. Частину ж матеріалів (у переважній більшості невеликих за змістом), надруковано повністю. Дати, вказані до 1 лютого 1918 року, подано за старим стилем. Зважаючи, що чимало законодавчих і нормативно-правових актів запозичено з різних друкованих праць, деякі з них подано мовою оригіналу. В окремих випадках, згідно з сучасним українським правописом, свого часу здійснено кваліфікований переклад деяких джерел.

Подані документи і матеріали мають відповідну нумерацію. Щоб полегшити їх сприйняття й оцінку, до деяких додано легенди, примітки, пояснення тощо. Цей факт, з огляду укладачів, може послугувати істотним орієнтиром і спонукальним мотивом до більш поглибленого вивчення державотворчих процесів і нормативно-правової бази історичного минулого нашої держави.

Стародавні держави на території Північного Причорномор'я (IX ст. до н. е. — VI ст. н. е.)

1.1. Геродот¹ про розселення скіфів

...Починаючи від торжища борисфенітів² (цього самого серединного з приморських пунктів усієї Скіфії), першими живуть калліпіди, що є еллінами — скіфами, а вище їх друге плем'я, яке зветься алазонами³. Ці останні, як і калліпіди, в усьому іншому живуть однаково із скіфами, але сіють і вживають у їжу хліб, а також цибулю, часник, сочевицю й просо. Вище алазонів живуть скіфи-хлібороби, які сіють хліб не для власного вжитку на їжу, а на продаж. Вище них живуть неври⁴, а країна, що лежить на північ від неврів, наскільки ми знаємо, не заселена людьми.

Ці племена живуть по річці Іпаніду⁵ на захід від Борисфену⁶, а якщо переїхати через Борисфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби, яких елліни, що живуть на річці Іпаніду, називають борисфенітами, а самих себе ці елліни звать ольвіополітами⁷. Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапу⁸, а на північ — простір на одинадцять днів плавби вгору по Борисфену. Над ними вже на широкий простір розкинулась пустиня; за пустинею живуть андрофаги (людоїди), особливе плем'я, зовсім не скифське. Вище них лежить уже справжня пустиня, і там не живе, наскільки нам відомо, жоден народ.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавле-

¹ Грецький історик і географ, жив близько 484—425 рр. до н. е. Наведено уривки з його четвертої книги «Історія греко-перських воєн».

² Населення Подніпров'я.

³ Алазони, алани — скіфське плем'я.

⁴ Слов'янське плем'я.

⁵ Гінаніс, Іпанід — Південний Буг.

⁶ Дніпро.

⁷ Жителі м. Ольвія.

⁸ Інгулець.

на дерев, за винятком Полісся, ці кочівники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який простягається до річки Герри¹.

По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі і найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами. Місцевість, яку вони займають, простягається на південь до Тавріки², а на схід — до рову, який викопали нащадки сліпих, і до торжища при Меотійському озері³, званого Крімнами; частина ж їх володіння простягається до річки Танаїду⁴. Місцевості, що лежать на північ від царських скіфів, займають меланхлени (чорноризці), особливе, не скіфське плем'я. Вище меланхленів, наскільки нам відомо, лежать озеро і безлюдна пустиня.

За річкою Танаїдом уже не скіфська земля, перша з тамтешніх ділянок землі належить савроматам, які, починаючи від рогу Меотійського озера, займають простір на п'ятнадцять днів дороги на північ; по всій цій землі немає ні диких, ні садових дерев. Вище від савроматів на другій ділянці живуть будіни⁵, що займають місцевість, суцільно вкриту різноманітним лісом.

Вище будінів на північ спочатку простягається пустиня на сім днів дороги, а за пустинею, більше в напрямку на схід, живуть фіссагети, плем'я багатолюдне і особливе; живуть вони полюванням. Поряд з ними в тій же місцевості живе народ, що зветься іірками; вони також займаються полюванням таким чином: мисливець, вилізши на дерево, якими густо вкрита ця країна, підстерігав звіра; у кожного наготові кінь, привчений лягати на живіт, щоб бути нижчим, і собака; коли мисливець з дерева побачить звіра, він стріляє з лука, потім сідає на коня і пускається навздогін, причому не відстає і собака. Вище іірків, у напрямку на схід, живуть другі скіфи, які відділились від царських і прибули в цю землю.

Вся описана країна відрізняється таким суворим кліматом, що на протязі 8 місяців там стоять нестерпні холоди; в цей час не зробиш грязі, проливши воду на землю, хіба що розкладеш вогонь; море і весь Боспор Кімерійський замерзають так, що скіфи, які живуть по цей бік рову, юрбами переходять по льоду і возами переїжджають на той бік, у землю сіндів.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 8—10.

¹ Кінські води. За деякими припущеннями — р. Орель.

² Давня назва Криму.

³ Азовське море.

⁴ Танаїд, Танаїс — р. Дон.

⁵ Скіфське плем'я.

1.2. Геродот про життя і звичаї скіфів

Все найважливіше для життя є в скіфів у достатку. Звичаї ж у них такі. Вони шанують тільки таких богів: вище за всіх Естію¹, потім Зевса² і Землю, визнаючи останню дружиною Зевса, далі Аполлона³, Небесну Афродіту⁴, Ірідю⁵ і Арея⁶. Ці божества шанують усі скіфи, а так звані скіфи царські приносять жертви ще й Посейдонові⁷. Естія — поскіфському зветься Гавіті, Зевс — Папай, на мою думку, цілком правильно. Земля — Апі, Аполлон — Гіпосір, Афродіта Небесна — Аргім-паса, Посідон — Фагімасад. Скіфи не мають звички ставити кумирів, вівтарів і храмів жодному божеству, крім Арея; споруди ж на честь останнього у них у звичаї.

Спосіб принесення жертв усім божествам у всіх скіфів однаковий і полягає в такому: жертвена тварина ставиться із зв'язаними передніми ногами, а той, хто приносить жертву, стоячи позаду тварини, тягне за кінець вірówki і перекидає її на землю; в той час як тварина падає, він звертається до того божества, якому приносить жертву, потім накидає петлю на шию тварини, повертає палку, встромлену в петлю, і задушує тварину, не запаливши вогню і не виконавши посвячень і узливання; задушивши тварину і знявши з неї шкіру, жертвоприносітель починає варити м'ясо.

Через те, що скіфська земля дуже бідна на ліс, то скіфи придумали такий спосіб варити м'ясо: здерши з тварини шкіру, очищають кістки від м'яса, потім кладуть його в казани місцевого виробу, якщо такі є; ці казани найбільше схожі на лесвійські чаші, тільки далеко більші за них; поклавши м'ясо в ці казани, запалюють кістки тварин і на них варять м'ясо; якщо казана нема, то вкладають усе м'ясо в шлунки тварин, підливають води і запалюють кістки; вони горять прекрасно, а очищене від кісток м'ясо легко вміщується в шлунку. Таким чином бик сам себе варить, а також і всі інші жертвені тварини. Коли м'ясо звариться, то жертвоприносітель, відділивши божеству найкращі шматки м'яса і нутрощів, кидає їх уперед. У жертву приносять різну скотину, а особливо коней...

...Військові звичаї у них такі: скіф п'є кров першого забитого ним ворога, а голови всіх забитих у бою відносять до царя, бо той, хто приніс

¹ Богиня домашнього вогню.

² Верховний бог, володар богів і людей.

³ Бог сонця.

⁴ Дочка Зевса, богиня кохання і краси.

⁵ Райдуга.

⁶ Марс, бог війни.

⁷ Владика морів.

голови, дістає частину захопленої здобичі, а той, хто не приніс, не дістає.

...Царські гробниці містяться в Геррах, до яких іде судноплавний Борисфен. Коли в них (скіфів) помре цар, тут викопують велику чотирикутну яму, виготувавши її, намащують труп покійного воском, розрізують живіт, наповнюють рубленим купером, ладаном, насінням селери, ганусом, потім знову зашивають, беруть труп і на возі везуть до другого племені. Ті, до яких везуть покійника, роблять те ж, що царські скіфи: відрізують собі частину вуха, обстригають навкруги волосся, надрізують руки, роздряпають лоб і ніс і простромляють стріли крізь ліву руку. Звідти везуть на возі труп царя до другого підвладного їм племені, причому ті, до яких приїжджали раніш, ідуть за ними. Об'їхавши таким чином з трупом усіх, вони приїжджають до Геррів, які з усіх підвладних народів живуть на найвіддаленішій окраїні і в землі яких знаходиться кладовище. Тут кладуть труп у могилу на підстилці, по обидва боки його стромляють списи, на них кладуть дошки і вкривають їх очеретом, а в решті простору могили ховають одну з наложниць царя, перед тим задушивши її, а також винодара, кухара, конюха, слугу, візника, коней, по добірній штуді різної іншої скотини і золоті чаші (срібло і мідь зовсім не вживається); після всього цього вони всі насипають великий курган, намагаючись зробити його якомога більшим.

Після того, як мине рік, знову роблять так: із слуг, що залишались, вибирають найздібніших (вони природні скіфи, бо цареві служать ті, яким він сам накаже, а купованих рабів у них зовсім немає) і з них п'ятдесят чоловік, а також п'ятдесят найкращих коней задушують... Розставивши навколо могили таких вершників, скіфи розходяться.

Так ховають скіфи своїх царів; на випадок же смерті одного із інших скіфів найближчі родичі обвозять покійного на возі по всіх його друзях; кожний з них частує провозятих, причому і покійникові пропонує частину всіх подаваних іншим страв. Приватних осіб возять таким чином сорок днів, а потім ховають...

...В їх землі ростуть коноплі, дуже схожі на льон, крім висоти і товщини; з цього погляду коноплі значно перевищують льон; вони ростуть і в дикому стані і сіються. Фракійці роблять з них одяг, дуже схожий на ляний, так що навіть людина, яка не дуже на цьому знається, не може розібрати, чи зроблене вбрання з льону, чи з конопель; а хто не бачив конопляної матерії, той вважатиме конопляне вбрання за ляне.

Скіфи беруть насіння цих конопель, входять під повсть і кидають насіння на розпечене каміння. Від кинутого насіння здіймається такий дим і пара, що ніяка грецька парова баня не перевершить цієї скіфської. Скіфи захоплюються такою банею і виють від утіхи: це заміняє їм об-

мивання, бо вони зовсім не миють собі тіла водою. Жінки їх труть об шорсткий камінь, кипарисове, кедрове й ліванне дерево, підливаючи до них води, і густою масою, що при цьому утворюється, вимазують собі все тіло і обличчя: це дає тілу приємний запах, а коли на другий день знімуть мазь, то воно стає чистим і глянцеватим.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 11—13.

1.3. Гіппократ¹ про життя і звичаї скіфів (V ст. до н. е.)

В Європі є скіфський народ, що живе тепер навколо озера Меотиді і відрізняється від інших народів. Назва його савромати. Жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата, а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки прийде потреба поголовне виступати в похід...

Щодо зовнішнього вигляду інших скіфів, саме схожості їх між собою і несхожості з іншими народами, можна сказати те саме, що й про єгиптян, виключаючи те, що в других це зумовлюється спекою, а в перших холодом. Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену, по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи; звуться вони кочівниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні, вони кругом закриті повстю і зроблені подібно до домів: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя і звичаї скіфів.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 13—14.

¹ Грецький вчений V—IV ст. до н. е., основоположник медицини Стародавньої Греції. Наведений уривок — це витяг з його праці «Про повітря, воду і місцевість».

1.4. Повідомлення Страбона¹ про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря

Якщо пливти з Таміракської затоки², то ліворуч буде містечко і друга гавань херсонесців. Потім, якщо пливти вздовж берега, на південь виступає великий мис, що становить частину цілого Херсонесу. На ньому розташоване місто іраклеотів³, колонія тих, що живуть на південному березі Понта, яке зветься також Херсонесом (тобто півостровом) і міститься на 4400 стадій⁴ плавби від гирла Тіри⁵.

...Між містом і мисом є три гавані, потім іде стародавній Херсонес, що лежить у руїнах, за ним бухта з вузьким входом, коло якої переважно влаштовували свої розбійницькі кубла таври⁶, скіфське плем'я, які нападали на тих, що рятувались у цій бухті, зветься вона бухтою Символів⁷. Вона з другою бухтою, що зветься Ктенунтом⁸, утворює перешийок в 40 стадій. Це й є той перешийок, який замикає малий Херсонес, що становить, як ми сказали, частину великого Херсонесу, і має на собі місто з однаковою з півостровом назвою — Херсонес.

Це місто раніше користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Євпатора, який хотів іти на варварів, що живуть вище перешийка до Борисфену й Андрія⁹. Ці походи були готуванням до війни з римлянами. Через це він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і став воювати з скіфами, що були тоді під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі; їх, за свідченням Посідонія, було п'ятдесят, а за свідченням Апполлоніда — вісімдесят. Він силою підкорив їх собі і в той же час зробився владарем Боспору, яким добровільно поступився йому тодішній його володар Парісад. З тієї пори і дотепер місто Херсонес підкорене владикам Боспору... Від Феодосії до Пантікапея близько 530 стадій; вся ця земля багата на хліб, має села і місто з доброю гаванню, зване Німфей¹⁰. Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселе-

¹ Грецький історик і географ (63—23 р.р. до н.е.), мандруючи, він зібрав значний матеріал з історії і географії. Наведено витяг з його праці «Географія».

² Сучасна Севастопольська бухта.

³ Переселенці з Малої Азії.

⁴ Давня грецька міра довжини — 125 кроків.

⁵ Найвірогідніше протока Босфор.

⁶ Населення давнього Криму.

⁷ Невелика затока біля сучасного Севастополя.

⁸ Невелика бухта на південний захід від сучасного Севастополя.

⁹ Затока в Бузькому лимані.

¹⁰ Від німфи — у давній грецькій міфології надприродні істоти, богині у вигляді дівчат, які жили в гротах і вузьких протоках і відали морською стихією.

ний колом у 20 стадій; на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами¹. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада², аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові...

Великий Херсонес і виглядом, і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніш боспорські тирани володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотіди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни до перешийка і Каркінітської затоки³ займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, мабуть, і країна за перешийком до Борисфену, звалися Малою Скіфією. Через безліч переселенців, які переправлялись сюди з-за Тіру і Істра і заселяли цю країну, значна частина її теж дістала назву Малої Скіфії, бо фракійці віддавали їм землю, почасти примушувані силою, почасти ж унаслідок поганої якості ґрунту, бо більша частина цієї країни болотиста.

Що ж до Херсонесу, то, за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії, вся інша його частина становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату на хліб; земля, зорана абияк, будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять. Жителі давали в данину Мітрідатові 180 000 медимнів⁴ хліба і 200 талантів⁵ срібла разом з азіатськими містечками коло Сіндіки. І в давніші часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солону рибу з Меотіди. Розповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам 2 100 000 медимнів, ці самі жителі півострова спеціально звалились хліборобами через те, що народи, які жили вище них, були номади, що жилися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром, молоком і сироваткою (остання, особливим способом приготовлена, є для них ласощами). Через те саме поет і назвав усіх тутешніх жителів молокоїдами. Номади займаються більше війною, ніж розбійництвом, і війни ведуть за данину, віддавши землю у володіння бажаним займатися хліборобством, вони задовольняються одержанням умовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення щоденних життєвих потреб; у випадку ж несплати грошей орендаторами — починають з

¹ Вихідці з грецької колонії в Малій Азії — міста Мілета.

² Представники царської династії Пантікапеїв у III—II ст. до н. е.

³ Тепер Арабатська затока.

⁴ Давньогрецька міра ваги, що дорівнює трьом пудам (48 кг).

⁵ Давньогрецька велика грошово-вагова одиниця; міра ваги сучасної Греції (150 кг).

ними війну. Ось чому поет назвав цих самих людей і справедливими, і разом з тим не маючими засобів. Справді, вони навіть не починали б війни, якби їм правильно сплачували данину. А не платять їм ті, які певні в своїх силах, так що можуть або легко відбити нападників, або перешкодити вдертю...

Хлібороби ж хоч і вважалися щодо войовничості людьми більш мирними і цивілізованішими, але, будучи корисливими і стикаючись з морем, не втримуються від розбою і подібних незаконних засобів збагачення.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 14—16.

Ранньофеодальна держава Київська Русь (VI — початок XIII ст.)

2.1. Про антів та їх протистояння з аварами. Витяг з «Історії» Менандра Протектора

559 р. Вожді антські доведені були до тяжкого становища і втратили свої надії. Авари грабували і спустошували їхню землю. Пригнічені нападами ворогів, анти відправили до аварів посланником Мезаміра, сина Ідарізієва, брата Келагастова, і попросили допустити їх викупити деяких полонених з свого народу. Посланник Мезамір, базіка і хвалько, як тільки прибув до аварів, закидав їх зарозумілими й навіть зухвалими виступами. Тоді Котрагіг, який був пов'язаний спорідненістю з аварами й подавав проти антів найбільш неприязні поради, слухаючи, що Мезамір говорить зарозуміліше, аніж це дозволено посланнику, сказав кагану: «Цей чоловік має великий вплив між антами і може сильно діяти проти тих, які хоч скільки-небудь є його ворогами. Треба вбити його, а потім без великого страху напасти на ворожу землю». Авари, переконані словами Контрагіга, ухилилися від звичної до особи посланника поваги, проігнорували права і вбили Мезаміра. Відтоді більше, ніж раніше, почали авари розоряти землю антів, не перестаючи грабувати й поневолювати жителів.

577—578 рр. Отже, поки проходив час в цих переговорах і посли обох держав займалися ними, а про східну війну нічого не було відомо, слов'янський народ в числі біля 100 000 чоловік спустошував Фракію й багато інших областей. Це було на четвертому році царювання Тиверія Константина.

578 р. Еллада була спустошена склавінами, з усіх сторін нависла над нею біда. Тиверій не мав достатніх сил протистояти і одній частині ворогів, тим менш всім разом... Відправив він посольство до князя аварів Баяна... Тиверій схилив його воювати проти склавів, для того, щоб, розоряючи римські області... повернулися на свою рідну землю й, бажаючи допомогти їй, перестали грабувати римську... Як тільки авари переправилися на протилежний берег (Істра), вони почали негайно палити поселення склавів, розоряти їх і спустошувати поля. Ніхто з проживаючих там варварів не посмів вступити з ними у бій; всі втекли

у хащі й густі ліси. Зрештою, похід аварів проти склавів був наслідком не тільки посольства кесаря й бажання Баяна виявити йому подяку за виявлені йому ласки, — він здійснювався і з власної ворожості Баяна до склавів. Адже перед тим вождь аварів відправив посольство до Даврїта і до найважливіших князів склавівського народу, вимагаючи, щоб вони покорилися аварам і зобов'язалися платити данину. Даврїт і старшина склавівські відповіли: «Чи народилася на світі й зігрівається проміннями сонця ця людина, яка б підкорила собі силу нашу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти, і в цьому ми впевнені, поки будуть на світі війна й мечі».

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 3 т. — К., 1997. — С. 16—17.*

2.2. Маврикій¹ у «Стратегіконі» про слов'ян і антів

ХІ. 5. Племена слов'ян і антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до волі, їх ніяким чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони багаточисельні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі.

До прибуваючих до них іноземців вони ставляться ласкаво й, виявляючи їм знаки своєї поваги, [при переході їх] з одного місця в інше охороняють їх при необхідності, так що якщо б виявилось, що через недбалість того, хто приймає в себе іноземця, останній зазнав [якоїсь] шкоди, приймаючий його раніше починає війну [проти винного], вважаючи справою честі помститися за чужоземця. Тих, хто знаходиться у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, на протязі необмеженого часу, а, обмежуючи [термін рабства], певним часом пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися геть чи залишитися там [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів.

У них велика кількість різноманітної худоби і плодів земних, що лежать у купах, особливо проса і пшениці.

Скромність їх жінок перевищує всяку людську природу, так що більшість із них вважають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя.

Вони селяться у лісах, біля важкодоступних рік, боліт та озер, влаштовують у своїх житлах багато виходів... Необхідні для них речі вони заривають у тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть життя бродяче.

¹ Візантійський імператор (582—602 рр.), історик. Наприкінці VI ст. він написав poradник своїм полководцям про ведення війни проти слов'ян — «Стратегікон».

Воювати зі своїми ворогами вони люблять у місцях, що поросли густим лісом, у тіснинах, на урвищах, з вигодою для себе користуються [засідками], раптовими атаками, хитрощами, і вдень, і вночі винаходячи багато [різноманітних] способів. Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершуючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються дома, захоплених зненацька раптовим нападом, поринають у пучину води. При цьому вони тримають в роті спеціально виготовлені великі, видовбані всередині тростини, які доходять до поверхні води, а самі, лежачи навznak на дні [ріки], дихають з їх допомогою, і це вони можуть робити на протязі багатьох годин, так що абсолютно не можна догадатися про їх присутність...

Кожен озброєний двома невеликими списами, деякі мають також щити... Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, намоченими особливим ядом, сильно діючим...

Не маючи над собою голови і ворогуючи один з одним, вони не визнають воєнного строю, нездатні битися у правильній битві, показуватися на відкритих, рівних місцях. Якщо і станеться, що вони відважилися іти на бій, то вони в час його з криком трохи просуваються вперед всі разом, і якщо противник не витримує їх крику, похитнеться, то вони сильно наступають, у протилежному випадку починають тікати, не поспішаючи помірятися з силами супротивника у рукопашному бою. Маючи велику допомогу в лісах, вони направляються до них, оскільки серед тіснин вони вміють відмінно воювати. Часто здобич вони кидають [нібито] під впливом розгубленості і біжать у ліс, а потім, коли наступаючи кидаються на здобич, легко піднімаються і завдають супротивнику зло...

Словом, вони підступні і не тримають свого слова відносно договорів, їх легше підпорядкувати страхом, ніж подарунками. Оскільки між ними нема одностовства, то вони не збираються разом, а якщо і зберуться, то вирішене ними тут же порушують інші, оскільки всі вони ворожі один одному і ніхто не хоче поступитися іншому.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 3 т. — К., 1997. — С. 18—19.*

2.3. «Повість минулих літ» про розселення слов'ян

...Ці слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами, інші сіли на Двіні й назвалися полочанами по річці, що впадає в Двіну й носить назву Полота. Ті ж

слов'яни, котрі сіли біля озера Ільменя, прозвалися своїм ім'ям — слов'янами, й побудували місто та назвали його Новгородом. А інші сіли по Десні, й по Сеймі, й по Сулі й назвалися северянами. І так розійшовся слов'янський народ, а по його імені і грамота назвалась слов'янська...

Поляни ж жили в ті часи й володіли своїми родами, бо й до тієї братії були вже поляни і жили вони родами на своїх місцях, володіючи кожен своїм родом. І були три брати: один на ім'я Кий, другий — Щек, третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

...По смерті братів цих поляни пригноблювалися древлянами та іншими навколишніми людьми. І знайшли їх хозари сидячими на горах цих у лісах і сказали: «Платіть нам данину». Поляни, порадившись, дали від диму по мечу. І віднесли їх хозари до свого князя й до своїх старійшин, і мовили їм: «Ось нову данину захопили ми». Ті ж спитали у них: «Звідкіля?». Вони ж відповіли: «В лісі на горах над рікою Дніпром». Знову спитали ті: «А що дали?» Вони ж показали меч, і мовили старці хозарські: «Не добра ця данина, княже: ми добули її зброєю, гострою лише з одного боку, тобто шаблями, а у цих зброя на два боки гостра, тобто мечі: стануть вони коли-небудь збирати данину і з нас, і з інших земель». І збулося це все, бо ж не по своїй волі говорили вони, а по божому повелінню.

В літо 360 [852 рік], індікта 15, коли почав царювати Михаїл, стала прозиватися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що при цьому цареві приходила Русь на Цареград, як пишеться про це в літописанні грецькому. Ось чому з цієї пори почнемо і числа покладаємо.

Давня історія України: У 2 кн. / П. П. Толочко (керівник авт. колективу), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. — К., 1995. — Кн. 2. — С. 203.

2.4. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором (945 р.)

Року [945] прислали Роман, і Константин, і Степан послів до Ігоря відновити попередній мир. Ігор же говорив з ними про мир. Ігор послав своїх мужів до Романа, Роман же скликав бояр і сановників. Привели руських послів і звелиди говорити і писати промови обох сторін на грамоті [пергаменті]...

І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Константина, і до Степана, до великих царів грецьких, утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть. І якщо хто з руських замислить зруйнувати цю дружбу, то хрещені з них хай приймуть за те помсту від бога вседержателя і осудження на погибель вічну, а нехрещені хай не приймуть допомоги від бога і від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, хай будуть посічені мечами своїми і [вбиті] стрілами своїми і іншою своєю зброєю, і хай будуть вони рабами навіки в майбутньому житті. Великий князь руський і бояри його хай посилають у Грецію до великих царів грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями, як установлено для них. [Раніше] посли носили печаті золоті, а гості срібні, тепер же князь ваш узнав, що [треба] посилати грамоти до нашого царства... Якщо прийде Русь не для торгівлі, то не одержує місячини. Хай заборонить князь ваш послам і Русі, що приходять сюди, творити бешкети в селах і в країні нашій. Ті ж, що приходять з Русі, нехай живуть біля святого Мами, і коли пошле царство наше переписати їх імена, тоді вони візьмуть місячне утримання, посли — посольське, а гості — місячне, спершу візьмуть [ті, що прийшли] від міста Києва, потім — від Чернігова, і від Переяславля, і від інших міст.

І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником, без зброї, 50 мужів, і торгує, як їм треба, і знову виходить; і чиновник царства нашого хай охороняє їх, і якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно, то він виправляє [їх неправду]. Коли Русь входить у місто, то хай не завдає зла і не має права купити шовкові тканини більше по 50 золотих; той же, хто купить шовкові тканини, хай покаже їх царському чиновникові, і той привісить до тканин печать і віддасть їх тим, хто купив. Коли ж Русь іде назад, то нехай бере їжу на дорогу, скільки потрібно, і все, що треба людям, як це встановлено раніше, і повертається безпечно в країну свою, але не має права зимувати біля святого Мами.

Якщо втече раб від Русі, то раба слід спіймати, оскільки Русь прийшла в країну нашого царства, коли раб утік від святого Мами; якщо ж утікача не виявлять, то нехай наші християни дадуть присягу Русі по своїй вірі, а нехристияни по своєму закону, і нехай тоді Русь бере на нас [греках] ціну раба, як встановлено раніше, по 2 шовкові тканини за раба. Коли ж утече до Русі раб кого-небудь з людей царства нашого, або з міста нашого [тобто Царграда], або з інших міст і забере щонебудь з собою, то його повернути назад, і якщо забране цим рабом з собою буде все ціле, то слід взяти за вкрадене 2 золотих... За тих же, кого приведе Русь полоненими, взятими з нашої країни, за юнака або

дівчину дадуть 10 золотих і викуплять полоненого; якщо ж полонений середніх літ, то заплатять за нього 8 золотих і викуплять його, якщо полонений старик або дитина, то дадуть за нього 5 золотих. Коли ж виявиться хто з Русі оберненим у греків у рабство, як полонений, то буде викуплений Руссю за 10 золотих; якщо ж гречин його купив, то слід йому дати присягу перед хрестом і взяти ту ціну, яку він дав за нього. Про Корсунську країну: скільки не є міст у тій країні, хай не мають над ними влади князі руські і хай [не] воюють, і та країна їм не підкоряється, якщо ж князь руський просить у нас воїнів на допомогу, то ми дамо їх йому, скільки йому потрібно... Коли ж трапиться який-небудь злочин від греків, що перебувають під владою царства нашого, то [князі руські] не мають влади страчувати їх, але за повелінням царства нашого дістане він [покарання] за те, що вчинив. Якщо християнин уб'є русина або русин християнина, то той, хто вчинив убивство, буде затриманий родичами убитого і нехай (вони) уб'ють його. Коли ж той, хто вчинив убивство, втече, а він буде заможним, то хай візьмуть маєток його родичі вбитого; якщо ж той, хто вчинив убивство, бідний і втече, то його [треба] шукати, поки не виявлять; коли ж він буде виявлений, хай буде вбитий...

В разі ж наше царство захоче мати від вас [допомогу] у війні проти ворогів наших, то ми напишемо князеві вашому, і він пошле до нас [допомогу], скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота запишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті [імена] послів ваших і купців ваших.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 33—35.

2.5. «Повість минулих літ» про Олега, Володимира і Ярослава

В літо 6390 (882 рік). Виступив у похід Олег, взявши з собою багато воїнів і варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів, і прийшов до Смоленська з кривичами, і прийняв владу у місті, і посадив у ньому своїх мужів. Звідти відправився вниз і взяв Любеч, і також посадив своїх мужів. І прийшли до гір Київських, і довідався Олег, що князюють тут Аскольда і Дір. Заховав він одних воїв у подіях, а інших залишив позаду, а сам підійшов до гір, несучи малого Ігоря. І підійшов під Ігорське, заховавши своїх воїв, і послав до Аскольда і Діра, говорячи їм: «Ми купці, йдемо до греків від Олега і княжича Ігоря. Прийдіть до нас, до родичів своїх».

Коли ж Аскольд і Дір прийшли, усі сховані воїни вискочили із подій, і мовив Олег Аскольду і Діру: «Не князі ви і не князівського роду, але я князівського роду», а коли винесли Ігоря, додав: «Ось він, син Рюрика». І вбили Аскольда і Діра, віднесли на гору й поховали: Аскольда — на горі, що зветься нині Угорською, де тепер Ольмін двір, на тій могилі Ольга поставив церкву святого Миколи, а Дірова могила — за церквою святої Ірини. І сів Олег, княжуючи, у Києві, і сказав Олег: «Це буде мати містам руським». І були у нього варяги, і слов'яни, й інші, що прозвалися Руссю.

(988 рік). І просвітився Володимир сам, і сини його, і земля його. Було ж у нього 12 синів: Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив Вишеслава у Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав в Новгороді, посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава у Тмутаракані. І мовив Володимир: «Недобре, що мало градів біля Києва», й почали ставити городи по Десні, і по Острі, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від вятичів, і ними заселив гради, бо була війна з печенігами, і воював з ними, і перемагав їх.

В літо 6524 (1016 рік). Прийшов Ярослав на Святополка, і стали той і другий по обидва боки Дніпра, і не наважувались розпочати бій ні ці проти тих, ні ті проти цих, і стояли три місяці один проти одного. І почав воевода Святополків, роз'їжджаючи вздовж берега, докоряти новгородцям, говорячи: «Чого прийшли з кульгавим отим, ви ж теслі? Ми й поставимо вас хороми рубати нам?» Почувши це, новгородці сказали Ярославу, що «завтра ми переправимось до них, якщо ніхто інший не піде з нами, самі вдаримо по них». А настали вже заморозки. Святополк стояв між двома озерами і всю ніч пив з дружиною своєю. Ярослав же на ранок, приготувавши дружину свою до бою, засвіт переправився і, висадячись на берег, вони відштовхнули події від берега й пішли в наступ, і зійшлись обидві сторони. Була битва люта, і не могли з-за озера печеніги прийти на допомогу. І притиснули Святополка з дружиною до озера, і вступили вони на лід, і підломився під ними лід, і перемагати почав Ярослав. Побачивши це, Святополк побіг, і переміг Ярослав. Святополк втік до ляхів, а Ярослав сів у Києві, на столі батьківському і дідівському.

В літо 6545 (1037 рік). Заклав Ярослав місто велике, в якому зараз Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії, митрополію, і потім церкву святої Богородиці благовіщення на Золотих воротах, потім монастир

святого Георгія і святої Ірини. При ньому почала віра християнська плодитись та поширюватись, а чорноризці почали множитися і монастирі з'являлись. Любив Ярослав церковні устави, попів любив дуже, особливо ж чорноризців, і до книг був прихильний, часто читаючи їх і вночі і вдень. І зібрав книгописців багато, котрі переводили з грецької на слов'янську мову й письмо. І написали вони багато книг, по яким віруючі люди вчать і насолоджуються вченням божественним. Як буває, що один землю зорав, другий же засіє, а треті пожинають та споживають страву неоскудну, так і тут. Адже батько його Володимир землю зорав і спушив, тобто хрещенням просвітив. Цей же засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, отримуючи вчення книжне. Велика бо користь була від вчення книжного, книги наставляють та навчають нас шляху покаяння, бо мудрість здобуваємо і стриманість у словах книжних. Це — ріки, що тамують спрагу все світу всього, це джерела мудрості.

Давня історія України: У 2 кн. — К., 1995. — Кн. 2. — С. 204—205.

2.6. Про смерть Ярослава Мудрого і його заповіт. Поділ Київської Русі

У рік 6562 (1054). Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, поставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові... Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ.

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу...

Сам же Ярослав був слабий... Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою богові місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту...».

Літопис руський.— К., 1989. — С. 98—99.

2.7. Міжусобна війна князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів проти князя полоцького Всеслава Брячиславича (1067 р.)

В лето 6575. Заратися Всеслав, сын Брячиславль, Полоцкий, и зая Новгород; Ярославичи же трие, Изяслав, Святослав, Всеволод, совокупившие вои, идоша на Всеслава, зиме сущи велице.

И придоша ко Меньску, и Меняне затворишася в граде; си же братья взяша Менеск, [и] исекоша муже, а жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеслав поиде противу. И совокупишася обои на Немизе, месяца марта в 3 день, и бяше снег велик, [и] поидоша противу себе; и бысть сече зла, и мнози падоша, и одолеша Изяслав, Святослав, Всеволод, Всеслав же бежа. Посемь же, месяца иуля в 10 день, Изяслав, Святослав [и] Всеволод, неловавше крест честный к Всеславу, рекше ему: «приди к нам, яко не створим ти зла»; он же надеявся целованью креста, перееха в лодьи через Днепр. Изяславу же в шатер предидущю, и тако яша Всеслава на Рши у Смолинська, преступившие крест. Изяслав же привед Всеслава Киеву, всади и в поруб с двема сынома.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1946. — Т. 1. — С. 83—84.*

2.8. З'їзд князів у Любечі в справі міжкнязівських взаємин (1097 р.)

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [удіа]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [удіа]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теревовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 146.

2.9. З'їзд князів у справі міжкнязівських взаємин і відносин з половцями на Уветичах і на р. Золотчі (1100—1101 рр.)

В лето 6608. Выиде Мстислав от Давыда на море, месяца июня в 10. В том же лете братья створиша мир межи собою, Святополк, Володимир, Давыд, Олег, в Уветичих, месяца августа во 10 день¹. Того же месяца в 30, тем же месте, братья вся (сняшася), Святополк, Володимир, Давыд, Олег, и приде к им Игоревичь Давыд, и рече к ним: «на что мя есте привабили? осе есм; кому до мене обида?» И отвеща ему Володимир: «ты еси прислал к нам; хочю, братья, прити к вам и пожаловати ся своєю обиды: да се еси пришел и седишь с братьею своєю на одном ковре: то чему не жалуешься, до кого ти нас жалоба?» и не отвеща Давыд ничтоже. И стаха вся братья на коних; и ста Святополк с своєю дружиною, а Давыд и Олег с своєю разнo, кроме себе, а Давыд Игоревичь сидяше кроме, и не припустяху его к себе, но особь думаху о Давыде. И сдумавше послаха к Давыду мужи свое, Святополк Путятю, Володимир Орогостя и Ратибора, Давыд и Олег Торчина; послании же придоша к Давыдови и рекоша ему: «се ти мовлять братья: не хочем ти дати стола Володимерьского, зане вверг л еси ножь в ны, егоже не было в Русской земли; да се мы тебе не имем, ни иного ти зла не створим, но се ти даем: шед сяди в Бужьскомь, в Остроже, а Дубен и Черторыеск то ти даеть Святополк, а се ти даеть Володимир 200 гривен, а Давыд и Олег 200 гривен». И тогда послаха слы своя к Володареви и к Василкови: «пойми брата своего Василка к собе, и буди вама едина власть, Перемышль; да аще (вам) любо, да седита, аще ли ни, да пусти Василка семо, да его кормим сде; а холопы наша выдайта и смерды»; и не послуша сего Володарь, ни Василко. А Давыд седе Божьскомь, и посемя вдасть Святополк Давыдови Дорогобужь, в немже (и) умре; а Володимир вда сынови своєю Ярославу.

В лето 6609. Преставися Всеслав, Полоцкий князь, месяца априля в 14 день, в 9 час дне, в среду. В то же лето заратися Ярослав Ярополчичь Берестыи, и иде на нь Святополк, и заста и в града, и ем и, окова, и приведе и Киеву; и молися о нем митрополит и игумени, и умолиша Святополка, и заводиша и у раку святою Бориса и Глеба, и сняша с него оковы, и пустиша и. Томь же лете совокупишася вся братья:

¹ З'їзд на Уветичах відбувся для розбору князями справи про осліплення волинським князем Давидом Игоревичем тербовельського князя Василька Ростиславича.

Святополк, Володимер, и Давид, и Олег, Ярослав, брат ею, на Золотьчи; и прислаша Половці слы от всех князий ко всей братьи, просяще мира; и реша им Русскыи князи: «да аще хочете мира, да совокупимся у Сакова»; и послаша по Половце, и сняшася у Сакова, и створиша мир с Половци, и пояша тали межи собою, месяца семтября в 15 день, и разидошася разво.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1946. — Т. 1. — С. 90—91.*

Джерела та основні риси права Київської Русі

3.1. Коротка Руська Правда¹ (за Академічним списком другої половини XV ст.)

(Витяз)

Правда Руська

1. Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина [чи двоюрідний брат], або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому [не бажатиме хто] мститись, то [слід призначити] за вбитого 40 гривен, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин, то призначити 40 гривен за нього.

2. Якщо [хто-небудь] буде побитий до крові, чи до синців, то не треба шукати [цьому чоловікові] йому свідка; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів [побиття], то нехай прийде свідок; якщо ж не може [привести

¹ «Руську Правду» прийнято поділяти на три редакції — коротку, розширену та скорочену. Коротка редакція «Руської Правди» є найдавнішою (XI ст.). Її появу дослідники пов'язують з ім'ям Ярослава Мудрого та його синів. Коротка редакція регулює суспільні відносини ранньофеодального періоду. Зокрема, зберігається, хоч і зі значним обмеженням, інститут кривавої помсти. Предметом правового захисту переважно є життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті та челяді, військовий облаштунок дружинників тощо. Немає норм, спрямованих на захист феодального землеволодіння. Дослідники вважають, що сини Ярослава в 50—60-х роках XI століття доповнили Правду Ярослава. Майже всі зміни і доповнення були спрямовані на захист князівського феодального маєтку, земельної власності князя та ін. У Правді Ярославичів чітко відображено специфіку феодального права як права-привілею. Наприклад, за вбивство селянина чи холопа сплачували штраф 5 гривень, князівського дружинника — 80 гривень.

Розширену редакцію «Руської Правди» вважають пам'яткою права розвинутого феодалізму. Час її створення, на думку вчених, — період князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава. Розширена редакція «Руської Правди» містила перероблені й доповнені норми короткої редакції, а також ряд нових норм, що всебічно задовольняли феодалів, захищали їхню власність на землю, закріплювали безправ'я холопів, визначали обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення.

Скорочену редакцію «Руської Правди» більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі розширеної редакції у XV і, на думку деяких учених, навіть XVII столітті.

його], то справі кінець; якщо ж за себе не може помститись, то нехай візьме собі за образу 3 гривни та ще платню лікарю.

3. Якщо ж хтось когось ударив батоном, жердиною, долонею, чашею (келихом), рогом або плазом меча, то [повинен заплатити] 12 гривен; якщо його [винуватця] не настигнуть, то [все ж] він платить, і на цьому справа кінчається.

4. Якщо хто-небудь ударить мечем, не вийнявши його [з піхов], або рукояткою, то [повинен заплатити] 12 гривен за образу.

5. Якщо ж [хто-небудь] ударить [мечем] по руці і відсіче її, або вона всохне, то він [винуватець] платить потерпілому 40 гривен. Якщо нога залишиться цілою, але почне [людина] кульгати, тоді хай угамовують винного [мстять] домочадці (пораненого).

6. Якщо ж хтось відсіче комусь будь-який палець, то (має сплатити) 3 гривни за образу.

7. За висмикнутий вус [сплатити] 12 гривен, а за жмут бороди 12 гривен.

8. Якщо ж хто вийме [погрожуючи] меч, але не вдарить ним, то платить гривну.

9. Якщо ж чоловік штовхне чоловіка від себе чи до себе, [то платить] 3 гривни, коли [потерпілий] виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг, чи колбяг, то йому достатньо присягнути.

10. Якщо челядин сховається у варяга або у колбяга і його протягом трьох днів не повернуть [колишньому господарю], то, упізнавши його на третій день, господар повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривни за образу.

11. Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавши дозволу, то платить 3 гривни.

12. Якщо хтось візьме чужого коня, зброю або одягу, а господар упізнає крадене в своїй общині, то хай забере своє, а [зłodій сплачує] 3 гривни за образу.

13. Якщо хтось упізнає [свою річ у кого-небудь] і не зможе її взяти, то не повинен говорити [при цьому] «мое», а нехай скаже: «Піди на звод, (і ми вияснимо) де взяв її». Якщо той не піде, то нехай представить поручника, [який би явився на звід не пізніше] протягом 5 днів.

14. Якщо хтось намагатиметься стягнути з кого-небудь борг [рештки майна], а той почне відпиратись, то слід йому [з відповідачем] на звід перед 12; і якщо виявиться, що зловмисно не віддавав [предмет позову], то за шукану річ належить йому сплатити грішми і, крім того, 3 гривни винагороди потерпілому.

15. Якщо хтось, розпізнавши свого [зниклого] челядина, захоче [його] повернути, то відвести [його] до того, у кого його було куплено, а той відправляється до попереднього [перекупщика], і коли дійдуть до тре-

тього, то нехай господар скаже йому: «Ти мені віддай свого [мого] челядника, а свої гроші шукай при свідкові».

16. Якщо холоп ударить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він [господар] може утримувати його, заплативши за нього 12 гривен; а після того, якщо де-небудь зустріне холопа побитий ним чоловік, то може його побити.

17. А якщо хтось зламає спис, чи щит або [зіпсує] одержу, і господар захоче їх залишити у себе, то йому за псування компенсувати грошима; якщо ж господар відмовлятиметься від поламаного, то йому належить заплатити грошима стільки, скільки він сам заплатив за цю річ.

Правда руської землі впорядкована, коли зібралися Ізяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Переніг, Микифор Киянин, Чудин, Микула.

18. Якщо уб'ють огнищанина навмисно, то [убивця] платити 80 гривен, а люди можуть не допомагати йому у виплаті. А за убивство княжого під'їзного платити 80 гривен.

19. А якщо вб'ють огнищанина під час розбійного нападу, а вбивцю не будуть шукати, то віру платити община, де знайдено вбитого.

20. Якщо уб'ють огнищанина при крадіжці [коли він краде] у домі, або коня, або корову, то нехай уб'ють його, як собаку. Так діяти і при вбивстві тіуна.

21. А за [вбитого] княжого тіуна платити 80 гривен. А за (вбивство) старшого конюха при табуні [платити] 80 гривен, як установив Ізяслав за свого конюха, якого вбили дорогобужці.

22. А за [вбивство] княжого сільського старости і [старости] польового [платити] 12 гривен. А за [вбивство] княжого рядовича [платити] 5 гривен.

23. А за [вбивство] смерда чи холопа [платити] 5 гривен.

24. Якщо вбита рабиня-годувальниця, чи син її, то [платити] 12 гривен.

25. А за княжого коня, якщо той з тавром, [платити] 3 гривни, а за коня смерда — 2 гривни.

26. За кобилу — 60 резан, а за вола — гривну, а за корову — 40 резан, а за трирічну (корову) — 15 кун, а за дворічну — півгривни, а за теля — 5 резан, а за ягня — ногата, за барана — ногата.

27. А якщо хто-небудь украде чужого холопа чи рабиню, то платити він за образу 12 гривен.

28. Якщо ж прийде побитий до крові чи в синяках чоловік, то не шукати йому свідків.

29. А якщо вкраде коня чи волів, або обкраде дім, і при цьому буде красти один, то платити йому гривну і 30 резан; коли ж буде злодіїв 18, то платити кожному по 3 гривни і по 30 резан...

Брайченко О. Руська правда. — Кіровоград, 1995. — С. 9—19.

3.2. Руська Правда. Розширена редакція ¹ (за Троїцьким списком)

(Витяз)

1. Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, или отец, или сын, или двоюродный брат, или племянник со стороны брата, если же не будет никого, кто бы отомстил за него, то положить за убитого 80 гривен, если [убитый] будет княжим мужем или княжеским тиуном; если он будет русин, гридин, купец, боярский тиун, мечник, изгой или словенин, то положить за него 40 гривен.

2. После [смерти] Ярослава снова собрались его сыновья Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенег, Никифор и отменили мщение смертью за убийство, установив денежный выкуп; а что касается всего остального, то как судил Ярослав, так решили судить и его сыновья.

3. Если кто злоумышленно убьет княжа мужа, а убийцу [люди] не будут искать, то виру в 60 гривен платит вервь, в которой найден труп убитого; если же [убитый] простолюдин, то 40 гривен.

4. Если какая-нибудь вервь начнет платить дикую виру, то [пусть] заплатит ее, во сколько лет сможет, ибо платит без (участия) убийцы.

5. Если убийца из (числа членов) верви окажется налицо, то им [следует] помогать ему [в платеже виры], ибо он сам приплачивает за других [в таких же случаях]. Если [платится] дикая вира, то сообща платится 40 гривен, а головничество — сам убийца, выплачивая [также] совместно с другими в 40 гривнах свою часть.

6. Если же [кто] совершил убийство открыто во время ссоры или на пиру, то теперь он платит вместе с вервью, [поскольку и сам он] участвует в общинных платежах [дикой] виры.

7. Если [кто] совершит умышленное убийство [к тому же] не во время како-либо ссоры, то за преступника люди не платят [виру], а выдадут его самого [вместе] с женой и детьми на поток [т.е. для продажи их в рабство, изгнания] и для конфискации всего имущества.

8. Если кто не участвовал в платежах дикой виры, то и ему люди не помогают [в уплате виры, которую] пусть он платит сам.

¹ Розширена Правда — звід феодального права, де знайшли відображення норм кримінального і цивільного права та процесу. Її побудовано на основі тексту короткої Правди та Статуту Володимира Мономаха й інших київських князів кінця XI—XII ст.

Розширена Правда складається з двох частин: «Суд Ярославль Володимирич» (статті 1—52) і Статут Володимира Всеволодовича (статті 53—121).

11. **О княжеском отроке.** Если [убьют] княжеского отрока, или конюха, или повара, то [платить] 40 гривен.

12. А за [убийство] дворецкого или конюшего [платить] 80 гривен.

13. А за [убийство] княжеского тиуна, ведавшего селами или пашнями [платить] 12 гривен.

15. **О ремесленнике и о ремесленнице.** А за [убийство] ремесленника или за ремесленницу [платить] 12 гривен.

16. А за [убийство] пашенного холопа [платить] 5 гривен, а за рабу — 6 гривен.

18. **Об обвинении в убийстве по подозрению.** Если кого-либо будут обвинять в убийстве по подозрению, то пусть выставят семь свидетелей, которые снимут [это] обвинение в убийстве; если [обвиняемый] будет варяг или какой-либо другой [иноземец], то выставить двух [свидетелей].

21. Если [ответчик] станет искать свидетелей и не найдет [их], а истец будет обвинять [его] в убийстве, то пусть дело решится испытанием железом.

22. Так же и по всех делах, о воровстве и [в делах] по подозрении [в воровстве]; если нет поличного, а иск не менее полугривна золотом, то подвергать насильно его [т.е. обвиняемого] испытанию железом; когда же [иск] менее, то, если до двух гривен, подвергать испытанию водой, а если еще меньше, то для получения своих денег истцу [достаточно] присягнуть.

23. **Если кто ударит мечом.** Если кто ударит [кого-либо] мечом, не вынув его [из ножен], или рукоятью, то [платить] 12 гривен штрафа.

26. Если же [он], не стерпев, [в отместку] ударит того [т. е. обидчика] мечом, то этого ему в вину не ставить.

28. Если [кто] отсечет [кому-либо] какой-нибудь палец, то [платить] князю 3 гривны штрафа, а самому [т. е. потерпевшему] гривну кун.

32. **О челяди.** Если челядин скроется [у кого-либо], а [об его пропаже] объявят на торгу и в течение трех дней [после этого] не вернут его [прежнему господину], то, опознав его на третий день, он [т. е. прежний господин] [может] взять своего челядина, а тому [т. е. укрывателю] платить 3 гривны штрафа.

34. Если у кого пропадет конь, оружие или одежда, и [потерпевший об этом] объявит на торгу, то потом, [опознав пропавшее] в своем городе, он может взять свою вещь, имеющуюся налицо, а штраф заплатит он [виновный] 3 гривны.

35. Если кто опознает свою вещь, потерянную им или украденную у него, [а именно] коня, одежду или скотину, то ему не [следует] говорить «это мое», но [пусть скажет так]: «Пойди на свод, [выясним], где ты взял [ее]». Если на своде выявится [тот], кто виновен [в при-

своении чужой вещи], то на того и падет ответственность за воровство; тогда он [т. е. истец] возьмет свою вещь, ему же будет платить виновный и за то, что пропало вместе с обнаруженной вещью; если будет конокрад, то выдать его князю на поток [т. е. для продажи в рабство, изгнания]; если же будет обыкновенный вор, то ему платить 3 гривны.

36. О своде. Если свод будет только в одном городе, то истцу довести его до конца; если захватит свод и земли [тянущиеся к городу], то ему итти до третьего ответчика, а третий платит ему деньгами за наличное [т. е. обнаруженную вещь], с которым идут до конца свода, а истец ждет остального [т. е. того, что не обнаружено]; когда же дойдет дело до последнего [ответчика], то тот и платит все, включая штраф.

37. О воровстве. Если же [кто] купил на торгу что-нибудь краденое, [а именно] коня, одежду или скотину, то пусть выставит двух свободных человек или мытника; если не знает, у кого купил [краденное], то эти свидетели должны присягнуть в его пользу, а истец — взять обнаруженную вещь; а с тем, что пропало, пусть простится; ответчик же пусть простится со своими деньгами [заплаченными за краденое], ибо сам [виноват, что] не знает, у кого покупал; если опознает в последствии [того], у кого покупал это [т.е. краденное], то пусть возьмет свои деньги [с него], а тот пусть выплатит и за пропавшее [вместе с обнаруженной вещью] и штраф князю.

38. Если опознает кто [свою] челядь. Если кто опознает и возьмет своего украденного челядина, то он [должен] вести его согласно деньгам [полученным при его перепродаже] до третьего ответчика, [у которого он] брал челядина вместо [своего] челядина, а этому [ответчику] дать опознанного, пусть ведет свод до конца, ибо это [т.е. челядин] не скот, и нельзя сказать «не знаю, у кого купил», но [следует] согласно показаниям [челядина] идти до конца [свода]; а когда окончательно будет найден вор, то возвратить [опознанного] челядина [его хозяину], третьему ответчику взять своего [челядина], а вор платит убытки [хозяину] за украденного челядина и князю 12 гривен штрафа.

39. О своде же. А из своего города в чужие земли свода нет, но также [следует] ему [т.е. ответчику] выставить свидетелей или мытника, перед кем совершал покупку, а взять опознанную вещь, а с остальным, что пропало вместе с ней, [нужно] проститься, а тому [т. е. перекупщику] проститься со своими деньгами [заплаченными за опознанную вещь].

40. О воровстве. Если кого-либо убьют [за кражею], в доме или [вообще] во время какой-нибудь кражи, то пусть убьют [его] как собаку; если его додержат до рассвета, то вести [его] на княжеский двор; если

же убьют его и люди видели [его] уже связанным, то платить за него 12 гривен.

41. Если кто крадет скот из хлева или [обокрадет] дом, то, если совершал кражу один, платить ему 3 гривны и 30 кун, если крали несколько [воров], то [также] каждому платить по 3 гривны и 30 кун.

43. Если обокрадут гумно или [украдут] зерно в яме, то сколько бы [воров] ни совершало кражу, каждый из них платит по 3 гривны и по 30 кун.

46. Если окажутся холопы ворами, то судит князь. Если окажутся холопы ворами — княжеские, боярские или церковные, — то их князь штрафом не наказывают, поскольку они не свободны, но пусть их хозяин платит вдвойне вознаграждение потерпевшему истцу.

47. **Если кто взыщет деньги [с кого-либо].** Если кто станет взыскивать с другого деньги, а тот начнет заперяться, и если он [т.е. истец] выставит свидетелей и те присягнут, то он может взять свои деньги; [а] так как [должник] не отдавал ему деньги в течение ряда лет, то заплатит вознаграждение заимодавцу [размером] в 3 гривны.

49. **О товаре, данном на сохранение.** Если кто кладет у кого-либо товар на сохранение, то при этом свидетели не нужны; если же [положивший на хранение] станет взыскивать больше [чем сам отдал], то пусть присягнет тот, у кого находился товар [на сохранении, заявляя, что] «ты у меня положил лишь столько [не более]», ибо [он] уже тем ему [т.е. истцу] оказывал благодеяние, что хранил его товар.

51. **О месячном проценте.** А месячный процент взимать ему [т. е. кредитору] только в течение небольшого срока; если не будут выплачены деньги в установленный срок, то пусть дают проценты из расчета на два третий [...], а месячный процент аннулируется.

52. Если не будет [выставлено] свидетелей, а [иск] будет [в] 3 гривны, то достаточно ему [т.е. заимодавцу] для [взыскания] своих денег присягнуть; если [иск] будет касаться большей суммы, то [следует] ему так сказать: «сам виноват, что не выставял послухов [при отдаче денег взаймы]».

53. **Устав Владимира Всеволодовича.** А вот [как] постановил Владимир Всеволодович после [смерти] Святополка, созвав в Берестове свою дружину: Ратибора, киевского тысяцкого; Прокопия, белгородского тысяцкого; Станислава, переяславского тысяцкого; Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича мужа [князя] Олега; и постановили [они], что если кто берет деньги [под проценты из расчета] на два третий, то [брать ему] до третьего платежа процентов; если кто-либо возьмет проценты дважды, то тогда он может получить и [сами] деньги [отданные под проценты]; но если возьмет проценты трижды, то [этих] денег ему не получать...

54. Если какой-либо купец потерпит кораблекрушение. Если какой-либо купец, отправившись с чужими деньгами, где-нибудь потерпит

кораблекрушение или подвергнется нападению неприятеля, или [его] настигнет пожар, то не творить над ним насилия, не продавать [его и его имущество], но пусть, как начнет [выплачивать долг] погодно, так и платит, ибо это несчастье от бога, а он [т.е. купец] не виновен; если же он пропнется или проиграется, в [своем] безумии нанеся ущерб чужому товару, то пусть будет, как угодно тем, чьим был тот товар: ждут ли [пока он возместит им ущерб] — на то их воля; продадут ли [его и его имущество] — на то [также] их воля.

55. **О долге.** Если кто-либо должен будет многим, а крупный иногородний или чужеземный купец, приехав, не зная этого, отдаст ему [свой] товар, а [тот] не захочет отдать купцу деньги, к тому же первые заимодавцы станут препятствовать [этому], не давая денег, — тогда отвести его [т. е. должника] на торг, продать [его имущество и его самого], затем отдать вначале деньги [иноземного или иногороднего] купца, а местные [пусть] поделятся теми деньгами, которые останутся; если же будут [за должником] княжеские деньги, то деньги князя возвратить вначале, а остальное [поступит] в раздел; если кто взимал неоднократно проценты [с должника], то тот не должен ничего получать.

56. **Если закуп убежит.** Если закуп убежит от господина, то он становится обельным [холопом]; если уйдет на поиски денег, притом открыто, или убежит ко князю или судьям из-за обиды, нанесенною ему господином, то за это его не поработать, но дать ему управу по закону.

58. **О закупе же.** Если [коня] выведут из хлева, то закупу за него не платить; но если же погубит [его] на поле, или в двор не введет и не запрет, где ему велит господин, или погубит во время своей собственной работы, то за это ему платить.

60. Если же [господин] возьмет с него [т.е. закупа] больше денег [чем полагалось], то ему [следует] возвратить назад взятые [сверх положенного] деньги и заплатить за обиду князю 12 гривен штрафа.

61. Если господин продаст закупа в обельные [холопы], то наймит получает свободу от всех денежных обязательств [по отношению к хозяину], а господин за обиду платит 12 гривен штрафа.

62. Если господин бьет закупа за дело, то этого [ему] в вину не ставить; если же побьет бессмысленно, будучи пьяным, без [какой-либо] вины [со стороны закупа], то тогда за [избиение] закупа устанавливается такой же платеж, как и за [избиение] свободного.

64. **О закупе.** Если закуп украдет что-либо, то господин [отвечает] за него; но если где-нибудь его [т.е. закупа] найдут, то господин, заплатив вначале за коня или за что-либо другое, взятое им, его самого [обращает] в обельные холопы; и если же господин не захочет платить за него и продаст его, то пусть он вначале отдаст за коня, за вола, за чужой товар,

взятый им [т.е. закупом], а оставшееся после выплаты за краденное может взять самому себе.

65. А вот если холоп ударит. Если холоп ударит свободного человека и убежит в хоромы, а господин его не выдаст, то господин платит за него 12 гривен; а если после того найдет тот побитый [человек] своего оскорбителя, то Ярослав постановил, что он мог убить, но сыновья его [т. е. Ярослава] после [смерти] отца установили денежные штрафы: либо публично высечь его [т. е. холопа] либо взять за бесчестье деньгами.

66. О свидетельстве. На свидетельство холопа не ссылаться; но если не будет свободного [человека в качестве свидетеля], то при необходимости [можно] сослаться на боярского тиуна, а на других не ссылаться. А при небольшом иске по необходимости [можно] сослаться на закупа.

71. Если кто уничтожит знак собственности на борти. Если [кто] уничтожит знак собственности на борти, то [платить] 12 гривен.

72. Если [кто] срубит знак бортной [межи] или распашет пашенную межу или тыном перегородит дворовую, то [платить] 12 гривен штрафа.

77. Если вора не будет [сразу обнаружено], то искать [его] по следу; если не будет следа к [частновладельческому] селу или к торговому стану, а [люди, т. е. члены верви] не отведут следа от себя и не поедут по следу [разыскивать вора, или воспротивятся [разысканию вора у них], то они платят и убытки, причиненные воровством, и штраф; если же [при разыскании] след затеряется на большой дороге, [где] и села [по близости] не будет, или на пустыре, где не будет ни села ни людей, [то им] не следует платить ни убытки за воровство, ни штраф.

78. О смерде. Если смерд истязает смерда без княжеского распоряжения, то [платить] 3 гривны штрафа, а за истязание гривну денег; если истязает огнищанина, то [платить] 12 гривен и за истязание гривну.

83. О гумне. Если [кто] подожжет гумно, то [выдать] его на поток [для продажи в рабство? изгнания?], а его имущество для конфискации; сначала выплатить [потерпевшему] убытки, а остальным при потоке [продаже в рабство? изгнании] распоряжается князь. Так же [поступить], если кто-либо подожжет двор.

85. Все эти тяжбы решаются показаниями свидетелей из числа свободных [людей]; если случится свидетелем быть холопу, то на суде ему не выступать; но если захочет истец подвергнуть ответчика испытанию [железом], то сказав так: «согласно показаниям этого [холопа], я беру тебя [для испытания железом], но беру тебя я, а не холоп», [он может] взять его [т. е. ответчика] для испытания железом; если удастся обвинить его, то он [т.е. истец] получает с него свое; не удастся обвинить его — платить ему за истязание гривну, ибо взял его [для испытания] согласно показаниям холопа.

86. А пошлин за испытание железом платить 10 кун, мечнику 5 кун, детскому пол гривны: вот таковы пошлины, [взимающиеся] при испытании железом, кто за что получает.

89. А за [убийство] холопа и раба вира не взыскивается, но если холоп или раб убиты безвинно, то за них платится возмещение убытка [хозяина] и князю 12 гривен штрафа.

90. **Если умрет смерд.** Если умрет смерд, то его наследство [идет] князю; если у него в доме будут дочери, то им [следует] дать выдел; если они будут замужем, то выдела им не давать.

91. **О наследстве бояр и дружинников.** Если [кто-либо умрет] из бояр или дружины, то наследство князю не идет; если же [у умершего] не будет сыновей, то пусть возьмут [наследство] дочери.

92. Если кто, умирая, разделит свое имущество детям, то пусть так и будет; если же [он] умрет без завещания, то [имущество идет] всем детям, а на помин души самого [умершего] дать выдел.

93. Если жена после [смерти] мужа останется во вдовах, то ей дать выдел, она же является госпожой того, что ей завещал муж, но до [самого] наследства мужа ей дела нет.

94. Если останутся дети от первой жены, то они возьмут то [что причитается] их матери; если даже их умерший отец завещал [это имущество второй] жене, все равно они возьмут себе [причитающееся] их матери.

95. Если останется дома [незамужней] сестра [у сыновей умершего] то та в наследстве не участвует, но братья отдадут ее замуж сообразно с их достатком.

98. **А вот [установление] о наследстве.** Если останутся у [какого-либо] человека дети от рабы, то они в наследстве не принимают участия, но получают вместе с матерью свободу.

99. Коли останутся в доме [после смерти отца] малолетние дети и не будут еще способны сами о себе заботиться, а их мать выйдет [снова] замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор, пока не подрастут; [при этом] товар передать [опекуну] в присутствии свидетелей; а что [в дальнейшем] он наживет, отдавая тот товар под проценты, или пуская его в торговый оборот, то, возвратив им [т.е. опекаемым] самый товар, пусть он возьмет себе прибыль, ибо кормил и заботился о них; если же будет приплод от челяди или от скота, то это все взять [опекаемым]; если же [он] что-либо утратил, то за все ему [следует] заплатить тем самым детям наличностью; если даже отчим возьмет [под опеку] детей с [их] наследством, то условия договора [будут] те же.

100. Но отцовский двор всегда без раздела [передается] младшему сыну.

101. **О жене, решившей остаться вдовою.** Если жена после [смерти] мужа решит остаться вдовою, а расточит имущество [своего покойного супруга] и выйдет [снова] замуж, то ей заплатить [за] все детям [покойного супруга].

102. Если дети не захотят жить с нею на [одном] дворе, а она всячески будет стремиться [там] остаться, то исполнить во всем ее волю, а детям воли не давать; и при этом ей сидеть во вдовстве с тем [имуществом], что дал ей муж, или получив свой выдел, также сидеть [во вдовстве].

103. А до выдела матери детям дела нет; кому же [свой выдел] отдаст мать, тот [его] и возьмет; отдаст ли всем [своим детям], то [его] разделят [между собой]; умрет ли [мать] без завещательного распоряжения, то его взять тому, у кого она жила на дворе и кто ее кормил.

106. А мать [пусть] даст свое [имущество тому] сыну, который [был] добр [по отношению к ней], будь он от первого мужа, или от второго; а если все ее сыновья будут неблагодарны, то может отдать [свое имущество той] дочери, которая ее кормила.

110. **О холопстве.** Обельное холопство [бывает] трех видов: если кто купит [кого-либо], хотя бы за пол гривны, выставив свидетелей и дав [продавцу] в присутствии самого холопа [хотя бы] ногату; второе холопство — [если] женится на рабе без [предварительного] договора, женится ли согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется; а вот третье холопство — тиунство без [предварительного] договора, или когда [просто] привяжет к себе ключ без [предварительного] договора, если же согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется.

111. А человек, отработавший данные ему [в ссуду] деньги, — не холоп; нельзя поработать [его также] ни за хлеб, ни за что-либо, данное вместе с тем; но если он не отработает [своего] срока, то ему [следует] вернуть полученное [от хозяина]; если отработает, то ничем [ему] не обязан.

112. Если холоп убежит и господин объявит [об этом на торгу], а кто-либо, зная по наслышке или доподлинно, что тот является холопом, накормит его или поможет ему скрыться, то он [т.е. пособник] платит за холопа 5 гривен, а за рабу 6 гривен.

117. Если кто пошлет холопа торговать, а [он] задолжает, то господину его [следует] выкупать, а не расставаться с ним.

121. Если холоп обокрадет кого-либо, то господину выкупать его или выдавать [вместе с тем], с кем [он] крад, а жену и детей [выдавать] не нужно; но если [они] крали и прятали [краденое вместе] с ним, то гос-

подин всех их выдаст; если же с ним кради и прятали [краденое] свободные [люди], то они [платят] князю штраф.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 29—39.

3.3. Устав Святого князя Володимира, крестившаго Русьскую землю, о церковных суждех

1. Во имя отца, и сына, и святого духа.

2. Се яз, князь Василий, нарицаемы Володимир, сын Святославль, внук Игорев, блаженыя княгини Ольгы, въсприал есмь святое крещение от грецьскаго царя й от Фотия патриарха царегородьского, взях първаго митрополита Леона Киеву, иже кърсти всю землю Русьскую святымъ крещеньемъ.

3. По томъ же летом многим минушем создал церковь святыя Богородица Десятинную й дал ей десятину по всей земли Русьстеи ис княжения в сборную церковь от всего княжа суда десятую векшую, а ис торгу десятую неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чудному Спасу и чуднеи его матери.

4. По томъ разверзьше грецьскым номоканон и обретохом в немъ, оже не подобаеть сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни судьям.

5. И яз, съгадав с своею княгинею с Анною и с своими детми, дал есмь ты суды церквам, митрополиту и всем пискупиям по Русьской земли.

6. А по семь не надобе въступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их.

7. То все дал есмь по всем городом и по погостом, и по свободам, где нъ суть християне.

8. И своим тиуном приказываю церковнаго суда, не обидети ни судити без владычня наместника.

9. А се церковнии суди: роспуст, смилное, заставанье, пошибанье, умычка, промежи мужем и женою о животе, в племени или в сватьстве поймутся, ведъство, зелииничьство, потвори, чародеяния, волховования, урекания три: оляднею и зельи, еретичьство, зубоежа, или сын отца бьетъ, или матеръ, или дчи, или снъха свекровь, братья или доти тяжюуться о задницу, церковная татба, мертвеци сволочать, крест посекуть или на стенах режюють, скот или псы, или поткы без великы нужи въведет, или ино что неподобно церкви подееть, или два друга иметася бити,

единого жена иметь за лоно другаго и роздавить, или кого застануть с четвероножиною, или кто молится под овином, или в рощени, или у воды, или девка дѣтя повѣржетъ.

10. Те все суди церкви даны суть. Князю и бояром и судьям их в ты суды нельзе вѣступатися.

11. То все дал есмь по пѣрвых царев уряженью и по вселеньских святых семи зборов великих святитель.

12. Аже кто преобидить нашъ устав, таковым непощеным быти от закона божия и горе себе наследуютъ.

13. А своим тиуном приказываю суда церковного не обидети и с суда давати 9 частии князю, а 10-я святей церкви.

14. А кто пообидить суд церковный, платити ему собою, а перед богомъ тому же отечати на страшном суде пред тмами ангел, иде же кождо дела не скрываются благая или злая, иде же не поможеть никто же кому, то токмо правда избавить от вторыя смерти, от вечныя муки, от хрещения неспасенаго, от огня негасимаго. Господь рече: в день мечь въздамъ сдержавшим неправду в разуме, тех огонь не угаснетъ и червь их не умреть, створшим же благая — в жизнь и в радость и неизреченную. А створшим злая в възкрешеньи суда, им же рече, неизмолим суд обрести.

15. Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городские и торговые всякая мерила и спуды извесы, ставила, от бога тако искони уставлено пискупу блюсти бес пакости, ни умалити, ни умножити, за все то дати ему слово в день суда великаго, яко же и о душах человеческах.

16. А се церковные люди: игумен, поп, дьякон, дѣти их, попадаи и кто в клиросе, игуменья, чернецъ, черница, проскурница, паломник, лечецъ, прощеник, задушный человек, стороник, слепецъ, хромецъ. Манастыреве, болнице, гостинници, странноприимнице.

17. То люди церковные, богадельные, митрополит или пискуп ведает межи ими суд, или обида или котора, или вражда, или задница.

18. Аже будетъ иному человеку с тымъ человекомъ речъ, то обчии суд.

19. Кто преступить си правила, яко же есмь управили по святых отецъ правилом и пѣрвых царев управленью, кто иметь преступати правила си, или дѣти мои, или правнучата, или в котором городе наместник или тиун, или судья, а пообидять суд церковный, или кто иныи, да будутъ прокляти в сии век и в будущи семию зборов святых отецъ вселеньских.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 39—41.

3.4. Статут князя Ярослава про церковні суди (Розширена редакція)

1. А се аз, князь великий Ярослав, сын Володимеров, по данию отца своего сгадал есмь с митрополитом киевским и всея Руси Иларионом, сложихом греческыи номоканон; еже не подобает сих тяж судити князю, ни бояром его, ни судиям его, дал есмь митрополиту и епископом: распусты по всем городом, 10-ю неделю мыта к церкви и к митрополиту, а людем его не даяти мыта нигде; осминече дал есми.

2. Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота; аще будеть менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота; а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль; на умыцех по 60 митрополиту, а князь их казнить.

3. Аще хто пошибаеть боярскую дочь или боярскую жену, за сором ей 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота; а меньших бояр — гривна золота, а митрополиту — гривна золота; нарочитых людей — два рубля, а митрополиту два рубля; простыи чади — 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривен, а князь казнитель.

4. Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля, простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

5. Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный.

6. Тако же и женка без своего мужа или при мужи дитяти добудеть, да погубить, или в свиньи ввержеть, или утопить, обличивши, пояти (и) в дом церковный, а чим ю паки род окупить.

7. Аже девка засядеть великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр — гривна золота, а нарочитых людий — 12 гривен, а простои чади рубль.

8. Аже муж от жени блядеть, митрополиту нет кун, князь казнити.

9. Аже муж оженится иною женою, а с старою не распустит-ся, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковны(и), а с старою жити.

10. Аже поидеть жена от своего мужа за иньи муж или иметь блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту.

11. Аще будеть жене лихий недуг, или слепа, или долгая болезнь, про то ея не пустити.

12. Тако же и жене не lze пустити мужа.
13. Аще кум с кумою блуд створить, митрополиту 12 гривен, а опитемии указание от бога.
14. Аще кто зажжет гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить.
15. Аще кто с сестрою блуд створить, митрополиту 40 гривен, а во опитемии указано по закону.
16. Аще ближний род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, а опитемию приимуть.
17. Аще кто иметь две жени водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Иметь ли лихо ею держати, казнь казнити.
18. Аще муж распустится с женою по своей воли, а будет ли венчаная, и дадать митрополиту 12 гривен, будет ли невенчаная, митрополиту 6 гривен.
19. Аще жидовин или бессерменин будет с рускою, на иноязычнице митрополиту 50 гривен, а рускую пояти в дом церковный.
20. Аще кто блудить с черницею, митрополиту 40 гривен, а во опитемию вложити.
21. Аще ли кто с животиною блуд створить, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни.
22. Аще свекор с снохою блудить, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.
23. Аще кто з двема сестрами в блуд впадет, митрополиту 12 гривен.
24. Аще кто с падчерицею блудить, митрополиту 12 гривен.
25. Аще деверь с ятровию впадет, митрополиту 12 гривен.
26. Аще кто с мачехою в блуд впадет, митрополиту 12 гривен.
27. Аще два брата с единою женою, митрополиту 30 гривен, а женку пояти в дом церковный.
28. Аще отец с дочерию впадет в блуд, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.
29. Аще девка не въехощеть замуж, то отец и мати силою дадать. А что девка учинить над собою, то отец и мати митрополиту в вине.
30. Аще кто зоветь чюжую жену блядию, а будет боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будет меньших бояр — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; оже будет городских людей — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце — би резан, а митрополиту 3 гривны.
31. Аще кто пострижеть кому голову или бороду, митрополиту 12 гривен, а князь казнить.
32. Аще муж иметь красти конопле или лен и всякое жито, митрополиту 12 гривен. Тако же и женка.

33. Аще муж крадетъ белыя порты, или портища, или полотны, и митрополиту 3 гривны, а тако же и женка.

34. Аще кто иметь красти сватебное и стородное — все митрополиту.

35. Про девку сыр краявши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить.

36. Аще жена мужа крадетъ и обличити ю, митрополиту 3 гривны, а муж казнить ю, и про то не разлучити.

37. Аще кто клетъ крадетъ, тако же творить.

38. Аще жена будетъ чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться.

39. Аще мужа два бьетася женьскы, любо одереть, любо укусить, митрополиту 12 гривен.

40. Аще жена бьетъ мужа, митрополиту 3 гривны.

41. И жене две бьетася, митрополиту 6 гривен на виноватой.

42. Аще который муж бьетъ жену, за сором ей по закону, а митрополиту 6 гривен.

43. Аще ли сын биеть отца или мать, да казнять его во-достельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такий отрок.

44. Иже чернецъ или черница впадетъ в блуд, тех судити митрополиту.

45. Тако же или поп, или попадиа, или проскурница, а впадутъ в блуд, тех судити митрополиту опроче миру, а въ что их осудить, волен.

46. Аще поп, или чернец, или черница упиеться без времени, митрополиту в вине.

47. Аще кто что поганое съять по своей воли, или кобылину, или медведицу, или ино что отреченое, митрополиту в вине и в казни.

48. Иже поп дети крестить в чюжем уезде иного попа, развей мужа или при болезни, а что створить крещеньское не во своем уезде, митрополиту в вине.

49. С некрещеным, ни иноязычником, или от нашего языка будетъ с некрещеным, ведая ясть и пиеть, митрополиту в вине.

50. Аще кто с отлученым ясть и пиеть, да будетъ сам отлучен.

51. Аще кто с бесерменкою или с жидовкою блуд створить, а не лишиться — церкви отлучиться и христьян, а митрополиту 12 гривен.

52. Аще чернец или черница [рос] стрижаются, митрополиту 40.

53. А сими винами разлучити мужа с женою.

1). А ее первая вина. Услышитъ жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажетъ, а опосли обличиться разлучити.

2). А ее вторая вина, оже муж застанеть свою жену с любодеем или учинить на ню послухы и исправу, разлучити.

3). А се 3-я вина, аще подумаеть жена на своего мужа или залием, или инеми людьми, или иметь что ведати мужа еа хотять убити, а мужу своему не скажеть, а опосле объявиться, и разлучити и.

4). А се 4-я вина, еще без мужня слова иметь с чюжими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче муже своего спати, потом объявиться, разлучити и.

5). А се 5-я вина, оже иметь опроче мужа ходити по играшам, или в дни, или в нощи, а не послушати иметь, разлучити и.

6). А се 6-я вина, оже жена на мужа наведеть тати, велить покрасти, или сама покрадеть, или товар, или церковь покрадши, инем подаеть, про то разлучити.

54. А что ся дееть в монастырьских делах, в церковных, в самех монастырех, да не вступаеться князь, ни волостель безатщина приидеть к волостелю мирополюю.

55. Аще кто устав мой и уставление мое порушить, или сынове мои, или внуци мои, или правнуци мои, или от рода моего кто, или от рода боярского бояр моих, а вступають в суд митрополич, что есмь дал митрополиту церковный суды, епискупом, по правилом святых отец, судивше, казнити по закону.

56. А хто иметь судити, станеть съ мною на страшнем суде перед богом, и да будеть не нем клятва святых отец 300 и 18, иже в Никии и всех святых. Аминь.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 41—45.*

Галицько-Волинська держава

4.1. Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.)

У име отца и сына [и святого духа]: аз, Иванко Ростиславовичъ от стола Галичского, кнезь Берладскы сведчую купцем [меси] бриськым да не платет мыт у граде нашем [у Ма]лом у Галичи на изклад, разве у Берлади и у Текучом и о[у г]радох наших. А на исьвоз розньным товаром тутошным и угрьськым и руськым и чес[кым], а то да платят николи жь разве у Малом Галичи. А кажить воевода. А на том обет.

[В лето] от рождьства Христова, тысецу и сть и тридесять и четире лет месяца мае 20 день.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 46.*

4.2. Рукописання князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.)

(Витязь)

Во имя отца и сына и святого духа. Молитвами святыа богородица и приснодевица Марья и святых аггел. Се яз князь Володимеръ, сын Василков, внук Романов даю землю свою всю и городы, по своемъ животе, брату своему Мьстиславу, и столныи свои город Володимер; другую же грамоту напсах брату своему такую же; хочю и еще и княгине своей псати грамоту такую же.

В имя отцъа и сына и святого духа, молитвами святыа богородица и приснодевица Марья, святых аггел. Се яз князь Володимер, сын Василков, внук Романов, пишу грамоту: дал есмь княгине своей, по своемъ животе, город свои Кобрынъ, и с людми, и з данью, како при мне даяли, тако и по мне ать дають княгине моей. Иже дал есмь ей село свое Гордел, и с мытом, а людье како то на мя страдале, тако и на княгиню мою по моемъ животе; аже будеть князю город рубити, ини к городу, а побором и тотарьщиною ко князю. А Садовое ей Сомино же дал есмь княгине свое(и) и монастырь свои Апостолы, иже създах своею силою. А село есмь

купил Березовиче у [Ю]рьевича у Давыдовича Фодорка, а дал есмь на немь 50 гривен кун, а 5 локот скорлата, да броне дощатые; а тое (село) дал есмь ко Апостолом же. А княгини моа, по моемь животе оже восхочеть в черниче поити, поидеть; аже не восхочеть ити, а како ей любо, мне не воставши смотреть, что кто иметь чинити по моемь животе.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 48.

4.3. Лев Данилович, князь галицький, надає церкві святого Спаса село Страшевичі (до 1301 р.)

(Витязь)

А се я князь Левь снъ короля Данила згадавшися емь снашими бояри яко прадед наш царь великий Володимир и отец наш и придал митрополитом и епископом по всем землям роусским тако-же и мы Богу и пресветлому преображению предаем к церкви святого спаса монастырю село страшевичи и созан монастырь святого Михаила.

Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 9.

4.4. Грамота руських князів Володимира-Андрія і Львова Юрійовича до великого магістра німецького ордена Карла (9 серпня 1316 р.)

Из этой и других грамот червоннорусских князей видно, что они тщательно оберегали архивы и при случае пользовались хранящимися в них грамотами для составления новых документов. Из нашей грамоты некоторыя фразы вошли в грамоту кн. Болеслава-Георгия. Сверх того мы узнаем из нея, что оба княжеские братья в первые 8 лет их княжения не следовали политике своих предков в отношении к немецкому ордену и что только, вследствие настоятельных представлений родственного им Зигегарда шварцбургскаго, решились возобновить дружеския сношения с орденом. Эта перемена в политике двух последних Романовичей последовала в 1316 году, т.е. в год вступления могущественнаго Гедимина на литовский великокняжеский престол, и она то была причиною их гибели.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 49.

Литовсько-Руська держава

5.1. Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок загарбання литовськими феодалами українських земель у 1362 р.

Народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика та іншого руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі [князі руські] розтрощені татарами, він змужнів... почав залишкам руським чинити насильство і остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю [землю руську] перейняв від татар у своє володіння і став володіти широкими її просторами, і баскаків, тобто приказчиків, що збирали з неї данину для заволзького царя, прогнав...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 99.

5.2. Звістка літопису про захоплення литовськими феодалами українських земель (1362 р.)

В сие лето (1362) Олгерд победы трех царков татарских и з ордами их, си есть, Котлубаха, Казчяя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя руския державы во свою власть приять, и Киев под Феодором князем взят и посади в нем Володымера сына своего; и нача над сими владети, им же отци его дань дояху.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 99.

5.3. Городельський привілей (1413 р.)

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для збільшення християнської віри, доброго становища

і користі земель наших Литви, їх самих з землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушне з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіальні, общинні, віденські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

8. ...Шляхтичі королівства Польського своїм королям звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вищеназвані, присягою [клятвою] уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх,

у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститися. Однаковим чином, під клятвою вірності і під [страхом] позбавлення своїх маєтків, ніяким князем або панам, або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні святій римській церкві, також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

10. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з перелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

11. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невірні.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 119—120.

5.4. Розповідь літописця про боротьбу між литовськими князями і їх прагнення зберегти своє панування на Україні (30-ті роки XV ст.)

Король Ягайло, будучи у Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з

князівства Литовського і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстуовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське і Смоленське, і Вітебське і ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни (вести) з навколишніми з Литвою... Свидригайло князь литовський, неспокійний привів татар на Литву і Польщу. Але татари, прийшовши, дізнались про великі сили Польщі і Литви, і через це не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили, навколо Києва і Чернігова вогнем і мечем, без числа християн у полон повели. Цього року коцьол і біскуп у Києві поставлено.

Хрестоматія з історії України / Уклад. Білик В. І., Дячук Л. В., Калакура Я. С. — К., 1993. — С. 75—76.

5.5. Жалувана грамота короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам і містичан (2 травня 1457 р.)

(Витяз)

... Ми, Казимир, з божою милістю виборний король Польський і великий князь Литовський, Руський і Жмудський та інших земель, маємо нагоду добротою і ласкою одарити достойних і мудрих духовних і світських княжат, рицарів, шляхтичів, бояр і міщан.

2. Всі дарування, привілеї церков головних, збірних і кляшторних в межах наших земель захищати будемо всією міццю держави.

3. Нікого з княжат, рицарів, шляхтичів, бояр і міщан, що живуть на землях наших, не будемо судити за наклепом, а лише через суд за правом християнським, звичаєм і правом держави нашої.

4. Також за проступок ніхто інший, а лише винуватий відповідно із правом християнським страчений має бути: ні дружина за проступок свого чоловіка, ні батько за проступок сина, ні інший родич, ні слуга не відповідають, хіба були б причетними до тих проступків, за винятком проступків проти держави.

5. Княжата, рицарі, шляхтичі, бояри мають право добровільно виїхати за межі земель нашого князівства для пошуків щастя, а також вчинків рицарських, за виключенням земель ворожих.

6. Предписуємо княжатам і рицарям, шляхтичам, боярам, міщанам маєтності свої і вотчини утримувати і привілеями користуватися. Вони мають право продати, помінати, позичити, подарувати їх.

7. Після смерті батька сини та дочки не можуть бути позбавлені своєї спадщини, а мають право володіти нею разом з своїми найближчими родичами.

9. Дочки, племінниці і вдови можуть заміж виходити без дозволу на те намісників наших, оберігаючи при цьому звичай християнські.

10. Всі піддані наші, в тому числі селяни, від різних податей державних, платежів, зборів і повинностей звільняються, за винятком робіт по будівництву міст, а також ремонту старих укріплень.

13. Також обіцяємо, що землеволодіння панства нашого не зменшимо, оберігатимемо їх у тих межах, що і предки наші мали.

14. Обіцяємо, що в межах земель держави нашої землеволодіння зберігатимемо за їх віковичними власниками, не даватимемо у володіння чужоземцям. На засвідчення цього листа прикладається печатка наша.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 53—55.

5.6. Судебник князя Казимира Ягеловича, даний Литві 29 лютого 1468 року

(Витяг)

... Ми з князями і панами-радою нашою великого князівства Литовського і з усім поспільством порадившись і вчинили таке:

1. Якщо злодія (татя) приведуть з речовим доказом, то мусить той заплатити за вчинене штраф; якщо ж платити буде нічим, а дружина з дорослими дітьми знала про вчинений злочин, то вони повинні сплатити штраф; якщо ж будуть малі діти до семи років; то вони в тому невинуваті. Самого злодія стратити на шибениці.

3. У кого буде вкрадено, то судці присудять: спершу заплатити позивачу, а тоді господар татя бере свою вину.

5. Коли б злодій щось у когось вкрав, і там, де вкрадено, його спіймано на гарячому, але додому вкрадене він не приносив, дружина і діти краденого не споживали, то відповідальність несе лише один злодій.

7. Коли чийсь підданий впаде в злодійство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме зі злодієм здобич, то, якщо буде на те відповідний доказ, господар понесе кару нарівні зі злодієм.

12. Коли злодія видадуть, і суд визнає його винуватим, то він підлягає страті. Коли ж той, кому татя видадуть, не захоче його страчувати, а матиме бажання заробити на ньому гроші чи собі в неволю взяти, то

нам з пани-радою слід порадитись і скарати смертю його, якщо буде на те причина. Для злодія милість не потрібна.

13. А хто вкраде майно на суму більше півкопи грошей чи корову, того повісити.

14. Якщо ж крадіжка вчинена вперше, то за першу татьбу виною карати злодія: якщо вкраде менше полтини, домашні речі, домашніми речами платити; якщо ж більше полтини, то віддавати до суду.

15. А хто хоча б і вперше крав, але то була кража коня, то, коли буде спійманий на гарячому, повісити.

22. Якщо хто-небудь знайде заблудлого коня чи клячу або якісь інші речі, то має оголосити про це. Якщо знайдеться господар впродовж трьох днів, то тому, хто знайшов, має бути винагорода за знахідку, дана на королівському дворі. Якщо той, хто знайде, не оголосить про знахідку, а візьме у користування, то відповідатиме, як злодій.

Хрестоматія з історії держави та права України: У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 57—59.

5.7. Ліквідація литовським урядом місцевої князівської влади в Київському князівстві. Виступ киян проти воєводи Гаштовта в 1471 році

(Уривок з літопису)

Року 1471. Упокоївся Семен Оделькович, князь київський. Після його смерті Казімір, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Симеонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 116.

5.8. Устава на волоки (1 квітня 1557 р.)

(Витяг)

Арт. 1. Бояри путні, стародавні на службу тяглу і у підводи ходити не повинні. А коли із розпорядження нашого на дорогу поїдуть, то того

року ніяких податків платити не повинні. Без волі і розпорядження нашого їх на дорогу ніхто послати не може.

Арт. 7. На селах вийти із розпорядження врядового мають людей на роботу виганяти, бути присутніми при видачі оплати; при всяких роботах над людьми свого вйтовства наглядати замість пристава, супроводжувати людей свого вйтовства при доставці ними вівса, та сіна на Вільно.

Судити вряду підданих слід в день торговий, привселюдно, окрім справ про вбивство і звалтування.

На суді вйт повинен бути присутнім і має допомагати своєму підданому. За всяку вину вйт може бути засуджений врядом, тільки при цьому вйтовства у нього не відбирати, а лише зняти з посади і іншого поставити.

Арт. 15. Податок із землі з волоки визначається: добрий родючий ґрунт — 21 грош (з однієї волоки), середній — 12 грошей, поганий — 8 грошей, досить поганий (піщаний або болотистий) — 6 грошей. Крім цього, з доброго і середнього ґрунту давати по дві бочки вівса з волоки, з поганого ґрунту — одна бочка. А якщо буде сказано платити грішми, то за кожну бочку — 5 грошей. З кожної волоки давати сіна один віз або три гроші замість сіна. З досить поганого ґрунту податок сіном та вівсом не збирати.

Арт. 16. Тяглові люди повинні відпрацювати за кожну волоку по два дні на тиждень.

Арт. 17. Городникам при дворах панських відпускається по три морги землі, за що вони (чоловіки) повинні відробляти по одному дню на тиждень, а жінки — відпрацювати в полі не більше шести днів до жнив або до прополовання.

Арт. 20. Робота підданим повинна бути наперед оголошена вйтом, вказавши при цьому, з чим і на який день мають вони приступити до її виконання. В день виходу на роботу вйт ще раз нагадує про це. Якщо хто-небудь не вийде на роботу, то за перший день прогулу має сплатити штраф один грош, за другий день — барана. А коли на третій день не приступить до роботи або запиячить, то того покарати побиттям бичем на лаві, а прогуляні дні зобов'язати відробити.

Якщо внаслідок якоїсь поважної обставини підданий не зможе вийти на роботу, то повинен через сусіда або лавника повідомити про це вряду, який, зваживши причину невиходу, зобов'яже його відробити іншого дня. Нікому не велено відкуплятися від роботи.

Арт. 21. Пустих волок підданим не заорювати. А коли хтось, не вписаний до реєстру, посміє то вчинити, його збіжжя підлягає звезенню на панський тік, а з самого винуватого стягується один грош штрафу до казни.

Арт. 22. Підданим приступати до роботи, як зійде сонце, а закінчувати, коли сонце заходитиме. Тим, хто працює біля худоби, відпочивати годину перед обідом, годину пополудні і годину під вечір. А хто працює в полі, то відпочивати у ті ж самі часи по півгодини. Хто рано на роботу не з'явиться, то повинен відпрацювати в інші дні стільки ж часу, скільки ним було втрачено.

Арт. 40. Піддані мають вольність ловити рибу в ріках, озерах вудкою, броднем, тригубицею, малими сітками. Однак у квітні, травні, червні ловля риби забороняється, оскільки йде нерест. За дотриманням цього повинні стежити в'яр і неводники.

Арт. 41. Збіднілий, убогий підданий у голодні роки, засіявши ниву на зиму і не маючи чим прогудуватися, має доповісти про це в'ярдові у присутності в'їта. Ті повинні не стягувати податки з такого підданого аж до святого Івана. Якщо до того часу не буде погашена заборгованість, то бідняк втрачає засіяне поле. Якщо ж хто-небудь втече, не повідомивши в'ярдові про свої нестатки, то той втрачає землю з усім господарством. Втікача повинні розшукати. Якщо ж він повернеться сам, то посадить його на пустих волоках.

Арт. 42. Підданий має право продати будівлі, домашнє господарство на своїй волоці у відповідності з процедурою перед в'їтом, лавником. Покупець може обробляти свою волоку і ту, на якій куплено господарство або просити пана виділити йому дві волоки на пустоцях. Покупець сплачує мито в'ярникові 2 гроша і записаного в реєстр один грош. Якщо у тому уряді немає пустих волок, то йому дозволяється йти до іншого маєтку в межах волості, взявши перед цим лист від свого урядника до того, куди він направляється.

Литовская метрика. Отдел I—II. — Юрьев, 1914. — С. 102—478.

5.9. Литовський статут 1566 р.

(Витяг)

Жикгимонт Август б. м. король польский, великий князь Литовский, Руский, Пруский, Жомоитский, Мазовецкий, Ифлянтский и иных. Чиним явно ьсим вобец и каждому зособна нинешним и на потом будучим, иж тот статут великому князству Литовскому, панству нашому и всим землям к нему прислухающим, упривильеванный в Бельску через нас господаря на сойме звыклом великом валном, который з стародавних часов, звыклый бывати в том панстве нашом великом князстве Литовском, зложоный и справлений и постановеный через обранье пев-

ное парсуны з роду и народу шляхецкого станов сеймом належачим родичом и обывателем того великого князства, леч иж ку уживанью не пришел аж и до сих часов не выдан. Тогда то с тых причин сталосе, иж через нас и през панов рад наших также и всех тых станов великого князства Литовского сойму належачих не был еще проглядай и ревидован про войну уставичную, которую есьмо вели про вен тые часы з Московским, а так на теперешнем валном сойме Виленском важными справами затруднены. Ведже яко в час мел знести, видечи быть потребную справедливость всим про то с паны рады нашими и зо всими станы сойму належачими на поправованье и прегляданье того статуту заседшы и скорикговавшы вже на тот час на вей потомные часы ку уживанью, водлут привилей господарских Бельского и Виленского в тот статут вышей вложонх и описаных, приложившы к ним третий привилей, в тот же статут казавшы вписати на поровнованье и объявенье всех станов, иж ровно ку достоинствам так Литовский яко и Руский народ приходит маеть, выдали есмо и выдаем, при бытности и з уфалюю и позволеньем рад наших и всех станов сойму належачых, всим в посполитость, водле которого вжо вей обыватели того панства нашего великого князства Литовского и вей земли ку нему належачие будут се радити и судити, поправуючы и прибавляючы водле часу потребности артыкулов в том статуте на соймех валных великого князства Литовского, так яко около того поправованья артыкулов шырей доложено и в привильи Бельском. А выдан есть сесь статут на сойме Виленском великом валном, року божьего нароженья тысяча пять сот шестдесят шостого месяца Марта, первого дня.

Роздел первый О персоне господарской

Арт. 1. *Вен обыватели великого князства Литовского одним правом писаным и от нас даным сужены быть мають.* Наперед мы, господар, обещуем и шлюбуюем под тою ж прысегою, которую учинили есьмо всим обывателем всех земель того панства нашего великого князства Литовского, иж всех княжат, панов рад духовных и свецких, панов хоругвных, шляхту, места и всех подданных наших и всех станов и в том панстве нашем великом князстве Литовском, также и земель Русских Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское и иных земель, прислухаючых к тому панству нашему, почоншы от высшего стану аж и до нижнего, тыми одними правы писаными от нас даными судити исправовати.

Арт. 2. *Мы господар обещуем и шлюбуюем никого не карата на заочное поведанье, хотя бы се дотыкало и о ображенье маестату нашего господарс-*

кого; и хто теж што на кого вел, а не довел, тым сам масть каран быти. Теж предъречоным прелатом княжатом, п[а]нятом, паном, радам духовным и свецким, паном хоруговным шляхтам и местам земли великого князства Литовского, Руское, Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское, Смоленское, Полоцкое, Витебское, Мстиславское и иных земель великого князства Литовского, обещуем словом нашим господарским, иж над жадного человека выданье албо осоченье явное таемное и подозренье тых станов вышешмененных карати не хотим ани винити которую кольвек виною пенежною, кривавою, везеньем, або достоенств врядов або имения отнятьем; нижли аж бы первей у суду явным рядом и поступом права, коли жалобник то есть повод и отпор обжалованный очивисте станут, и достаточне на конец будут поконаны, которые по суде и таком поконанью винни, мають быти караны виною у артыкулах нижей описаных меновите незначоною. А хто бы теж кого кольвек обмовляючи вчинил к соромоте и зелжывости, а шло бы о честь або о горло або о которое кольвек скаранье; тогды тот, на кого мовит и ведет, а не доведет, тым караньем сам маеть быти каран.

Арт. 3. *Ображенье маестату господарского.* О ображенье маестату господарского так се разумеет, колибы хто змову албо спикненье албо бунт учинил на здоровье наше господарское, хотя бы пан бог уховал, иж бы оная змова не была учынком пополнена; таковой за слушным доводом, як о том нижей описано, честь и горло и имение стратит. Теж кгда маестат наш ображон бывает с тое причины, кгда бы хто бунтовал покой посполитый врушаючи против нас господара ку шкоде и речы посполитое; и мынцу без воли наше бил явне; а чого боже уховай на нас смерти, так теж и на потомки наши великие князи Литовские, по зешстях их хотечы хто осести и опановати тое панство великое князство и господарем быти на нем, войско люд служебный сбирал и выводил; то бы теж з неприятelmi порозуменье мел, листи до них або послы против нам господарю и речы посполитое або остерегаючи слал, тым неприятелем якуюж кольвек помог давал, хотя бы теж замок наш неприятелеви подал; хто бы теж люди неприятельские панство наше великое князство Литовское зрадливе привел, а то бы на него слушне и справедливо было переведено... таковой с права з розсудку нашего с паны радами нашими великого князства Литовского честь горло тратить, и такового зрадцы дети сынове за таковой выступок отца своего безецными будут, а имения того зрадцы отчызные выслужонные которым кольвек обычаем набытые мимо дети и близкие на нас господара приходять. Ведьжо жоны таковых здрайц которые не будут ли ведали тое здрады мужов своих, а с того се выведут пресегами своими, таковые именей своих отчызных и матерыстых и вена пред учынком тое здрады им от

мужей их описаного не тратят, але до именьей отчызных не прийдут, хиба по смерти маток своих только до четвертое части именьей матерых-
стых приходити будуть.

Арт. 6. *Хтобы колвек с панства нашего до земли неприятельское утек.* Теж уставуем, хтобы колвек с подданных наших с панства нашего утек до земли неприятельское умыслом злым на зраду ку шкоде нам господарю и речы посполитой, такий честь тратит; а если бы пойман был, тогда и горлом маеть быти каран. А дети ач колвек для того выступку отца своего почтивости свое не тратят, але именья вей отцовские тратят, ниж бы што мели власного набытья своего, або перед тым учынком отца своего отделены были, тогда при том застати мають. Таким же обычаем и жоны если будуть не ведали таковое зрады мужов своих, таковыя в том будуть захованы, яко в третем артыкуле сего розделу о таких есть описано.

Арт. 10. *Хто бы кому именье заставил а продал первой, нижли з земли утек.* Тежд если бы которий человек перед тым нижли утечеть до земли неприятельское, будучи еще в панстве нашом, продал або запродал именье якое або люди або землю кому, а будет ли он тое рады его не ведал, и на то право поднесеть и окажет на то листы и держанья своего доведет; тогда маеть он тое купленее або закупленное именье спокойно держать, а пак ли бы не хотел присегати, тогда тое купленее або закупленное именье тратит.

Арт. 11. *Если бы отец от детей втек до земли неприятельское, так теж которий ближший.* Теж уставуем, если бы отец от детей утек до земли неприятеля нашего Московского и до инших земель неприятель наших, а дети бы на именьи зоставил по себе; тогда именья его на нас господаря спадывають, бо за выступ отца их власного вже суть отдалены от имений. Ведьже которий бы сын был делный от отца своего и первой тое части свое в держанью был, нижли утек отец его, и мешкал бы на том кром отца своего не у в одном местцу з ним, а не за одним плотом, а тое рады и учынку отца своего не ведал, а не был подозренный и вывелся того присегою своею; таковы тогда сыны и дочки от почтивости свое от части именья своего не одпадывають. А если бы которий прирожонный брат або девка або которий будь з роду утек до земли того неприятеля нашего Московского и до земель неприятельских поганских; тогда делница, то есть часть невыделена не будеть выделена была, будь не выделена, спалывает на нас господаря, и ближний жаден не будеть ку тому и не маеть мети ничего; а ведьже то братьи и близким яко в почтивости так и частем именьям их шкодити не маеть. А хтобы такового зрайцу утекаючого забил, або живого до нас и до вряду нашего привел, и то на его слушным доводом перевел; такового почтиво-

сти то шкодити не маеть, але еще за то будет годе ласки нашего господарского, а если бы не довел, тогда сам маеть быти каран, яко вышей описано.

Арт. 12. *Хто бы листы або печати наши фалшовал, чым маеть быти каран.* Коли бы хто листы або печати наши фальшовал, або на кшталт руки наше также с канцлярейных писаров наших того панства подписовал, абы хтобы теж печати наши соберыв и в себе ховал и их ужывал; таковыи за сказаньем слушным явностью певною и доводом слушным ничим, иным толко огнем каран быти маеть...

Арт. 13. *О фалшованью монеты о мындзех и о золотарех.* Теж хтобы монету нашу фалшовал и без воли наше переправовал и обрезовал, так теж мындзаре наши, которие золото и серебро и иншую реч матерей належачую и прислухающую мындзе фалшовали бы зливали и мешали ку пожитку своему а ку шкоде речи посполитое, а то бы на них досведчано; тые мають огнем караны без милосердя. Потомуж золотари, которие золото, серебро фалшуют и межы того мешають медь, цын або олово, и в том бы были дознали; тогда сами мають огнем быти караны, а их маетность тому, кому шкоду учинили, маеть быти плачено. Ведьже работа тая и матерья, без которое бы тое ремесло их справовано быти не могло подле звыклости ее, то фалшем розумено быти не маеть.

Арт. 14. *Не маеть никто ни за чий кольвек учинок терпети толко каждый сам за себе.* Теж уставуем, иж ништо ни за чий кольвек учинок не маеть каран и сказан быти, толко которим винен, кгдаж того право божое и справедливость хрестиянская учить, якож так хочем мети: абы ани отец за сына ани сын за отца, кром ображенья маестату нашего, яко вышей около того ест описано, ани жона за мужа, ани муж за жону, так теж брат за брата, и жадный приржонный, и слуга за пана, пан за слугу, ништо ни за чий выступ учынок, толко каждый сам за свой выступ маеть терпети и каран быти.

Арт. 15. *Хтобы много за мало упросил а без данины побрал.* Теж хто много за мало упросил, а то бы на него устне и с права было переведено, вышшей нижди просил, таковыи тую выслугу свою от нас даную тратит. А хотя бы и добре упросил, а без данины наше што и к той выслуге своей взял, и к тому привернул; предься тую выслугу и забранье тратит и спадывает то за се на нас господаря. А хто ку отчизному своему именью взял человека, або и десети, або колко кольвек и с землями, або земли пустое; тогда маеть каждого человека, колко будет взял, своими отзычнами навезати з земли, або кождуу землю землею, а ведже не на голуу повесть и обмову, але за огледаньем и выведаньем слушным и справедливым правным поступком и доводом через людей цнот-

ливых и веры годных комисаров тубудцов. Ровностью права одинакими доводами вдаючи се в ровное право и з шляхтою, яко о том нижей написано.

Арт. 25. *О мытех новых.* Теж уставуем и приказуем, абы жаден человек в том панстве нашом великом князстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани встановляти ни на дорогах, ни на местах, ани на греблях, ани на реках, ани в торгах, ани в местечках ни в стодолах, або в корчмах на гостинцах в именьях своих, кроме которые бы были з стародавна установлены, або мели бы на то листы предков наших або наши. А хто бы кольвек смел мыто кром звычайного торгового установляти; тогды тое именье, в котором мыто кром торгового установил, тратить и спадывает на нас господаря.

Арт. 26. *О неданье мыта шляхте.* Теж з ласки и доброты нашео господарское князем, паном радам духовным и свецским, шляхте в том панстве нашом тую вольность на водах на дорогах, то есть сухим путем и водным, на торгах, на мостех, так и именьях наших спущати и продавати з их власных гумен каждому его роботы правдивое збожье а не купленое, от того мыто не маеть быти давано; так теж и от подвод шляхецских, которие з их речми властным збожьем а стацями ходить, от того всего мыто и мостовое брано быть не маеть. А если бы што купленого збожья и иных речей пры том мел; от того мыто маеть платити. А ведже сами особами своими, або где бы их самих при том не было, тогды слуги их або справцы от них притом посланные веры годные на мытех наших головных мають присегнути, што ест правдивое роботы его домовое а што теж прикупленое, а подводы мають без присеги быти пропущены толко за листы и печатми их, тым же обычаем и лесные товары и от всякого господарства домовое работы маеть ся разумети и безмытне пропущены быти. А на мостех старожитных, где перед тым што будеть давано только от подвод таких, которие збожье на продажу везуть, ведже водле стародавнего обычаю мають давати.

Роздел третий

♦ **Вольностях шляхецких и о розмноженью великого князства Литовского**

Арт. 1. *О розмноженью великого князства Литовского.* Мы господар обецуем теж и шлюбуем за себе и за потомки наши великие князи Литовские под тоуж присегаю нашою, которую есьмо учинили всим обывателем всих земель великого князства Литовского и всих земель ку нему здавна и тепер належачых у славе, титуле, столице, зацность, и владзы, и можность роска зованью, и в иных всих належностях и прислухива-

ню и в границах ни в чом не вменшати и о вшем примножати. И хотя бы пан бог з ласки свое светое нам господару узычити рачыл панства Литовского князей и панов рад духовных и свецских и всих врьдников земских и дворных шляхту рыцарства и всих иных станов ни в чом того не понижати, але от всякое легкости и пониженья, яко славное памяти продки наши, великие князи Литовские, за щастливого панованья своего чынити стеречи и боронити будем, с помощью божьего стараючисе о примноженье и вывышенья того панства и всих станов достойности оздоб и пожытков з наибольшого пилностью и всилованьем нашим.

Арт. 2. *О вольностях шляхецских.* Теж мы господар обещуем словом нашим за нас и за потомки наши великие князи Литовские под таким же обовязком нашим, яко вышей у первом артыкуле ест описано, иж всих князей и панов рад, як духовных, так и свецских, и всех врьдников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рыцарство, мещане и всих людей посполитых у великом князстве Литовском и во всих землях того панства нам заховати при свободах и вольностях хрестиянских, в которых они, яко люде вольные, вольно обираючы из стародавна из вечных своих предков себе панов и Господарей великих князей Литовских, жыли и справовали прикладом и способом волных панств хрестиянских, равнаючы однако маючы и тых вольностей уживаючы и суседы братьею своею рыцарством и иные станы народу коруны Польское, и особливе на то при свободах и вольностях на привильях и листех великих князей Литовских, предков наших, и от нас всем вобез яко и кождому зособна на учтивости достоенства врьды на имения, на люде, на кгрунты и на што кольвек даных, и што еще будуть даваны вперед, напорушне неотменне (вечными часы ховати). А хтобы теж што хотя без привильев за отчызным правом яким кольвек обычаем набытых людей кгрунтов своих в держанью был, так за славного панованья предков наших короля его милости Казимера и Александра, яко теж за светое памяти Я отца нашего щастливого панованья, тые сами с потомки их близкими своими и тепер то вечне держати мають и будуть.

Арт. 3. *Мы господар обещуем размножати великое князство Литовское, а штабы разобрано и одышло зась ку нему привернути.* Теж добра князства Литовского не уменшым и то, што будеть через неприятелей того панства нашего отдалено; розобрано и ку иншому панству от того панства нашего коли кольвек упрошоно, ку короне ку Мазовщу ку Прусом ку Ифлянтном, то за се ку власности того великого князства привести привлащати и границы оправити обещуем. А хотя бых теж кому заграничником при границах тых верху мененых земли, имения, села и люди дали; тогда таковые мають с того службыти великому князству

Литовскому, а хтобы не хотел служыти, таковых привильев не маем мы и потомки наши держати.

Арт. 4. *О неданье шляхты и их имений кгрунтов и всяких вольностей и теж ноданье листов и привильев против сему статуту.*

Уставуем и вечными часы ховати и держати обещуем, иж як о продки наши великие князи Литовские, так и мы незвыклые никому ни которым способом бояр шляхецских имений кгрунтов и земель давати, так и тепер на все потомные часы обещуем и прирекаем под тою ж присегою нашою, которую есьмо учинили обывателем сего панства нашего великого князства Литовского, бояр шляхты и их имений кгрунтов и всякое маетности и иных свобод и вольностей и прав в них отбирати и отводити, и ни яким особам, которым кольвек в том панстве обывателем яко и заграничником и посторонним и жадному иному, давати записовати и ни которым способом отдаляти не маем...

Арт. 5. *О соймках поветовых и о выправованью и посланью в них послов земских на вольный сойм.* Уставуем для лепшого порадку во всех речах и в способу ку справедливости и обороне, абы за волею всех на соймках потребы се земские становили и отправованы были, або вечными часы перед сеймом великим вальным, которым маем мы и потомки наши завжды, коли того потреба оказать речы посполитое великого князства, порядою рад наших тогож панства складати листы нашими соймки поветовые, а меновите на тых местцах и воеводствах нижей суть написанных и постановленных, которые соймки также листы нашими даны будуть не на близшей час и рок, толко за чотыры недели перед соймом великим. На которые соймки мають зьежджати ся и бывати тые воеводове и каштелянове врядники земские, потомуж князове панове шляхта того ж повету и воеводства, а намовляти о тых речах и потребах земских, которые им на местцах наших ознаймены будуть, на мней теж о своих и о всех потребах земских и долегlostях оного повету и воеводства; и зволившыся вей одностайным зданьем мають обирати послов своих; то ест от каждого суду земского, колко их у том воеводстве будеть, по две особы, послати их на сойм ознаймившы и вручившы то все им, о чом водле листов наших господарских, и теж во всех потребах, радити намовляти и становити мають, даючы им моц на том таковом вальном сойме поступовати и кончыти тые и иные припалые речи водле часу и потребы. Ведже князей, панов, маршалков и иных всих урядников земских и дворных подле старого обычаю маем листы нашими на таковой вальный сойм взывати; и тые вей в раде посполитой местца и воты свои будуть мети способом звычайю стародавного, а пословы земские местца и воты свое мають мети водле порадку нижей написаного.

Арт. 6. *О сойму вальном.* При том теж уставуем, с призволением рад наших духовных и свецких и зо всеми стану сойму належачыми, на те-перешнем сойму великом Виленском, хочеты то все мети вечными часы, иж маем мы и потомки наши великие князи Литовские с потребы речи посполитое за радою рад наших того ж панства, або за прозбого рыцерства, складати сеймы вальные в том же панстве великом князстве Литовском завжды, коли колко того будеть потреба.

Арт. 8. *Або панове шляхту о почтивость их сами не судили.* Теж уставуем, иж княжата и панове рада наша шляхту и каждого бы з рыцерства нашего, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают, не мають сами о почтивость судити кроме нас; бо тот суд никому иному не належит одно господару. А што се дотычеть злодейства, забийства и иных речей выступков — то волни будуть панове их з ними, осадившы при собе пред се шляхту людей добрых, справедливость чынити, а в чом бы был хто с права поконан, тогды тот за выступок своей терпети и каран быти бы и горлом.

Арт. 9. *Их достоенств врьдов в дедицтво чужоземцем давано быти не маеть.* Так теж мы господар обещуем и шюбуем под присегою нашою, которую учынили есьмо великому князству Литовскому и всим станом и обывателям его, беручы то из статуту старого пана отца нашего короля е.м. тому панству великому князству Литовскому даного, а в сесь выкладаючы и на то позволяючы, штож в том панстве великом князстве Литовском и во всих землях ему прислухаючих достоинстей духовных и свецких городов дворов и кгрунтов староств вдержаньи и пожываньи и вечностей жадных чужоземцем и заграничником ани суседом таго панства давати не маем; але то все мы и потомки наши великие князи Литовские давати будуть повинни только Литве а Руси, родичом старожитым и врожонцам великого князства Литовского и иных земель тому великому князству належачих...

Арт. 10. *Достоинства и врьды давные не мают быти нарушоны.* Теж обещуем и хочем вечными часы мети, абы панове рада наша, так духовные яко свецкие, и вей иные врьдники наши земские и дворные, в том панстве нашом великом князстве Литовском были во всяких достоенствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и кождый подле зацности и местца своего. А што се дотычеть владности и справ их судовых: в том се они мають заховати и справовати, яко нижей в сем статуте ест описано.

Арт. 11. *Достоенств и врьдов на заочное обмовенье не маем одыймовати.* Теж обещуем, иж достоинстей всяких врьдов староств держав тивунств на справу чию кольвек и на обмовы заочные мы и потомки наши не мають отнимати; але коли бы который из врадников наших был рос-

прошитель або шкодник наш и дворов наших, и до нас бы в том обмочен и обвинен был; тогда обоя сторона, як тая хто ведет, так на кого менил, мають перед нами очевисто стати, а мы с паны радами нашими великого князства Литовского, выслушавшы их и розознавшы тую реч, винного водле выступку его карати маем, а безвинне й без права на заочное поведанье не будем ни в кого врядов брати ани их з них рушати.

Арт. 12. *О держанью старых устав, а новых без сейму вального не встановляти.* Теж прирекаем вен привелея земские стародавние и ново от нас наданные волности и звычай добрый стародавний тым статутом нашим ховати и ни в чом ни нарушати, а нового ничего не встановляти. А ведь же была ль бы того потреба што нового прибавити ку доброму речы посполитой; тогда того не маем чынити ани встав жадных делати, аж на вальном сойме того панства нашего и в здешнем панстве нашем великом князстве Литовском, а ведомостью пороаю рад наших и призволеньем всих земель того панства нашего.

Арт. 13. *О волности выеханья нашего из земли кром земель неприятельских.* Теж узычаем и уфалем вечными часы, абы княжата и панове хорогувные шляхты и кождый человек рыцерский и всякого стану того панства нашего великого князства Литовского мели вольность и моц выехати и выйти с тых земель наших великого князства Литовского для наук у письме цвиченя учынков рыцерских и лепшаго счастья своего, и теж будучы неспособного здоровья своего для лекарств до всяких сторон и земель, кроме земель неприятелей наших Московского бусурманских и иных, с ким тое панство наше на он час вальчыло; а ведьже так, абы из именеи их под тым часом в небытности их самих службы земское не были омешканы, але нам и потомкам нашим яко при них были завжды, только иле кроть бы потребности вказовали подле уфалы и уставы земское были заслужованы. А если бы сын поехал по рыцерству, а отца себе зоставил, а в небытности его отец бы вмер, а не оставил бы по себе другого сына дорослого або опекуна або близкого кривного прирожного в именях; тогда мы господар маем опекуна установити на тые именья, хто бы з них службу земскую заступовал и именья от кривды и шкод боронил, а кды тот с чужих земель приедет, мает именья, и маетность свою до рук взяти яко властность свою.

Арт. 14. *По смерти отцов и маток и иных кровных и близких их детей и потомков от каждого дедицтва спадком выслуги и всякого набытья не отдаляти.* Теж уставуем, иж по смерти отцов и маток их дети сынове и дочки отчизны и материзны не мають быти отдалены, але они сами и щадки их властные кровные и близкие правом прирожным и слушне набытым звычайем стародавным и теж статутом першым и теперешним мають посягнути и одержати, и тые добра на пожиток свой оборочати вечными часы. А то се теж будет розумети о близкостях спадкох выслу-

гах и всяком набытью водлуг права тым же обычаем, естли бы было колко братьи и сестер рожонных выданных албо и не выданных замуж, а тые бы братья межы собою отчизною поделилися, албо еще не поделили, а который бы з них потом умер не зоставивши по себе плоду; тогда его часть отчизны толко на братью приходит и на их потомство, а на сестри толко выправа с четвертое части всякого имения, естли бы перед тым которая з них замуж идучы от отца своего або теж от тое ж братьи не была дана, поколь бы се были межы собою не поделили; а если бы была матерызна, тогда мають братья з сестрами ровно поделити межы собою...

Арт. 15. *Людей простых над шляхту не повышати.* Теж простых людей над шляхту не повышати, на достоинства их прекладати и врядов наших простым людям давати не маем, а шляхте каждому рыцерскому человеку тутошнего панства нашего великого князства Литовского родичу мы господар, з ласки наше господарское за службами за годностями их нам господару, обещуем их водле годностей достоинствами и вряды опатровати и в службах наших заховати, яко верных наших подданных.

Арт. 24. *О вызволенье от платов новых и подвод кроме стародавнего обычаю, як теж по дорогам.* Теж у ставу ем и хочем мети, абы вей посполитые люди тяглые и вей поданные княжат панов хоруговных, шляхт, бояр и мещан тых земель великого князства Литовского от каждое дани плаченья и податку серебщизного, и теж дела и ото всяких беремен камня дерева або дров ку паденью плиты и вапна на замки наши, кром стародавнего обычаю, так и подводы хтобы перед тым давал и подыймованье стацьи на станех и на местцах звычайных нам господарю послом гонцем нашим, так теж и мосты поправовати и новые на старих звычайных местцах будовати замки старке поправовати, так и на тых старих местцах деленицы свое знову будовати и послов подыймовати, то водлуг стародавнего обычаю в целости заховуем. А княжата панове рады воеводе старостове украинные и ниhto з шляхты, ездечи по дорогам от имения до имения своего и в войско на замки украинные едучи, именией шляхецских и их подданных це мають шкодити, стацьи и подвод брати, але себе и слугам и конем своим за пенези водлуг торгу ценою куповати будуть повинни; а хтобы над сюу уставу нашу што учинил, тот стороне жалобливой квалту дванадцать рублей грошей платити маеть, а шкоду совито оправити за слушным доводом.

Арт. 27. *О мещанех места нашего Виленского, яким правом шляхту з мещаны судити мають.* Теж уставуем, иж кгда бы се графило жаловати которому шляхтичу на подданных наших мещан Виленских о раны

о головщины; тогда о то судить вряд меский маеть своим судом, Майдеборским правом, водлуг привилев и наданья им от нас господаря и от предков наших. Где бы се теж трафило який квалт мещанину от шляхтича, хотя бы в том месте нашем Виленском; тогда таковыя речи вряд замковый земский справедливость чинить будуть правом земским и статутом прав посполитых сего панства великого князства Литовского, и карати ведлуг права и статуту земского. А мещане иных мест шляхту судити мають о раны о головщины их шляхецкие земским правом, водлуг стародавнего статуту короля е. м. Жикгимонта пана отца нашего.

Арт. 29. *О слуги и о люди шляхецкие челядь невольную, которые до мест входить.* — Уставуем, которые бы слуги и люде отчизные або челядь невольная втекли от княжат, панов або от которого шляхтича, и пришли до столечного места нашего Виленского, або до иных мест наших князских, панских и духовных, в землях панства нашего великого князства Литовского; иж тех людей слуг мають войтове, бурмистрове, радцы наши з мест наших выслушавшы слушного доводу от панов их судечи земским правом, кромей которое бы слуги шляхецкие пришедши до мест наших, а приемши право в котором з мест наших войтове и врядники наши выдати не мають. А што се дотысечь челяди невольное, которые бы пришли до мест наших; тым ани права Майдеборского принятье ани оселость ани теж заселене десети лет ку помочы быти не маеть, и повинны будуть войтове и державцы и врядники наши им выдати. Так теж старостам и державцам и врядником нашим, где права Майдеборского нет, на врьдех наших тым же обычаем противко такому збегом заховатися мають...

Арт. 32. *Отец за живота своего змушенья не повинен именья детем поступовати, лех по доброй воли части его.* Уставуем теж, иж отец детем за живота своего змушенья не повинен именья жадного поступовати, нижли по доброй воли своей, што воля его будеть. Также невеста, которая будеть именья свои отчизные або материстые мети, змушенья не повинна за живота своего детем поступовати, але што будеть добрая воля ее, то может поступити. А што се дотычеть материстых именей, не будуть ли мети на то слушного права и описов, повинен то сыну дорослому и девце замуж ее выдавши поступити; а сын и дочка на отцу жадных шкод и личбы с тех имений поискивати не мають.

Арт. 34. *О вольности шафовати выслугою своею.* Теж хто кому дати хотел даровати записывати або продати именье выслугу свою на нас господарю; тот не может того никому перед жадным урядом запи-

сати; только пришедшы и постановившы се перед нами господарем и з ведомом нашим, а мы того боронити не будем. Ведже которые бы мели привилья наши, а в них то доложено, иж волно ему отдати, даровати и записати; таковые могут оное именье записовати перед каждым врядом, яко отчизну свою або куплю. А звлаща тые которые бы собе и потомком своим на вечность описаную мели, а тые привилья мають на врядах оказываны быти; а которые бы ленным правом або доживотьем або до воли и ласки наше господарское имели, тых маем заховати водле привильев их и ласки наше господарское.

Арт. 37. *Хто бы именье от нас даное в кого отыймовал.* Теж уставуем, кому быхмо мы господар именье або люди и земли дали, а хто инший по той данине нашей тое именье отнял; тогда тот, у кого отнято, может того доходити и правом поискивати, нижли большей искати не может одно, яко ему дано и як на нас господаря то держано, толко бы давности земское от того часу, яко ему дали, не омешкал.

Арт. 39. *Мы господар шлюбуюем однакую справедливость всим чинить, а [пересуду] мы и панове рады нашим брати не маем.* Обещуем теж з ласки и доброты и милости нашей господарской ку подданным нашим, всему рицерству великого князства Литовского, под сумненьем нашим, иж мы господар и панове рада наши маем каждому стану всим заровно однакую справедливость чинить без отволоки, а от права не маем ничего брати; потомуж и панове рада наша, а не маем теж стати и зычностью быти одной стороне, але просто каждому справедливость делати будем повинни, так теж и панове рада наши под присегого, которую до рады вчинили, справедливость чинити будуть повинни. А што се дотычеть почтивостей шляхецских, а то жаден с панов рад ани суд замковый ани теж суд земский поветовый не маеть судити, толко мы сами господар с порадою панов рад наших великого князства Литовского судити маем обычаем вышейписаным. Ведже што здавна и теперь в сем статуте суду замковому належить, то суд замковый судити и отпраовати маеть.

Роздел сьмый

О записех и продажах

Арт. 3. *Хто бы хотел именье свое отчизное продати або зоставити.* Хочем теж мети и уставуем, абы каждый таковой, хто бы хотел именье свое отчизное продати або заставити; тогда маеть прийти перед нас господара або перед вряд земский, в котором повете тое именье лежит, объявити перед судом земским, которая продажа за

такowym обычаем будеть мощна и вечна держана, хотя бы на то и потверженья нашего господарского не было. А ведьже тот, кому будеть записано, того ж часу маеть, взявши возного з уряду поветового, уойти в держанье и того имения; пакли бы по оном записе в держанье того имения не пришел, а давность земскую десеть лет промолчал, тогды таковая продажа и застава потом мощы ни которое мети не будеть.

Арт. 4. *О вольности продати третью часть на вечность.* Уставуем, хто бы хотел имение свое отчизное продати на вечность; тогды только третью часть имения отчизного вольно ему на вечность продати, а две части того ж имения в суме зоставити. А ведьже не маеть большей на тые две части имения отчизного брати, только так, якобы сума не превышала на уфалу и постановене наше...; а где бы больш на тые две части пенезей дано, тогды дети яко близкие не будуть повинни больш платити, только шацунком потому яко вышей описано, а што будеть превышать, хто вышей дал, маеть згинутти.

Роздел одиннадцатый

О квалтєх и о головщизнах шляхецких

Арт. 1. *Хто бы на чий дом або на госпуду умысльне наехал, хочечи его забити.* Хто бы на чий дом а госпуду умысльне наехал, хочечи его забити, а умысльне наехавши або нашедши, а в том дому кого кольвек ранил або забил, а ото бы на него переведено было слушным доводом; таковой горло тратит, а головщизна близким з имения плачена быти маеть. А естли бы квалтом наехал або на дом нашол, а никого не ранил а ни забил, а знаки предсе квалту або шкоду якую учинил; тогды только за квалт будеть повинен платити дванадцать рублей грошей и шкоду оправити за слушным доводом, а горла для нахожденья квалту не тратит. Тым же теж обычаем естли хто кому в месте на госпуду нашол квалтовне, а кого забил або ранил и тым покой посполитый взрушил, маеть быти сужон и сказан на горло.

Арт. 2. *О довод квалту, як мають осведчати и обжаловати.* Уставуем, кды бы хто на кого наехал квалтом и забил, а ведь же на такового квалтовника такий довод маеть быти: естли бы на чий дом або на госпуду чью наехал и забил кого; тогды скоро по оном квалте того ж часу квалт и того забитого маеть оповедати и оказати околичным суседом своим, а в небытности их ино врядникам их шляхте людем добрым, а в недостатку шляхты ино также околичным суседом своим, хотя и не шляхте только людем добрым веры маеть оказати, а потом обжаловати вряду замковому або двору нашему, которий близший будеть, и возного взяти и так же

оказати квалт и забитого, и тот квалт и жалобу в книги записати. И в праве естлибы се ку оному квалту и забитому не знал; тогда вжо тот жалобник близший будеть того суседи околичными и возным або выписом врядовым на него доводити, и при том доводе самотреть и з шляхтичами себе ровными присегнути, а естли бы на тот час не могли мети шляхтичов ку доводу, тогда и з жоною своею и с детьми дорослыми, а не будеть ли мети детей дорослых, ино и з жоною и з слугами домовыми маеть того квалтовника поприсегнути, а кгда присягнуть, тогда тот горло тратить, а головщина его близким того забитого маеть быти плачена, а шкоду за слушным доводом. А естли бы квалтом на дом наехал и не забил, только ранил; тогда также маеть тот квалт оповедати и раны оказати околичными суседьми, яко вышей описано, и при таком доводе квалтовника квалту и ранного маеть сам семь з людьми добрыми шляхтою присегнути, а кгда присягнуть, таковой квалтовник маеть быти горлом каран, нижли естли бы сполна шести сведков не мел, тогда и с трема сведками самочварт присегнути маеть, а квалтовник за таковым незуполным доводом горла не тратит, одно квалту дванадцать рублей грошей; а навезку водле стану и шкоду за доводом маеть платити, а за вину дванадцать недель в везенью сидети. Пакли бы на том доводе своем устал, тогда только сам ранний на ранах своих присегнути маеть, которому по присязе его навезка будеть сказана, а квалт и шкоды не мають быти сказаны. А где бы на оном квалте в дому никого не забито ани ранено, только одно шкода учинена; таковой квалт также маеть быти осведчон, яко вышей описано, а при том доводе у праве на квалтовника маеть тым же обычаем на квалте и на шкодах самотрет присегнути, а кгда присягнуть, маеть быти квалт плачон дванадцать рублей грошей, и шкоды оправити за доводом его, а горла не тратит, а не будеть ли мети чим платити, а имение его тое бы шкоды и маетность не стояла, тогда у в остатку заплаты сам маеть быти выдан. А где бы тот, на чий дом наехал, чинил себе быти ровную шкоду о сорок або о петдесят кон грошей; то и з жоною и з детьми лет дорослыми на той шкоде присегнути маеть. А жоне детем забитого, а в недостатку их, оно кровным таким же обычаем маеть право йти, яко вышей описано.

Арт. 13. *О звадах шляхецских.* Кто бы кому руку або ногу втял, або око, губу, зубы, ухо вытял, за кождый таковой члонок по петдесят коп грошей платити, а двадцать и чотыри недели на замку седети. Або хто бы обе две руки и обе две ноги и обе две уши оттял и обе две очи; тогда головщизну яку за человека маеть плачено сто коп грошей, а год и шесть недель седети. А рана, которая бы у человека была, с которое бы кости выбирано, тридцать коп грошей. А естли бы с тое раны реч замкнул, хотя бы се и выгоил; тогда маеть сто коп грошей яко головщизны пла-

тить, роки шесть недель сидети. А естли бы рана была на твари, сорок коп грошей платити; а хотя бы поличок кому дал, бороду рвал, тогда за все тое по дванадцати рублев грошей платити; а хотя бы бил кием шляхтича, сорок коп грошей платити. А белым головам шляхецским як головщизна так и навезка маеть быти плачена совито, тым же обычаем потом и их жонам и детем, которие венчалные жоны мають, маеть быти навезка шляхецская.

Арт. 15. *О мещанине, который бы шляхтича ранил.* Если бы который мещанин у бурмистровстве шляхтича забил або ранил; тогда маеть навезати так, яко вышей описано. Нижли естли бы бурмистром на тотчас не был, кгда шляхтича ранил; маеть руку тратити. Также теж и хлоп простой, естли бы забил або ранил шляхтича, маеть руку тратити, а естли руку або ногу шляхтичу утнет, або на котором члонку охромит, маеть горлом каран быти.

Арт. 18. *Который бы слуга забил або ранил пана своего.* Теж уставуем, естли бы который слуга взял перед себе злый умысел, пана своего забил або ранил; таковой маеть срокго горлом каран быти здрайца, а естли бы не забил ани ранил, одно брони против пана своего добыл, таковой руку тратит.

Арт. 31. *О забитье человека переждного и безплеменного.* Уставуем теж, естли бы ся потрафило где ж кольвек забитого человека перехождчаго або безплеменного, которого головщиzny искати не будет кому; тогда скоро такового человека труп будеть знайден, того ж часу вряд того замку або двора нашего врядник маеть обослати всех мещан людей сельских, так и подданных наших яко и шляхецских, и опыт вчинити раз або и два, а где бы се на таких двох копах о том забитью выведатися не могли, тогда третью копу присяжную маеть вряд собрати, на которой повинни будуть вей тые, которые на той копе повинни се становити, присегнути на том, иж сами не суть причиною того забитья и о таком мужо-бойцы не ведают. А естли бы которая с тых копников на присяжной копе нестали, або хотя и ставши, присегого отвестися не хотели; тогда таковые будуть повинни головщизну сами платити, а себе винного искати; а тая головщизна маеть зостати при том вряде, в котором тот труп налезен, а потом кгда бы кровные оного забитого выналезлися, маеть тая головщизна оным кровным отдана быти.

Роздел дванадцатый

О головщизнах и навезках людей посполитых

Арт. 1. *О головщизнах и навезках людей простого стану.* Головщизна панцерному слуге пятдесят коп грошей, путному слуге тридцать коп грошей, бортнику двадцать пять коп грошей, тяглому двадцать коп гро-

шей, паробку десять коп грошей, а жонам их совито. А навезка парнцерному слuze шесть рублей грошей, бортнику два рубли грошей, тяглому рубль грошей, паробку полтина грошей, а жонам их совито, а жонца, которая мужа не маеть и не меда, полтина грошей.

Арт. 2. *Головщизны и навезки тивунам, ключником, войтом, старцом, лавникам сельским.* Тивуну, ключнику, войту, старцу головщизна сорок коп грошей, естли бы невольник в котором с тых врядов был, тогда ему во вряде головщизны двадцать коп грошей, а навезки рубль грошей. А пакли бы в ключох або у войтовстве которий шляхтич был; таковому предсе головщизна маеть быти водле стану шляхецкого. А навезка тивуну, ключнику, войту, старцу по три рубли грошей, а лавнику два рубли грошей.

Арт. 7. *Человек вольный за жаден выступок в неволю выдан быти не маеть.* Теж уставуем, иж человек волный за жадный выступок в неволю вечную выдан быть не маеть, а естли бы в суме великой выдан был; маеть с тое суммы выроблятися, и выпуску па каждый год мужику полтина, а жонце пол копы грошей. А естлибы с тое суммы до смерти выслужитися не мог, а будеть ли мети дети; тогда дети не мають се с тое суммы выробляти. А выпуску дорослым детем потомуж маеть быти, якшо вышей описано. А закупным людем тым же обычаем из суммы пенезное выпуск быти маеть.

Арт. 8. *О человеку отчизнам.* Кгды бы который человек отчизный, отшедши от пана своего и заложившися за кого иншого, не далеко в пети або в десяти мялях мешкал; тогда вже о такового человека вечне молчать маеть. Пакли бы тот человек отчизный отшедшы от пана своего и мешкал далеко в колькодесяти мялях, а пан его о нем не ведал, а потом бы засе пришел и перемешкивал поблизу; тогда хотябы в оном часе и давность земская зашла, вольно будеть ему того человека за отчича правом доходити, только бы давности не омешкал от часу, як ближей прийдет.

Арт. 10. *О челядь невольную, которая втечеть от пана своего.* Уставуем, кгды бы хто чию челядь невольную вывел, або ведаю и заказ в себе переховывал, а то бы на него правом было переведено; тогда таковый повинен будеть ту челядь отьискати, а о[т]ыскавши тому пану оддати. А где бы не мог о[т]ыскати, або не хотел; будеть повинен тую челядь сам ценою платити, яко выше написано, и шкodu оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за каждую неделю по шести грошей.

Арт. 11. *О вольных людех, которые в голод продають.* Хто бы в голод сам себе або сына або теж которого человека вольного в неволю продал, и лист на то дал; таковый лист не маеть быти держан, але яко голод

минет, а он пенезей добудеть, маеть ему пенези отдати. Нижли естли бы хто челядь свою невольную продал; тая ведле продажи маеть вечно держана быти.

Арт. 13. *Невольницы мають быти трояких причин.* Теж уставуем, иж невольницы мають быти троякх причин: первые которые суть здавна в неволи, або с невольных се родят; другие которые полоном заведены суть из землои неприятельской; третие коли бы се сами в неволю поддали, а хто бы, ведаючи жонку невольную, в малженство понял, хотя человек вольный, тогды таковой сам и дети их в неволи быти мають. А естли бы се неведоме поняли, а один з них будучи вольным не хотел в том быти; тогды того ж часу мають се втечи до права духовного, ведле которого их мають розвести, а по розводе таковой вольный маеть зостати вольным, а невольный невольным.

Роздел третийнадцать ◊ грабежоу и навезках

Арт. 5. *Яко челядь невольная втеклая маеть быта заповедана.* Еслибы чия челядь невольная втекла, а заповедана бы з якого перейму, и женучи за нею в погоню в каого бы ее нашел; тогды маеть тому, в кого челядь зостанет, переем дати, с чого будеть первой заповедал. А естли бы заповеди и перейму, в кого оную челядь нашел, недал, а тот бы ему не хотел тое челяди без перейму выдати, и взял позем квалтом, а до права о то был позван; тогды тот за тым позвом повинен будеть стороне жалобливой платити, яко за квалт дванадцать рублей грошей. А естли бы хто чию челядь в себе ховал, а тот по колко кроть заповеди и по торгу закликал, оповедаючи ее, и потом бы тот, чия челядь, в колко неделях тую челядь свою в него нашол; тогды только маеть, за страву ему от каждого челядника на неделю по два гроди давши, челядь свою добровольне взяти.

Арт. 6. *О грабеже человека князского, панского и землянского.* Уставуем, естли бы шляхтич чиих людей пограбил на торгу при церкви на добровольной дорозе; таковой маеть стороне обжалованой вины заплатити шесть рублей грошей, а грабеж з навезкою отдати, то ест коня конем вола волом навезати. А пакли бы шляхтич або хтож кольвек пограбил у чиих людей на поли або где индей, а бою не вчинил; тогды маеть заплатити три рубли грошей, а грабеж также навезати. А мужик мужика естли бы при костеле або на торгу на дорозе пограбил; маеть заплатити три рубли грошей а грабеж всякий также з навезкою платити маеть, коня конем, вола волом, а корову коровою, и каждое быдло, якое пограбил, таковым навезавши маеть отдати, або ценою заплатити...

Роздѣл чотырнадцатой
О злодействе всякого стану

Арт. 4. *О важности лица за што злодей каран быти маеть.* Уставуем, иж каждый злодей з лицом приведеный и правом покананый при лица, которое бы стояло выше полтины грошей; маеть горлом каран быти. А што бы за полтину грошей не стояло; маеть у столпа дубцы бит быти, а лицо маеть вернути тому, чие есть, а навезка на тое лицо з маетности его маеть быти плачена, а не будеть ли чим мети навезки платити, тогда ухо тому злодею маеть урезано быти. А которое бы лицо вышей полукопка або за полкопы стояло; при такомом лицу маеть быти также у столпа бит и з места высведчити. А которое лице будеть стояти за дванадцать грошей, за то также маеть бит быти; а потом того ж естли бы се трафило поймати з лицом, хотя бы тое лице и десети грошей не стояло, тогда вжо маеть быти каран яко злодей.

Арт. 6. *О гоненье следом в какой кольвек шкоде подкраденной.* Кому бы покрадени кони, волю, быдло и иные речи в дому, а тот шкодный поднял бы след тое шкоды своее, и собравшы людей добрых околичных суседов водле давного обычаю гонил следом, а тот след где бы ку которому селу або в чий дом привел; тогда маеть послати до того села або до дому, где след вшол, людей добрих сторонних веры годных, абы з села своего и з дому, где бы след вшол, або з кгрунту земли села своего след вывели. Таковое село або в чий дом след будете вшол, мають тот след в тое копы взяти и з села або з дому и з земли, своее того села след вывести аж до иншое границы, куды тот след пойдеть. А естли бы тое село, до которого след приведен, от себе следу не вывели або от следу отбили або выгнавши быдлом затоптали; на такомом застановившисе копа тая, где следу не отведено або отбито, мають послати по возного до вряду нашего замкового, и с тым возным и люди стороны ые копа вся мають оную шкоду осумовати, на чом оный шкодный самотреть приsegнет, и приложить до того села, абы они шкоду заплативши собе винного искали. А по сказанью мають через возного и сторону, которие при том были, объявити вряду и половину пересуда дати, а вряд маеть рок заплате зложити, и яко рок выйдеть; тогда вряд оного пана листом своим напоменути маеть, абы водле права оного суду корного заплату чинил, а не будеть ли хто хотети, тогда тая шкода з уряду отправена маеть быти.

Арт. 29. *О человека отчизного и человека хто его выкрал.* Уставуем, естли бы хто вывел або выкрал чиего человека отчизного або челядника невольного, а погонен был на дорозе и пойман с тым человеком або с челядью; тогда маеть с тым лицом веден быти до вряду нашего, где наближей будеть, а вряд маеть ему справедливость учинити. А естли бы

оний к тому се не знал, абы тую челядь выкрал; тогда оний, хто его с тою челядью поймаеть, маеть на него доводити або присегу учинити, иж он ее вывел, а он маеть быти каран яко злодей, а челядь оная маеть вернена быти, чия была. Пакли бы на дорозе погонити не мог, а в дому чиём зостал и припоручил, а он бы тое челяди выдати не хотел; тогда маеть тот пан, у чиего человека где тую челедь зостал, с таковым справедливость учинити, и найдет ли се с права, тот иж ее выдати хотел; тогда от того часу колько через прируку держал, мають тую челядь навезати и навезавши ему челядь вернути, яко о том вышей описано.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 95—122.*

Правове становище України у складі Речі Посполитої

6.1. Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі й Литви в одну державу — Річ Посполиту (1569 р.)

Ми, Сігізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сігізмунду, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно нерозрізнюване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного

зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Щож до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити...

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 117—118.

6.2. «Генрікові артикули» (Статті)¹

(Витяг)

Ст. 1. «...Мы и наши потомки, польские короли, они же великие князья литовские и пр..., не должны ни в коем случае назначать... себе приемника. А это для того, чтобы всегда после кончины нашей и наших потомков выбор короля оставался за всей шляхтой. Поэтому ни мы, ни наши потомки, польские короли, не должны употреблять титула наследственного.

Ст. 3. ...Ни мы, ни наши потомки не должны посылать послов в чужие страны и принимать чужих послов без совета сенаторов...

Ст. 4. Что касается войны или ополчения, мы ничего не будем предпринимать без разрешения сейма...

Ст. 6. Каждый вальный сейм назначает из числа сенаторов 16 человек., которые будут постоянно пребывать при нас... и без которых ни мы, ни наши потомки не должны ничего предпринимать по текущим делам.

Ст. 7. Вальный коронный сейм должен созываться по крайней мере каждые 2 года... А дольше как 6 недель мы его не будем держать, а перед этими сеймами... должны быть уездные сеймики... На этих сеймиках мы должны через своих послов сообщать о своих нуждах.

Ст. 16. Так как в нашей женитьбе Речь Посполитая весьма заинтересована, мы обещаем и обязуемся за себя и за наших королевских потомков... никогда не заключать наших браков без ведома и разрешения Сената.

¹ Прийнято у 1573 р. за активної участі французького принца, що декілька місяців був польським королем. Діяли в Польщі до кінця XVIII ст.

Історія їх появи така: з липня 1572 р. до травня 1573 р. королівський трон (після смерті бездітного Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів) залишався вільним. Державна влада була на шляху анархії. У квітні 1573 р. у Варшаві зібрався виборчий сейм для обрання короля. На цю посаду як претендентів було висунуто: царя Московії Івана IV, принца Генріка Анжуйського — брата французького короля Карла XІІ, шведського короля Ернста, нащадка попередньої династії королів Польщі — Пяст.

У результаті політичних і міждержавних інтриг перемогу у виборчій кампанії здобув Генрік Анжуйський. Як наслідок, 1 травня 1573 р. з'явився новий законодавчий акт Польщі — знамениті Генрікові Статті. Стосувалися вони лише одного питання державного права — верховної влади.

Генрікові Статті, обмежуючи королівську владу, внесли принципові зміни в галузь державного права, спонукали до руху від абсолютної, чи станово-представницької монархії, до парламентської монархії. За час існування Статті жодного разу не було змінено. Діяли до розпаду Речі Посполитої, тобто до втрати Польщею державної незалежності. Генрікові Статті, порівнюючи їх певним чином з англійською Великою Хартією свободи, можна вважати Польською Хартією. З прийняттям Статей у Польщі розпочався новий період розвитку державної (королівської) влади. Так чи інакше, він позначився і на долі українських земель, що залежали від польської корони.

Ст. 17 А если бы... мы нарушили в чем-либо права, вольности, статьи и условия или чего-нибудь не исполнили — в таком случае освобождаем граждан... от послушания нам».

Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 145—146.

6.3. Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, в наслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме:

Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Бришпільський з селищем Іванківським, городище Владерецьке [Володарське] і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і Рокитною — трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Городища і Сліпорід над рікою Нущею званою, при кордоні московському.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 8.*

6.4. Жалувана грамота короля Сигізмунда III магнатові О. Вишневецькому на володіння землями на Полтавщині (1590 р.)

З доброї своєї волі за нашим листом дозволеним є... раніше названому князеві Олександрові Вишневецькому, його дружині, дітям і потомкам цим же правом своїм державно... цієї добра з усіма землями, ґрунтами, належностями і пожитками, якими-небудь іменами вже названі і поіменовані, а [також з тими, які] потім колись зможуть бути винайдені і поназивані, на вічні часи в батьківщину і дідизну дали і

цим листом нашим даємо; і вже зараз від цього часу владою і ухвалою сейму нинішнього нічого там на нас і на потомків наших не залишаємо і взагалі все право, якби ще якесь нам і Речі Посполитій до того належало на нього і на потомків його цілком і повністю вливаємо [передаємо]: мають князь Олександр Вишневецький сам, його дружина, діти, потомки і їх нащадки ці добра — ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю і вхід Лужок з усіма широкостями ґрунтів, належностями — відповідно до привілею короля Стефана, вище нами в цьому листі описаного, спокійно держати, замки закладати, міста і села на тих ґрунтах людьми осаджувати [заселяти], землі розробляти, будувати, стави і млини поправляти і всіляки пожитки собі там винаходити, установлювати, розмножати і від цього часу всіх і всіляких прибутків, чиншів, платежів, десятин, дяклів, данин і інших належностей, уже як-небудь названих і [також і тих] що потім колись зможуть бути винайдені і названі, з людей і з усіх ґрунтів названих добр уживати відповідно до границі, визначеної і установленної тим добрам комісарами нашими, яких туди для цього з нинішнього сейму зараз призначимо і вишлемо, і до всього цього сам собі прибавляти, розширювати і пожитків примножувати; і будуть мати князь Вишневецький і потомки його цю певну необмежену силу і владу — ці добра чи то порізно, чи всі зразу коли-небудь кому захочеться віддати, подарувати, проміняти, відписати, заставити і, як захочеться, до свого ліпшого [пожитку] обернути, як спадщиною своєю власною за своєю волею і своїм уподобанням розпоряджатися, і з цих добр юрисдикції, тобто присудові, воєводства київського на рівні з іншою тамтешньою шляхтою підлягти, короні [Польській державі] службу земельну воєнну служити, всілякими свободами користуватися і повинності відповідно до часу і потреби Речі Посполитої на собі нести з усіма громадянами, шляхтою коронною в тому краї однаково на вічні часи. А щоб там міцніше на всі прийдешні часи не порушено князеві Олександрові Вишневецькому і його потомкам тривало, тоді ми цей привілей — данину вічну, рукою власною підписавши, печать нашої величності коронну до нього привісити наказали. Діялося в Варшаві на сеймі вальному¹ коронному дня вісімнадцятого місяця квітня року від народження Ісуса Христа тисяча п'ятсот дев'яностого, а королювання нашого року третього...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 126—127.

¹ Сейм Вальний — загальний сейм.

6.5. Статут Великого князівства Литовського, виданий у Кракові в 1588 році¹

(Витяз)

Розділ I

Про персону нашц̄ государевц̄

Арт. 1. Ми, государ, обіцяємо і зобов'язуємося під цією присягою, що всіх княжат, панів-рад духовних, світських, панів хоругвових, шляхту, міста і всіх підданих наших цими правами і артикулами судити будемо. Цим же правом повинні судитися чужоземці, приїзжжі люди із-за кордону.

Арт. 2. Ми, государ, обіцяємо нікого не карати заочно, хоча б це стувалось образи нашої государевої величності або державної зради. А хто б когось звинуватив безпідставно у тих же справах і не довів вини, сам повинен бути покараний такою ж карою, до якої міг бути присуджений звинувачуваний.

Арт. 3. За замах на здоров'я наше государеве чи за заколот при наявності достатніх доказів злочинець карається на горло, позбавляється честі і маєтку. А дорослі сини такого зрадника, по відношенню до яких були б переконливі докази, що вони знали про батьківську зраду, також караються на горло і позбавляються честі. Сини, які не досягли повноліття або які не знали про батьківську зраду, хоч були вже дорослими, каратися на горло і позбавлятися честі не будуть але вони втра-

¹ Велике князівство Литовське потребувало всебічної кодифікації законів, підпорядкування всіх, особливо шляхти, нормам права. Цю гостру проблему відповідним чином задовольнили Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., або, інакше — Литовський статут у трьох його редакціях. Редакції 1529 і 1566 рр. до наших днів дійшли у рукописах, 1588 р. — було видруковано у Вільно в друкарні братів Мамоничів.

Перша редакція, ставлячи на чільне місце інтереси магнатів, все ж охороняла деякі права селян. Друга — істотно збільшила права шляхти і навпаки — ще більше обмежила права підневільного люду. Третя — охороняла права панівного стану і остаточно закріпачувала селян.

Джерелами для укладання норм права в Литовському статуті були: звичаєве право українських і білоруських земель, шляхетські привілеї, ухвали і постанови князя, великокнязівської ради і сеймів, привілеї містам і етнічним групам, норми польського права. Статут 1588 р. складався з 13 розділів і 488 артикулів, присвячених публічному праву (охороні особи князя, злочинам проти держави та ін.), устрою судів і процесовому праву. Шість розділів унормовують цивільне право, чотири — кримінальне.

Литовський статут — значне досягнення Великого князівства Литовського. Де в чому він перевищував тогочасні кодекси законів західноєвропейських країн. Його норми використовували в Польщі, при складанні «Соборного Уложення» (1649 р.) в Росії. Ними ж в XVII—XVIII ст. керувалися на Гетьманщині.

чають права на всі маєтки батька, вотчинні чи вислужені а також якимсь іншими шляхами набуті.

Арт. 4. Якщо хтось будь-якого стану підозрюватиметься у образі нашої государевої величності, тому ніяка привілея чи знатність або гідність не можуть служити у якості захисту. А якщо буде встановлена невинуватість звинувачуваного, то той, хто доносив, сам підлягає такому ж покаранню.

Арт. 5. В кожному злочині, за який караються смертною карою, необхідні явні і ясні докази. Якщо хтось кого-небудь звинуватить в образі нашої государевої величності, той повинен довести це свідченням достовірним, а також сімома свідками з числа людей, що не перебувають під підозрою, шляхетного стану, людьми добрими, які разом з обвинувачем повинні скласти присягу. При цьому повинні бути представлені переконливі правові докази і незаперечні ознаки такого поступка.

Арт. 9. Якщо хто-небудь у палаці, в замку чи у дворі нашому замахнеться рукою і дасть комусь іншому ляпаса по щоці, той підлягає негайному затриманню. Якщо буде з'ясовано, що він був зачинщиком, то за ту вину повинен бути покараний ув'язненням у чверть року. А потерпілому виплатити грошове відшкодування у відповідності з його станом в подвійному розмірі. Якщо при ляпасі потерпілий був закритавлений, винуватий підлягає ув'язненню на півроку.

Якщо хтось перед нами, государем, меч, шаблю чи якусь іншу зброю дістане і поранить кого-небудь, то підлягає смертній карі. При цьому, коли хтось інший, нападаючи на зловмисника, дістане зброю перед государем, не вбивши і не поранивши нікого, той втрачає руку.

Арт. 16. За підробку печатки, листів або підпису руки государевої, а також канцлера, підканцлера та писарів государевих або коли листи чи привілеї наші придумає, зловмисник при наявності переконливих доказів відповідно до права підлягає смертній карі спалюванням.

Арт. 17. Також, хто б сфальшивив нашу монету, переплавляв чи обрізав її, той карається смертною карою вогнем без милосердя. Ювеліри, які підробляють золото чи срібло і були в тому викриті, то вони самі підлягають смертній карі вогнем, а з їх майна виплачується збиток потерпілому.

Арт. 18. Ніхто ні за чий поступок не може відповідати.

Арт. 28. Обіцяємо, що коли буде порушена справа, про честь государеву, швидко і без затримки справедливості вчинемо, розглянувши її на найближчому вальному сеймі разом з панами радою негайно.

Розділ III

Про вольності шляхетські та про розширення Великого князівства Литовського

Арт. 2. Всіх князів і панів-рад, як духовних, так і світських, всіх врядників земських, придворних панів хоругвових, шляхту, рицарів, міщан і всіх простих людей у Великому князівстві Литовському і в усіх землях цієї держави будемо оберігати при свободах вольностях християнських, якими вони володіли до цього.

Арт. 3. Привілеєм і присягою нашою вирішено мир між різними релігіями оберігати, у зв'язку з різною вірою крові не проливати і не карати позбавленням честі і майна, тюремним ув'язненням та вигнанням.

Арт. 10. Кожен осідлий шляхтич, не звинувачений відповідно до закону і не засуджений до суду, не може бути посажений у в'язницю або затриманий ким-небудь.

Арт. 11. Княжата, пани-рада, шляхта і рицарів, які перебувають на службі, підлягають суду государя нашого. За незначний злочин, за який не передбачена смертна кара, виплата грошей чи ув'язнення в тюрму, можна кожному пану слугу свого відповідно до вчиненого злочину судити і за правом карати.

Арт. 15. Самостійно Ми ніяких законів нових приймати не повинні, а лише на спільному сеймі з відома і за порадою рад наших і з дозволу всіх станів, представлених у сеймі.

Авт. 18. Обіцяємо простих людей не переводити у шляхетний стан, а також врядів наших простим людям не давати, а лише шляхті чи рицарям — уроженцям нашої держави.

Арт. 20. Коли шляхтич візьме собі за дружину нешляхтичку, то дружина і діти набувають шляхетського стану. Однак, коли така дружина потім вийде заміж за просту людину, а не шляхтича, то вона втрачає шляхетний стан, набуваючи такого стану, як її новий чоловік.

Арт. 22. Коли хто-небудь, не будучи шляхтичем, образить шляхтича, людину знатну і відому, той підлягає покаранню різками біля ганебного стовпа і вигнання.

Арт. 31. Єпископи, прелати духовного стану та їх управителі не повинні нікого до себе в духовне право по світських справах викликати. Так само і сама шляхта, міщани і всі піддані наші не повинні звертатися до духовного права. Що належить до духовного права, в духовному праві повинно вирішуватися і судитися.

Арт. 37. Міщани, піддані наші не повинні у містах, містечках за будь-які борги селян грабувати, вимагати від них більше того, ніж визначено правом. За порушення цього винний підлягає штрафу у три рубля гро-

шей, стороні виплати три рубля грошей, відшкодувати збиток у подвійному розмірі, а грабіж оплатити теж подвійно.

Арт. 39. Обіцяємо і проголошуємо, що княгинь, панн, шляхтянок і всякого іншого стану жінок, як людей вільних, насильно ні за кого видавати заміж не дозволимо.

Арт. 40. Батько дітям по примусу не зобов'язаний маєтку свого уступати, а лише з доброї волі.

Арт. 41. Всім станам шляхетського народу, як людям вільним, можна вільно тепер і в майбутньому маєтками своїми розпоряджатися.

Розділ IV

Про суддів та про суди

Арт. 1. У випадку смерті кого-небудь із земських в'рядників — судді, підсудка чи писаря, повинні Ми, государ, своїм листом призначити час для з'їзду всіх шляхтичів повіту. На з'їзді шляхтичів на місце вибулого в'рядника буде обрано чотири кандидати — люди добрі, набожні, які знають право, вміють писати і є уроженцями держави, що проживають в даному повіті. Лист з вказаними іменами претендентів направляється государю, яких з їх числа призначить одного на вакансію.

Писар земський повеней по-руськи буквами і словами руськими писати всі документи, виписки і позви, не іншою мовою і словами.

Арт. 3. В'рядам повітовим, зокрема судді і підсудку, належить в установленні судові терміни судити і вирішувати справи всіх станів однаково і однотипно, коли хто-небудь не з'явиться на судові засідання, то ми даємо повну силу цьому в'ряду процесуальним порядком виносити постанову і здійснювати виконання проти кожного, хто на судовому засіданні буде визнаний винуватим, аж до застосування останнього ступеня права.

А коли відповідач, ставши перед в'рядом в суді, вислухавши позви, не бажав відповідати по суті справи, не дочекався до кінця судового засідання, пішов геть із суду, не бажуючи бути послухним праву, тоді в'ряд уповноважений з такого порушника не тільки здійснити стягнення за неявку, а відразу вирішити справу по суті позви при наявності достатніх доказів і винести постанову.

Те ж саме стосується позовної сторони. У випадку виявлення неповаги до в'ярда, залишення судового засідання вона втрачає свою справу. Декрети і всі постанови суддів з підсудком повинні здійснювати у письмовій формі.

Арт. 7. Коли б хто-небудь, з'явившись в суд замковий чи земський, там, на суді, або хоча б на вулиці суддю, підсудка чи писаря або кого-небудь із в'рядників ганебними словами образив, той повинен відсидіти

б тижнів у замку чи у дворі нашому. А ображеного вряdnика задовольнити відповідно до його шляхетського стану. А коли б поранив вряdnика, тоді смертною карою повинен бути покараний, а пораненому у подвійному розмірі принести відшкодування з свого майна. А коли б убив, такий життя і честь свою втрачає, а дітям чи близьким родичам вбитого половина з майна злочинця у подвійному розмірі повинна бути виплачена.

Арт. 22. Якщо хто-небудь, будучи викликаним на сесію земського суду, не з'явиться і ніякої поважної причини своєї неявки не вкаже чи не пояснить суду, то такий повинен стороні заплатити за неявку за кожні позови 4 копи грошей, в суд одну копу з розрахунку судді 40 грошей, а підсудку — 10 грошей.

Арт. 30. Встановлюємо, що у підсудність воевод і старост наших судових належать справи про насильницькі напади на шляхетський будинок, на церкви християнські, про згвалтування жінок і дівчат, про насилля в містах наших, про розбої на дорогах і крадіжках, про підробку документів і печатей, про підпал будинку чи току, про чародійство, про отруєння, про загрозу шляхтича шляхтичу на здоров'я чи погрозу підпалу, про вбивство шляхтича.

Коли зловмисник у перерахованих вище випадках буде впійманий на місці злочину, то незалежно від станового положення його, він підлягає суду без позова. Причому це слід розуміти так: впійманий на місці злочину при здійсненні вказаних вище злочинних дій карається смертною карою.

Арт. 35. Коли хто-небудь у справах про вбивство шляхтича чи інших кривавих злодіяннях, які караються смертною карою і підсудні замковому суду, не був притягнутий до суду на протязі трьох років, той вже вічно про те повинен мовчати.

Арт. 57. Якщо хтось, перебуваючи особисто в суді, не міг би чи не вмів сам говорити і вести свою справу, доручив її усно кому-небудь іншому, суд повинен прийняти того за представника його. Але, перепоручивши свою справу, така сторона не повинна покидати судове засідання до закінчення справи.

Якщо хтось із-за бідності своєї не може найняти собі адвоката, а попросив би вряду про надання адвоката, тоді вряд повинен такого адвоката безплатно найняти. Коли б призначений адвокат підкоритися вряду не захотів, то такому не дозволяється виступати в суді і від інших осіб.

Арт. 76. У всякій справі в суді свідками повинні виступати християни, люди добрі, що заслуговують довіри, у справах важливих, кровавих, де справа йде про смертну кару, свідки повинні бути допитані в суді

окремо, але у присутності сторін. А коли б свідок давав суду свідчення брехливі, фальшиві, то він повинен бути сам покараний тим, до якої кари міг бути присуджений оббреханий ним інший хто-небудь.

Розділ II

Про насилля, побої і головщини шляхетські

Арт. 1. Коли б на чийсь шляхетський будинок навмисно, насильно був здійснений напад або напад і в тому будинку був би хто-небудь вбитий, зловмисник піддається смертній карі разом зі своїми спільниками. При цьому головщина повинна бути виплачена відповідно до стану вбитого у подвійному розмірі.

А коли б зловмисник кого-небудь поранив, то тільки він сам присуджується до смертної кари, а його спільники присуджуються до тюремного ув'язнення на дні башти як кримінальні злочинці терміном один рік і шість тижнів.

А коли насильно наїхавши чи напавши, нікого не поранив і не вбив, але ознаки насилля залишив або шкоду причинив, тоді тільки за насилля буде платити 12 рублів грошей, а також відшкодовувати збитки.

Арт. 7. Коли б син чи дочка свою матір чи батька насильно вбили або по-іншому позбавили їх життя, то вони не тільки смертною карою покарані бути повинні, але й позбавлені честі і майна, яке передається на користь інших братів чи сестер або родичів. Вбивця ганебною смертною карою повинен бути покараний: водити по ринку, кліщами тіло рвати, а потім посадити у шкіряний мішок разом з собакою, півнем, вужем і котом і втопити. Таким же способом караються співучасники.

За навмисне вбивство батьками свого дитяти вбивця карається одним роком і шести тижнями тюремного ув'язнення в бапні, а відсидівши строк, повинні чотири рази в рік при церкві чи костьолі приносити покаяння і сповідатися в явному гріху перед всіма людьми християнськими.

Арт. 9. Коли чийсь слуга із-за злого умисла свого пана вбив чи поранив, він карається жорстокою смертною карою — четвертуванням. А коли б не вбив і не поранив, а лише зброю проти свого пана підняв, то позбавляється руки.

Арт. 11. Коли б хтось дівчину чи порядну жінку будь-якого звання звалтував, а потерпіла звала на поміч і на крик прибігли б люди, побачили ознаки насилля, а потім у суді двома або трьома свідками засвідчила факт злочину, то такий насильник крається смертною карою.

Коли б вона побажала за насильника вийти заміж, на то її воля.

А коли б насилля сталось у такому місці, де б люди почули крик, але дівчина чи жінка не кричала, а лише потім розказала про те, що сталося, то така розповідь за доказ насилля прийматися не може.

Арт. 12. Коли б хтось без згоди батька чи матері або інших близьких родичів насильно взяв за дружину дівчину чи жінку, то такий викрадач карається смертною карою. А в якості нав'язки третя частина свого майна достається потерпілій. Крім того, з двох частин майна вираховуються збитки, нанесені під час насилля.

Арт. 16. Коли б хто навмисно у гніві ножем, кинджалом вбив, то, якщо він шляхтич і шляхтича вбив карається четвертуванням. Якщо те здійснить проти шляхтича людина простого звання, то теж карається четвертуванням. А якщо таким же способом шляхтич вб'є просту людину, він карається позбавленням руки, крім випадку затримання на місці злочину.

З майна кожного такого вбивці стягується головщина. Якщо при такому випадку здійснене поранення, то шляхтич за нанесення рани шляхтичу карається позбавленням руки, а за поранення простої людини карається грошовим стягненням. Якщо поранить шляхтича людина простого звання, то карається смертною карою, а за простолюдина позбавляється руки.

Арт. 17. Коли хто-небудь когось не з причини сварки, а таємно вдень чи вночі вб'є і при цьому буде спійманий на місці злочину або на нього буде достатньо доказів вчиненого злочину, то коли це здійснить шляхтич по відношенню до шляхтича, карається смертною карою четвертуванням або посаженням на палю. Він позбавляється честі. При цьому сплачується головщина у подвійному розмірі. Якщо при цьому шляхтич шляхтича поранить, то теж буде покараний смертною карою і нав'язкою з його майна.

А якщо такий злочин здійснить по відношенню до шляхтича проста людина, то вона присуджується до смертної кари різними жорстокими муками, а за поранення карається відрубанням голови.

Арт. 29. Коли б декілька осіб шляхетського стану були звинувачені у вбивстві шляхтича, тоді один з них, кого виберуть на смерть і присягнуть на нього, карається смертною карою. А спільники його повинні виплатити головщину 100 коп грошей і відбутися покарання тюремним ув'язненням один рік і шість тижнів.

Арт. 39. Коли б люди простого звання вбили шляхтича або шляхтянку, то всі вони караються смертною карою. Однак і таких простих людей за голову шляхтича не повинно бути страчено більше трьох чоловік. А коли б люди простого звання навмисне напали на шляхетський будинок, вбили шляхтича, то всі вони караються смертною карою.

Арт. 60. Коли б жінка, не будучи одруженою, яка вела непорядний і розпусний спосіб життя, завагітніла, а потім через сором чи побоювання розкриття і покарання позбавилась плоду і умертвила його сама або з допомогою когось іншого, то та хто погубила свій плід і її спільники караються смертною карою.

Розділ 12

Про головщини і нав'язки

Арт. 1. Коли б хтось із шляхтичів без всякого поводу навмисно вбив людину простого звання, нешляхтича і при цьому був би впійманий на гарячому, він, крім виплати головщини, карається смертною карою.

Однак для доказу такого злочину, крім безпосередніх доказів, необхідне представлення шістьох свідків і сьомого потерпілого, які повинні дати присягу. В числі шести свідків повинні бути два шляхтича. Коли шляхтичів не буде представлено у якості свідків, то при наявності трьох свідків простого звання позивач може домогатися сплати головщини.

А коли при такому злочині шляхтича не буде спіймано на гарячому, то, будучи притягненим до суду, він повинен заплатити головщину і всі витрати, які стались у зв'язку з цим.

Арт. 2. Коли б людина простого звання вбила рівного собі, нешляхтича, то при представленні трьох свідків вбивця карається смертною карою і виплатою головщини.

Арт. 3. Головщина: панцирному слuzі — 60 коп грошей, путному слuzі — 50 коп, бортнику — 40 коп, тягловій людині — 25 коп, домашньому челяднику — 20 коп, а дружинам їх — у два рази менше.

Нав'язка: панцирному слuzі — 5 рублів грошей, путному слuzі — 3 рублі, бортнику — 1 рублі, тягловій людині — 2 рублі, челяднику — 1 копу грошей. А дружинам їх вдвоє менше. Жінці, яка чоловіка не має і на мала, нав'язка полтина грошей, а головщина — 20 коп грошей.

Арт. 4. Тіуну, ключнику, вйту, старцю головщина призначається у 40 коп грошей. А коли б челядин при виконанні цих доручень був, то йому головщина — 10 коп, а нав'язка 2 коп грошей. А коли б ключником чи вйтом був шляхтич, то головщина йому була б відповідно до його шляхетського звання. Нав'язка тіуну, ключнику, вйту, старцю — 3 рублі грошей.

Арт. 7. Коли 5 євреїв єврея вбив, поранив чи побив, то суд між ними повинен бути здійснений на основі їх права і привілеїв. Коли б шляхтич вбив єврея і був би пійманий на гарячому, то повинен бути покараний смертю, але головщина ним виплачуватися не буде. Те ж саме слід розуміти і щодо розбою (наїзду).

Розділ 13

Про грабежі і нав'язки

Арт. 1. Коли б хто-небудь захопив на чужій землі табун коней князівських, панських, земських і тримаючи його у себе, уморив жеребця або кобилу або їх собі присвоїв, то за кобилу чи жеребця повинен заплатити нав'язну: за кобилу 4 копи грошей, за жеребця — 8 коп грошей.

Арт. 2. Коли б хтось вчинив грабіж шляхтичу чи шляхтянці, забрав коней при церкві, на торзі чи в полі, на дорозі чи в іншому місці і при цьому не було заподіяно ніяких побоїв чи ушкоджень, то грабіжник повинен виплатити нав'язку самому шляхтичу, як за побої.

А коли хто-небудь зі слуг при такому грабежі буде поранений або побитий, то також і слугам виплатити нав'язку відповідно до їхнього стану.

Розділ 14

Про крадіжки різного роду

Арт. 3. Суд докази всякі повинен розглядати сумлінно і у сумнівних справах схилитися у бік звільнення від покарання, ніж до його посилення.

Арт. 7. Встановлюємо, що кожен злодій, впійманий на гарячому, коли вартість вкраденого коштувала понад 4 копи грошей, повинен бути покараний смертю. Коли сума вкраденого оцінюється 4 копи і менше, то коли злодій впійманий перший раз, повинен повернути вкрадене разом з нав'язкою. Коли він не матиме чим заплатити нав'язку, то повинен бути відданим потерпілому на відробіток, зараховуючи при цьому чоловікові по одній копі грошей за рік, жінці — по 50 грошей.

Коли злодій буде спійманий на гарячому вдруге, то хоча б вартість вкраденого була б менше двох коп грошей, він повинен бути покараний різками біля стовпа. І коли б при цьому він був не в змозі заплатити в подвійному розмірі за вчинену шкоду, він віддається на відробіток, як про це сказано вище.

При крадіжці втретє — злодій карається смертною карою.

Арт. 14. Коли крадіжка вчинена з панської комори чи кладової то злочинець зобов'язаний буде заплатити штраф 12 рублів грошей, а також відшкодувати причинену шкоду. За таку ж крадіжку селянином у селянина штраф сплачується в розмірі трьох рублів.

Арт. 18. Коли спіймано злодія не на гарячому, але викритого у злодійстві, то його можна піддавати тортурам три рази на протязі дня, але при цьому не покалічити. Якщо злодій не признається у

вчиненні ним дій, то за кожну окрему тортуру йому належить на-в'язка відповідно до його становища. Коли при цьому злодій був покалічений чи помер від тортур, то за нього сплачується подвійна головщина, а за каліцтво — як за заподіяння смерті відповідно до його звання.

Арт. 21. Коли б хтось вбив злодія на гарячому у своєму будинку, то відразу повинен показати вбитого навколишнім сусідам і потім якнайшвидше засвідчити факт возним та свідками, привезти його до в'язниці. Після того, як буде викликаний в'язничий у цій справі, повинен під присягою засвідчити, що злодій був вбитий саме в його будинку під час крадіжки.

Така ж процедура пред'явлення свідків і принесення присяги має бути при умові вбивства злодія при його переслідуванні в полі, в лісі чи на дорозі.

Пораненого злодія необхідно негайно привести до в'язниці, якщо хто-небудь буде тримати злодія у себе вдома одну добу, то необхідно буде сплатити злодію нав'язку за його становищем. Якщо спійманий злодій помре в домі потерпілого, то той, хто його затримав має сплатити головщину.

Арт. 22. Якщо хто-небудь вкраде щось в государевому дворі, і сума вкраденого буде менше 2 коп грошей, то злодію повинні відрізати одне вухо. При повторній крадіжці, якщо вартість вкраденого не буде коштувати і десяти грошей, злодій карається смертною карою.

Арт. 29. Коли б хто-небудь незалежно від стану і звання посмів підговорити і взяти з собою чиюсь дружину, хоча б з її згоди і виїхав з нею, то тоді, коли буде спійманий з нею на дорозі, на постоялому дворі чи з якомусь іншому місці повинен бути приведений до замкового в'язничого. Такий за достатніми доказами карається смертною карою. Жінка, яка дозволила таке, теж повинна бути покарана смертю, за виключенням того випадку, коли її чоловік приніс клопотання по її помилуванню. Тоді жінка залишається у його волі.

Арт. 30. Коли б чоловік, підозрюючи свою дружину в прелюбодіянні, вислідив її та прелюбодія незалежно від звання і застав їх під час розпутства, то дозволено чоловікові оголосити про це навколишнім сусідам і відвести їх до замкового в'язничого. Там він повинен підтвердити факт присягою і трьома свідками з числа посторонніх людей чи слуг або домашньої челяді. Тоді обоє прелюбодії караються смертною карою. Те ж саме повинно розуміти і про дівчицю.

*Статут Великаго княжества Літоускага. 1588.
Тексты. Даведнік. Каментарій. — Мінск, 1989.*

6.6. Розпорядження короля Владислава IV про заборону православним на Україні і в Білорусії мати вищі школи (4 березня 1635 р.)

В київських і віденських школах дозволяємо учитися неуніатам по-грецьки і латині, проте щоб учили гуманістичні науки, але тільки не вище діалектики і логіки.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 85.*

6.7. Куруківська угода¹ між представниками уряду Речі Посполитої і Українським козацтвом (27 жовтня 1625 р.)

...Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі божої уникнули страти коронного війська. Тим, які через щастя і з волі божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаються на службі його королівської милості, так і ті, які по волі й.к.м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи. и вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих й.к.м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й.к.м. і Речі Посполитої, й.м. пан воєвода сендомирський, гетьман польний коронний², з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка³.

¹ Текст угоди написано польським командуванням. Укладено в урочищі Медвежі Лозки біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) між представником польського уряду коронним гетьманом Є. Конєцпольським і гетьманом реєстрових козаків М. Дорошенком. Нереєстрове козацтво умов угоди не визнало.

² С. Конєцпольський.

³ Михайло Дорошенко був гетьманом реєстрових козаків у 1625—1628 рр.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями. На подання коронних гетьманів...

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й.к.м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які неперевисують 6 тисяч з зазначенням скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й.м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звітди копії будуть повідомлені цим старостам...

Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й.к.м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й.к.м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, 6 полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому — 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусять йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 62, 63.*

6.8. Інвентар села Бобичі Володимирського повіту, з переліком повинностей селян (1640 р.)

Піддані: Юськович на волоці, волів 4, кінь 1; Васько Кушнірович на волоці, волів 4, кінь 1; Нипорка на волоці, волів 4, кінь 1; Давидчики на волоці, волів 3, кінь 1; Малхеревич на волоці, волів 4; Роман Синовчук на волоці, волів 3, кінь 1.

Півланники: Коцюбка Гриць на півланку, волів 2; Мисько Коцюбка на півланку, волів 2, Сак Коцюбка на півланку, волів 2, цей не має ні халупи, ні двох волів; городник Шопич на півланку, віл 1; Коцюбка Лаврін на півланку, волів 2, Кушнірович, вдовин син, на півланку, віл і кінь; городник Сенька на півланку, волів 2; городник Гулька на півланку, волів 2; Борисик на півланку, віл 1.

Городника: Півник городник; Приступа городник, віл 1; Шимон, віл 1; Антоник городник, підсусідок.

Повинність з лану на рік: чиншу злотий, на чиншовину яловицю 16 1/2 грошів, вівса 4 маці міри локацької, 4 каплуни, курка, гуска, прядива 15 пучок, півкопи яець, щоденна робота; з півлану половина того, тільки робота 5 днів на тиждень, сторожа. Городники: чиншу по півзлотому, по 2 каплуни, робота 3 дні на тиждень. А ланники повинні у жнива щодень по двоє і до сіна гребти, а в понеділок і в п'ятницю по троє з лану, а з півланку половина роботи.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 252.

6.9. Із скарги шляхтича І. Коленди на ігумена Київського Миколопустинського монастиря І. Трохимовича за побиття селян села Ходосова і за знущання над ними (1645 р.)

Згаданий отець ігумен..., не поважаючи стану свого духовного чернечого, не зважаючи на право посполите і описані в ньому кари на зухвальців, наїзників, гвалтівників права, покою посполитого, умисел противної зухвали перед себе взявши, не контентуючися правом посполитим..., підданим ходосовським власності їх орати не допускав і заборонив, а коли піддані ходосовські решту полів своїх недавно, дня шістнадцятого серпня, року теперішнього, виславши плугів шість, орати були почали, тоді вищезгаданий ігумен нікольський, не перестаючи і далі з завзяттям і вчиненням з великою опресією кривди і шкоди ґрунтам княжити його милості і підданим ходосовським, але їх чим далі, тим більше причиняючи, ґрунти власні ходосовські, переходячи границю описану, неслухно і безправно до села свого Гвоздова привласнити намагаючись, з тими всіма людьми, приспособленими для цього помічниками, міцно і гвалтовно, наїхавши із зброєю, підданих, що там працювали, орючи свої поля, великий крик, галас учинивши, бити, мордувати, плуги, воли відбирати наказав, і сам того домагався, і, брешучи і соромословлячи, відповіді і похвалки на здоров є пана протестуючого чинив, потім плуги і всі снасті плугові посікти, пору-

бати, волів похромити, підданих, господарів самих, плугатарів і погоничів потовкти і побити наказав, і то все було виконано. Перш за все тоді Васькові Юрченкові плуг зо всім — ярма, колеса і всю снасть плугову — порубано, воли похромлено, самого його і двох погоничів. синів його Семена і Гаврила, побито; Михаленкові Іванові плуг зо всією снастю посічено, заліза взято, самого його і погоничів побито, волів похромлено; Остапа Сирітченка побито, плуг зо всією снастю порубано, волів двох похромлено; Івановій вдові Проскурні сина Тимоша, Олексія погонича, побито, плуг зо всією снастю порубано, заліза взято, серм'яги з тих усіх познімано, мене, Коленду, там же на полі, коли я був коло свого плуга, зневажено і побито, плуг мій посічено і волів чотири взято і пограбовано.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 253—254.

6.10. 3 Інструкції Волинської православної шляхти послам на Варшавський сейм про утиски православних у Польщі (1645 р.)

Релігія грецька ... такі утиски терпить ... в Вільній і свободній Речі Посполитій Польській, який не терплять і греки християни в турецькій неволі: забрані в православних церкви, монастирі і кафедри, заборонене вільне відправлення служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів...

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 118.

6.11. Звістки І. Єрлича про сваволю і терор над українським населенням коронного стражника шляхтича О. Лаща (1646 р.)

17 жовтня [1646 року] було вигнано [з Макарова] її милість пані стражникову коронну Самійла Лаща жону за нестерпні збитки, кривди і шкоди, які [він чинив] не боячись пана бога, незважаючи на загальнолюдські права, не сормячись поважних людей. Він чинив наїзди на маєтки і мешкання почесних шляхтичів, творив насильства, вбивав, калічив, деяким відрізував вуха і носи, силомиць забирав панянок і вдовиць та віддавав їх за своїх головорізів, які при ньому перебували для розбою і грабунків. Негідників волохів, татар, розбійників і злодіїв — порядної людини і не питай — по кілька сот чоловік завжди перебували у нього під

боком. Вони було поширили своє грабіжництво на весь головний шлях аж до самого Києва і вже не їздили для грабування та розбійництва на інші дороги. Одних тільки баницій він мав на собі 236, а інфамій за різні злочини 37. При всіх своїх вчинках і величезних злодіяннях він мав могутнього оборонця в розбишацтві і наїздах в особі його мосці пана кравківського гетьмана Конєцпольського, який час від часу надавав йому різні військові пільги, що цій безчесній і безбожній людині дозволяло мати за ніщо князів, панів, воевод, а меншу шляхту він убивав, грабував, чинив насильства над жінками, панянками і дівчатами, і це все йому сходило з рук. Коли ж хто робив спробу вдатися до права, тоді він вимушений був зректися дружини і дому та й тікати світ за очі. Якось він мав велику сутичку з князями Вишневецькими, Корецькими і київським воеводою Тишкевичем, чинив на них наїзди, плюндрував, грабував, руйнував їх маєтки протягом багатьох років. Тільки тоді, коли гетьмана не стало, за декретом трибунальським, — бо вже пільги для нього минулися, — його мосць пан воевода зо всім поспільством обивателями воеводства Київського, яких могло бути до 12 тисяч, наїхавши на Макарів, застав там лише дружину Лаца з дітьми, яка до ніг падала і милосердя просила, дарувавши їм життя і нічого не взявши, вигнав з Макарова. Сам він, передбачаючи це, за кілька днів від жінки втік. Від нього було віднято Канівське і Звенигородське староства, також і стражництво, а маєтки його згідно з трибунальським декретом, було віддано пану Харлинському.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 254—255.

6.12. Ординація¹ Війська Запорозького, заведена польським урядом. Організація Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої (1638 р.)

1. На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовидних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер в наслідок заколотів, утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів.

¹ Ординація (від лат. ordino — порядкую, призначаю) — постанова польського сейму, ухвалена в січні 1638 року після придушення національно-визвольного повстання під проводом П. Павлюка і С. Скидана. Обмежувала кількість реєстрових козаків, ліквідувала виборність козацької старшини, скасовувала козацькі суди і т. ін.

2. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

3. На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] з серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги за такою формою...

4. Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, виробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

5. Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

6. Попереджаємо також про те, щоб перебуваючі на службі у Речі Посполитої козаки не терпіли від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні чинити ніяких труднощів у здобуванні доходів у наших маєтках, — за цим полковники і комісар повинні пильно стежити і, якби виявились недбалими в виконанні своїх обов'язків, то підлягають відповідальності перед коронним гетьманом. В разі виникнення справи між міщанином з наших маєтків і реєстровим козаком в судах у такій справі повинно засідати підстарости з полковником.

7. Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаю про те, що козаки в далеких українських місцевостях [крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати], в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

*Історія України в документах і матеріалах:
У 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 96—98.*

Запорозька Січ

7.1. Відомості та свідчення про Московію, Україну, Запорозьку Січ й українських козаків

Михайло Литвин¹

«...Грунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля) виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають ріжноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград [с. т. звичайний виноград для їди, що сам собі росте]. В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої бджіл з щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічається оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирають цілі човни яець диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують мясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають «золотими», особливо Прип'ять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури [Уборць?], в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіл безперерви черпали рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно зїздяться в цім часі.

¹ Мандрівник-дослідник. У 1550 р. перебував в Україні. Залишив документальні спогади про географію, фауну і флору Подніпров'я.

Бористен [Дніпро] найбільша і найбагатша ріка цієї країни, по ній спроваджують до Києва безмірну кількість риби та іншого краму...

Цю ріку називають текучою медом і молоком тому, що вона у своїх верхів'ях тече лісами з багатством бджіл, а нижче по степах з випасами — а тому доставляє силу меду і молока для свого населення!

...Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту — міста Кафи [Теодосія], через ворота Таврики, на гаванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгороду, Швеції і Данії цілий східний крам, як — дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину (матерію), ладан, парфуму (пахучі олії), шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці — цілими караванами (валками)... Раніш збирали і мито з тих караван на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві.

У Києві така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та ін. дорогоцінних футер, що мені самому траплялося бачити шовк, що коштував дешевше, ніж у Вильні лен, а перець дешевше соли».

Гамберіні¹

«...З козаків можна зібрати 14.000—15.000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної. .. дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

Л. Міллер²

«...Місто Київ у стародавні часи мусів бути чудовим і величезним містом. Видко це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи (печери) ... великі кам'яні кольони, ніби моноліти... З цього можна уявити собі, яким чудовим було місто Київ у старовину...

Трава там (у Чорноморських степах — *Авт.*) росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл...»

¹ Італійський мандрівник. За різними джерелами, наприкінці XVI ст. перебував в Україні.

² Курляндський герцогський гофрат. Мандрівник, дослідник. У 1585 р. у Німеччині видав книгу про часи Стефана Баторія, в якій окремі сторінки присвячено подіям в Україні.

Еріх Лясота¹

«Запорожці хоробрі і підприємчиві люди, котрі з раних років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю (гарматами), так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматників (як це водиться в іншому війську). ...Їх старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більшої платні...

Через те, що внутрішні справи в Польщі, як видно було, загрожували переворотом в недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства (Запорозьких козаків), котре не тільки користується величезними впливами на Україні (с.т. на Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща».

Ппроцький²

«Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, (Запорозьку Січ — *Авт.*), щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности».

Джилъ Флетчер³

«...Правління в них (московських царів) чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоби були корисні лише для одного царя, а крім того найбільш безоглядним і варварським способом... У податковій системі не «притримуються найменшої справедливости. Шляхта і прості люди у відношенні до свого майна є нічим іншим, лише охоронцями царських прибутків тому, що все придбане ними, раніше чи пізніше переходить до царських скринь».

Гійом ле Васед де Боплян⁴

«...Вони (українські козаки. — *Авт.*) хоробрі побідники, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу, за тиждень, виступити в поле... Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають

¹ Посол німецького цісаря Рудольфа II до запорозьких козаків. Влітку 1594 р. понад місяць перебував на Запорозькій Січі.

² Польський мандрівник, дослідник.

³ Англійський дослідник, доктор юридичних наук, автор книги «Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)» (1591 р.).

⁴ Військовий інженер з Нормандії. У 1630—1647 рр. перебував в Україні. Автор книги «Опис України, або областей королівства польського, що лежить поміж кордонами Московії і Трансільванії. З додатками про вдачу, звичаї і військовоу вмілість Українців».

море. Човни козаків в довжину 60, в ширину 10—12, а в глибину 8 футів, з двома кермами; вони не мають кіля, але видовбують їх з дерева білої верби або липового, завдовжки коло 45 футів, причім кожна дошка довжини коло 10—12 футів і шириною 1 фут. З боків човна від носа до керми привязують товсті линви (перевесла) з очерету, обкручені ликом або глодом. Кожний човен з обох боків має від 10 до 15 весел і пливуть вони скорше від турецьких галер. В човні часами ставлять щогли, до котрих в добру погоду чіпляють вітрила».

Січинський В. Ю. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992. — С. 48—68.

7.2. Про етимологію понять «Січ» та «кіш» та їх значення

...Назва козацької столиці «Січ» мала подвійний зміст: це було розчищене серед лісу або укріплене висіченим лісом місце. Отже, думка про те, що назва Січі виникла від слова «сікти» в розумінні «рубати», бо запорожці вважали своїм головним завданням сікти голови ворогів, здається цілком неправдоподібною. У переносному розумінні слово «Січ» означало столицю усього запорізького козацтва, центр діяльності й управління всіма військовими справами, резиденцію всіх головних старшин, котрі очолювали низове козацтво.

Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорізьким Кошем». Це вже слово безсумнівно запозичене ззовні, а саме взяте у татар, як «козак», «отаман», «осавул», «чауш», «чабан». Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше «кош», означало десять тисяч зведених до купи овечих отар¹. «Для зручності виконання пастуших обов'язків, — зауважує щодо цього Хартахай, — татари часто використовували союзи. На чолі союзу стояла людина, яка мала свою власну отару і яка, крім того, прославилася як добрий розпорядник, що вдало примножує свою худобу. З такою людиною всі охоче вступають у союз. Цей союз мав таку організацію. На чолі його стояв засновник, а членами вважалися вкладники. Десять з'єднаних отар, по 1000 овець у кожній, складають одну зведену під спільною назвою кхош. Оскільки 10 000 овець незручно годувати на одному місці, то весь кош ділився на малі отари по тисячі й менше овець. При кожній повній отарі було троє чоловік; вони відомі під назвою чабанів. Той, хто відзначався особливою моторністю, ставав безпосереднім начальником чабанів зве-

¹ Перекладач Іван Сварник вважає, що насправді овець, а не отар.

деної отари й отримував титул отамана. Головне управління усіма окремими отарами зосереджувалося в коші. Там живе начальник союзу й верховний правитель коша». Запорожець Микита Леонтійович Корж пояснює слово «кіш» наступним чином: кочуючи взимку й улітку по степах, запорізькі козаки використовували для захисту пастухів від холодних вітрів і негоди коші; ці коші нагадували намети: вони були обшиті навколо повстю і для зручності пересування з місця на місце були на двох колесах; у середині влаштовували кабицю для багаття, біля якого сушилися і грілися в негоду пастухи. Обидва ці пояснення погоджує професор Григор'єв. За його словами, «кіш означає всіляке тимчасове приміщення в пустому місці або на дорозі: окрему кибитку, кілька кибиток разом і цілий табір... Тому кошем називалася, як у татар, і головна квартира запорізького війська, що складалося з людей неосілих, готових завжди переноситися з місця на місце».

Слова «січ» і «кіш» вживалися запорізькими козаками то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одного від іншого: під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійне ядро козаків, постійний центр усього козацтва, до того ж у себе, вдома; а під словом «кіш» найчастіше розуміли уряд, іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки, штабу, навіть значення козацького табору. Але найчастіше слова «кіш» і «січ» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорізьких козаків. Тому в документах запорізького архіву, котрі дійшли до нас, зустрічаються підписи: «Дано з Коша при Бузі», тобто з тимчасового табору при Бузі; «Дано з Коша Січі запорізької», «Дано в Коші Січі запорізької», тобто з постійного місця при Січі запорізькій; «Писано в Коші», тобто писано у ставці при постійній Січі; «Запорізький Кіш», тобто запорізька Січ, при цьому рік, місяць, число й місце постійної, наприклад Нової Січі.

Протягом свого понад двохсотрічного існування запорізькі козаки послідовно змінили вісім Січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську й Нову, або Підпільненську. Причинами перенесення Січей з одного місця на інше були частково більші зручності для життя в одній місцевості порівняно з іншою, частково стратегічні міркування, частково суто випадкові явища, наприклад, брак води, мала площа, шкідливість місцевості для здоров'я, епідемії, внаслідок яких певна місцевість настільки заражалася, що живим людям мимоволі доводилося переносити весь центр життя, або Січ, в іншу, здорову місцевість.

Послідовний перелік запорізьких Січей знаходимо в «Історії» князя Семена Мишецького, звідки його запозичили літописець Рігельман, а за ним історики Бантиш-Каменський та Маркевич. Князь Мишецький налічує десять Січей: у Седневі біля Чернігова; у Каневі нижче Києва;

Переволочній поблизу Кременчука; на Хортиці; на Томаківці; на Микитиному мисі; у гирлі ріки Чорто-млика; в гирлі ріки Кам'янки; в урочищі Олешки, й, нарешті, на річці Підпільній. У цьому переліку відсутня Базавлуцька Січ, зате є три інші Січі — у Седневі, Каневі й Переволочній, яких не можна вважати Січами. Справа в тому, що *запорізькими* козаками, на відміну од малоросійських, українських, черкаських, реєстрових, городових і сімейних, котрі жили у Старій Малоросії, тобто Київській, Полтавській, Чернігівській і частково Подільській губерніях, звалися власне ті козаки, котрі жили *за порогами* Дніпра; отож запорізькими Січами в точному й буквальному розумінні слова повинні зватися лише ті, котрі виникли й були влаштовані нижче порогів. Оскільки Седнів, Канів, Переволочив знаходяться значно вище порогів, до того ж у Старій Малоросії, вважати їх запорізькими Січами зовсім немає підстав. У даному випадку свідчення князя Мишецького важливе нам саме тим, що воно підтверджує лише визнаний в історії України факт поступової колонізації, що йшла з міст у степи, та тісний зв'язок і близьку спорідненість запорізьких козаків із українськими. Таким чином, першою запорізькою Січчю слід вважати Січ на острові Хортиці, нижче порогів.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 58—60.

7.3. Про склад Війська Запорозького низового, його чисельність та густоту заселення Вольностей Запорозьких

Запорізьку громаду, яка досягла свого найповнішого розвитку протягом XVI й XVII ст., з середини XVIII ст. поступово став обмежувати російський уряд, особливо у праві вибору запорізькими козаками військової старшини. З цього приводу було видано низку царських указів, за якими «запорожці, не описався й не истребовав на то дозволення, запорожскую старшину от их чинов отставлять й других на их места определять собою самовольно отнюдь не дерзали, опасаясь высочайшаго его императорскаго величества гнева й тяжкаго истязания й наказания». Але запорізькі козаки не дуже слухали вимог російського уряду щодо цього й майже до самого кінця свого політичного життя самовільно обирали й самовільно скидали всю свою військову старшину. Тому весь великий запорізький край, перейшовши в середині XVII ст. під верховну владу Росії, насправді завжди керувався власним товариством, як уся Україна керувалася власним козацтвом, хоча й під верховною владою російського уряду.

Увесь склад Війська Запорізького низового поділявся на *старшину*¹ в її нижчих і вищих ступенях, *юних молодиків*, які лише готувалися стати справжніми козаками, січову масу, так звану «сіромашню, простолюду, чернь», і *запорізьке поспільство*, котре жило поза Січчю, у зимівниках. До складу війська не входили «наймити» або «аргати» (від гр. ..., переробленого по-турецьки на «ергат»). Так звали поденників або робітників, які наймалися тимчасово до козаків на якусь роботу за певну платню.

Крім справжніх козаків до складу «славного низового товариства» часом входили особи, які ні за званням, ні за суспільним становищем ніколи до нього не належали й лише номінально числилися серед запорожців. Це робилося частково з честолюбства називатися низовим лицарем, частково зі щирої любові до «славного» війська, частково ж задля того, щоб застрахуватися від грабунку запорожців чи заручитися їхнім послухом і вірністю, частково ж внаслідок пропозиції самих козаків, які приписували до себе вельможних осіб на знак особливої уваги до них, подібно до того, як багато західноєвропейських міст надавали права громадянства знатним мандрівникам. Ці особи — вельможі, наділені великою владою, переважно російського, часом польського походження. Архівні січові документи зберегли для нас імена деяких із цих осіб:

артилерії поручик Іван Глебов, статський радник Петро Веселицький, український генеральний підкоморій і бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншеф граф Петро Панін, генерал-аншеф Іван Глебов, генерал-аншеф Петро Дев'єр, генерал-поручик граф Андрій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман граф Ксаверій Браницький, генерал-майор князь Григорій Потьомкін. Останнього, кажуть, запорізькі козаки звали Грицьком Нечосою: він, за тодішньою модою, носив на голові велику перуку, напудрену й високо підбиту, з чого запорожці зробили висновок, що він ніколи не зачісується, тому й прозвали Нечосою...

...Наскільки великим був склад усього війська запорізьких низових козаків, з певністю сказати не можна, з одного боку тому, що запорожці дуже неохоче ділилися із сторонніми людьми даними про всілякі порядки в Січі,— усе їхнє життя для іноземців становило так звані «військові секрети»; з другого боку тому, що в самій Січі не було, чи, в усякому разі, самі запорожці казали, що не було ніяких журналів, ніяких списків, куди б вписували імена прийдшлих у Січ новачків і старих козаків, які її покидали. Окрім того, визначити кількість усього Запорізького Війська важко ще й тому, що багато козаків-зимівчан взагалі не з'являлося у Січ по кілька років і взагалі не були знаними військовій старшині, а щодо окремих січових козаків, то й сама старшина перебу-

¹ Тут і далі виділено упорядниками.

вала в цілковитому невіданні й не могла сказати, живі вони на даний час чи безвісти пропали під час окремих походів на ворогів, які часто здійснювалися без відома Коша. Тому всі свідчення про чисельність Запорізького Війська, навіть протягом якогось одного століття, надто суперечливі. Самі запорожці, що й природно, часто перебільшували чисельність усього свого війська: «У нас, що лоза, то козак, а де байрак, то там по сто, по двісті козак». Українські літописці висловлювалися щодо цього так само: «Рече старійшій слово, й абіе сколько треба воинства, аки трава соберутся». Більш чи менш конкретні відомості про чисельність запорізьких козаків містять окремі джерела. 1534 року всіх запорізьких козаків налічувалося не більше 2000; 1535 року близько 3000¹; 1594 року іноземці налічували у них 3000, а вони самі казали про 6000²; 1675 року кошовий отаман Іван Сірко, задумавши великий похід на Крим, зібрав 20 000 запорожців, «несчадно струснул» Крим з ними й щасливо повернувся у Січ. 1727 року Христофор Манштейн визначає усю чисельність Запорізького Війська від 12 000 до 15 000, 1732 року самі запорожці свідчили, що у них «добрих і озброєних воїнів» набереться до 10 000, а 1735 року повідомляли, що «про число всього війська точно ніяк посвідчити не можна, тому що воно щоденно прибуває і зменшується, але сподіваються зібрати 7000 добре озброєних козаків. 1755 року кошовий отаман Пилип Федорів у своєму рапорті заявляв, що в усьому «компуті»³ або складі, зі старими й жінками в зимівниках, Війська Запорізького набереться 27 000 чоловік. 1762 року з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II на вірність їй присягало 20 281 чоловік запорізьких козаків. 1766 року секретар Василь Чернявський визначав кількість усіх запорожців, «кой по всей земле к Сечи принадлежащей живут й к отправлению воинской службы способны й надежны, выключая старых, дряхлых й малолетних», близько 10 000 чоловік. 1769 року в готовому до походу проти турків Війську Запорізькому козаків було 12 249, крім того, 2000 козаків залишалося в Січі й 3000 по паланках «у водній варті на човнах», а всього 17 249 чоловік. Близько 1774 року запорожців «військових і піших» налічували 40 000, але в похід ішло 14 000 чоловік, інші ж залишалися біля майна та власних жител; а всіх разом налічувалося до 100 000 чоловік. 1775 року у відомості генерал-майора Петра Текелі всіх жителів запорізької землі, тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок показано 59 637; того ж року в маніфесті імператриці Катерини II⁴ стверджувалося, що до запорожців прийшло 50 000

¹ Автор посилається на: *Зеделлер*. Обзорение истории военного искусства. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 244.

² За даними: *Ласота* Э. Путевые записки. — С. 33, 39, 49.

³ Компут — список козаків з відомостями про майнове становище, службу тощо.

⁴ Йдеться про маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 року з приводу ліквідації Нової Січі.

нових родин і що після падіння Січі 6000 запорожців пішло за Дунай (з тих, що досі жили по віддалених зимівниках). Запорожець Микита Корж і колишній священик низових козаків Григорій Крем'янський визначають чисельність усього війська на час знищення Січі в 40 000 чоловік. У наш час старі діди, згадуючи про запорожців, кажуть: «його сила, того запорожця, була тяженна». Звичайно, якщо врахувати, що крім постійних мешканців у Січі й по паланках до запорожців на якийсь час приходили різні «свавільні» люди, особливо перед якоюсь операцією чи походом на ворогів, то його сила дійсно була «тяженна». Але у звичайний час сили цієї було не видно: прибулі в Запоріжжя козаки лише приписувалися у курені, але жило їх тут дуже мало — вони більше розходилися по зимівниках, плавнях, рибних заводах, звіриних ловах, а в самій Січі залишалися переважно старші й глибокі діди. Загалом, порівнюючи наведені цифрові дані, можна дійти такого висновку про чисельність Війська Запорізького низового: у час найбільшого розквіту самого лише стройового війська запорізьких козаків могло бути від 10 000 до 12 000, а разом із жителями зимівників і слобід до 100 000 чоловік.

Порівнюючи окремі частини запорізьких вольностей, помічаємо, що найгустіше були заселені Самарська і Протовчанська паланки: у першій кількість зимівників, за уривчастими свідченнями XVIII ст., доходила до 1158, а в другій у той же час до 1100 зимівників. Далі йшли місця між правим берегом Дніпра й верхів'ями рік Інгульця, Інгулу, по течії двох Омельників, Домоткані й Мокрій Сурі. В Кодацькій паланці, наприклад, кількість зимівників 1755 року досягала 55, а 1760 року — до 841. Далі йшли місця у середній і нижній течії Інгульця, Інгулу й Бугу в Інгульській та Бугогардівській паланках: 1772 року по Інгулу засвідчено 17 зимівників, Інгульцю — 11, Громоклії — 11, Дніпру — 14, Бугу — 7, Мертвоводу — 4, Єланцю — 5, Сухому Єланцю — 1, Куцому Єланцю — 1, а всього 71 зимівник¹. Окрім того, по цих самих ріках і балках було 5 загород для рогатої худоби й овець та кілька рибних заводів, біля яких у зимовий час влаштовували землянки, а в літній — курені. Кількість цих землянок і куренів розподілялася так: у гирлах і біля лиману землянок 17, куренів 15, по Бугу землянок 11, куренів 39, по Інгулу землянок 2, куренів 4, по Інгульцю землянок 4, куринь 1, а разом землянок 34, куренів 59. Найменш заселеними були східні околиці Запоріжжя, Кальміуська та Прогноївської паланки.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 121—122, 123—125.

¹ Очевидно, чисельність поселень на 70-ті роки XVIII ст. міськими скоротилася, оскільки за іншими даними в середині цього ж століття кількість поселень перевищувала 200.

7.4. Про військовий та територіальний устрій Вольностей Запорозьких

Військо Запорізьке низове у всьому його складі мало два поділи — військовий і територіальний. Як військо запорізька громада поділялася на тридцять вісім куренів, територіальне — спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. Коли й ким було встановлено такий поділ, сказати неможливо через відсутність про це документальних відомостей: є лише вказівка історика Мацієвського, що Військо Запорізьке поділилося на «курені, селища й околиці» за гетьмана Остафія Ружинського, тобто в першій половині XVI ст. (1514—1534 pp.). Курені були в самій Січі; їх, скільки пам'ятають історики запорізьких козаків, завжди було 38; всі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників або від міст-метрополій, звідки вийшли перші запорожці, або від назви більшості козаків, які вперше склали курінь. Назви цих куренів дійшли до нашого часу в синодику 1714 року, в історії Мишецького, в різних документах січового архіву й на могильних хрестах запорізьких цвинтарів, а саме: Пашківський, Кущівський, Кисляківський, Іванівський, Конелівський, Сергіївський, Донський, Крилівський, Канівський, Батуринський, Поповичівський, Васюринський, Незамайківський, неправильно званий Єзамшівським, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, неправильно званий Куренівським, Рогівський, Корсунський, Кальниболотський, Уманський або Гуманський, Дерев'янківський, Стебліївський-нижчий, Стебліївський-вищий, Жерелівський або Джерелівський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, неправильно званий Минським, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський і Платнірівський.

Назву «курінь» козацькому житлові дали від слова «куріти», тобто диміти, у своїй основі воно має однакове значення з тмутараканськими «курями», згаданими в Ігоревій пісні, й великоруським словом «курная изба». Ще й зараз можна побачити такі курені, тобто курні житла, по берегах Дніпра, особливо навпроти його порогів, у котрих туляться рибалки ранньої весни чи пізньої осені; але в Січі, в усякому разі в Новій, курені вже не були курними житлами, хоча раз засвоєна назва залишалася за ними й тоді, коли втратила своє первісне значення...

...У запорізьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, «завжди мобілізованої, поставленої на воєнну ногу». Якщо казалося: «козак Незамайківського куреня», то це означало, що або козак жив у Незамайківському курені, або ж був приписаний до нього, а міг жити десь у іншому місці — у слободі, селі, на зимівнику однієї з паланок запорізьких вольностей. Більшість козаків лише числилася у Січі

по куренях, але перебувала в них одна десята всього війська, інші ж, а особливо влітку, то по рибу, то за кіньми, то на дикого степового звіра, то в роз'їздах, то в бекетах, то у Великому Лузі, то на «оселях» — скрізь розсипані були, мов бджоли на запашних квітах; узимку ж багато з них ішли у «городи», тобто в Гетьманщину, щоб побачитись із ріднею чи підманути кого з молоді «до Січі».

Паланка в буквальному перекладі з турецької мови означає невелику фортецю; у переносному розумінні слова у запорожців ним позначалося центральне управління певної частини території, саме управління, а найчастіше керівництво, або, кажучи нашою мовою, повіт запорізьких вольностей. Центром кожної паланки була садиба з різними будівлями, обгороджена навколо палісадом. Коли земля запорізьких козаків уперше була розділена на паланки, не можна визначити через брак даних; є, щоправда, припущення, начебто цей поділ було запроваджено 1734 року, після повернення запорожців з-під влади кримського хана в Росію, але чи ж справді так, стверджувати не можна. До 1768 року всіх паланок у Запоріжжі було п'ять — Бутогардівська, Перевізька, або ж Інгульська, Кодацька, Самарська й Кальміуська; з 1768 року додалося ще дві — Орільська й Протовчанська, а згодом третя, Прогноївська, зрештою, початок останній було покладено ще 1735 року, коли у «Прогноях, тобто біля солоних озер, на Кінбурнському півострові, було засновано шостий пост для захисту людей із Запоріжжя й України, котрі приходили туди по сіль або для рибальства на лиман».

Отже, під кінець історичного існування запорізьких козаків на козацькій території, що мала 1700 верст в окружності, всіх паланок було вісім, причому три з них були біля правого берега Дніпра, а п'ять біля лівого. Бутогардівська паланка займала степи між лівим берегом Буту і правим Інгульця з одного боку та рікою Дніпром і новосербським кордоном з другого. Вона містилася у нинішніх Єлизаветградському й Олександрійському повітах Херсонської губернії. Центром цієї паланки був Гард на ріці Бузі. Крім того, були зимівники в Соколах, Вербовому, Балацькому, Мигії, Корабельному, Вовковому, Харсютиному й Громоклії. Інгульська, чи Перевізька, паланка була розташована вздовж лівого берега ріки Інгульця, у північній частині нинішнього Херсонського повіту. Центром її була або так звана Перевізка, біля правого берега Дніпра, на 2 верстви нижче гирла Інгульця й на 2 1/2 версти нижче садиби власника села Фаліївки М. Комстадіуса; або ж село Кам'янка при впадінні річки Кам'янки в Дніпро, де була Кам'янська Січ. Окрім того, до неї належали села та кілька зимівників: Квакове, Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитна, Шестірня, Пономарева, Кривий Ріг, Милове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін. Кодацька паланка знаходилася між Дніпром і рікою Базавлуком та верхів'ям Інгульця з одного боку й річкою Тясмином або, з 1752 року, з новосербською граничною лінією з друго-

го, у теперішніх Катеринославському й Верхньодніпровському повітах. Центром її було місто Новий Кодак; крім того, до неї належали села й зимівники: Старий Кодак, Волоські хутори, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, хутір Грязного, Кемликівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка й Томаківка. Самарська паланка лежала по обидва боки ріки Самари, вгору від лівого берега Дніпра, в теперішніх Новомосковському, Павлоградському й частково Олександрівському повітах Катеринославської губернії. Центром її було місто Самарь або Новоселиця чи Новоселівка, теперішнє місто Новомосковськ. Крім того, в ній були села: Чаплі, Піщана Самарь, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Бардаківка, Адамківка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін. Орільська паланка розташовувалася між ріками Орілью й Самарою, у східній частині нинішнього Новомосковського й західній Павлоградського повітів; центром її була Козирщина. Крім того, в ній були села: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка й Бабайківка, передана сюди 1770 року з Протовчанської паланки. Протовчанська паланка — по течії річок Протовчі й Орелі, у теперішньому Новомосковському повіті, свій центр мала в селі Личкові. Крім того, у ній були села: Перещепине, Котівка, Черенеччина, Петриківка, Китай-город, Могилів, Кільчень, нинішня Голубівка, Курилівка, Плеса, Черноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковнича, Судіївка, Сердюківка, Шугліївка, або Шульгівка, Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галушківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка, Лебединці, а також хутори над Царичанкою й Маячками та в урочищах Шуровому й Бабенківці. Кальміуська паланка була між Вовчою, Кальміусом та Азовським морем, у нинішніх Олександрівському, Бахмутському й Маріупольському повітах. Центром її було селище біля самого гирла Кальміусу при впадінні в Азовське море, де колись було городище Домаха, а 1779 року збудоване місто Маріуполь. У ній було відомо два села — Ясенувате й Макарове, та 28 зимівників: у Лозовому яру на Терсі, Широкому на Кам'яній, в балках Холодній, Сухій, яру Поповому, Кам'яній ярузі, ярах Чорнухиному, Шовковому, Глибокому, Государевому, балці Залізній на Кривому Торці, яру Холодовому біля Сіверського Дінця й Луганчика, Залізному яру біля Сіверського Дінця, балках Крутилці, Довгій, Морозовій і Крутій, урочищі Бобровому, яру Хорошому на Лугані, балці Мечетній на Міушику, балці Зайцевій над морем, урочищі Підгорині, балці Клеповій над Кальцем, річці Дубовій, Білосарайському лимані, річці Берді і в балці Світуватій. Прогноївська паланка розташовувалася на лівому березі Дніпровського лиману, навпроти урочища Прогноєва¹, на 35 верст

¹ Прогної — гнілі озера з солоною занесеною з моря водою, в котрих в міру випаровування води осідає сіль, місце добування запорожцями солі.

вище кінця Кінбурнської коси, у теперішньому Дніпровському повіті Таврійської губернії. Центром її був Прогноївськ. Тут стояв передовий запорізький пост, що спостерігав за рухом татар у Криму й турків у Очакові й охороняв усіх посланців, солепромисловців, купців, котрі їхали через південну окраїну запорізьких вольностей в Очаків, Прогній та Крим. Озера Прогноївської паланки запорожці вважали своєю власністю й вивозили з них багато солі на Запоріжжя, Україну й Польщу, обходячи, таким чином, кримську сіль, хоча й чисту, але надто дорого.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 126, 128—130.

7.5. Ради у запорожців. Військова рада, її регламент та функції. Курінні та паланкові ради

Кожен народ має свій побут і свої звичаї, й чим давніший народ, тим стійкіші його побут і звичаї; народ, який стоїть найнижче у своєму розвитку, робить зі своїх звичаїв культ; народ, який стоїть на вищій, ніж первісна, стадії розвитку, але ще не виробив собі певних законів і живе лише переказами, вважає свої звичаї незмінним законом. Для людини, яка живе переказами, відступити від якогось звичаю означає втратити честь і накликати не лише на себе, а й на весь рід і навіть на все суспільство, в котрому живе, вічне лихо й вічне безчестя. Запорізькі козаки з їх суспільним ладом, що базувався на переказах, не становили винятку. В основі всієї козацької громади лежав звичай: за звичаєм вони не допускали в Січ жінок, за звичаєм судили злочинців, за звичаєм поділялися на курені й паланки, за звичаєм збиралися у певний час на загальні ради чи наради. Загальні або військові ради у запорізьких козаків відбувалися звичайно в певні дні — 1 січня кожного нового року, 1 жовтня, у храмове свято Січі — Покрову — на другий чи третій день Великодня, а крім того, в кожний день і будь-який час на бажання товариства чи простої «сіроми». На військових радах вирішувалися найважливіші питання життя Запорізького Війська: про мир і «розмир», про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців, про поділ «за лясами»¹ земель і угідь і, нарешті, про вибори військової старшини. Поділ земель і вибори старшини у запорізьких козаків неодмінно відбувалися кожного нового року. Ось як це робилося.

Ще за кілька днів до настання нового року всі козаки, що перебували в зимівниках, на річках, озерах, у степах і плавнях і займалися там хто

¹ Слово «ляси» походить з німецької мови, означає «жеребок». Перейшло до козацького лексику ймовірно через польську мову.

домашнім господарством, хто рибальством чи полюванням, — усі поспішали, з огляду на наступний поділ земель і вибори старшини, у столицю своєї козацької громади — Січ. Саме в день першого січня нового року вони схоплювалися на ноги особливо рано, відразу вмивалися холодною водою, одягали свій найкращий одяг — черкески з візерунчастого штофу, червоні, з широкими вільотами жупани, червоні сап'янці, високі сукняні шапки, барвисті шовкові пояси, озброювалися дорогими шаблями, пістолями, кинджалами, ятаганамі й поспішали на гуд дзвонів у січову церкву Покрови пресвятої Богородиці. Вислухавши спочатку утренью, а потім обідню, що відправлялися з особливою урочистістю й пишністю, козаки після закінчення богослужіння виходили з церкви й поспішали в курені на обід. Прийшовши в курінь, вони молилися на ікони, вітали один одного зі святом, тоді скидали з себе на час дорогий верхній одяг і сідали за спільний стіл. Пообідавши чим бог послав і достатньо випивши з нагоди свята «шумної ракии¹», козаки вставали з-за столу, молилися богу, дякували своєму отаманові, курінному кухареві, вклонялися один одному, знову одягали дорогий одяг і виходили з усіх куренів на площу. В цей момент на січовій площі лунав оглушливий постріл із найбільшої гармати: таким був козацький звичай. Далі на звук гармати й за наказом кошового отамана військовий довбиш виносив зі свого куреня палиці до литаврів, які постійно зберігалися в нього, з палицями йшов до церкви, брав звідти литаври, які постійно переховувалися там разом з іншими військовими клейнодами, виходив із церкви на площу й бив у литаври для збору козаків на раду спочатку один раз «дрібним дробом». На цей звук насамперед з'являвся військовий осавул: він також ішов у січову церкву, брав звідти великий військовий прапор або стяг чи хоругву, виносив його на площу й ставив біля церкви. Довбиш знову бив у литаври, але вже двічі, також «дрібним дробом». На цей сигнал, мов бджоли на мед, поспішали козаки на радну чи вічеву площу, гладенько вирівняну й посипану піском з цієї нагоди. За простими козаками на площу вступала січова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, після військової старшини тридцять вісім курінних отаманів і кілька чоловік військових «службовців»; кожен із військових старшин ніс знак своєї гідності: кошовий — велику палицю або булаву, суддя — велику срібну печатку, писар — перо і срібний каламар, осавул — малу палицю, курінні отамани — ціпки.

Вся старшина була з непокритими головами, без шапок, «бо на той час ішла на площу, наче на судне місце»...

...уперед виступав військовий писар, який наперед розписував по куренях усі угіддя на маленьких папірцях, клав їх у шапку, перемішу-

¹ «Раки» по-турецьки означає горілка.

вав й пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати папірці. Отамани підходили й розбирали, писар зачитував, і що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року, до нового поділу. Тут суперечок і відмовлянь не було: отамани дякували старшині й ставали на свої місця. Дотримувалися лише правила, що спочатку отримували землю курені, потім військова старшина, за нею духовенство і врешті жонате населення запорізьких вольностей: парубки з товариства скрізь користувалися перевагою у правах володіння земельними угіддями перед жонатим станом; особи, що не належали до війська, рідко отримували землю у Запоріжжі.

Так ділили всю землю запорізьких козаків від гирла ріки Самари до верхів'я ріки Конки і від порогів Дніпра до гирла Бугу. Цей щорічний поділ землі жеребкуванням відбувався з огляду на різне багатство запорізьких урочищ: одні з них були надзвичайно щедрими, інші — надто бідними. Тому, щоб тривале володіння багатими угіддями не викликало заздрощів і чвар серед товариства, їх щороку ділили жеребкуванням. У цьому разі кожен вдовольнявся своїм угіддям і не задрив товаришеві, якому випадково траплявся кращий жереб. Вважається, що цей щорічний поділ залежав також і від більшої чи меншої небезпеки з боку ворожих запорожцям сусідів, оскільки кожен волів отримати угіддя подалі від південного кордону, щоб бути безпечним від татар...

Сперечалися передусім про те, кого саме обрати кошовим отаманом — кожен курінь висував свого кандидата й наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Суперечки тривали часом кілька годин. Усі кандидати, чий імена вигукували на площі, повинні були відразу покинути її й піти у свої курені, щоб особистою участю не допомагати обранню. Врешті, після довгих суперечок, зупинялися на одному з усіх названих кандидатів. Тоді з-посеред козаків виділялося десятеро чи й більше чоловік, які йшли в той курінь, де сидів обраний кошовим козак. Прийшовши, вони оголошували обраному волю всього товариства й просили його прийняти запропоновану йому честь. Якщо обраний починав відмовлятися, двоє з козаків брали його попід руки, двоє чи троє пхали ззаду, кілька чоловік штовхали в боки й так вели на площу, примовляючи: «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». Так приводили обраного в раду; тут йому вручали палицю й оголошували бажання усього війська бачити його кошовим отаманом. Але обраний, за давнім звичаєм, повинен був спочатку двічі відмовитися від запропонованої йому честі й лише після третьої пропозиції брав у руки палицю. Тоді військо наказувало довбищу пробити честь новому кошовому отаманові, а старі січові козаки, «сивоусі діди, славні низові лицарі», по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок чи мазали тім'я голови болотом, якщо погода на той час була дощовою, на знак того, щоб він не забував про

своє низьке походження й не прагнув вивищитися над усім товариством. Кошовий повинен був кланятися на всі чотири боки й дякувати товариству за честь, на що товариство відповідало йому криком: «Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, боже, лебединий вік і журавлинний крик!». На цьому й закінчувалися вибори кошового. Того самого дня першого січня так само проходили й вибори судді, писаря, осавула й курінних отаманів, лише з тією різницею, що військовому судді при обранні вручали печатку, військовому писареві — каламар, а військовому осавулові — жезл. Другого січня обирали довбиша, далі наступних урядовців: пушкаря, писаря, кантартія та інших...

...Коли ж ішлося не про вибори військової старшини, а про якийсь інше питання, наприклад про похід, ради мали дещо інакший характер. Козаки за звичаєм збиралися на січовий майдан і розташовувалися колом; якщо при цьому в Січі перебував посол від якоїсь держави, який запрошував козаків у похід, то посла також допускали в коло, спочатку давали йому аудієнцію, потім відбирали у нього письмові умови планованого походу й просили покинути коло. Після його відходу вголос читали залишені ним грамоти; а після прочитання грамот кошовий вголос наказував кожному висловити свою думку. Козаки спочатку мовчали; після повторного заклик козаки, за звичаєм, розділялися на два кола: одне коло становили старшини, друге — чернь. Після довгих нарад чернь або відкидала пропозицію посла, або приймала її; приймаючи, вони, на знак згоди, підкидали вгору свої шапки, потім йшли до старшини й вимагали від неї повної згоди у всьому. У випадку відмови з боку старшини, чернь розпалювалася й погрожувала кинути всіх у воду або й зовсім утопити в ріці. Старшини, боячись суперечити сильній, могутній і розпаленій черні, мимоволі погоджувалися з її рішенням. Тоді з-посеред усього товариства козаки обирали 20 депутатів, котрі складали особливе маленьке коло. Це коло довго радилося і врешті запрошувало до себе посла. Коли той з'являвся, усі разом сідали на землю серед великого кола й починали переговори. Після завершення переговорів військові осавули обходили все велике коло й переказували всім результати угоди між двадцятьма депутатами й послом. Після того чернь знову відділялася, збираючи своє окреме коло, радилася між собою й висловлювала свою згоду голосними вигуками й підкиданням шапок. Рада вважалася закінченою. Посол виходив із кола і на його честь били в барабани, сурмили в сурми, десять разів стріляли з гармат, а вночі пускали ракети. Але на цьому ради не закінчувалися. Ще того ж вечора деякі неспокійні голови, з'єднавшись із заможними козаками, наприклад з мисливцями й власниками човнів, ходили з куреня в курінь і своїми зауваженнями про далечінь походу, небезпеки дороги й різні випадковості війни непокоїли чернь у війську, яка зранку наступного дня знову скликала раду. На цій раді чернь приходила до протилежно-

го рішення й негайно повідомляла про це посла, що перебував у окремому приміщенні Січі. Посол намагався розвіяти думки козаків про небезпеку війни й обіцяв великі нагороди за труднощі походу. Про це ж, зі свого боку, клопоталися й військові старшини: вони просили й усляко умовляли козаків пристати на ці принадли і вигідні пропозиції, щоб не наразитися на всезагалну ганьбу й посміховище за відмову від похвальної акції проти ворогів Христової узагалі й православної зокрема віри. Але коли й після цих умовлянь козаки наполягали на своєму рішенні, тоді кошовий, розгнівавшись, складав із себе звання отамана й виходив геть з кола, заявляючи, що він не бажає лишатися ватажком людей, які не дбають про військову честь, козацьку славу й добре ім'я. З відходом кошового розходилося й коло. Але по обіді збиралася ще третя рада. Оскільки ж багато хто не хотів іти добровільно на радну площу, осавули заганяли їх киями. Зібравшись на третю раду, козаки насамперед виряджали депутацію до кошового й просили його знову очолити їх; кошовий після довгих відмовлянь врешті погоджувався й знову з'являвся на площі. Тоді козаки викладали свої письмові умови до володаря, що запрошував їх у похід, і відсилали ці умови до житла посла, вимагаючи відповіді на них. Посол, прочитавши умови й визнавши їх цілком слухними, з'являвся у коло, оголошував свою згоду на всі запропоновані козаками пункти й на завершення передавав їм подарунок із кількох тисяч золотих у відкритому полі, посеред якого майорів стяг володаря, від якого приїжджав посол у Січ. Козаки, отримавши гроші, розстеляли на землі кілька татарських кобеньків або плащів, які вони звичайно носять, висипали на них гроші й наказували кільком старшинам перелічити їх. Після цього посол знову виходив з кола, а рада ще довго не розходилася з площі. На завершення відбувалося ще кілька рад, після котрих товариство у повному складі урочисто прощалося з послом, дякувало йому за його турботи, і дарувало йому хутро й шапку, вибирало власних послів, писало листа до іноземного володаря, який вшанував їх увагою, і разом з приїжджим послом проводжало з Січі...

...Крім загальних військових рад у запорізьких козаків були ще ради «до куренів», які вони звичайно називали «сходками»; курінні сходки відбувалися тоді, коли старшина й отамани не бажали скликати загальну раду. Тоді в курені кошового збиралися курінні отамани й у нараді брали участь лише вибрані особи; переважно це бувало тоді, коли йшлося про якісь незначні походи, про прикордонні роз'їзди або ж про таємні й термінові справи, що вимагали суворої таємниці й негайного виконання. Прикладом такої приватної сходки може бути таємна рада Богдана Хмельницького відразу після прибуття його на Запоріжжя з України: з'явившись у Січ, Хмельницький спочатку довго радився у кошового й військової старшини. Тут він виклав причини, що змусили його

втікати з Польщі, й лише після цієї приватної сходки було скликано загальну військову раду.

Нарешті, були ще сходки по паланках; але вони торкалися зовсім незначних питань і відбувалися між жонатими козаками, які жили переважно господарськими інтересами далеко від Січі по слободах і окремих зимівниках. А у справах, що стосувалися усього війська, козаки-зимівчачи вирушали в Січ і там брали участь у загальних військових радах.

Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 131—134, 136, 137.*

7.6. Про ознаки влади у запорожців

Клейноди вперше були надані Війську Запорізькому ще польським королем Стефаном Баторієм як знаки незалежного становища низових козаків від польського уряду. «В літо 1576 за Стефана Баторія короля польскаго козаки в лучшій еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое и з татар на бранех, постави им гетмана й присла им корогов, бунчук й булаву й на печати герб рицер з самопалом й на голові колпак перекривленній, армат й всяких военных припасов». Згодом клейноди жалували козакам і російські царі: 1708 р. Петро I, 1734 р. — Анна Іванівна, 1763 р. — Катерина II.

Булавою називалася срібна позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву чи дерев'яну (горіхову) палицю, гладенько обструтану, помальовану темною фарбою, завдовжки до трьох з половиною четвертей. Ми довідалися, що булаву використовували у найвіддаленіші від нас часи, наприкінці епохи неоліту й на початку бронзового віку; її знали вже сучасники Троянської війни, оскільки булави знайдено при розкопках Трої. Жителі Кавказу, Сибіру, Фінляндії, Західного краю знали їх задовго до Різдва Христового; згодом булаву стали використовувати татари, через них поляки, а через поляків — і запорізькі козаки. *Прапором, хоругвою, чи корогвою*, називалася шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині або білим польським орлом, коли запорожці були за польським королем, або двоголовим російським, коли вони перейшли до московського царя, а по боках — Спасителем і архангелом Михаїлом. *Бунчуком* називали просту, помальовану начорно палицю завдовжки чотири з половиною аршини, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами по верх волосся. *Військову печатку* округлої форми виготовляли зі срібла; вона мала зображення козака у гостроверхій шапці, в жупані з гудзиками на грудях, із шаблею й порохівницею при боці та рушницею через ліве плече, зі списом, «стоящим пред рицером, воина бодрствующаго

знаменующим», і з написом по краю лицевого боку: «Печать славного воїска запорозкого низового» або «Печать войска ея імператорскаго величества запорожскаго низового». *Паланкові*, або *курінні*, *печатки* були круглими чи чотирикутними, виготовленими зі срібла, із зображенням левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель і луків. *Пірнач*, або *шестопер* чи *жезл*, — та сама булава, лише меншого розміру, зі срібною чи залізною кулею на горішньому кінці палиці, з вертикальними вирізами уздовж кулі, або із особливими виступами у формі накопичувачів списів упоперек кулі, часом із шістьма перами над кулею. Пірначі, як і булави, використовувалися також з дуже давніх часів: залізні та бронзові пірначі були відомі осетинам і сванетам у V—VII ст. до Р. Х.; особливо багато було їх у Сванетії, яку можна вважати батьківщиною пірначів; згодом вони зустрічалися у татар та інших азіатських народів, як знак влади: по-татарськи «буздихан», або «буздичан», — воеводський жезл, яблуко якого обтискане гострими цвяхами, й котрий водночас був і булавою, і пірначем. *Литаврами* називали спочатку залізні, а потім срібні котли з натягнутою на них шкірою і з дерев'яними паличками для ударів по шкірі. Значки — прапори куренів чи сотень. *Палиці* — звичайні палки, товсті, гладенько обстругані, помальовані під горіх, оправлені з обох кінців сріблом і з тупим залізцем на кінці. *Армати*, або *гармати* й *мортири*, — мідні, залізні, стягнуті обручами, невеликі, переважно польського, російського й турецького виробництва.

Кожен із клейнодів належав лише певній особі із запорізької старшини. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час військових рад, з чого склалася українська приказка: «до голови треба булави». Прапор, чи хорутва, дарувалася всьому війську, але носив її хорунжий; бунчук — кошовому, але носив його бунчужний або бунчуковий товариш, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веде їхній ватажок; військова печатка — військовому судді; курінна чи паланкова печатка — курінному отаманові чи паланковому полковнику; пірнач, або жезл, — полковникові, котрий носив його у себе за поясом і часом вручав його мандрівникові, що проїжджав запорізькими степами, для його повної безпеки в дорозі; литаври — всьому військові, але в особливе завідування довбиша чи политаврника; значки для всіх тридцяти восьми запорізьких куренів, але у відання військового пушкаря. Всі ці клейноди, за винятком «палок до литавр» і військових гармат, запорожці зберігали або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, звідки їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою; палички до литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати — в артилерійському цейхгаузі, чи січовій пушкарні, під опікою особливого старшини — пушкаря.

Клейнодами, або клейнотами, від німецького «Kleinod», польського «Kleinot» — дорогоцінна річ чи коштовність, у запорізьких козаків на-

зивалися військові знаки, регалії чи атрибути влади, при котрих у них відбувалися великі чи малі ради і які вживалися старшинами, відповідно до посади кожного з них. Але що саме розумілося під цими військовими знаками? Відповідь на це питання дає насамперед український літописець Величко. Під 1648 роком, 9 квітня, у нього сказано таке: «По якої елекції (після прибуття Б. Хмельницького в Микитинську Січ), зараз от кошевого послан до скарбниці войскової писарь січовий, з нісколькама атаманами курінними й иним значним товариством, взявши там й принесши в раду клейноти войсковіи, тіи прето посланніи в скарбниці бивши й клейноти приказанніе взявши, вскорі принесли до ради й вручили их зараз Хмельницкому. Клейноти зась именно были тіи: корогов королевская, златописанная, барзо красная; бунчук, тож велце модній, з позлоцістою галкою й деревцем, булава срібная позлоцістая, зело майстерно зділанная й каменіем честним украшенная; печать сребная войсковая й котли новіи мідній великіи з дебошем; к тому теж й три штуки армат полевых з достатком пороху до них й куль, з арматами й пушкарами». Далі у грамоті про запорізькі клейноди, даній імператрицею Катериною II запорізьким козакам 6 лютого 1763 р., читаємо: «Имянным нашим указом сего 1763 года, февраля 6 дня, повелено в знак к войску запорожскому нашего императорского благоволения й высочайшей милости тому войску по прошениям их дать войсковые клейноты, яко-то: булаву, знамя, бунчук, печать, пернач, литавры, значки й трости». Тут, таким чином, додано 3 нові знаки: пірнач, значки й палиці, зате не названо гармат. До цього слід додати, що історик князь С. Мишецький, котрий перебував у Січі з 1736 по 1740 рік, знаком кошового вважає не булаву, а палицю, «в котрій кошового вся честь полягає». Так само зображений кошовий отаман і в літописі Рігельмана.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 169—171.

7.7. Посадові особи Запорозької Січі. Військова старшина, військові службовці, «отамання» та їх функції. «Батьки», або «сивоусі діди». Похідна і паланкова старшина

Перебуваючи під верховною протекцією спочатку польського, згодом російського уряду, тимчасово під заступництвом турецького хана, запорізькі козаки протягом усього свого історичного існування мали власне начальство, яке звичайно щороку змінювалося й неодмінно було нежонатим. Повний штат керівного складу запорізьких козаків різними

джерелами визначається по-різному: 49, 118, 149 чоловік. Послідовні ступені цього керівництва уявляються приблизно так: *військові начальники* — кошовий отаман, суддя, осавул, писар, курінні отамани; *військові чиновники* — підписарій, булавничий, хорунжий, бунчужний, пірначний, підосавулій, довбиш, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафар, підшафарій, кантаржій, канцеляристи; *похідні й паланкові начальники* — полковник, писар, осавул, підписарій, підосавулій. Коли вперше визначився склад запорізьких властей, не можна сказати через відсутність точних даних, припускають лише, що чин кошового існував уже в XVI ст., тоді як чину військового писаря на той час іще не було.

Перші чотири з перелічених посадових осіб, а саме: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул і військовий писар становили власне так звану *військову старшину*; до них іноді залічували курінних отаманів та старших козаків, колишніх старшин, які поступилися, добровільно чи ні, своїми званнями іншим; решта з перелічених осіб складала або «*молодшу старшину*», «*військових службовців*» або ж *паланкову й перевізну старшину*. В мирний час військова старшина керувала адміністративними й судовими справами війська, у воєнний час очолювала козаків, поступаючись своїм місцем у Січі наказній старшині, але після завершення війни знову повертала ці права.

Кошовий отаман об'єднував у своїх руках військову, адміністративну, судову й духовну владу. У воєнний час кошовий був «головним командиром», «фельдмаршалом» війська й діяв як необмежений диктатор: він міг викинути непокірного за борт човна або ж тягнути його, з мотузком на шії, за важким обозом. У мирний час він був «конституційним» володарем Запоріжжя, тому керував усіма областями козацьких вольностей з їхніми паланками, селами, зимівниками й бурдюгами; виконував роль верховного судді над усіма, хто завинив, і злочинцями, й тому карав винуватих за провини й визначав покарання злочинцям; вважався «верховним начальником» запорізького духовенства, а тому приймав і призначав духовних осіб із Києва в січову й паланкові церкви, залишав або повертав їх назад, залежно від поведінки та здібностей кожного. Поєднуючи у своїх руках таку широку владу, кошовий отаман «володів життям і смертю кожного з козаків», й хоча указом російського уряду від 13 березня 1749 року в Січі суворо заборонялися смертні вироки, кошові отамани ігнорували ці вимоги й завжди підписували смертні вироки злодіям і злочинцям, що видно з багатьох прикладів. 1744 року в Січі повісили козака Івана Покутила; 1746 року в Самарі забили киями козака Сухого; 1746 року повісили в Січі трьох козаків і одного, Павла Шербину, в Самарській паланці; 1770 року в Протовчанській паланці стратили козака Зиму. Шістьох перших стратили за розпорядженням кошового Павла Козелецького, сьомого — за наказом кошового Петра Калнишевського.

Обов'язки кошового полягали в тому, що він затверджував обраних радою усіх нижчих від себе урядовців, узаконював розподіл «за лясами» земель, сінокосів, рибних місць, звіриних угодів, розподіляв військову здобич, військові прибутки, царське жалування, приймав у Січ нових осіб, відпускав старих козаків із Січі, видавав атестати заслуженим товаришам, надсилав ордери паланковій старшині, вступав у дипломатичні стосунки з сусідніми країнами: російською, польською, кримською, турецькою й віддаленою німецькою, отримував королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Офіційно кошовий титулувався: «мосціпане отамане кошовий», «його вельможність пан кошовий отаман», «його благородіє пан кошовий отаман»; неофіційно ж звався «батьком, панотцем, вельможним добродієм». Як знак своєї гідності він на громадських зборах тримав у руці металеву або, за її відсутності, тростинову булаву; в церкві мав окреме місце, бокун або стасидію, різьблену з дерева й помальовану назелено. На час своєї відсутності в Січі він призначав заступника, що звався намісником отамана або наказним отаманом ...

...Як на Україні гетьман, так на Запоріжжі кошовий отаман мав «прибоці», особливо під час воєнних походів, від 30 до 50 слуг, які виконували обов'язки ад'ютантів; це були так звані молодики, джури або хлопці, слуги-товариші, які при кошовому виконували ту ж роль, що пажі при важливій особі якогось рицаря. Під час війни 1769 року¹ у стройових козацьких реєстрах вписано певну кількість молодиків «при пану кошовому»; зрештою, ці молодики слугували не лише кошовому, а й іншим особам військової старшини, по двоє-троє при кожному. За словами англійця Рондо, хлопцями чи слугами січових козаків були переважно юнаки з поляків. Що це були не просто слуги при кошовому та інших старшинах, видно вже з покладених на них обов'язків: «молодики повинні були Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею відбиватися, списом добре колоти і з рушниці влучно стріляти».

Життя кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнялося від життя решти козаків: він перебував завжди в тому самому курені, в котрому був і до обрання кошовим, стіл і страва його були в тому ж курені, разом із козаками. Так було споконвіку, й лише під кінець історичного існування Запоріжжя військова старшина стала заводити власні будинки в Січі й харчуватися окремо. Основними джерелами прибутку кошового отамана були: ділянка землі, яку давало йому військо при загальному поділі земельних угідь між козаками щороку; царське жалування — 70 карбованців на рік; частина мита за перевози через ріки; частина мита з товарів, а саме «кварта», тобто відро від кожної «куфи» або бочки привезеної у Січ горілки й білого вина, частина

¹ Йдеться про російсько-турецьку війну 1768—1774 років.

круп, борошна й кримських чи турецьких товарів — «по товару від кожної ватаги»; судова вира, тобто платня за розковування злочинця від стовпа, й «деякий малий презент» від усіляких прохачів; частка воєнної здобичі від кожного малого загону козаків, що вирушали на якісь пошуки; випадкові подарунки від шинкарів, брагарів, м'ясників і калачників медом, пивом, бузою (брагою), м'ясом і калачами. Окрім того на Різдво й на Пасху кошовий отримував так званий «ралець», тобто подарунок із двох чи трьох пар лисів, і великих калачів від шинкарів, купців і ремісників: вони збиралися трьома окремими групами, з'являлися на поклін до кошового й підносили йому свої дари. За це кошовий мусив частувати їх, доки забажають, холодною горілкою і медом. У ці самі дні кошовий поїв і частував у себе в курені всю старшину, курінних отаманів і простих козаків. Кошовому отаманові, нарешті, належалися декотрі з прибудних, спійманих у степу коней; їх тримали протягом трьох днів і якщо за цей час не знаходився господар, вони переходили у власність військової старшини, отже й кошового.

Військовий суддя був другою після кошового особою в Запорізькому Війську; як і кошового отамана, його обирали на військовій раді з простого товариства. Суддя був охоронцем тих предківських звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався весь лад козацького життя; у своїх рішеннях він керувався не писаним законом, котрого у запорожців взагалі не існувало, а переказами й традиціями, очевидно, занесеними з України в Запоріжжя, які передавалися з уст в уста й були освячені плином віків. Обов'язком військового судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо; він розглядав кримінальні й цивільні справи й виносив вироки злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військовій раді. Військовий суддя часом заміняв кошового під іменем «наказного кошового отамана», виконував обов'язки скарбника й начальника артилерії при військовому «скарбі й арматі». Зовнішнім знаком влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі під час військових зборів чи рад і прикладати до паперів, ухвалених усією радою. Суддя, як і кошовий отаман, не мав ні окремого житла, ні окремого столу, а жив і харчувався разом із козаками свого куреня. Головним прибутком судді було царське жалування — 70 карбованців на рік і частина мита за перевози через ріки; крім того, він отримував, як і кошовий, відро горілки чи білого вина від кожної привезеної у Січ «куфи», «по товару» від кожної ватаги, одного коня з коней, що прибилися, викуп за «відбиття» злочинця від стовпа, «малий презент» від кожного прохача, частину здобичі від кожного загону, певну кількість меду, пива, бузи, м'яса й калачів від січових шинкарів, брагарів, м'ясників і калачників, врешті, різдвяний і пасхальний ралець.

Військового писаря, як кошового та суддю, товариство обирало на загальній раді: він відав усіма письмовими справами війська, надсилав

листи, тобто накази по куренях, водночас вів усі рахунки, писав, після нарад із ченцями, папери до різних володарів і вельмож від імені всього Запорізького Війська, приймав усі укази, ордери, листи, що надходили у Січ від різних пануючих, державних і простих осіб на ім'я кошового та всього війська. Військовий писар у запорізьких козаків завжди був один, але обов'язки його вважалися такими важливими, що якби хтось інший зважився замість нього писати від імені Коша чи приймати листи, що передавалися на його ім'я, того страчували без пощади. Значення військового писаря на Запоріжжі було дуже великим: багато хто з них впливав на настрої всього війська, тримав у своїх руках усі нитки політики й громадського життя певного періоду. Тому становище військових запорізьких писарів можна порівняти із становищем генерального секретаря чи головного міністра при війську нашого часу. Вплив військових писарів на Запоріжжі посилювався ще й тим, що більшість із них залишалася на своїй посаді незмінне протягом багатьох років: відомо, наприклад, що протягом 41 року, з 1734 по 1775, у Війську Запорізькому змінилося лише чотири військові писарі. Попри все своє справжнє значення військовий писар, однак, ніде й ні в чому не намагався показати свою силу, навпаки, він завжди тримався нижче свого становища. Тому на всіх паперах, що виходили від військового писаря, ми ніде не зустрінемо його підпису чи імені — лише один раз, та й то поза Січчю, під час польського сейму в місті Острозі, писар підписався на листі: «Іменем всього товариства, війська його королівської милості запорізького низового, що при нас є, Андрій Тарасенко, писар війська його королівської милості запорізького низового, власною рукою». Звичайно ж писар у кінці документа писав формулу: «Атаман кошовий зо всім старшим й меншим низовим Войска Запорожского товариством» разом із прізвищем кошового, якщо той був неписьменним, якщо ж ні, формулу й прізвище дописував сам кошовий. Зовнішнім знаком гідності військового писаря була чорнильниця в довгій срібній оправі, по-польськи каламар, яку він під час військових зборів тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо. При кожному військовому писарі був помічник, виборний військовий підписарій і крім нього іноді кілька чоловік «канцелярських різних службовців»¹, але «справжньої» канцелярії для писаря на Запоріжжі не було, усі документи оформлялись у його «квартирі». Життя й утримання військового писаря в усьому нагадували життя й утримання військового судді, тобто він отримував 50 карбованців жалування й такі ж дарунки від бочок горілки, товарів, судових штрафів тощо.

Військового осавула, так само як кошового отамана, суддю й писаря, обирала загальна рада простих козаків низового товариства. Обов'язки

¹ На момент остаточної ліквідації Січі їх було 20 осіб.

його були дуже складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час у Січі, а у военний — у таборі; стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська; провадив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків запорізького поспільства; заготовляв продовольство для війська на випадок війни, приймав хлібне й грошове жалування і, за наказом кошового, розподіляв його відповідно до посади кожного старшини; охороняв усіх, хто мандрував степами запорізьких вольностей; захищав інтереси війська на прикордонній лінії; їхав попереду війська для розвідки за неприятелем; стежив за ходом битв; допомагав тій чи іншій частині в гарячі хвилини бою. Тому ми бачимо, що 1681 року військовий осавул з кількома козаками охороняв московських послів під час їхньої ночівлі на ріці Базавлуку, 1685 року, на прохання кизикерменського бєя, він виганяв до Січі з Низу Дніпра козаків, які збирали тут татарських коней і чинили інші шкоди татарам; 1765 року його послали з Січі до Дніпра й Орелі — запорізького кордону й козацьких зимівників — від російської лінійної команди; 1757, 1758 й 1760 років осавул із великими загонами переслідував у степах «харцизів» і гайдамаків¹. Тому й зрозуміло, з якої причини військового осавула різні мемуаристи й історики називають «поручником», «давнім архонтом афінським», правою рукою і правим оком кошового, й порівнюють його посаду з посадою міністра поліції, генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі.

Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями, яку він повинен був тримати під час військових зборів. Життя і прибутки військового осавула були такими ж, як у військового писаря; він отримував на рік 40 карбованців жалування. Помічником військового осавула обирали військового підосавулія, а на випадок війни військового обозного, що відав артилерією та військовим продовольством і допомагав у всьому осавулові.

Усі чотири згадані особи — кошовий, суддя, писар і осавул — становили запорізьку військову старшину, яка відала військовими, адміністративними, судовими й навіть духовними справами всього Запорізького низового Війська; наступні після них службові особи лише допомагали головним і виконували їх волю й накази. ...

...Після запорізької військової старшини йшли *курінні отамани*, звані просто «отамання», у кількості 38, за числом куренів запорізької Січі. Звання курінних отаманів, слід гадати, з'явилися тоді, коли все військо було поділене на курені. Посада курінного отамана була виборною, як і інші; курінним обирали людину кмітливу, хоробру, рішучу, часом із колишньої військової старшини, але переважно з простих козаків. Ви-

¹ Харцизи — розбійники; гайдамаки.

бори курінного отамана були приватною справою лише певного куреня й виключали втручання козаків іншого куреня. Курінні отамани виконували передовсім роль інтендантів у Січі; їх прямим обов'язком було постачання харчами й дровами власного куреня й зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці, ключі від якої завжди були в нього, а за його відсутності ніхто не смів брати їх без дозволу курінного. Курінні отамани піклувалися про козаків куреня, як батьки про власних дітей, і якщо хтось із козаків у чомусь завинив, його карали тілесно, не питаючи ні в кого дозволу. «В курені старшим був отаман курінний, а після нього кухар; якщо козаки нашкодять, то отаман і кухар, засуджуючи винних, кажуть: а подайте київ на сучих синів! — і винних б'ють киями». Улюблених курінних отаманів запорізькі козаки часом слухали більше, ніж кошового чи суддю, тому кошовий отаман у важких і небезпечних питаннях чи випадках часто діяв на все військо через курінних отаманів. Отже, курінні отамани були наче посередниками між значною старшиною і простим товариством, а часом і зняряддям у руках кошового, особливо в тих випадках, коли якась справа вимагала негайного рішення усього війська, а військо або ухилялося від швидкої відповіді, або й зовсім не погоджувалося на його пропозицію. Сповна віддаючи данину поваги курінним отаманам, запорізькі козаки навряд чи вважали посаду курінного необхідною умовою для отримання посади кошового; про це, в кожному разі, нема історичних відомостей. Можна вважати, що так було у більшості випадків, але не становило обов'язкової умови. Непридатних, пияків, недбалих чи просто таких, що не зуміли сподобатися козакам, курінних отаманів козаки негайно скидали й часом навіть карали смертю: «Едного же старійшого в курені иміют, в воинских ділех воина искуснійшого, й того почитають, й повинуються ему, аки найвишому, по кошовомь атамані, началу; но й старійшини их живут купно с опаством, аще бо бы чім-нибудь их оскорбил над право, то абіе бідне й безчести предают их смерти». Крім прямих обов'язків 17 з курінних отаманів щороку вирушало з Січі до столиці для отримання царського грошового чи хлібного жалування. У воєнний час вони завжди залишалися при своїх куренях «на господарстві», а замість них «аки командиры» йшли наказні курінні отамани, котрі завжди виступали на чолі своїх куренів, показуючи приклад хоробрості й відваги простим козакам. Під час походу кожен курінь мав свою хоругву й козак, який її ніс, звався хорунжим. Головним прибутком курінних отаманів було царське жалування — по 27 карбованців на кожного, крім тих 17 отаманів, котрі щороку вирушали в Москву по жалування і за це, крім того, отримували ще по 18 карбованців на людину. Крім того, курінні отамани отримували від козаків, що їздили на здобич, «з ласки» — що хто дасть; гроші ж, котрі вони збирали за крамниці й хати

на базарах, орендовані шинкарям і крамарям, збір від казанів та від найму курінних дубів чи човнів вони обертали на потреби ренів, щоб їм нічого не бракувало».

Після військової старшини й курінних отаманів йшли так звані «*батьки*» або «*сивоусі діди*», тобто колишні запорізькі військові старшини, що залишили ці у посади через старість чи хворобу, або передали їх іншим після військової ради. Досвідченість, прославлена відвага, відчайдушне молодечтво в молоді літа давали їм право на величезний моральний авторитет у Запорізькому Війську. Вони були опорою всього низового війська, носіями всіх його переказів і суворими виконавцями козацьких звичаїв. Вони протверезували й утихомирювали молодих козаків, які, за повної рівності товариства, не знали ніяких шор; часто вони йшли навіть проти волі «власної» старшини, не поминаючи й самого пана кошового, коли бачили в чомусь порушення з його боку одвічних порядків запорізької громади. На радній площі «сивоусі» діди займали місце відразу після військової старшини; на курінних радах — відразу за курінним отаманом; під час війни керували окремими загонами, а часом навіть полковниками; у листах від січового товариства вписувалися відразу після імені кошового отамана, а після смерті користувалися такою честю, що при їх похованні один раз стріляли з гармат, «а з малих рушниць більше, ніж по інших, простих козаках...»

...За військовою старшиною пішли *військові службовці*: довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафар, канцеляристи й шкільні отамани.

Військовий довбиш, «добош», политаврник, відав військовими литаврами, котрими скликав козаків на ради, загальні й окремі, 1 січня нового року, 1 жовтня, на Покрову Богородиці, у певні дні березня чи квітня — на свято Воскресіння Христового, нарешті, перед походами на ворогів або під час прийому в Січі важливих осіб. Крім цього прямого обов'язку військовий довбиш часом виконував обов'язки інших службовців, зокрема поліційних: він роздягав засуджених злочинців і приковував їх до ганебного стовпа на площі, привозив з паланок у Січ різних «харцизів», був присутнім при виконанні судових вироків, змушував посполитих до швидкої сплати податків і негайного приїзду з зимівників у Січ перед походами, нарешті, стягав на користь війська мито й перевізні через ріки. За виконання цих обов'язків довбишу давали «особливу велику всякий год плату», але, як видно з розкладу військового жалування 1768 року, не більше трьох карбованців на рік. Військовому довбишу допомагав виборний піддовбиш.

Військовий пушкар завідував усією запорізькою військовою артилерією, тобто гарматами, мортирами, порохом, дробом, свинцем, ядрами й кулями; крім того, він був наглядачем військової в'язниці, бо під його наглядом були злочинці, які чекали суду і яких тимчасово утриму-

вали при військовій пушкарні, або засуджені до тюремного ув'язнення; врешті, військовий пушкар щорічно, переважно навесні, виїжджав із Січі для прийому продовольства, свинцю й пороху, що їх присилали з Москви. Утримання військового пушкаря, як і довбиша, призначалося з царського жалування — «особливая великая плата», як видно з документа 1768 року, три карбованці на рік. На допомогу військовому пушкареві обирали військового підпушкаря та кількох гармашів або канонірів, вправних стрільців із гармат і рушниць.

Військовий товмач виконував обов'язки військового перекладача й повинен був знати іноземні мови народів, які мали стосунки з козаками чи проїжджали через їх землю: поляків, турків, татар, греків, вірмен, молдаван та ін.; товмач візував їхні посвідки, оголошував їм вимоги запорізького Коша, був посередником між ними й запорізькими козаками; читав грамоти, прислані в Січ іноземними володарями. Як людину, обізану з різними мовами, Кіш нерідко таємно відряджав військового товмача для розвідки на границі запорізьких вольностей і навіть у ворожий табір.

Військовий кантаржій (від турецького «кантар» — вага, у поляків *kantozzy*, *kantozzysta* — *прикажчик*) був охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торговців і продавців, котрі жили в Січі. Водночас кантаржій мусив збирати податок на користь війська з усіх привезених у Січ товарів, продуктів, різної бакалії, горілки, вина, й розподіляти їх між товариством, старшиною і церквою. Отже, посаду військового кантаржія можна порівняти з міністром державних маєтностей якогось невеликого західноєвропейського князівства наших часів. Він жив у окремому приміщенні на базарній площі.

Військові шафарі (з польського *szafars* — *економ, ключник, келар, домоправитель*, а в українській вимові *шапарь*) у кількості чотирьох і більше разом із підшафаріями повинні були збирати прибутки на користь війська, але не в Січі, а на головних перевозах через Дніпро, Буг і Самару — Кодацькому, Микитинському, Бутогардівському, Самарському та ін., з проїжджих купців, дрібних торговців та промисловиків різного стану й народності; вони вели книги прибутків-видатків, мали при собі козацькі команди, часом команди пограничних комісарів, суворо стежили за порядком при рухові вантажів через переправи.

Військові канцеляристи, що поділялися на старших і молодших, або власне канцеляристів і підканцеляристів, писарів і підписаріїв, складали, очевидно, цілий штат, котрий часом сягав і 20 чоловік, як можна побачити в документі 1755 року. Він підлягав безпосередньо військовому писареві.

Двох військових шкільних отаманів, одного для школярів старшого, другого молодшого віку, обирали й скидали самі школярі. Вони три-

мали в руках шкільні кошти й дбали про харчі та життєві вигоди свого юнацького та дитячого товариства.

До військових службовців належали також *булавничий*, *бунчуковий* та *хорунжий*, перший з яких зберігав булаву кошового, другий — військові бунчуки, третій — хоругву або військовий прапор, який він носив на війні; крім військового хорунжого було ще 38 курінних.

Серед військових службовців були так звані *чауші*, тобто посланці, але про їхні обов'язки та роль у Запорізькому Війську нам нічого не відомо.

Найнижчими за рангом чиновниками Запорізького низового Війська були *громадські отамани*, котрі стежили за ладом і добропристойністю серед запорізького поспільства паланок у слободах і зимівниках, військовий *табунник* і військовий *скотар*, котрі дбали про громадські табуни й череди коней і корів Запорізького Війська, і, нарешті, овечі пастухи чи так звані *чабани*. Троє останніх, особливо чабани, становили своєрідний тип людей, що своєю оригінальністю виділявся серед усіх козацьких станів Запорізького Війська. «У них був звичай, що кожен козак, а особливо табунник, скотар і чабан, оперізувався ремінним поясом, а через плече чіпляв шкіряний гаман, прикрашений різними мідними, срібними й золотими блискітками й гудзиками, в якому носив кресало, губку про запас, на всяк випадок, а до пояса прив'язував швайку і неодмінно ложкар, швайку для ремонту кінської збруї, а ложкар для збереження у цілості ложки, що вважалося у них особливою і крайньою необхідністю: той не козак, хто не чинить за цим звичаєм, такого вважали за найгіршого недбайла й невинного пастуха. Ото, приміром, коли пастух чи чабан надумає поїхати чи піти зі свого коша до іншого, сусіднього, за якоюсь потребою, а прийшовши туди, застане, що пастухи обідають чи вечеряють, то каже їм: «Хліб та сіль, пани-молодці!» А вони відповідають: «їмо, та свій, а ти у порозі постій». «Ні, братці, давайте й мені місцеї», — відповідає гість, відразу виймає свою ложку з ложкаря та й сідає разом з ними, і тоді тамтешні чабани похвалять гостя й кажуть: «От козак кмітливий та справний. Вечеряй, братчику, вечеряй». І дають йому місце й по-дружньому вітають. Якщо ж котрий звичаю цього не знає, з того сміються і називають бовдуром. Коли ж пастух чи якийсь інший гість, прийшовши, не застане ні обіду, ні вечері, в який би то не було час, то отаман коша, привітавшись за звичаєм із гостем, одразу наказує своєму кухареві варити тетерю мамалигу чи милай і, погодившись гостя, питає, чого той прийшов».

Безпосередньо за січовою старшиною йшла старшина *похідна* й *паланкова*, вона стояла вище військових службовців, але діяла поза Січчю. *Похідну старшину* становили: полковник, званий ще сердюком, осавул і писар. Вони діяли або у военний час, у сухопутних і морських походах,

або в мирний час при переслідуванні гайдамаків і харцизів (розбійників), а особливо в передовій сторожі на границях запорізьких вольностей. В усіх випадках полковник був начальником певної частини війська, мав кілька загонів запорізьких козаків, неодмінно з осавудом і писарем.

Паланкову старшину становили: полковник або сердюк, осавуд, писар, підосавудій і підписарій, тобто «три пани і три підпанки». Тому полковники мали таку форму підпису на паперах: «Полковник такий-то зі старшиною». До паланкової старшини обирали людей заслужених, але вони щороку змінювалися після військової ради. Спочатку їх було п'ятеро, згодом восьмеро, за кількістю паланок; кожен із них мав у своїй дистанції¹ особливу владу над козаками, які жили у слободах і зимівниках, посилав роз'їзди на прикордонні лінії для розвідки про стан справ у неприятелів і точно й докладно повідомляв про це в Січ. Крім того, одного з них щороку відряджали до столиці, Москви чи Петербурга, для отримання царського грошового й хлібного жалування. Влада паланкового полковника в його землях була дуже великою: у своєму районі він заміняв особу кошового отамана, тому нерідко, як і кошовий, карав і навіть страчував злочинців. Його влада поширювалася також на осіб, що проїжджали через паланку; він дозволяв їм в'їзд у вольності запорізьких козаків, а для безпеки давав їм особливий знак, що звався пірначем. Зовнішнім знаком гідності паланкового полковника був металевий пірнач, який він носив за поясом. На утримання всього «паланкового панства» йшла «особливая великая плата кожен рік».

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 138—139, 140—148.

7.8. Звичаєве козацьке право про злочини та покарання

Як у виборі військової старшини й розподілі земель, так і в судах, покараннях і стратах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Писаних законів від них годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорізьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорізькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили

¹ Вжито в значенні підпорядкованої території.

їхніх свобод. Тому самі покарання і страти у запорізьких козаків стосувалися найбільше кримінальних і майнових злочинів; це загальне правило у всіх народів, що стояли й стоять на перших щаблях громадського розвитку: людині потрібно передовсім захистити свою особу й майно, а вже потім думати про інші, складніші ланки громадського життя. Саме тому у запорізьких козаків за такий злочин, як крадіжка, який у влаштованій державі карається штрафом чи позбавленням свободи, призначалася смертна кара: «У них за єдино путо или плеть вешают на дереве». Звичай, замість писаних законів, визнавав як гарантію твердого ладу в Запоріжжі й російський уряд: так, імператриця Катерина II, придушуючи повстання гайдамаків, указом від 12 липня 1768 року веліла «поступать с ними по всей строгости запорожских обрядов».

Але при цьому не слід стверджувати, що запорізькі судді, керуючись у своїй практиці виключно звичаєм, дозволяли собі сваволю чи тяганину: незначна чисельність запорізького товариства, його чисто народний устрій і цілковита доступність кожного члена козацької громади до вищих начальників, робили суд у Запоріжжі простим, швидким і справедливим у повному й точному розумінні цих слів. Скривджений і кривдник усно викладали перед суддями суть своєї справи, вислуховували їх усне рішення й відразу припиняли свої чвари й непорозуміння, до того ж перед суддями всі були однаково рівними — і простий козак і значний товариш.

Акти судових козацьких справ, що дійшли до нас, виявляють, що запорожці визнавали: право першого займу ...право договору між товаришами, право давності володіння, — останнє, зрештою, допускалося лише в мізерних розмірах, та й то в містах: воно стосувалося не орних земель та угідь, які були спільною власністю козаків, а невеликих городів та садиб біля будинків; визнавали звичай напучення злочинця облишити лихі справи й поводитися праведно, допускалися слідства «по самій справедливості, зрілим оком» у будь-який час, крім пісних днів першої седмиці; практикувалося попереднє ув'язнення злочинців у військову в'язницю чи пушкарню й суворий суд або катування; врешті дозволялася порука всього війська й духовних осіб за злочинців, особливо якщо ці злочинці попередньо виявляли себе з вигідного для всього війська боку або були йому чомусь потрібні.

Ті самі акти та свідчення сучасників дають кілька прикладів цивільного й кримінального судочинства у запорізьких козаків. Зі злочинів цивільного судочинства найважливішими вважалися справи з несправедливої грошової претензії, несплаченого боргу, взаємних сварок, різноманітних збитків та спашів, справи про перевищення визначеної в Січі норми продажу товарів.

Із кримінальних злочинів найбільшим вважалося вбивство козаком товариша, побої, завдані козаком козаку у тверезому чи п'яному стані, крадіжка чогось козаком у товариша й переховування ним крадених речей: «особливо суворими були за велику крадіжку, за яку, при двох певних свідках, карають насмерть». Зв'язок із жінкою і содомський гріх, з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження; кривда жінки, коли козак «знеславить жінку, як не належить», бо такий злочин «до знеславлення усього Війська Запорізького служить»¹ зухвалість щодо начальства, особливо щодо чиновних людей російського уряду; насильство в самому Запоріжжі або у християнських поселеннях, коли козак відбирав у товариша коня, худобу й майно; дезертирство, тобто самовільне відлучення козака під різними приводами у степ під час походу проти неприятеля; гайдамацтво, тобто крадіжка коней, худоби та майна у мирних жителів українських, польських і татарських областей або у купців та мандрівників, що проїжджали запорізькими степами; приведення у Січ жінки, не виключаючи матері, сестри чи дочки; пияцтво під час походу на неприятеля. Останнє завжди вважалося у козаків кримінальним злочином і тягло за собою найсуворіше покарання.

Суворі закони, як зауважив Всеволод Коховський², пояснюються у Запоріжжі трьома причинами: по-перше, тим, що туди приходили люди сумнівної моральності; по-друге, тим, що військо жило без жінок і не зазнавало їх пом'якшуючого впливу на звичай; по-третє, тим, що козаки вели постійну війну й тому і для підтримання порядку у війську потребували особливо суворих законів.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 149—150.

7.9. Про суддів, покарання і страти на Січі

Суддями у запорізьких козаків була вся військова старшина, тобто кошовий отаман, суддя, писар, військовий осавул, довбиш, паланковий полковник і часом весь Кіш. Кошовий отаман вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом; рішення суду Коша часом повідомлялося особливим документом, в якому писалося: «За наказом пана кошового отамана такого-то, військовий писар такий-то». Військовий суддя лише розглядав справи, давав поради сторонам, але не затверджував своїх визначень; військовий писар часом викладав прилюдно старшини на раді; часом сповіщав засуджених, особливо якщо спра-

¹ Сodomський гріх — розбещений спосіб життя, перелюбство, статеве збочення.

² Коховський В.П. (1835—1891) — генерал царської армії, педагог.

ва стосувалася осіб, котрі жили не в самій Січі, а в паланках; військовий осавул виконував роль слідчого, виконавця вироків, поліційного чиновника; він розглядав на місці скарги, стежив за виконанням присудів отамана й усього Коша, збройне переслідував розбійників, злодіїв і грабіжників; військовий довбиш був помічником осавула й приставом при екекуціях, ...він прилюдно зачитував присуди старшини й усього війська на місці страти чи на військовій раді; курінні отамани, які досить часто виконували серед козаків роль судді, у власних куренях мали таку силу, що могли розглядати суперечки сторін і тілесно карати за якісь провини; врешті, паланковий полковник зі своїми помічниками — писарем та осавулом, який жив далеко від Січі, відав прикордонними роз'їздами й керував козаками, що сиділи в степу в окремих хуторах і слободах, у багатьох випадках, за відсутності січової старшини, виконував також і роль судді у своїх володіннях.

Покарання і страти у запорізьких козаків призначалися різні, залежно від характеру злочинів. З покарань застосовувалися: прив'язування до гармати на площі за зневагу начальства й особливо за грошовий борг: якщо козак заборгує козакові й не захоче чи не зможе сплатити йому борг, винного приковують ланцюгами до гармати й залишають до того часу, поки або він сам не заплатить свого боргу, або хтось інший не поручиться за нього; подібний спосіб покарання, але тільки за злодійство, існував у татар, тож можна припускати, що козаки запозичили його у мусульманських сусідів; шмагання нагаєм під шибеницею за злодійство й гайдамацтво: «будучи самі великими злодіями з погляду стороннього, вони жорстоко карають тих, хто й найменшу річ украде у свого товариша»; пошкодження членів «изломленієм одной ноги на сходке» за поранення ножем у п'яному стані; «за більшія вини переламливали руку й ногу»; розграбування майна за самовільне перевищення такси — встановленої у Січі норми продажу товарів, харчів і напоїв; заслання у Сибір, яке, зрештою, стало застосовуватися лише в останній час історичного існування запорізьких козаків, за імператриці Катерини II; перекази столітніх дідів вказують також на покарання різками, але документів про це немає, тому слід вважати, що таке покарання допускалося лише як поодиноке явище, мало співвідносне з честю запорізького «лицаря»; нарешті, при взаємній сварці, за переказами, допускалася й дуель.

Страти, як і покарання, у запорізьких козаків призначалися різні, залежно від злочину, вчиненого тією чи іншою особою. Найстрашнішою стратою було закопування злочинця живим у землю: так чинили з тим, хто вбивав свого товариша — вбивцю клали живим у труну разом з убитим і обох закопували в землю. Зрештою, якщо вбивця був хоробрим воїном і добрим козаком, його звільняли від цієї страшної страти, замінюючи її штрафом.

Але найпопулярнішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомський гріх, побої, насильство, дезертирство. Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями й схожих на палиці, що їх прив'язують до ціпа. Киї замінювали запорожцям великоруські батоги. Якщо один козак украде в іншого якусь дрібницю, чи то в самій Січі, чи поза нею, а потім його викриють, то його приводили на площу, приковували до ганебного стовпа і тримали звичайно протягом трьох днів, а часом і більше, поки він не сплатить грошей за вкрадену річ. Протягом цього часу повз злочинця проходять товариші, причому одні мовчки дивляться на прив'язаного; інші, напившись, дають і б'ють його; треті пропонують йому грошей; четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поять і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити. «Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити», — кричали козаки. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що причепилися до нього, кажуть: «Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо».

Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідають: «За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба попобити». Після цього вони завдавали кількох ударів прив'язаному до стовпа й ішли; за ними з'являлися інші. В такому положенні злочинець залишався добу, а то й п'ять підряд, на розсуд суддів. Але звичайно бувало так, що вже за одну добу злочинця вбивали насмерть, після чого його майно відбирали на військо; траплялося, зрештою, що декотрі зі злочинців не лише залишалися жити, а й отримували від своїх п'яних товаришів гроші. Іноді покаранням киями заміняли смертну кару: в такому разі у покараного відбирали худобу й рухоме майно, причому одну частину худоби віддавали на військо, другу — паланковому старшині, третю частину і все рухоме майно винного — його дружині й дітям, якщо він був жонатим.

Крім ганебного стовпа у запорізьких козаків використовували шибеницю й залізний гак: до них засуджували за «велику» або неодноразову крадіжку.

Шибениці ставили в різних місцях запорізьких вольностей над великими дорогами чи шляхами; вони мали вигляд двох стовпів з поперечкою нагорі і з мотузяним сильцем або петлею на перекадині. Щоб виконати страту, злочинця садовили верхи на коня, підводили під шибеницю, накидали на його шию петлю, швидко відганяли коня, і злочинець лишався висіти в петлі. Переказують, що від шибениці, за козацьким звичаєм, можна було врятуватися, коли якась дівчина виявляла бажання вийти за злочинця заміж; якщо цей переказ вірний, то цей

звичай допускався, очевидно, з огляду на постійне прагнення запорожців всіляко збільшити свою чисельність за існуючого парубоцтва січовиків, але за звичного родинного життя у паланкових козаків. Щодо цього очевидці наводять такий випадок. Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець, побачивши перед собою потвору, подзьобану вісною, привселюдно заявив: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!»¹

Залізний гак ...та сама шибениця, але з заміною петлі мотузкою із гострим залізним гаком на кінці. Злочинця, засудженого на гак, підводили до шибениці, застромляли під ребра гострий гак і залишали його так висіти до того часу, поки його тіло не розкладалося й не розсипалися кістки, на пострах злодіям і злочинцям; зняти труп із шибениці не дозволялося нікому під загрозою смертної кари. Залізним гаком користувалися поляки і, звичайно, від них його перейняли й запорізькі козаки.

Гостра паля або гострий кіл — це високий дерев'яний стовп із залізною шпичею нагорі; для того, щоб посадити на гостру палю злочинця, кілька чоловік піднімали його по круглій драбині й садовили на кіл; гострий кінець кола протикав усі нутроці людини й виходив серед хребців на спині. Зрештою, запорожці рідко застосовували таку страту, і про її побутування розповідають лише перекази старезних дідів; зате поляки дуже часто практикували цю страту для залякування козаків: запорожці називали смерть на гострій палі «стовповою» смертю. «Так умер покійний мій батько, так і я умру потомственною стовповою смертю». Народні перекази розповідають, що коли поляки підносили на кіл запорожців, то вони, сидячи на них, знущалися над ляхами, просячи у них потягнути люльку й потім, покуривши, оглядали своїх лютих ворогів каламутними очима, плювали їм «межи-очі», проклинали католицьку віру й спокійно вмирили «стовповою смертю». Гостра паля практикувалася у поляків і татар, від котрих, мабуть, і була запозичена запорожцями.

Для виконання усіх перелічених страт у запорізьких козаків узагалі не існувало ката; коли була потреба стратити якогось злочинця, то його наказували й стратити злочинцеві; якщо ж на той час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці до того часу, поки не з'являвся другий; тоді новий злочинець страчував старшого.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 150—153.

¹ З усних переказів М. Л. Коржа, 112-літнього запорожця, розповіді якого широко використав Д. І. Яворницький.

7.10. Про судовий процес у запорожців

Очевидець судових порядків у запорізьких козаків 104-річний дід, запорожець Микита Леонтіївич Корж, розповідає про них так: «Права запорізькі, за якими вони судили й вирішували спірні справи, були такими. Коли, скажімо, трапиться, що двоє козаків між собою засперечаються чи поб'ються, або один одному по-сусідськи зробить шкоду, тобто своєю худобою випасе хліб чи сіно або завдасть якоїсь іншої кривди, і не можуть помиритися між собою, тоді обидва, купивши на базарі по калачеві, йдуть позиватись у паланку, до якої належать, і, поклавши калачі на сирно (стіл), стають біля порога, низенько вклоняються суддям¹ і кажуть: «Кланяємось, панове, хлібом і сіллю». Судді починають питати: «Яке ваше діло, панове молодці?» Тоді покривджений каже першим: «От, панове, яке наше діло: оцей (показує на свого товариша) обидив, от стільки-то шкоди мені своїм скотом зробив і не хоче мені сплатити й поповнити, що слідує за спаш сіна й за вибій хліба». Судді звертаються до кривдника: «Ну, братику, говори, чи правда те, що товариш на тебе каже?» На що кривдник відповідає: «Та що ж, панове? Те все правда, що я шкоду зробив моему сусіду й не відрікаюсь, але не можу його вдовольствувати затим, що він лишне од мене требує і шкоди не має стільки». Вислухавши їх, паланка посилає від себе козаків для засвідчення шкоди. Після їх повернення, якщо скарга виявлялася слушною, судді казали кривднику: «Ну, що ж ти, братику, чи згоден заплатити шкоду своєму сусіду чи ні?» Кривдник тоді знову кланяється суддям і заперечує: «Та що ж, панство, лишне він з мене требує, я не згоден платити, у волі вашій». Суддя довго умовляє обидві сторони помиритися і, якщо вони згідні, то паланка сама вирішує їхню справу й відпускає по домівках. Якщо ж кривдник огинається й не примирюється в паланці, то їх відсилають у Січ. Коли ж позовники прийдуть у Кіш, то питають один одного: «А в чий же курінь попереду підемо?» Скривджений звичайно відповідає: «Ходімо, брате, до нашого куреня». «Ну, добре, ходімо й до вашого куреня», — відповідає позваний. Увійшовши у курінь, обоє підходять до отамана й кажуть йому: «Здоров, батьку!». «Здорові були, пани молодці! — відказує отаман, — сідайте». «Та ні, батьку, ніколи сідати, ми діло до тебе маєм». «Ну, кажіть, яке ваше діло?» — питає отаман, і тоді скривджений розповідає всю пригоду і свою кривду, й те, як вони судилися в паланці. Отаман, вислухавши його, питає кривдника, якого він куреня, й дізнавшись, закричить хлопцям: «Підіте лиш такого-то куреня отамана попросіть до мене». Коли цей отаман з'явиться

¹ Очевидно, йдеться про паланкового полковника, писаря і осавула.

і сяде, то перший його питає: «Чи це вашого куреня козак?» Другий отаман, спитавши козака, отримує відповідь: «Так, батьку, нашого куреня». Після чого справа знову розповідається, й отамани кажуть один одному: «Ну що, брате, будемо робити з сими козаками?», а другий отаман звертається до них: «Так вас уже, братчики, й паланка судила?» «Судила, батьку», — відповідають вони й кланяються. Отамани умовляють позовників. «Помиріться, вдовольніть тут же один одного, та не мордуйте начальства». Коли ж кривдник відповідає: «Та що ж, батьки, коли він потребує лишне», то отамани, бачачи його впертість, кажуть своїм козакам: «Ну, тепер же, братчики, сходім усі четверо до судді, що скаже суддя». «Добре, — відповідають козаки, — почекайте ж, батьки, ми підемо на базар та купимо калачів». Таким чином, усі четверо вирушають до судді. Спочатку входять отамани і, вклонившись, кажуть: «Здорові були, пане добродію». Суддя відповідає: «Здорові й ви, панове отамани. Прошу сідати». Потім з'являються позовники, вклоняються судді, кладуть калачі на сирно й кажуть: «Кланяємося вам, добродію, хлібом і сіллю». «Дякую, пани-молодці, за хліб і за сіль», — відповідає суддя і, звертаючись до отаманів, питає: «Що се у вас за козаки? Яке діло мають?» Один з отаманів розповідає докладно всю справу, рішення паланки і їх власне. Тоді суддя звертається до кривдника: «Так як же ти, братчику, рішився з цим козаком, коли вже вас судили і паланка, і отамани, і я присуджую покривдженого вдовольнити, а ти не хочеш того зробити з упертості, дарма що з усіх сторін винен». Але буває, що позваний не погоджується, тримається на самій впертості й повторює те, що й раніше: «Та що ж, добродію, коли він лишне потребує». «Так ти не згоден, братчику?» «Ні, добродію». «Ну, тепер же ви, панове отамани, ідіть з ними до кошового, там уже буде їм останній суд, рішення; ідіть з богом, панове отамани, а ви, братці, забирайте з собою і свій хліб із сирна». «Та ні, добродію, ми собі купим на базарі». «Забирайте, забирайте, — гнівно повторює суддя, — і не тримайте отаманів, бо їм не одне діло ваше». Нарешті, взявши свої калачі, козаки з отаманами йдуть у курінь кошового, всі кланяються, приказуючи: «Здорові були, вельможний пане». Козаки, поклавши калачі, додають: «Кланяємось, вельможний пане, хлібом і сіллю» й, зупинившись біля дверей, ще раз низенько кланяються. На що кошовий відповідає: «Здорові, пани отамани. Дякую, молодці, за хліб, за сіль, а що се, панове отамани, у вас за козаки?» Отамани знову докладно розповідають усю справу. Кошовий, трохи помовчавши, звертається до кривдника й каже йому: «Ну, як же ти, братчику, думаєш рішитися з сим козаком? Вас рішила паланка, вас рішили отамани, вас рішив і суддя військовий, і тепер діло дійшло й до мене. І я, розслухавшись, визнаю, що паланка рішила ваше діло добре, котре і я затверджую й визнаю тебе у всьому винним. Так що ж

ти мені скажеш? Згоден ти скривдженого вдовольнити?» «Ні, вельможний пане, требує лишне». Кошовий повторює голосно і з гнівом: «Так ти, братчику, не згоден?» «Так, вельможний пане, не згоден, у волі вашій». «Ну, добре»,— вставши й виходячи з куреня каже кошовий; отамани й козаки також виходять і, кланяючись, кажуть йому: «Прощай, вельможний пане». «Прощайте, пани-молодці, прощайте та й нас не забувайте»,— каже кошовий і, вийшовши з куреня, скликає свою челядь: «Сторожа, київ». Слуги біжать і несуть оберемками кий. Тоді вельможний каже: «Ну, лягай, братчику. Ось ми тебе провчимо, як правду робити й панів шанувати». «Помилуй, вельможний пане!»— репетує тоді козак не своїм голосом. «Ні, братчику, нема вже помилування, коли ти такий впертий. Козаки, на руках і на ногах станьте. Сторожа, беріть кий та бийте його добре, щоб знав, почім ківш лиха». Коли кий почнуть між собою говорити, по той та по той бік, винний козак мовчить та слухає, що скажуть. І коли винного вже добре почастують, тобто дадуть 50 чи 100 кий, тоді кошовий каже: «Годі». Сторожа, піднявши свої кий на плечі, стоїть, мов солдати з рушницями на варті, але козаки ще притримують винного, чекаючи остаточного рішення. Кошовий знову звертається до винного: «Послухай, братчику, як тебе паланка рішила і скільки покривджений вимагає, заплати йому неодмінно, та зараз заплати, на моїх очах». Тоді винний відповідає: «Чую, вельможний пане, чую і готовий усе виконати, що накажеш». Кошовий продовжує: «А що це тебе вибили, то перенось здорово, щоб ти не дуже мудрував і не впирався. А може тобі ще додати кий?» Але винний з жалібним криком просить: «Буде з мене й сього, двіку не буду противитися, буду шанувати панство». Тоді нарешті кошовий вгамується і скаже козакам на сторожі: «Ну, годі, вставайте й козака на волю пускайте, а кий подалі ховайте».

*Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків:
У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 153—154.*

7.11. Уривки з опису Запорозької Січі невідомого учасника (1740 р.)

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їх місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається в Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чо-

ловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, телсі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях... У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті¹ з своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі і інші... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 456—457.

7.12. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі

(Витяг)

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаю-

¹ Передове укріплення перед фортецею, передмістя.

чи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й наводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість. Даремно тут пояснювати, наскільки неможливо було б здійснення цього злочинського наміру, як з огляду на безпеку суміжних до Запоріжжя жител і сіл, так і з огляду на миттєвого утрату числа наших вірних підданих.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілко-

витаю порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місце жител і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаємо при новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 536—537.

Козацько-гетьманська держава (середина XVII — кінець XVIII ст.)

8.1. Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луки, млини все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і половцину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замість підвид платимо грішми.

11. З усякої нагоди одразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, і примушують робити, що схочуть.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 257.

8.2. Лист коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV про повстання козаків і селян під проводом Богдана Хмельницького (21 березня 1648 р.)

Не без роздумів і великих міркувань рушив я на Україну з військом вашої королівської милості і доброчинця мого. Я мав для того дуже важливі причини, [які полягали] в захисті недоторканності і достоїнства

вашої королівської величності, а також самої батьківщини і її свободи. Схилюю мене до того прохання люб'язних братів, з яких одні, рятуючи життя і майно, втекли з України до війська, інші, лишаючись у домах своїх і не покладаючись на силу свого опору, палко благаючи, щоб я своєю присутністю і допомогою врятував Україну і поспішав загасити згубне подум'я, яке так уже розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі і де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів і державців, свавільно нагадуючи про свої заслуги і часто скаржачись на кривди і утиски. Це було тільки приводом до бунтів, бо не стільки їх мучили [кривди і утиски], як ординація Речі Посполитої, встановлена для цього вашою королівською милістю, управління і начальство старших, яке вони не тільки хочуть повалити, а бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями і сторонніми володарями і робити все, що тільки їм заманеться.

Нічого не вартою здавалася б банда в 500 бунтівників, але коли розміркувати, з якою сміливістю й надією повстали вони, то кожний мусить знати, що не мізерна причина змусила мене рушити проти 500 чоловік, бо ці 500 підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною... Якби я до того часу не вчинив швидкої протидії, то на Україні вибухло б подум'я, яке можна було б погасити не скоро або з великими труднощами.

Один пан князь воєвода руський відібрав у своїх селян кілька десятків тисяч самопалів. Те ж зробили і інші. Вся ця зброя з людьми перейшла до бунтарів Хмельницького. Легко можете уявити собі, ваша королівська милість, як підсилилось би буйство і до чого призвело б воно в землях вашої королівської милості, якби не перешкодили йому на самому початку і якби не була забрана гармата в різних замках, куди могли втекти бунтарі.

...Хоч я й бачу, що Хмельницького, цю безрозсудну людину, поблажливість не пом'якшить: вже не один раз посилав я до нього, пропонуючи вийти з Запоріжжя, обіцяючи йому помилювання і пробащення всіх його провин. Але це на нього ніяк не діє: він навіть затримав моїх посланців. Нарешті, з війська я посилав до нього пана Хмелецького, ротмістра вашої королівської милості, людину діяльну і яка добре знає характер козацький, переконуючи покинути бунти і запевняючи його словом своїм, що й волос з голови його не впаде. Не зворушений і цією поблажливістю, Хмельницький відпустив моїх послів з такими вимогами: по-перше, щоб я з військом виступив з України; по-друге, щоб полковників і всіх підлеглих з полків усунув; по-третє, щоб ординацію Речі Посполитої знищив, і козаки повинні

лишитись при таких правах, за допомогою яких вони могли б не тільки сварити нас з сторонніми, а й піднести свою нечестиву руку як на величність святої пам'яті попередників і предків вашої королівської милості, так і на величність вас самих. Ясно видно, що до такої мети прагне його честолюбство. Тепер він послав на Низ, вимагаючи допомоги від татар, які стоять коло Дніпра наготові, і насмілився кілька сот з них перевезти на цей бік, щоб вони розганяли нашу сторожу, розставлену по різних шляхах для того, щоб бунтарі не з'єдналися з ним.

Що він давно обдумав, як би почати бунт і як діяти в цьому, ваша королівська милість, зводите переконалися, звернувши увагу на число його спільників, [яке доходить] тепер до трьох тисяч. Боронь боже, щоб він увійшов з ними на Україну. Тоді ці три тисячі швидко зросли б до ста тисяч і нас чекала б тяжка робота з цими бунтівниками. На Буцьках у понизі Хмельницький буде і укріплює для себе місто, в якому він вирішив захищатись.

Щоб уберегти батьківщину від цієї шкідливої людини, у вашої милості є сильні засоби, а саме той засіб, який ваша королівська милість пропонувати зводили: дозволити бунтарям іти на море, скільки їм буде завгодно. Не схильний Хмельницький до того, щоб вийти на море, але щоб жити в старій сваволі і щоб повалити священні узаконення Речі Посполитої, для утвердження яких багато [покладено] праці і старань і багато пролито шляхетської крові. Я вважав би необхідним для загального блага дозволити козакам вийти на море, і це — доконечна потреба самої республіки, щоб це ополчення не займало полів і не забувало давнього способу війни, який згодом нам може бути корисним. Але в теперішній неспокійний час виконати цього не можна, хоча б і тому, що одні човни ще не виготовлені, інші хоч і готові, але не в такому стані й порядку, щоб придатні були для морської війни. Неготові я наказав добудувати при собі, а замість непридатних, які зроблені абияк, інші зроблені будуть. Далі, якщо судна і будуть готові, то головне полягає в тому, щоб заспокоєні козаки, коли буде потреба для республіки і вашої королівської милості, виряджені були в належному порядку. Але боронь боже, щоб вони вийшли в море тоді, коли ще не буде приборканий бунт: повернувшись звідти, вони вчинили б нове невгасиме повстання...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 257—259.

8.3. Договір, укладений Богданом Хмельницьким з польським командуванням біля Зборова (серпень 1649 р.)¹

(Витяз)

Декларація его кор. милості Войська Запорозького на пункти супліки² данная

1. При вшеляких давніх вольностях его кор. милость Войсько свое Запорозькое заховує [проти́в давніх жалованних грамот свою жалованную грамоту тотчас видаєт].

2. Лібчи войська, хотячи вигодити подданих своїх прозьбі і заохотити їх до услуг своїх і Речі Посполитої, дозволяєт міти его кор. мил. четиридесят тисячей войська запорозького; і спораження реєстрів повіряєт гетьманові Войська своего Запорозького з такою декларацією, аби ведлуг годності которий би бил до того способний, так в добрах шляхецьких Козаков до реєстру вписовано, яко і в добрах его кор. мил. А то таким міст описанем: од Дніпру почавши с тоєйту сторони в Димеру, в Горностаюполю, в Коростешові, в Наволочі, в Погребищах, [в Прилуці], в Вінниці, в Брацлава, оттамтоль од Брацлава до Ямполья ку Дністрові, так же до Дністра розумітися маєт, в реєстр козаки мають биті приймованії, а з другое зась сторони Дніпра, в Остру, а Чернігові, в Ніжині, [в Ромні] і всюди аж до границі московської і Дніпра. А що ся дотиче міст інших его кор. милості і шляхецьких над міру в тих пунктах описаних, в тих юж не мають биті козаки; вольно єднак з них тому, которий хочет биті в козацтві, без гамованя панського вийти зо всею маєтністю на Україну, которий буде до реєстру прийнятий. А тоє спораження реєстру през п. гетьмана Войська Запорозького маєтся отправити найдалій до нового літа свята руського [сиріч до рожества Христова] таким порядком: гетьман Войська Запорозького маєт с підписом руки своєї і с печатю войсковою зоставити реєстр по імені тих всіх, которії

¹ Договір укладено у місті Зборові (тепер Тернопільська обл.) між гетьманом України Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром після перемоги козацької армії у Зборівській битві 1649 року. Умови договору, що не враховували реальних досягнень української сторони в ході збройної боротьби, були підписані під натиском союзника Б. Хмельницького кримського хана Іслам-Гірея III, який намагався не допустити державного посилення України і підтримав польські домагання щодо України. Землі, підвладні гетьману, обмежувались лише трьома воеводствами — Київським, Брацлавським і Чернігівським. На ці землі коронне польське військо доступу не мало. Договір передбачав скорочення реєстрових козаків, повернення селян в залежність до шляхти і т.п. Але незважаючи на ряд невідгідних для України умов, в цілому Зборівський договір дав можливість Б. Хмельницькому зміцнити становище гетьманської держави.

² Супліка — лист, прохання.

будуть уписані в козацтво; а то для того аби тії в козацтві zostавали при вольностях козацьких, а іншії всі замком его кор. милості, а в добрах шляхецьких паном своїм подлегали.

3. Чигирін, так яко єсть в своїм обрубі, при булаві Войська Запорозького маєт биті завше, которий і теперішньому гетьманові Войска своего Запорозького, благородному Богданові Хмельницькому, его кор. милость, чинячи его вірним слугою своїм і Речі Посполитої противоречает.

4. Що-колвек діялося под час замішання теразнійшого с допущення божого, тоє все маєт биті в запомнію, не маєт жаден пан помсти чинити і караня.

5. Шляхті так віри роської, яко і римської, которії под час того замішання яким-колвек способом бавилися при війську запорозьким, его кор. милость с панської своєї ласкавости пребачает і виступок їх покривает. І еслі би под которим упрошено так з добр дідичних, яко і інших, або которого вивожано, поневаж тоє все в теперішнім діялося замішано, маєт биті сеймовим постановенем змазано.

6. Войско коронное, где козаки з спораженя реестрового будуть, в тих містах становиськ своїх не маєт міти...

8. Взглядом замішаня унії так в Короні польской, як в Великім князстві Литовськім, также сторони цілості церковної, добр, фундацій, до них належачих, которие за давніх літ мівали, также і всіх прав церковних, — так яко з переосвященим отцем митрополитою київським і з духовенством на сеймі близько пришло намовлено і постановлено буде, якоби на жадане отца метрополити все позволено било, его кор. милость додержати готов, аби ся кождий тішил і прав і вольностей своїх, і місце в сенаті преосвященному его милості отцу митрополиті київському его кор. милость позволяет міти.

9. Годності, уряди вшеякие в воевожстві Київськім, Брацлавськім і Черніговськім роздавати его кор. милость обивателем стану шляхецького віри православної грецької ведлуг давніх прав обіцует.

10. В місті Київі, іж суть управилеванії школи роськие, отцеве єзуїти не мають там і по інших містах українських биті фундованії, а ні где інде перенесені; школи зась всі іншіє, которие там суть от дальших часов, мають биті вцале заховани.

11. Горілкою шинковати козаки не мають кромє того, що на свою потребу зробиць що, гуртом вольно му будет продать; шинки зась медов, пив ведлуг звичаю биті мають.

Тіє пункта мають биті на сеймі стверженії, а тепер все ораз в запомніня, тільки згода, милость заховатися маєт межі обивателями українними а Войском Запорозьким его кор. милості і всієї Речі Посполитої.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 269—270.

8.4. Білоцерківський договір¹ (18 вересня 1651 р.)

(Витяг)

Через те що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну госпуду богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воеводстві Київському, не маючи нічого до воеводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться у воеводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитись у маєтки його королівської милості у воеводстві Київському, туди, де буде розташовано військо його королівської милості запорозьке; а хто бувши реєстровим козаком, буде переселятися, кожний такий матиме право продати своє майно без ніякої перешкоди з боку панів, а також старост і підстарост.

2. Вищезгадана організація двадцятитисячного реєстрового війська його королівської милості мусять починатися протягом двох тижнів від цього числа, а закінчитися до свят різдва. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусять бути відісланий до його королівської милості, і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиськах, і загальне число їх не повинно становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звиклому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

¹ Договір укладено у м. Біла Церква за наслідками поразки козацької армії у Берестецькій (1651 р.) битві. Його умовами владу гетьмана було обмежено лише Київським воеводством, а у Брацлавське і Чернігівське воеводства мала повернутись польська адміністрація, передбачалось скорочення козацького реєстру та інші обмеження гетьманської влади. Фактично ж, умови Білоцерківської угоди з моменту її підписання нехтувала українська сторона, а в травні 1652 року, після перемоги під Батогом, Б. Хмельницький їх анулював.

4. Обивателі воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замка і підлягає селянським повинностям.

5. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджені привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірноподданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

6. Релігія грецька, яку сповідає Військо королівської милості Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум київський повинні лишатися при попередній свободі, згідно з стародавніми правами. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний або належний духовенству, то таке право власності ніякої чинності мати не може.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 276—277.

8.5. Універсал про звільнення настаської шляхти від військової служби та постоїв військ (15 січня 1654 р.)

Богдан Хельницький, гетьман з Войском его царского величества Запорозьким.

Ознаймуєм тим нашим писанієм старшии і черни Войска нашего Запорозкаго, у войско ідучим і з войска поворочаючим, а особливе полковникови білоцерковському, іж уволнилисмо шляхту настаскую з того, аби у войско не ішли і жеби їм ніхто жадной і найменшой кривди чинити не важилса і в домах їх жадних становисков, ночлегов і попасов не отпращовал, а іжели би хто-колвек легце соби уважаючи писание наше,

в чим і найменшую кривду вчинити... таких без жадної милости до нас отсилати. Даттум в Настасці, дня 15 генваря 1654. Богдан Хмельницький, рука власная.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 317.

8.6. Проект договору Війська Запорозького з Оттоманською Портою (Туреччиною) про торгівлю¹

Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й[ого] м[илість] турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому [Середземному] морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорізького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їх купців від усяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах цісаря й. м. турецького, що зна-

¹ Розроблений і погоджений між договірними сторонами проект належить до початку 1650-х років. На цей час Б. Хмельницький сформулював принципи, яким мав відповідати майбутній союзник, — бути достатньо могутнім, щоб відбити бажання Речі Посполитої воювати проти України, й водночас достатньо віддаленим, щоб відкрито втручатися в її внутрішні справи. Зближення Війська Запорозького і Оттоманської Порти в 1651 році завершилось обміном посольствами. Формально остання прийняла своїми васалами гетьмана і Військо Запорозьке на умовах зверхності, що їх мали Кримське ханство, Молдавія і Валахія. Таким чином формувались зачатки своєрідного альянсу країн чорноморської ініціативи у варіанті середини XVII ст., торгово-економічну суть якого і відображав проект. Проте, через поширене несприйняття «бусурманів» (мусульман) серед українців і козацької старшини, зокрема, на раді якої проект договору розглядався, ця угода так і лишилась нереалізованою. Угода демонструє зусилля та напружени пошуки Б. Хмельницького при виробленні зовнішньополітичної стратегії Війська Запорозького в умовах визвольної війни.

ходяться як над Чорним, так і над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорізького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорізьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, як тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорізьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром; звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорізького вибіг би на море, Військо Запорізьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м. чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викупувати. А якщо християнський в'язень у державі царя й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати, але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

Костомаров М. Богдан Хмельницький:
Історичний нарис. — К., 1992. — С. 88—89.

8.7. Статті Богдана Хмельницького¹, стверджені царем і боярською думою, які визначали умови військового договору між Московією і Військом Запорозьким (21 березня 1654 р.)

Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества

¹ Саме цим документом, що відомий ще як «Березневі статті», закладено основи україно-московського договору, історія якого бере початок з Переяслава. Головні принципи документу розроблено під час розмов гетьмана й старшини з московським посольством Бутурліна. Основні умови було деталізовано під час нарад Хмельницького із старшиною в Корсуні й Чигирині та оформлено в остаточній редакції в 23 статтях за підписом гетьмана. Згодом у Москві за наказом царя Олексія Михайловича і за участю думного дяка Алмаза Іванова сформовано 11 статей і передано послам Богдановичеві й Тетері. Крім того, підготовлено жалувані грамоти Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому. Обидва документи було написано в Москві «белоруським письмом» і 27 березня 1654 р. вручено козацьким послам. Порівнюючи зміст цих документів, можна зауважити, що пропозиції Хмельницького 17 лютого 1654 р., викладені в 23 статтях, цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваними грамотами цього ж дня. Таким чином, усі разом вони склали повний текст договору 1654 р. Документ («Березневі статті» та жалувана грамота 27 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами (із застереженням щодо Польщі і Туреччини), збірні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська. Як засвідчила історія, цей договір не заважав Україні проводити незалежну політику й надалі, особливо в останні роки гетьманування Хмельницького. Аналізуючи історичні перипетії цього періоду, можна зробити висновок про номінальну васальну залежність від Москви, яку *de jure* встановлював договір 1654 р. і якої *de facto* ніколи не було.

Оригінали «Березневих статей» до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже восени 1659 року, коли Ю. Хмельницькому було запропоновано фальсифікат як статті, що їх начебто підписав його батько). Є тільки копії та чернетки, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величство пожалував їх тим [дав їм те], про що битимуть чолом [проситимуть] посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть вовіки в усім що їм государ поведить.

1. Щоб по містах урядники були обирани з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б [Українцям] прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величство пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величство і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люде, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величства щоб давано 1000 золотих польських на підписків [канцеляристів], на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки. Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол. Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству [в сих посольствах], мусять вони [козаки] сповіщати царське величство.

До сеї статі царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим

вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послы били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жаловану грамоту на його маєтности.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жаловану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з иншими [військами], бо тепер війська [польські] потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству [поляків], коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наемного війська тут на польськім пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества — хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бьют чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 ефимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького

і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівського трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викоринив, — зате царське величство хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина — Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царського величства про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і Пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величства відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян [католиків], що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібране війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величства й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були три гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величства опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величство, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона [орда] ще в брацтві [з козаками], треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величство велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величство пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величство зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величства, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послали, і скільки доходу буде зібрано на царське величство.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробіте: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. — То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послі будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величству.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 14—17.

8.8. Жалувана грамота¹ царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)

З ласки божої ми великий государ (і т. д.) пожалували сьмо наших підданих Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького війська, і писаря Івана Виговського, судей військових, полковників, осаулів, сотників і все військо Запорозьке.

В нинішнім 162 році гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке за ласкою божою віддалились під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство, і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке своїх посланників

¹ Див. коментар до попереднього документу.

Самійла Богданова суддю військового та Павла Тетерю полковника перяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке, — веліли потвердити їх права і вільности військові, які були за вел. князів руських і королів польських — що судилися (розумій: своїм судом) і вільности свої мали в маєтках і судах, — аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою государською печаттю. Щоб військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони проте об'являть нам. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіми приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель які мають для прожитку, аби відібрати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорозькому війську аби ми лишили приймати, а колиб щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

То ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького війська, за їх власному проханням, веліли ми означити в 60 000 реєстрових, і щоб завсіди се число було повне. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському староству, по попередньому, з усіми при-

належностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей удів, які зістаються по козаках, ми не веліли відберати, а бути при них по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послі з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послі були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послі були прислані від когось з якоюсь справою противною нам, великому государеві, — таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І з ласки нашої підданім нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привилеям і по всім вище писаним статтям. Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького гетьмана і всього війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу і Трубецкому, Василеві Василевичу Бутурлину, Петрові Петровичу Головину і думному дяку Алмазові Іванову, — ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню — нехай вони будуть певні нашої государської милости.

Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашою державною печаттю в нашім столичнім місті Москві року від сотворення світу 7163 г місяця марта 27 дня. З божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всеї Великої і Малої Росії самодержець.

Слюсаренко А. Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 17—19.

8.9. Лист Богдана Хмельницького до кримського хана Махмет-Гірея (24 жовтня 1654 р.)¹

Після повернення наших послів, з якими прибув Тохтамиш-ага, ми як з листа вашої ханської милості, так і з усних розповідей посольства довідалися, що бажаєш зберегти з нами братерство, як і небіжчик святої пам'яті Іслам-Гірей хан, чому ми з усім Військом Запорізьким дуже раді. Тільки нас дивує, що в. ханська милість пишеш, щоб ми відступилися від московського царя. Це неможливо, бо ми знаємо, що й ваша ханська милість не бажаєш ніякого зла турецькому султанові. Ваша ханська милість в листі своєму заявляєш, що коли ми не відступимо від московського царя, то ти направиш на нас угорців, мунтян і волохів і сам, з'єднавшись з поляками, спустошуватимеш наш край. Почувши це, ми повернули назад і з усім Військом Запорізьким чекаємо на кордоні більш приятельського листа від вашої ханської милості. Не даючи найменшого приводу до розірвання приязні, ми добре пам'ятаємо, що господь бог суворо карає за зламання присяги. Так, колись суворо покарав він за клятвoporухення короля Владислава, який, присягнувши вічну приязнь його милості турецькому султанові, порвав з ним, і з військом своїм під Варною марно загинув. Зваживши це й уникаючи гніву божого, ми ніяк не можемо й не хочемо порушувати присягу. Ми не шукали ніякого приводу до порушення приязні, і на нашому боці правда, а тому ми молитимемо бога і, стоячи на кордонах наших, готові вмерти, даючи відсіч кожному нашому ворогові. Всемогутній бог захищатиме кожного справедливого, а несправедливому пошле помсту. А що ваша ханська милість загрожує нам угорцями, мунтянами, а також волохами і великою кількістю кримських військ, то це не має значення, бо ми покладаємо надію не на чисельність військ московського царя, ані на силу Війська Запорізького, а на єдиного бога, який вмить поразить велике військо, яке чинить опір його святій волі.

Ми не так думали про вашу ханську милість, дізнавшись як з листів, так і з усної розповіді посла його милості сілістрійського паші, який оголосив нам на майбутнє ласку його милості турецького султана й

¹ Оскільки україно-московський союз 1654 року різко ускладнив стосунки з Кримським ханством (останнє розпочало активні дії проти України в союзі з Польщею), гетьман, підтверджуючи Переяславські домовленості і посилаючись на попередні україно-татарські відносини, демонструє приязнь до хана. Очевидно, це мало вплинути на позицію ханства і поліпшити безпеку південних рубежів Війська Запорозького. Надію на це давала зміна ханів — Махмет-Гірей замінив померлого в 1654 р. Іслам-Гірея, який після укладення україно-московської угоди вступив в союз з Польщею.

незмінну доброзичливість до нас вашої ханської милості. Однак інакше діється і все через намову наших спільних ворогів. Тому розсуди сам, ваша ханська милість, разом з їх милостями панамі агами, беями й усіма мурзами, що було б слушніше й вигідніше не дати себе обманути обіцянками спільних наших ворогів, а жити з нами в братерстві, як ми жили тих сім років, разом їли хліб і сіль, уклавши дружбу з небіжчиком святої пам'яті Тогай-беєм. Слушно було б, коли-б і тепер ваша ханська милість прислав до нас якусь гідну особу для підтвердження вічної між нами приязні, чого ми, стоячи на кордонах наших, охоче чекаємо, бажаючи, щоб не тільки ми, але й наші потомки у майбутньому нашою приязню могли тішитися. Знай, ваша ханська милість, що поляки не тільки німців, але й багато інших чужоземців проти нас підняли, а ми — лише частина війська нашої держави і по відношенню до тих, які бажають добра, навіки не хочемо ламати присягу. Зволь тільки, ваша ханська милість, жити з нами в братерстві і прислати до нас свого посланця якнайшвидше. Докладніше про все розповість Тохтамиш-ага, посол вашої ханської милості. Віддаємося цілком доброзичливій приязні в хан. м-ті.

Дано в Корсуні, 29 жовтня 1654.

Вашої ханської милості у всьому прихильні слуги
Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорізьких.

Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. — К., 1992. — С. 86—87.

8.10. Лист Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава (16 листопада 1656 р.)¹

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже.

Для того, щоб приязнь могла зміцнюватись і перетворитись у тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її

¹ Звернення Б. Хмельницького до шведського короля зумовлене Віленським перемир'ям (жовтень 1656 року) між Московією і Польщею, що його гетьман розглядав як сепаратний мир свого союзника (Московії) з Річчю Посполитою. Приязні стосунки, чи навіть — дружба з Швецією, якнайбільше відповідали інтересам Війська Запорозького, оскільки остання з літа 1655 року була в стані війни з Польщею.

дбайливо дали, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням. Проте сповіщаємо цим [листом], що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній бог помститься за насильство і знуцання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані і пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 545—546.

8.11. Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про союз зі Швецією (26 січня 1657 р.)

Найясніший князю Трансільванії, наш вельмишановний пане і друже. Не без особливої прихильності одержали ми листа вашої найяснішої величності..., де нас запрошують увійти в братський союз з найяснішим королем Швеції. Щоб ми могли на це відповісти приязним почуттям, щирим і без усякої облуди, ми поділилися думками із послом у справах, довірених йому його королівською величністю. Вважаємо, що він буде носієм доброї звістки, як тільки повернеться живий і здоровий до своєї країни. Адже ми зв'язуємо себе таким самим, як з вашою найяснішою високістю, зв'язком і приязню з найяснішим королем Швеції, ми доручили донести королю Швеції окремі наші запевнення як безсумнівне свідоцтво, щоб він не мав сумніву щодо нас, якщо цього не сталося б. Однак через те, що найясніший король Швеції не відкрив нам всього спеціально через свого посла, ми теж відкладали на пізніший час і вважаємо потрібним доручити розглянути і вирішити це окремим нашим послам, яких скоро вишлемо...

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 559—560.

8.12. Гадяцький трактат¹

В ім'я боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним!

«Комісія між станами Корони Польської і в. кн. Литовського з одної сторони і вельм[ишановним] гетьманом і військом Зап. з другої — докінчена дня 6 (16) вересня 1658 р. вельм. Стан. Казим. Беншовським і Казим. Людв. Євлашевським — визначеними з сойму від найясн[ішого] короля Яна Казимира комісарами, з вельм. гетьманом їв. Виговським і всім військом Зап., в обозі під Гадячом. — Дай боже щоб щасливо і вічно тривало!

Вельм. гетьман Зап. з усім військом Зап. на вищезгаданім місці, прийнявши нас комісарів як годиться пристойно і вдячно і зваживши нашу повновасть комісарську, надану нам повагою сеймовою, декларував з усім військом:

Як не з доброї волі, а тільки з мусу, притиснене різними опресіями військо Зап. приступило до своєї оборони — так тепер, коли й. корол. м. [його королівська милість], пробачивши своїм батьківським серцем все що сталося в тім замішанню, закликає нас до одності, — вони не погорджують ласкою й. кор. м. і покірно приймають цю поблажливість (кlemenцію) доброго пана, приступають до цієї комісії, а далі до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво вічними часами.

¹ Після смерті Богдана Хмельницького Іван Виговський продовжив державницьку політику свого попередника, що проявилось у прагненні відновлення Великого князівства Руського. Початок такої діяльності покладено Корсунським трактатом зі Швецією, а згодом закріплено в Гадяцьких угодах. Одним з теоретиків цього договору був Юрко Немирич. Він обґрунтував ідею союзу трьох держав: Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Війська Запорозького. Однак попередньо узгоджені пункти було змінено королівською радою і ратифіковано у скороченому вигляді. Перший варіант, який наводиться, Гадяцьких статей 6(16) вересня 1658 р. надзвичайно важливий з огляду розуміння устрою держави та міждержавних відносин. Головним положенням угоди є те, що «вся Річ-посполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського і належних для них провінцій відновлюється непорушне, як були перед війною, в границях своїх і про свободах (своїх) згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських». Гетьман як великий князь Русі був *de facto* володарем України. Крім того, він, митрополит та православні єпископи мали засідати у спільному сенаті. Слід згадати і право створення в Києві академії, гімназій, колегій, шкіл та друкарень без обмеження, право утримувати 60-тисячне військо та мати економічну автономію зі своєю монетою.

Умови трактату не було реалізовано з двох причин. По-перше, козацько-селянські маси України не сприйняли ідеї повернення до об'єднання з Польщею. Цими настроями скористалась Москва, стимулювавши «революцію черні». По-друге, як уже зазначалось, попередньо узгоджені статті було змінено і ратифіковано, що погіршувало статус української сторони.

Згоду вічну й нерозривну поставили ми таким чином:

1). Релігія грецька старинна, така з якою Русь приступила до Корони Пол., аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Пол. і в. кн. Лит., — так далеко як сягає язик народу Руського. На соймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публичних процесіях в відвідуванню хворих а святощами, в хованню померших і взагалі у всім — так як свобідно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право свобідного фундування нових церков і монастирів, так само поновлення і поправляння старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставатися за греками православними старинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані [в реєстрах] від полковників та іншої старшини війська Зап. тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Рчп., касується і в Короні і в в. кн. Лит. — і хто хоче нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослуження.

Світські пани римської віри — дідичі й урядники й. кор. м. — не матимуть ніякої юрисдикції над духовними і світськими людьми, ані над ченцями — тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчині мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому о. митрополит київський теперішній і його наступники з 4 владиками: луцьким, львівським, перемиським і холмським засідатимуть в сенаті в своїм порядку, з тими ж правами і правом голоса як духовні римського обряду, тільки митрополитові призначається місце після арцибіскупа львівського, а владикам після біскупів своїх повітів.

В воеводстві Київським, Браславським і Чернігівським сенаторські дігнітарства мають роздаватися тільки шляхтичам грецького обряду — до того здатним, що походять і мають маєтність у тих воеводствах.

Теперішні держателі урядів зістаються при них. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воеводств має бути гетьман військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоеводи та інших урядників. Це буде належати [до гетьмана] і застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання воеводства київського.

Також по містах коронних і в. кн. Лит., як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької

релігії мають рівно заживати спільних вільностей і свобод, і грецька релігія, не має бути нікому перешкодою до магістрату¹.

«В Києві король й. м. і стани коронні дозволяють засновати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвинської, лютерської. А щоб студентам і учням не було ніякої оказії до бійок, всякі інші школи, які були в Києві² перед тим, й. кор. м. накаже перенести де інде.

Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і в. кн. Лит; дозволяють [заснувати] там де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвинської і лютерської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

«Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно ставити, свободно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрверсії — але не ображаючи маєстату кор. і без пасквілів на короля й. м.

«(2). А що вельм. гетьман з військом Зап., від Рчп. відірваним, з любові до короля, пана свого і власної вітчизни, повертається [до них] вирікаючися заграничних протекцій, то й. кор. м. і всі стани кор. і в. кн. Лит. вічною амнестією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив біг — полишаючи то маєстатові його, як офіру за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без виїмку — як у війську Зап. так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким небудь чином пробували чи пробують при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні корол. маєстат, ні сенат, ні вся Рчп., ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного зосібна, від найвищих до найменших. Навпаки — пробачивши собі обопільне християнським серцем, щиро, свідчачися старшим богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніяких пімст, ні практик. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для яких небудь потайних замислів.

¹ Для того, щоб увійти до складу міського уряду (магістрату) Речі Посполитої, необхідно було прийняти римо-католицьку віру. Це стосувалось і греко-католиків.

² Йдеться про католицькі школи в Києві, зокрема єзуїтські.

Всякі кадуки¹ випрошені кимнебудь під тими що пробувають в війську Зап. і під шляхтою що приставала до гетьмана і війська Зап. і до шведів і роздані від початку війни, — тепер всі без виїмку касуються і будуть скасовані законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові ні власності чий-небудь. Де б вони [постанови про конфіскацію] не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг [судових] еліміновані, і їх власникам надається право заволодіння — протав котрого не можна посилатися на ніякі кадуки під карою інфамії.

А що і зміст і саме ім'я амнії повинно бути святе, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, — то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публично, чи в приватнім зібранні закидати комусь зраду, — такий має підпадати карам за порушення договору і в усяких okazіях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має переводитися пильно слідство.

Вся Річпосполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах [своїх] згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Рчп., не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав і визнав христіанську релігію — чи римську чи грецьку, всі зістають е спокою, при вільності. Хіба якісь засуди або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в відсутності.

(3). Війська Зап. число має бути 60 тисяч, під владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вольностями їх.

Скільки наемного [«затяжного»] війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана.

Пробувати військо Зап. має в тих воеводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності надані [їм] привилеями найясніших королів польських потверджуються: вони [козаки] зістаються при стародавніх вільностях і звичаях своїх, що не тільки в нічім не обмежуються

¹ У тогочасному праві кадук — це право на спадок, який залишено без заповіту, безділний спадок, привласнення покинутого маєтку.

але навпаки — потверджуються всякою повагою. Ніякий державець корол. маєностей, ні староста, ні пан дідичний ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від якихнебудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні й. в. кн. Лит. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі напипки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають зіставатись при козаках свобідно, згідно з їх звичаями.

Зокрема кого гетьман війська Руського подасть й. кор. мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшої заохоти до служби й. кор. мил., тим усім без якихнебудь труднощів, буде уділена нобілітація, з наданням всякої шляхетської вільності. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути иобілітовано сто.

Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воеводство Київське, Браславське, Чернігівське. Тільки наемне військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєностей вищезгаданих воеводств, за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Русі і треба було послати туди коронне військо в поміч, в таким разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ Руських.

(4). Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Браславського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана:

стани воеводства Київського, Браславського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть [гетьманство].

Двір міппса для биття всяких грошей¹ має бути заложений в Києві, або де, буде признано зручнішим — однієї якості і металу, і з королівською особою [портретом].

Податки, які Рпта ухвалитиме на соймі, в воев. Київським, Браславським і Чернігівським мають уживатися на наемне військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

Спільні ради і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта мала вільну навігацію на Чорне море.

¹ Трактатом передбачалось карбування монети в Києві (чи деінде в Україні). Це є ще одним підтвердженням права Великого князівства Руського на власну грошову одиницю.

Коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене.

Коли ж би цар не схотів вернути провінцій Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в. кн. Лит. і військо Руське Запорозьке, під регіментом свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до шведського або до запорозького війська і тепер вертаються до батьківщини, — мають їм бути повернені і служби їх в війську кор. і в. кн. Лит. мають бути компенсовані і оплачені.

(5). Гетьмани з військом Зап. — теперішні і наступні — відступивши від усяких заграничних протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій і будуть пробувати вічно.

Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої — то і з царем московським.

Посольств від заграничних [гетьман] не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м.

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість.

(6). Всяким приватним особам з обох сторін — в тім і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і до належних до них маєтностей в воеводствах Київським, Браславським, Чернігівським, Подільським, також у в. кн. Лит., на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до костелів, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староста, держав, володінь власних, доживотних, заставних і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воеводствах і в в. кн. Лит., на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить король й. м., порозумівшись з гетьманом зап., і спосіб реіндукції [повороту у володіння] має заховуватися такий, що ніхто не має повертатися до свого володіння інакше як за універсалом й. корол. м. і вельм. гетьмана запорізького. В цім має бути порозуміння обох сторін.

Для судження всяких справ як кримінальних так і поточних має бути в тих трьох воеводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але крім того мають бути окремі судові староства в Овручу і Житомирі.

(7). А для кращої певності — тому що гетьман з військом Зап., і ці воеводства, що були відірвалися, відкидають всяку протекцію інших народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівні і шановні до шановних повертають, — тому, для певнішого дотримання нинішнього акту король і Річпосполита дозволяють народові Руському [мати] осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів, і інші уряди народу Руського.

Вони [канцлери] мають виконати присягу за ротою урядників коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не прибу'ють, навпаки — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося против цього акту — в конституціях і декретах сеймових, рескриптах задворних, привілеях і універсалах.

До уряду і канцелярії цих канцлерів будуть належати всі духовні надання митрополії, єпископії, ігуменства і бенедикції, що належать до надавання королівського в воеводстві Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським і Чернігівським, а в воеводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським — всі надання духовні і світські. Також суд в королівських містах і всякі декрети — задворні й судові — тільки в названих трьох воеводствах.

А ідо против цього акту вийшло б з канцелярії коронної або в. кн. Лит., то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його тратить, але підпадає ще карі в 10 тис. кіп литовських, а судити його за це в королівським суді за спеціальним реєстром.

Аби з суперечок за підданих обвинувачених в своєвільстві не виходило нових замішань, — касуються всякі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди починені під час внутрішньої війни, — земські, гродські, трибунальські, також і декрети трибунальські винесені в тих справах — особливо щодо воеводства Київського, Волинського, Брацлавського й Чернігівського.

При складанню договору з царем московським, коли б до того прийшло, роль й. м. і стани коронні і в. кн. Лит. мають вимагати ненарушеної репутації [реабілітації] вельм. гетьмана і нинішнього договору.

Пп. комісари і в. гетьман князівства Руського фактично ствердили нинішню комісію своєю присягою — як то свідчать їх підписи на ротах присяги. Понад то буде ця комісія конфірмована — від сенату присягою превел. кс. арцибіскупа гнезненського, біскупа виленського, всіх чотирьох гетьманів і канцлерів обох народів, а від кола рицарського — присягою маршалка посольської палати, на соймі що має бути зкликаний якнайскорше, — в присутності послів, які будуть прислані від в. гетьмана і війська Зап.

А що до присяги короля й. м., то з своєї доброти панської він її на покірне прохання війська Зап. зводить учинити — це пп. комісари асекурують.

Полковники ж, сотники і вся старшина війська Зап. виконають свої присяги після сойму, на котрім будуть виконані нинішні постанови, — в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від сойму.

А щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію [постанови сеймові], ухвалена сеймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана».

Діялося в таборі, під Гадячем, дня і року, вищезазначеного.

До булави великої руської належатиме Чигринське староство, як то значиться в привілею наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м.

Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. м.

Конвокація¹ воеводства Київського, Браславського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскорше.

Іван Виговський, гетьман війська
кн. Руських рукою власною і печатка.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1937. — Т. X. — Ч. I. — С. 354—364.

8.13. Переяславські статті², схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.)

(Витяг)

4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, і полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомогати і на допомогу до них людей не посилати, щоб тією допомогою Військо Запорозьке не зменшу-

¹ Зібрання чинів.

² Договірні статті, підписані Ю. Хмельницьким з представниками московського уряду на чолі з О. Трубецьким. В їх основу покладено фальсифіковані статті Б. Хмельницького. Саме Переяславськими статтями 1659 року починається процес обмеження влади гетьмана на користь самодержавства, прав і привілеїв козацької старшини, що з часом призведе до повної втрати державності.

валось; а коли б без гетьманського відома хто пішов у війну самовільно, і тих карати на смерть.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як вона написана.

5. Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути в своїх царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Брянславі, в Умані своїм царської величності воеводам з ратними людьми для захисту від ворогів, а тим воеводам у військові права і вольності не вступати, а які воеводи і ратні люди будуть в Переяславі, в Ніжині і тим бути на своїх запасах; а в Києві і в Чернігові і в Брянславі володіти воеводам маєтностями тими, які належали до тих воеводств до того часу, а у полковницькі побори воеводам не вступати; а хто учинить яке насильство, тих піддавати карі. А які великого государя ратні люди будуть у государевих черкаських містах, тим государевим ратним людям у реєстрових козаків на дворах не розміщатися, а розміщатися государевим ратним людям у всяких жителів, крім реєстрових козаків; також і підвод під посланців і під гонців у реєстрових козаків не брати, а брати у міських і сільських жителів; а реєстровим же козакам держати вино, пиво і мед, а продавати вино бочкою на ранди і куди хто захоче, а пиво і мед вільно продавати гарнцом; а хто буде вино продавати в кварти, — тих карати.

І гетьман, і все Військо Запорозьке і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили; бути цій статті так, як написано.

7. Який гетьман по указу царської величності і по обранню всього війська учиниться у війську гетьманом, а після того зробить який проступок, то війську без указу царської величності, самим гетьмана не замінити, хоч новообраний гетьман, крім зради, провину яку і вчинить: і великий государ, його царська величність, звелить про це розшукати всім військом і по розшуку звелить указ учинити, як воно заведено у війську з давніх-давен; а самим самостійно гетьмана без указу царської величності не змінювати; також і гетьману без ради і без ухвали всього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати, а щоб обирати у війську полковників на раді, кого між себе побажають з своїх полків, а з інших полків в полковники не обирати; також тих полковників гетьман без ради не повинен відставляти.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд, на раді вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як написана.

12. Наказному гетьману Івану Безпалому і його полку начальним людям, також полковникам: переяславському — Тимофію Цецури, ніжинському — Василю Золотаренку, чернігівському — Аникію Силіну і їх полків начальним людям, якщо який з тих людей буде винний, з присуду до смерті в яких ділах, і їх гетьману, і начальним людям, без

указу великого государя, його царської величності не карати доти, поки царська величність не накаже послати кого до того суду на виправлення, для того, щоб їм несправедливого вигнання та утиску не було, бо вони царській величності служили;

також і всіх полковників та інших начальних людей обох боків Дніпра не повинен гетьман на горло карати, без посланого на суд від царської величності. А ця стаття учинена для того, що зрадник Івашка Виговський багатьох полковників і начальних людей і козаків, які вірно служили царській величності, несправедливо смертю карав.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як написана.

17. Щоб у всіх містах з войтів, з бурмистрів, з міщан корми і підводи одержувати тим людям, які надсилатимуться від великого государя до гетьмана Війська Запорозького, і [від] царської величності до бояр, і воевод, і до приказних людей, або до інших держав у послах і посланцях, або Малої Росії, в які міста і місця для государевих яких справ з грамотами, також яких надіслано буде до великого государя з гетьманськими листами, або царської величності бояр і воевод і приказних людей з відписки, або до сусідних государів послів і посланців з грамотами, або які власті грецькі поїдуть до великого государя для милості і для інших державних справ, і як від нього, великого государя ті люди поїдуть назад, кожному по його достоїнству, а насильством би у них кормів і підвід іншим людям, які поїдуть царської величності Московських і Малої Росії міст, крім вище зазначених справ, не брати; а всякими утіддями, якими вони володіли за королівськими привілеями, надалі володіти ними, як і раніше.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 311—313.

8.14. Московські статті, схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)

(Витяг)

1. ...Я, гетьман, з Військом Запорозьким перед пресвітлим престолом государським б'ємо чолом, що мені, гетьманові, з усім вірним Військом Запорозьким, і з усім миром християнським, і зо всіма малоросійськими містами, які міста і села перед війною під рукою короля польського і у володіннях дідичних і недідичних панів лядських пере-

бували, а нині під самодержавною його царської пресвітлої величності рукою є і надалі будуть, бути навіки під їх господарською високою і сильною рукою непорушне в вічному підданстві. А для втихомирення частих в малоросійських містах хитань, які за попередніх гетьманів на Україні бували і які тепер часто через нестійкість жителів малоросійських міст вибухають, [треба], щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його господарських дітей, благородних государів-царевичів, і їх господарських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні господарській вічно перебували...

І великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержець, його царська пресвітла величність, тебе, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке жалує, за це милостиво похваляє і з своєї господарської милості почне вас держати в своєму господарському милостивому жалуванні і в піклуванні більше, ніж раніше, і на ваше чолобиття великий государ, його царська пресвітла величність, накаже в малоросійські міста послати своїх государевих воєвод.

2. Також великому государеві, його царській пресвітлій величності, б'є чолом гетьман з Військом Запорозьким про вольності козацькі, про суди, про маєтки і про плату Війську Запорозькому.

Щоб стародавні права і вольності козацькі він, великий государ, пожалував і зводив підтвердити і щоб козаків старшина козацька, тобто гетьман, судді, полковники, сотники і отамани в війську, по містах і по селах відповідно до прав і звичаїв стародавніх військових судили і карали; а в ті суди козацькі і в права військові ні боярин, ні воєвода, ні стольник, ні інший начальницький чоловік втручатися і козака в війську, і по містах, і по селах судити і карати не повинен і не буде повинен, а тільки вищеназвана старшина козацька, тому що права, вольності і суди військові в статтях, з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом запорозьким, укладених, і в статтях «Переяславських» і «Батуринських» збережені є.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів тій статті бути по їх чолобиттю.

Щоб дома і хутори козацькі, що є по всіх містах і селах, від усяких постоїв відповідно до стародавніх вольностей і прав козацьких вільні були і щоб усякий боярин і воєвода, що з військом через міста проходить чи в містах стоїть, у домі козацькому ні сам не зупинявся, ні ратних

людей становити не велів, але по домах міщанських і по селянських постої ратним людям, що через місто проходять чи в місті, стоять, бути мають; також і інші всякі місця козацькі, тобто гаї, сади, займища, сіножаті, поля, огороди, при вольностях непорушне без усякої шкоди від бояр, і воєвод і ратних людей, що перебувають у містах чи через міста проходять, мають бути при тих же вольностях козацьких. Вдови, що залишилися після козаків, в бою убитих і вдома померлих, в домах і в усіх своїх маєтках з дітьми своїми збережені мають бути; а якби вдова козацька не за козака заміж пішла, тоді, хоч вона і втрачає вольність, проте ж діти козацькі відпадати від вольностей козацьких батьківських через усяку налогу не повинні.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав, щоб було так, як вони в чолобитній просять; а про збереження козацьких маєтків [наказав] послати свій государев указ боярину і воєводам у Київ і в інші малоросійські міста.

А млини козацькі, ті, які стоять на заплоті власними, а не громадськими грішми гаченій, при козакові чи при вдові козацькій, вільні від усього мають бути; також з млинів козацьких, тих, які на заплотинах громадою зроблені і тепер є в звичаї громадою ремонтувати, одна половина прибутку в казну государеву, а друга половина на козака чи на вдову козацьку йти повинна; також і млини міщанські і мужицькі, крім їхньої третьої млинарської мірочки, в государеву казну належати повинні будуть, тому що всякий козак для того голову свою на поле бою за достойність його царської пресвітлої величності носить і вмирати готовий, щоб вільно і спокійно в домі своєму жив і маєтки свої без перешкоди тримав.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів бути по їх чолобиттю.

Також щоб вотчини і пасіки козацькі відповідно до тих же давніх вольностей козацьких від дані медової вільні були. А якби який-небудь козак слухняним не був і у військо ходити ухиявся, тоді такий козак від вищезгаданих статей відпадати і до міських обов'язків причислений бути має; тому що государський милостивий указ про те є, щоб ті особи з того тішилися, що їм грамотами надано. Також б'є чолом гетьман з військом, щоб села, млини, грамотами особам заслуженим надані, стаціям, поборам для казни і орендам не підлягали; а ті вотчини і пасіки в малоросійських містах у трьох місцях у козаків батьківські, а в інших — куплені.

І великий государ, його царська пресвітла величність, дав указ бути тим їх вотчинам і пасікам по старині і по купчим, за ким ті вотчини і пасіки нині є.

3. *Про обрання гетьмана і про надання на булаву гетьманську.* Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив...

І великий государ, вислухавши цю статтю, указав, щоб було так, як написано...

Щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як за покійного Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, було; а в волості Гадяцькій Зінківського полку такі міста знаходяться: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Камишна, Ковалівка, Бурок, щоб при Гадячі і ті всі згадані містечка з млинами, з селами, з полями і з іншими угіддями, що до тих містечок належать, на булаву гетьманську йшли, та в тих же містах млини дані будуть осавулам військовим — двом чоловікам.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, пожалував гетьмана, велів йому на булаву Гадяч з тими містами дати.

5. *Про воевод і про ратних людей, в якому місті мають бути.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воеводах має бути ратних людей: у Києві — п'ять тисяч, в Переяславі — дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переміною ходити мають, в Чернігові — тисяча двісті, в Ніжині — тисяча двісті ж, в Новгородку триста, в Полтаві — тисяча п'ятсот, і з них на Запорожжя тисяча піде, в Кременчуку — триста, на Кодаку — триста, в Острі — триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані сто чоловік. Для того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воеводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали, не відмовляючись указом государським; про це, припадаючи до лица землі вже вдруте гетьман з військом чолом б'ють. Ті ж воеводи, що перебувають по містах, ні до яких справ ні до судів козацьких втручатися не повинні...

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, указав своїм великого государя ратним людям в малоросійських містах, щоб було так, як сказано в чолобитній; а бояринові і воеводам, які в малоросійських містах будуть, послати свій государів указ, щоб вони веліли йому, гетьманові, під час війни для походів, а полковникам для посилок ратних людей давати з тих міст за своїм розсудом.

9. *Про послів чужоземних.* Як перед цим без государевої волі до чужих навколишніх земель, тобто до хана кримського і до інших, не послав гетьман своїх посланців, так і надалі, пам'ятаючи присягу з цілуванням хреста, гетьман виконувати з військом готовий.

І великий государ, його царська пресвітла величність, гетьмана Івана Брюховецького жадує, за то, милостиво похваляє.

10. *Про привілеї містам.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, привілеї королівські, міщанам на магдебурзьке право надані, гетьман, відібравши в міщан, попав у Приказ Малої Росії.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав на право магдебурзьке дати їм свої государеві жалувані грамоти відповідно до їх привілеїв.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 315—319.

8.15. Розпорядження Московського уряду стольникові О. Ізмайлову про проведення перепису населення українських міст і сіл для уточнення його оподаткування¹ (січень 1666 р.)

Року 1666, січня... за государя, царя і великого князя Олексія Михайловича всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця, указом і за наказом із Приказу Малої Росії за приписом дяка Івана Михайловича велено стольникові Олександрові Тимофійовичу Ізмайлову їхати в малоросійські міста Переяслав, Вороньків, Барішпіль, Барішівку, Гельмязів, Пісчаний, Домонтів, Кропивну, Іркліїв, Буромлю, Воршицю, Золотоношу, Ніжин, Борзну, Носівку, Кобижчу, Козар, Вольшівку, Дівицю Володькову, Березну, Сиволож, Володьковичі, Іван Городище, а, приїхавши йому в малоросійські міста, велено сказати тих міст жителям, війтам, і бурмистрам, і радникам, і лавникам, і всяким жителям, і промисловим, і ремісничим людям і поселянам, що великий

¹ Підставою для такого розпорядження московського уряду стала політика гетьмана І. Брюховецького (1663—1668 рр.). При обранні гетьманом він підписав договірні (Батуринські) статті, які в 1665 році, перебуваючи у Московії, підтвердив Московськими статтями. Це був перший гетьман України, який заклав традицію вірнопідданства малоросійських правителів московській владі. Статті 1665 р., обмеживши державні права Гетьманщини, послалили її адміністративну і державну залежність від Московського царства. Зокрема, їх умовами було передбачено право московських урядовців самочинно збирати податки в Гетьманщині. Для вирішення цієї проблеми і направлявся туди стольник О. Ізмайлов.

государ із свого государського милосердного розсуду і за чолобиттям боярина і гетьмана Війська Запорозького Івана Мартиновича Брюховецького і всього Війська Запорозького, і війтів, і бурмистрів, і всяких чинів малоросійських жителів наказав у своїй государській споконвічній отчині в малоросійських городах, містах і в містечках переписати всяких чинів жилацьких, промислових і тяглих людей, і в селах, і в поселеннях, і бобилів по іменах, і відати ними своїм, царської, величності, боярам, і воєводам, і приказним людям, і від старшин, і від усяких чинів, і від козаків оберігати, і утисків, і обид їм нікому чинити не давати, і поборів на старшину, і на всяких чинів начальних людей, і на козаків ніяких не збирати, а звичайну повинність, хлібні і грошові побори, наказав великий государ на них накласти для своїх, великого государя, ратних людей, які тепер є і надалі будуть у малоросійських містах для оборони; а накласти ті хлібні і, грошові побори наказав великий государ відповідно до їх же чолобиття малоросійських міст жителів, війтів, і бурмистрів, і радників і лавників, і всяких чинів жилацьких людей відповідно до розпису, який вони подали в Приказ Малої Росії, щоб малоросійським жителям під силу було, а не в тяготу, а великого государя ратним людям було б з чого ситими бути; і вони, війти, і бурмистри, і кращі люди, хлібними і грошовими поборами самі ж себе обклали по своїх пожитках, і по промислах, і по торгах, і по нивах, і по угіддях по правді, і в тих городах, містах, і містечках, і слободах велено переписати всяких чинів жилацьких тяглых людей двори і в них людей, старших, середніх і молодших, а в селах і в поселеннях—селянські і бобильські двори, і в них—селян і бобилів, а також старшої, середньої, і молодшої групи окремо, і до тих городів, і міст, і містечок, і сіл, і поселень — угіддя, ріки, озера, і рибні ловлі, боброві гони і звірині стойла, і бортні угіддя, і пасіки, і млини, і рудні, і о скількох колесах той чи інший млин і рудня, і інші всякі заводи, хто саме, якими угіддями володіє і скількома волами чи кіньми землю оре, і своїми чи чужими, крім козаків і козачих земель та угідь, і велено то записати в ці книги докладно, окремо по статтях, а, переписавши все докладно, у війтів, у бурмистрів, і у кращих людей, у окладчиків тих городів, і міст, і містечок, і слобід, і сіл, і поселень взяти списки відповідно до свого перепису, хто чим і з яких торгів, і промислів, і пожитків, і з нив, і з угідь хлібними і грошовими оброками обложений, і на який строк, і в якому городі віддавати буде, а після того, як це все буде зроблено, велено писати в книги окремо по статтях, та ті книги за своєю рукою і за окладчиковими руками і роспись привезти в Москву і подати в Приказ Малої Росії; та йому ж, Олександрові, велено переписати, скільки в тих містах окремо ранд, і перевозів, і ярмарків, і в які дні

бувають на ярмарках торги, і на яких ріках перевози; і по указу великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, стольник Олександр Ізмайлов з товаришами в указані малоросійські міста Переяслав і в міста які записані вище, жилецьким людям і поселянам указ великого государя відповідно до наказу об'явив і в городах, і містах, і містечках, і в слободах усяких чинів жилецьких тяглих людей двори, а в них людей старших, і середньої групи, і молодших, і в селах, і поселеннях селянські і бобильські двори, а в них — селян і бобилів, що до тих городів, і міст, і містечок, і сіл, і поселень, і на яких ріках млини, і перевози, і рибні ловлі, і всякі угіддя, і хто саме тими угіддями володіє переписав, а скільки за переписом і за їх стольника Олександра Ізмайлова, відомостями людей і угідь виявилось, і скільки яких городів, і міст, і містечок, війтів, і бурмистів, і кращих людей окладчиків, і хто саме жилецькі тягли люди, в які оклади і оброки обкладені, то те все записано в цих книгах нижче цього окремо по статтях. А на окладі були міста Переяслава виборні люди війт Іван Степанів, бурмистр Федір Куклич, радники і лавники Григорій Семенів, Юрій Семенів, Семен Левонтиїв, Юрій Іванов, Кирило Савонов, Яків Олександров, Лазар Іванов, Василь Остафіїв.

Переяславські міщани, які положені в оклад першої статті, — по карбованцю, середньої — по полтиннику, меншої статті — по полтинника з диму на рік, а котрі міщани з цих же статей ниву орють волами і кіньми, то ті положені відповідно до визначеної статті з плуга на вісім волів — грошей по карбованцю та хліба по півмірки на рік, жита і вівса пополам, а в мірці — по вісім осьмачок, а за коней у плузі грошей і хліба — вдвоє проти вола, а в кого волів і коней в плугах більше чи менше, то з тих волів і коней грошей і хліба по розрахунку.

Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 203—204.

8.16. Глухівські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.)

(Витяз)

3. Гетьман Богдан Хмельницький в попередніх статтях постановив, щоб царської величності воєводам з ратними людьми бути в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, а тепер щоб царська величність в малоросійських містах воєводам і ратним людям бути не указав; тому що від

них часті сварки і прикрості бували, через те і війна почалася. А прибутки, які повинні йти на нього, великого государя, в казну, то щоб ті податки доручити збирати гетьманові, а гетьман для цього приставить вірних людей; а вчинити б збирання тих податків тоді, як на Україні відновляться колишні достатки.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав, щоб були в малоросійських містах воєводи і ратні люди для оборони від ворогів і щоб надалі в малоросійських містах нестійкості і зради ні від кого ніякої не було, і указав бути воєводам і ратним людям в містах відповідно до попередніх статей і тепер знов підтвердити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Острі; а в права їх, і в вольності, і суди, і всякі діла воєводам втручатися не указав, як київському воєводі, так і іншим воєводам, а указав мати начальство над ратними людьми, які прислані для захисту «во всяком строений»...

...А про побори з малоросійських міст указав, щоб було, як завжди, що написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, і міщани ухвалили цій статті бути так.

4. Щоб відповідно до раніше схвалених статей Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі, було царської величності милостиве жалування і плата з його царської пресвітлої величності казни.

Великий государ, його царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказав говорити на раді, скільки тисяч військових козаків має бути на цій стороні Дніпра. А що в тій їх статті написано: війську плата з його царської пресвітлої величності казни, — то цього в тих статтях Богдана Хмельницького не значиться, щоб були побори, які належить збирати в скарбницю царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо за реєстром, кому що в статтях визначено.

І гетьман, і вся старшина, і козаки ухвалили на цій раді: гетьманові тисяча золотих червонців на рік, писареві військовому і обозному по тисячі золотих польських, на суддів військових по триста золотих, на писаря судійського по сто золотих, на писаря та на хорунжого полкового по п'ятдесят золотих, на хорунжого сотницького тридцять золотих, на бунчужного гетьманського сто золотих, на полковників по сто єфімків, на осавулів полкових по двісті золотих, на осавулів військових по чотиреста золотих, на сотників по сто золотих; реєстрових козаків має бути тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять золотих польських.

А скільки в якому полку буде козаків, то для цього провести реєстр, а козаки мають бути тільки реєстрові, а в реєстр записувати козаків старих, які довгу службу служили: а якщо старих козаків в полках на трид-

цять тисяч не вистачить, то в це число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на військо запорозьке на тридцять тисяч установити побори з усіх маєтків без винятку, чий би він не був, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалування гетьманові з начальницькими людьми і козакам відповідно до раніше затверджених статей; а якщо тих поборів стільки гетьманові, і начальницьким людям, і козакам на жалування відповідно до постанови сповна не вистачить, то ті побори розподілити між ними відповідно до збору, скільки того збору буде.

А в яких полковників і в начальницьких людей є маєтки, і на ті їх маєтки жалувані великого государя грамоти дані, і тих підданих полковникам і всяким начальницьким людям власникам маєтків судити їх їм, і приносити вільні від них приймати, і сіно і дрова готувати; а побори з них на жалування козакам збирати порівну. А до архієпископських, і єпископських, і монастирських підданих в податках на військо, діла нема. А з цього часу в архієпископські і в монастирські вотчини нових нікого не приймати, щоб залишалися тільки ті, що раніше були, і вчинити їм перепис, скільки за архієпископом і за монастирями в їх вотчинах мужиків, а з мужиків в реєстр в козаки не писати і не приймати. А з протопопських і попівських маєтків побори на козаків брати відповідно до положення про козацькі маєтки, а з міст — з усяких прибутків, але після того, як господь бог міжусобиці їх утихомирить і коли вони прийдуть до попередніх своїх прибутків. А в пільгах від цих поборів бути тим містам, і містечкам, і селам, і поселенням, які дощенту спалені і розорені, і через це розорення надана пільга: Переяславу, Ніжину, Любечу, Вороніжу, Кролевцю і іншим містам, які також розорені, пільги на десять років; Чернігову, Остру на сім років; містам, містечкам і селам на три роки.

6. Як перед цим заслужені пожалувані були честю дворянською, щоб вони при цьому ж чині і честі й надалі перебували; а які надалі заслужать і гетьман і старшина стануть бити чолом про них, то щоб царська пресвітла величність їх до тої ж дворянської честі зволив пожалувати. А кому гетьман і старшина за службу дадуть млин або село і універсали свої дадуть і стануть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність пожалував на ті маєтності свої царської величності грамоти.

Великий государ, його царська пресвітла величність, пожалував їх по їхньому чолобиттю.

12. Щоб дозволено їм було від навколишніх государів всякі прислані листи приймати і прочитувати, а прочитавши, до великого государя відсилати і від себе б їм до них писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав у цій статті гетьманові і всьому Війську відмовити, тому що попередній гетьман Богдан Хмельницький і інші гетьмани, хоч і на обох боках були гетьмани, але їм ні з якими государями зсилки чинити не велено, тому що від цього чиняться в малоросійських містах часті сварки.

22. Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всяка міжусобиця, пролиття невинної крові і відведення в полон до бусурманів відбуваються з вини свавільних людей, які, забувши страх божий і свою обіцянку, затівають всякі сварки і поширюють заколотницькі розмови і від того чиняться великі біди: залишивши свої роботи, землероби, будники, винокури об'являють себе козаками, а від того біди і розорення чиняться великі, а справжнім козакам вони причиняють безчестя; для того призначити полковника з малоросійських міст і щоб при ньому було тисяча чоловік козаків реєстрових; а якщо де виникнуть які від когось нестійкість і зрада, то йому, полковникові, тих свавільних людей утихомирювати за своїми правами, як це їм за їхніми правами належить; а тому полковникові і тисячі чоловікам козаків платити по договореності на рік, і щоб вони були на упорядженому місці, де пристойно для всіх полків, з цього боку Дніпра.

І гетьман, і старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

25. А якщо війська ворожі, татарські і задніпрянські козацькі, мали б на цю сторону Дніпра наступати війною, тоді смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі підкріплення на допомогу проти того ворога і не про кого іншого, а тільки про його царської пресвітлої величності боярина і воєводу і намісника белгородського про князя Григорія Григорійовича Ромодановського-Стародубського, щоб він нас по государевому указу від наступаючих ворогів боронив і разом з нами їм відсіч давав, але щоб не так, як раніше бувало, що Військо Запорозьке писало, просячи собі швидких підкріплень, а підкріплення завжди зволікалися, і тому вороги, наскочивши, країну цю до останньої загибелі довели і знищили. Тому нині смиренно просимо його царську пресвітлу величність, що якщо тільки дамо знати про наступаючих ворогів на Україну, щоб у той же час ратні його царської пресвітлої величності люди з його милостю боярином без зволікання були прислані на оборону; до того часу поки його милість боярин прийде, щоб воєводи, що є в малоросійських містах, скільки буде треба ратних людей не забороняли давати.

Про цю статтю відомо буде великому государеві, його царській пресвітлій величності, і про раті указ великого государя, його царської пресвітлої величності, буде, а раті великого государя в доброму стані перебувають устроєм і розпорядженням великого государя, і звикли з

боярами і воеводами ходити усякими ратними строями і відсіч давати ворогам, про це їм і самим відомо; а швидко, і неорганізоване, і безрозсудно ходити не звикли. А якщо вороги великого государя на малоросійські міста наступати будуть, то по указу великого государя ратні люди на підмогу посилатися будуть; а якщо по нинішньому невпорядкованому останньому шляху не скоро будуть, то того собі в немиість великого государя не ставити. А з міст від воевод і від ратних людей міська оборона подаватися буде, а з міста ходити обороняти вилазками; а якщо доведеться гетьманові йти в похід з причини приходу ворожих і свавільних людей, то йому давати з Ніжина, з Чернігова по двісті чоловік піхоти, а бути їм у походах з гетьманом на його, гетьманських, конях і харчах.

27. По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Війська Запорозького цієї сторони Дніпра на раді в Глухові боярин і воевода і намісник Белгородський князь Григорій Григорійович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатів, і обозний, і судді військові, осавули, писар, і полковники, і вся старшина, і козаки постановили: писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Великого князівства Литовського, до гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків, сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторони Дніпра, що він, гетьман Дем'ян, і вся старшина, і військо, залишивши всякі сварливі і непотрібні слова і пораду лукаву зрадника Івашки Брюховецького, і пізнавши справжню милість і благодіяння великого государя, його царської пресвітлої величності в провинах своїх били чолом на вічне підданство непорушне; і за це заспокоєння і за милість великого государя, його царської пресвітлої величності склавши подяку всемогутньому богові, постановили, щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і в згоді, а свавільців, які, залишивши спокій і тишину, радіють з війни міжусобної щоб утихомирювати. А як по указу обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, і королівської величності, великих і повноважних послів і комісарів рішення прийнято, щоб від хана кримського їм відлучитися, то щоб після цього з ними (татарами) ніякої ради не мати; а якби стали сили хана кримського наступати, то з допомогою всемогутнього бога проти тих сил об'єднано міцно і непохитно стояти.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили цій статті бути так.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 319—323.

**8.17. Коломацькі статті,
які закріплювали за козацькою старшиною
привілеї і вольності та посилювали визиск
посполитого населення
(25 липня 1687 р.)**

(Витяг)

3. Щоб за попередніми ухваленими статтями Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі їх царської пресвітлої величності, було милостиве жалювання і плата з їх царської пресвітлої величності казни.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказали говорити на раді, скільки бути військових козаків тисячам. А що в тій їх статті написано, щоб війську плата з їх царської пресвітлої величності казни, і того в тих статтях Богдана Хмельницького не положено; а належить, щоб були побори, де слід збирати в скарб царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо по реєстру, кому що в статтях ухвалено, і нині тому бути також.

І гетьман, і старшина, і Військо Запорозьке на государевій милості били чолом і то приймають і ухвалили на цій раді давати як і раніше: гетьману — тисячу золотих червоних на рік, писареві військовому і обозному — по тисячі золотих польських, на суддів військових — по триста золотих, на писаря судійського — сто золотих, на писаря та на хорунжого полкового — по п'ятдесят золотих, на хорунжого сотницького — тридцять золотих, на бунчужного гетьманського — сто золотих, на полковників — по сто ефімків, на осавулів полкових — по двісті золотих, на осавулів військових — по чотириста золотих, на сотників — по сто золотих; реєстровим козакам бути тридцяти тисячам чоловік, а давати на чоловіка по тридцяти золотих польських.

А що буде в якому полку козаків, в тому скласти реєстр; і бути козакам реєстровими, й надалі у реєстр писати, які старі козаки й велику службу служили, а чого старих козаків в полках до тридцяти тисяч не вистачить, то в те число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на Військо Запорозьке на тридцять тисяч бути поборам з усяких маєтностей без вибору, чий хто не буде, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалювання гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми затвердженими статтями; а коли з тих поборів стільки гетьману і начальним людям та козакам на жалювання проти положення повністю не вистачить, то побори ті розкладати по збору, скільки того збору буде.

А в яких полковників і начальних людей маєтності є і на ті їх маєтності, жалувані від великих государей грамоти дано: і тих підданих полковникам і всяким начальним людям, за якими ті маєтності є, судити і приноси вільні у них приймати і сіно та дрова наказувати їм на себе готувати; а побори з них на жалування козакам збирати порівно. А до митрополичих і архієпіскопських та єпіскопських і до монастирських підданих — в податях на військо діла нема, і з цього часу в архієпіскопські та в монастирські вотчини знову нікого не приймати, бути за ними старим підданим і зробити їм перепис та книги, скільки за митрополитом і за архієпіскопом і за монастирями у вотчинах їх є підданих; а з мужиків у реєстр в козаки не писати і не приймати. А з протопопівських і попівських маєтностей побори на козаків брати, відповідно до положення про козацькі маєтності, а з міст усякі доходи брати за їх правами; а генеральної би старшини і знатних та заслужених осіб маєтностям від усяких військових поборів бути вільними і нічого з них у скарб військовий не брати.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували, звеліли тому бути за їх чолобиттям і як раніше, так і по цьому своєму государеву указу і повелінню.

4. Як раніше цього заслужені пожалувані були честію дворянською, щоб вони при тому ж чині і честі перебували; а які наперед заслужать, то гетьман і старшина бити чолом про них великим государям, їх царській пресвітлій величності, почнуть, щоб царська пресвітла величність і тих тою же дворянською честію зводили пожалувати. А кому гетьман і старшина за службу дадуть млин або село, або хто у кого купить і універсали свої на то подасть, і вони великим государям, їх царській пресвітлій величності бити чолом почнуть про підтвердження того їх государевих жалуваних грамот, і щоб царська пресвітла величність пожалували їх, звеліли їм на ті маєтності і свої царської пресвітлої величності дати милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували їх по тому чолобиттю, кому дані будуть їх государеві жалувані грамоти і за тими жалуваними грамотами тими млинами і селами їм володіти неодмінно, а гетьману тих грамот у них не відбирати і їх государевого милостивого указу нічим не порушувати. Також, які жалувані грамоти дані будуть кому з старшини і знатним особам військовим: то тим їх государевим жалуваним грамотам бути в своїй же силі, і гетьману тих грамот у них не забирати.

І гетьман, і старшина, й все Військо Запорозьке на їх государеву милість били чолом і прийняли то радісно.

15. Про маєтки козацькі, які свої власні ґрунти мають, вічні, батьківські, дідівські, куплені, тобто: лани, ліси, покоси на сіно, ставки, млини та інші усякі пожитки, тоді і про те смиренно їх царську пресвітлу величність гетьман і старшина і військо просять, щоб товариства військові цілком при прямих ґрунтах і пожитках були збережені. А коли на службі великих госуларів смерть настигне від ворога, або своєю смертю помре, тоді при тих ґрунтах жінка його, і щоб тим добром прямим після того ж усім володіла. А якщо козак заслужений має після смерті жінку, тоді щоб жінка його після смерті [чоловіка] вільна була від усяких кривд, тобто постоями, поборами і підводами усяка старшина військова її не стягали доти, поки вона заміж не піде, якщо за козака — то вольність матиме, а якщо за мужика, то підлягатиме обов'язкам міським; а які козаки, живуть в маєтностях духовних осіб, то й тим залишатися при такій же вольності.

І великі госуларі, і велика госулариня, їх царська пресвітла величність, пожалували, по цій статті вказали про права їх і вольності і про свої царської пресвітлої величності жалувані грамоти бути також, як і раніше, на дане їм і куплене та заслужене по королівських привілеях, і бути цьому так неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Військо Запорозьке на милість їх госулареву били чолом.

22. Били чолом великому госулареві, їх царській пресвітлій величності, гетьман і старшина і Військо Запорозьке, щоб для полегшення тягостей в Малоросійському краї оренди не було, а оскільки охотницькі полки кінні і піші, в ці воєнні часи на захист Малоросійського краю потрібні, то щоб вони були залишені так, як і при колишньому гетьмані; а давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, які не написані в козацькому описку. А яким способом ті грошові збори повинні бути, про те гетьман з старшиною обміркувати повинні і вказати міру; а коли міра буде визначена, то в той час повинні писати про те великому госулареві, до їх царської пресвітлої величності.

І великі госуларі, і велика госулариня, їх царська пресвітла величність, пожалували гетьмана і старшину і військо, указали їм цю справу обміркувати і на міру поставити, щоб не було тягот народу малоросійському; а охочі кінні та піші полки, на захист Малоросійського краю, звели їм тримати в повному числі, як і раніше.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 323—325.

8.18. Статті Константинопольського договору про південноукраїнські землі і про взаємовідносини між Московією і Туреччиною в південній смузі (3 липня 1700 р.)

(Витяг)

Стаття II. У Дніпра-ріки заселені містечка Тавань, і Кизикермень, і Нустрет Кермень, і Сагин Кермень хай будуть зруйновані з такою умовою, щоб надалі ніколи на цих місцях містечкам і ніякому поселенню не бути; а названі міста з своїми землями, як до цієї війни було, знов у володіння Оттоманської держави від його священної царської величності хай повернуться і в володінні Оттоманської держави хай залишаться. А зруйнування тих вищеназваних містечок і підтвердження цього миру через велике посольство хай настане зараз же, і через 30 днів без відкладання виконати хай наказано буде і хай виконається. А воевода і ратні люди високозгаданої царської величності, які в вищеназваних містечках нині перебувають, зо всіма гарматами, і воїнським спорядженням, і з пожитками, і хлібними запасами, безбідно і безпечно виходячи, в свою країну хай переберуться...

Стаття III. Щоб для проходу, і проїзду, і для пригону перевозних суден подорожуючих і торгуючих людей місце було на одній якійсь стороні із двох берегів дніпровських, посередині між Очаковим і зруйнованими кизикерменськими городками, і з боку Оттоманської імперії село хай буде збудоване, і воно чималим ровом і огорожею хай обведене буде; однак ніяка кріпость хай не буде збудована, ні вигляду містечка і твердині хай не буде, і ні гармати, ні воїнське приготування, до воїнських загород належне, ні воїнський полк у ньому хай не розміщується, і морські воїнські кораблі і каторги до того села приведені хай не будуть.

Стаття V. А тому, що в обох сторін є намір, щоб обох держав піддані, безпечний і міцний установивши мир, жили в спокою і тишині, хай ніякий випадок не спричиниться свавільним і зловільним людям для ворогування і сварок в майбутньому, але від абсолютно всякого свавільства хай удержані будуть за взаємною погодженою договореністю. Та заливи, що починаються від Перекопського замка і йдуть через Перекопську землю на відстані дванадцяти годин [ходу] від краю і аж до нового міста Азовського, яке біля ріки, названої Міюс, стоїть, землі, що лежать посередині між [ними], пусті і порожні, і від усяких жителів звільнені хай перебувають; також і в краях ріки Дніпра від Січі, міста запорозького, яке в межах Московської держави на вищеназваної ріки березі стоїть, аж до Очакова серед землі, що тут простягається, крім нового села на обох сторонах Дніпра, також пусті і без усякого житла, порожні хай залишаться, а поблизу міст з обох сторін достатнє місце на виноградники і огороди хай залишиться...

Стаття VI. На ріці Дніпрі і на інших річках, що в ту ж ріку впадають, і на інших місцях, а також і [на] водах, тобто між Азовським міоським містом і землею, названою «Заливи Перекопські», які [землі] з обопільної згоди [сторін] пустими повинні залишатися, а на місцях, до Чорного моря близьких, тільки б мирно і без рушниці при приході і відході було, на потрібні [для] існування вжитки, як належить доброму сусідству і добрій пересилці, хай вільно буде з обох сторін дрова рубати, бджільники держати, сіно косити, сіль вивозити, рибну ловлю провадити, а в лісах — звірів ловити, і на вищеназвані вжитки ті [люди], що будуть приходити і відходити, ніяк хай не спиняються [ніким], ні тридцятю [рибою], ні митами чи чимось подібним платити хай не примушуються. А тому що з причин тісноти Кримського півострова і згаданої землі «Заливи Перекопські», худоба і інші тварини здавна поза землею «Заливи Перекопські», будучи вигнані, пасовиськами звикли користуватися, на такому пасовиську шкоду чи збиток який хай не наноситься, але вживання пасовиська за звичаєвим правом спокійно і безпечно хай відбудеться.

Стаття VIII. Священній царській величності підкорені і піддані, чи москвичі, чи козаки, чи інші, по кордонах мусульманських, — таманських, і кримських, і інших і підданим їх ніяких наскоків і неприємностей хай не творять, а неспокійні і свавільні козаки чайками і суднами водними хай не виходять на Чорне море і нікому збитків і шкоди хай не причиняють, але суворо стримувані хай будуть від свавільства і напусків; і статтям мирним противні, і доброму сусідству незвичні заколоти і настрої, якщо коли-небудь виявляться, то відверто з усією суворістю хай будуть покарані. Також і з сторони держави Оттоманської найсуворішими указами указано і наказано хай буде прикордонним губернаторам, і кримським ханам, і калгам, і нурадинам, і іншим султанам, і взагалі татарським народам і ордам, щоб у силу послушності і підданства вищеназваній Оттоманській державі піддавалися і підкорялися цим статтям мирним і цілковитим і непохитним дотриманням [їх]; і надалі ні з малою, ні з великою воїнською силою на країни, і на міста, і на села володіння його царської величності московського і на підданих його великоросійських і малоросійських країн, ні на козацькі міста і поселення по ріках Дніпру і по Дону чи де інше поселені, ні на Азов, ні на села і містечка, що є в повітах Азовських, ні на жителів їх, ні всім народом на кордони його ж величності не ходити, і неприємностей, і напусків хай не творять, і в полон хай не беруть, і скота хай не відганяють, ні тайно, ні явно збитків і шкоди хай неносять, ні іншим яким би то не було способом хай не докучають, але доконаною договореністю і старанням згоду сусідів обох сторін хай бережуть...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 358—359.

8.19. Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину¹ (1701 р.)

Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцу того села, что дозорца его, п. сотника, к ним назначений, в едикії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незноснії чинячи обіди і в панщині непрестанно вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зашити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашему генеральному разобрать діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили, однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби не больше, только два дні в тиждень, роботу єму панщиною отправовали, а іншії дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от рабочей товарини давали, надщо жадних датков і повинностей не маєть і не повинен будеть он п. сотник вимагати, под неласкою нашою.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 421.

8.20. Розмір грошових і натуральних податків у Гетьманщині в першій половині XVIII ст.

*(Уривок з донесення Малоросійської колегії в Сенат,
жовтень 1722 р.)*

Річного збору

З міщан, з посполитих людей, з ратушних сіл, з коня по 40 коп.
А хоч коня нема, дивлячись по пожитках, по 60 коп. і по 50 коп.
З убогих по 10 коп., по 12 коп. і по 20 коп.
Від погребя шинкового і від льодовика по 25 коп. і по 30 коп.
З мужицьких винокурених казанів по 1 крб. 20 коп. і по 1 крб. 50 коп.
Та запасного по 5 коп. з казана, з винокурених же казанів козацьких по 25 коп.
З винників на ратуші по 20 коп., по 12 коп. і по 10 коп.
Із бджіл десятина з мужиків, а в кого зазначеної кількості десяти вуликів не буде, то по 7 і по 6 коп. з вулика.
Стації² посполитих збирається по 80 крб., вівса по 80 осьмачок.
З села Монашина на артилерію по 30 золотих.

¹ Цей універсал, адресований Веркіївській сотні Ніжинського полку, означав узаконення гетьманською владою «звичних послушностей» селян, визначав розміри відробітків (два дні), та розміри натуральної данини на користь власника села.

² Податок на утримання війська.

Вагового з продавців і з купців, з пудів і з продажу горілки повідерного по 2 коп. і по 1 коп.

З привозного на торг всякого хліба покошеного від четверика по ковшу.

На сотенних писаря, осавулу і хорунжого заслуженого їм з усіх козаків по копійці.

Шинкових зборів, ратушних, церковних по 1 крб. і по 90 коп.

З горілки покуховської¹ по 1 крб., і по 1 крб. 40 коп., і по два карбованці з куфи², а з кадок по 20 коп. З горілки ж скатного³ з куф по 30, по 20 і по 10 коп.

Та на ратушні витрати від руки мужицької по 10 коп. з куфи з шинкових і з солодовень по 50 коп.

З солодильних корит по 12 коп.

З підсусідків козацьких і мужицьких по 25 коп. і по 30 коп.

Продажного дьогтю з мужиків з куфи по 20 копійок.

Мазепщина посполитих людей.

З пішого і мізерного⁴ по 4 коп.

З багатого по 10 коп.

А в кого кінь і віл є по 30 коп. і по 20 коп., дивлячись по чоловіку.

Святкового як з козаків, так і з мужиків, з міста і з сіл, крім тих козаків, які будуть на службі, по 5 коп., по 4, по 3, по 2 коп. і по 1-ій копійці, дивлячись по чоловіку, кругові.

З бочок солі і риби, і з інших возів мужиків по 2 коп.

З тютюну десята доля.

З перевозів і з рибних ловель різних володарів.

З млинів з рибними ловлями, з яких збиралося на ратушу.

З мельників поколющини⁵ по 2 крб.

Під час ярмарок ярмаркового:

З купців великоросійських і малоросійських, і грецьких з лавок і возів по 30 і по 15 коп.

З давніх і з мілких возів по 12 коп., по 10 коп., по 6 коп. і по 2 коп.

З возів з рибою і сіллю по 10, по 6 і по 2 коп.

З волоського вина по 20 коп. з бути, з продажного вина з куф, з продавців по 60 коп.

А з купців по 10 коп.

З барил по 10 і по 20 коп.

¹ Корчемний збір від бочки (куфи, кухви).

² Бочки.

³ Вид податку.

⁴ Бідного.

⁵ Поколющини, тобто податку від млинового колеса.

З шинкарів по 20 коп.

Повідерної горілки по 21 коп., з дьогтю з купців і продавців з куф по 30, по 17 і по 6 коп.

З продажних коней і з іншої скотини з купців і з продавців по 12, по 6 і по 3 коп.

З привозного дерева десятий жеребок.

З циган ярмаркового по скільки по договореності вдасться.

З пушкарів, з шевців... по 2 коп., по 3 коп., по 5 коп., дивлячись по товару.

З привозної з сіл горілки на продаж з продавців і з купців з куфи і з барил, крім тамтешніх міщан, по 80 коп. і по 10 коп., з меншого барила, з насадки по 20 коп.,... і по 5 коп., з куф порожніх по 2 коп.

І ці збори використовувалися на гетьмана і на полковників, і на рагуші, і на інших старшин, а також на монастир і на соборні церкви.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 424—426.

8.21. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені 5 квітня 1710 р. у Бендерах¹

(Витяг)

Преамбула

Подиву гідний і незбагненний Бог у своїх присудах, милосердний і безмежно терпеливий, справедливий у покараннях. Споконвіку, ще від створення цього видимого світу, Він одні держави і народи виви-

¹ «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» написав гетьман Пилип Орлик разом з Г. Герциком, А. Войнаровським. Їх було прийнято 5 квітня 1710 р. у Бендерах, складено як договір між гетьманом та Військом Запорозьким (народ України), що було характерно для західної державно-правової традиції.

У Конституції сформульовані головні принципи побудови держави. Наприклад, у преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького — всього малоросійського народу. Тут Пилип Орлик витворив історико-політичний міф про те, що першим прийняв християнство каган «хозарів-козаків», а не князь Володимир Святославич. У такий спосіб документ заклав історичний пріоритет Української держави, першість у якій надавалася козакам. Саме козаки, на думку Пилипа Орлика, були попередниками Володимира Великого в процесі захисту народу і прилучення українських земель до європейської цивілізації. Ці твердження і стали підґрунтям ідеї окремішності українського народу та його природного права на власну державу. Ця ідея в більш розширеному, але зауваженому вигляді прозвучала в «Історії Русів» (кінець XVIII — поч. XIX ст.).

У Конституції розглянуто питання віри, заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, а також обумовлено потребу відновлення церковної автокефалії. Крім

щує на праведних терезах Свого промислу, а інші впокорює за гріхи і беззаконня, одні уярмлює — інші визволяє, одні возвеличує — інші повергає. Отак і войовничий прадавній козацький народ раніше званий хозарським, Господь спершу возвеличив лицарською вдачею, просторими володіннями і вікопомною славою. Той народ своїми завзятими походами морем і сухопуттю не лише довколишні племена, а й саму Східну імперію [Візантію] потрясав таким страхом, що східний імператор, прагнучи жити з ним у мирі, заручився тривким подружнім зв'язком із його зверхником — нарік своєму синові дочку кагана, тобто князя козаків.

Опісля прославлений у вишніх праведний Бог-суддя через примножені кривдні вчинки і гріхи відвернувся від того козацького народу, покаравши його множеством покут, упокорив і пригнітив його ледве не довічною руїною. А наостанок підкорив польському королівству зброєю звияжних Болеслава Хороброго і Стефана Баторія, королів польських. І хоча невстережний і незбагнений у своїх праведних присудах Бог, упокоюючи, вразив наших пращурів незліченною кількістю поразок, Він не був у гніві немилосердно суворим, а забажав, змидувавшись, щоби козацький народ відновив свою минулу незалежність, скинувши осоружне уже польське ярмо. Для того закликав ревного заступника за православну віру, палкого оборонця одвічних прав і вольностей Вітчизни, звияжного гетьмана вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який з Його Божественною допомогою і завдяки непереможній

того, в ній чітко визначено кордони козацької держави, за Зборівською угодою 1649 р., та обов'язки гетьмана, головним з яких є — оберігати територіальну цілісність країни.

Принциповий характер мають положення, де закладено принципи управління та діяльності органів державної влади. Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від всіх полків» та «посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь». Рада, за традицією Запорозької Січі, повинна збиратися тричі на рік — на Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана. Всі важливі державні справи гетьман має попередньо узгоджувати, «на власний розсуд нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, не здійсниватися». Суд також мав діяти незалежно, оскільки гетьман «не повинен карати сам із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати розгляду Генерального Суду, який і повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкоритися, як переможений законом».

Конституція Пилипа Орлика діяла епізодично в деяких регіонах Правобережної України до 1714 р. Текст був складений латинською і руською мовами. «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» написано під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму. Вони покликані були узаконити головні принципи республіканської форми правління.

підтримці найяснішого короля Швеції вічної пам'яті славного Карла X об'єднаними силами Війська Запорозького та союзної Кримської держави та ще завдяки власній проникливості, старанню, величі духу і замислу визволив з польської неволі Військо Запорозьке і закріпачений, пригноблений руський народ, — та й добровільно піддався сам і весь народ козацький віддав під самодержавну руку Московської імперії. Мав-бо надію на те, що вона, як єдиновірна з нами, буде непорушне дотримуватися своїх зобов'язань, які викладені у договорах і статтях, скріплених присягою, і повік оберігатиме своїм покровительством Військо Запорозьке і вільний руський народ шануючи суверенність їхніх прав і вольностей.

Однак по кончині блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького ота Московська імперія всіма можливими способами і засобами намагалася обмежити права і вольності Війська Запорозького, нею ж підтверджені, і скасувати їх до решти, а на вільний козацький народ, якого не здолала завойовати збройне, віроломно накинути невольничу кормигу. Отож, скільки б разів Військо Запорозьке не зазнавало отакої наруги, воно було змушене власною кров'ю, з відчайдушною мужністю захищати недоторканість своїх прав і вольностей. У тій боротьбі його милостиво підтримував сам Бог, месник за кривди.

І врешті, вже цілком недавно, за проводу ясновельможного гетьмана блаженної пам'яті небіжчика Івана Мазепа, Московська імперія замірилась-таки dokonати своїх злочинних намірів і, відплачуючи нам злом за добро, — замість почуття вдячності за роки неоціненної вірної служби, замість того, щоб прихильно подбати про військову скарбницю, вичерпану до останку воєнними діями — забажала у відплату за безліч лицарських подвигів і битв, у яких козаки не щадили своєї крові, перетворити їх у своє регулярне військо, [українські] міста приневолити у своє підданство, права і вольності скасувати, а Військо Запорозьке, що перебуває у низових околицях Дніпра, до решти викоринити і саме ім'я його навіки стерти з пам'яті. Усе те було очевидним, і нині ще існують тому свідоцтва, свідчення і починання.

Тоді ясновельможний гетьман блаженної пам'яті Іван Мазепа, щиро уболюючи за соборність Вітчизни, за недоторканість прав і вольностей Війська Запорозького, пристрасно бажаючи побачити ще за днів свого видатного гетьманування, а по смерті для віковічної пам'яті свого імені лишити нашу Вітчизну і все Військо Запорозьке — реєстрове і низове — не тільки незалежними, а й у розквіті розширених і примножених свобод, удався під неоторний захист найяснішого і наймогутнішого короля Швеції Карла XII, котрий особливим Божим Провидінням вступив зі своїм військом в Україну. Таким чином Іван Мазепа пішов слідами

свого попередника, незрівнянного гетьмана блаженної пам'яті Богдана Хмельницького, який налагоджував стосунки з найяснішим королем Швеції Карлом X, дідом-одноіменцем його королівської величності Карла XII, шукаючи щирого взаємопорозуміння та сприяння у воєнно-політичних планах визволення нашої Вітчизни з осоружної уже польської неволі, й також дістав відповідну своїм прагненням підтримку у відсічі польській зброї.

Та незбагненні присуди Божі, бо відчайдушним намислам блаженного небіжчика гетьмана не лише не судилося здійснитися внаслідок лихого випадку мінливої військової фортуни, але й сам він тут, у Бендерах, несподівано скорився долі всіх смертних. Проте осиротіле по кончині свого визначного гетьмана Військо Запорозьке не зневірилось здобути собі жадану свободу. Твердо покладаючись на Божу поміч, на покровительство найяснішого і наймогутнішого короля Швеції та усвідомлюючи слухність своїх починань, які завжди увінчувались успіхом, Військо Запорозьке вирішило — при повному схваленні генеральної старшини і для ствердження своєю волею задуму найяснішої королівської величності Швеції, нашого покровителя, — обрати нового гетьмана, щоб таки здійснити свої наміри, а також щоб поліпшити військового ладу. На виборах, коли Військо Запорозьке зібралось визначеного дня на загальну раду у відповідному до цього акту місці під Бендерами на чолі з паном Костянтином Гордієнком, своїм кошовим отаманом, — от тоді всі й обрали собі непримушеним голосуванням у цілковитій згоді з генеральною старшиною і послами від Війська Запорозького, яке перебуває на Січі, вишикувавшись за стародавнім звичаєм і давніми законами, його милість пана Пилипа Орлика за гетьмана. Гідний-бо він честі гетьманського уряду і здатний з Божою допомогою, при підтримці найяснішої королівської величності Швеції, завдяки глибокому розумінню речей і видатному досвідові, взяти на себе важкий і небезпечний в оцих тривожних обставинах обов'язок гетьманату і всією душею сумлінно опікуватися суспільними справами Вітчизни, раду радити, уряд рядити і провадити.

Коли ж декотрі з колишніх гетьманів, віддано слугуючи московському самодержавству, заходились із зухвалою настирливістю привласнювати собі понад право і слухність необмежену владу, чим не посоромились посягнути на споконвічні звичаї і вольності Війська Запорозького і завдали тяжкого лиха посполитому люду. Тому ми, присутня тут генеральна старшина, і кошовий отаман з Військом Запорозьким, щоб запобігти у майбутньому таким прикрим випадкам, уклали саме у цей надзвичайно сприятливий для здійснення такої справи час угоду з ясновельможним паном його милістю Пилипом Орликом, новообраним

гетьманом. Адже Військо Запорозьке вдалося під покровительство найяснішої королівської величності Швеції з єдиною метою [і нині, не вагаючись, непохитно її відстоює] заради відновлення і зміцнення своїх зневажених прав і вольностей.

Також постановили, щоб не тільки його ясновельможність за — дай, Боже, — щасливого свого гетьманування свято дотримувався духу оцих угод і конституцій (що висловлено у наступних пунктах), про що присяг своєю честю, але щоб їх незмінне виконуваний й інші гетьмани — наступники того уряду у Війську Запорозькому.

Звучать вони так:

I

Оскільки поміж трьома богословськими чеснотами чільне місце належить вірі, — у цьому першому пункті годиться повести мову про святу православну віру східного обряду, якою войовничий козацький народ уперше й понині просвітився ще за панування хозарських каганів від апостольського Константинопольського престолу і яку й нині невідступне обстоює, бо ніколи жодною чужою релігією збаламучений не був. Добре-бо відомо, що славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким єдина причина спонукала взятися до зброї і розпочати справедливу війну проти Речі Посполитої польської [опріч турботи про права і вольності] потреба вборонити свою православну віру, яку влада поляків різноманітними утисками приневолила до з'єдинення з римською церквою. Але й після того, як новоримське чужовір'я було викорінене з Вітчизни, він, саме через спільність релігії, а не з інших мотивів, удався із Військом Запорозьким і народом руським до Московської імперії за покровительством і добровільно піддався.

Тому новообраний нині найясніший гетьман, якщо Господь Бог кріпкий і нездоланний у битвах допоможе визволити нашу Вітчизну увінчаною успіхами зброєю блаженної його милості найяснішого короля шведського з ярма московської неволі, повинен того дотримуватися і, як і належить йому, особливо пильнувати і рішуче ставати на перешкоді впровадженню у нашій руській Вітчизні будь-якої чужої релігії. А якщо де-будь виявиться — чи потай, чи явно, — то повинен своєю владою її викорінювати, заборонити проповідувати і поширювати. Також не давати дозволу на проживання в Україні послідовникам чужовір'я, а особливо облудного іудаїзму. Докладаючи всіх сил, нехай недремне піклується про те, щоб лише єдина православна віра східного обряду під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу навечно була утверджена і поши-

рювалася для примноження Божої хвали розбудовою церков і вдосконаленням синів руських у вільних мистецтвах і щоб воно буяло і квітло, мов троянда поміж терням, між чужинецькими релігіями сусідніх держав.

А для більшого впливу чільного у Малій Русі Київського митрополичого престолу і задля зручнішого управління духовними справами нехай найясніший гетьман доб'ється по звільненню нашої Вітчизни з-під московського ярма для провінції, що йому наділена, надана і довірена та для довколишніх земель від апостольського Константинопольського престолу первісної екзаршої влади. Таким чином відновляться колишні стосунки і синівський послух нашої Вітчизни отому апостольському Константинопольському престолові, що його євангельською проповіддю наша Вітчизна удостоїлася просвітитися і утвердитися у святій Вселенській вірі.

II

Кожна держава постає й існує завдяки непорушності кордонів. Так і територія нашої Вітчизни, Малої Русі, нехай не постраждає ані від нападу, ані внаслідок неправомірного рішення у своїх кордонах, що закріплені договорами з Річчю Посполитою, з найяснішою Портою Оттоманською та з Московською імперією. А передовсім [щоб не порушувався кордон] по річці Случ [який визначає територію], що прилучена під проводом Богдана Хмельницького від Речі Посполитої у власність Гетьманщини і Війська Запорозького, навічно повернена і усталена на основі угод.

За тим зобов'язаний ясновельможний гетьман пильно прослідкувати під час переговорів найяснішої королівської величності Швеції та, якщо справа потребуватиме, рішуче обстоювати цей пункт, наскільки стане хисту і змоги. Передовсім же повинен звернутися з уклінним проханням до його найяснішої королівської милості, ласкавого пана нашого оборонця, захисника і покровителя, і закликати, щоб його найясніша величність нікому не вибачав не лише зневаги прав і вольностей, але й порушення кордонів і привласнення вітчизняних земель. Понад те належить найяснішому гетьманові, нехай лиш війна щасливо завершиться, домогтися від найяснішої королівської величності Швеції такої згоди і гарантій, щоб найясніша королівська величність і його наступники — найясніші королі Швеції — довічно вдовольнялись титулом покровителів України і в дійсності стали б у майбутньому захистом для нашої Вітчизни і зберегли б незмінними її права, привілеї і кордони. Рівно ж належить ясновельможному гетьманові благодати найяснішу королівську величність, щоб у договорах його велич-

ності з Московською імперією долучити умову повернення вільними по закінченні війни наших полонених, які перебувають у Московській імперії, а також повного відшкодування всіх втрат, яких завдано Україні воєнними діями.

Окремо ясновельможний гетьман повинен звернутися до яснійшої королівської величності з ласкавим проханням і допильнувати, аби наші полонені, які перебувають у королівстві його величності, вільними без перешкод повернулись у свою Вітчизну.

III

Оскільки народ, колись званий хозарським, а потім — козацьким, починає і веде свій родовід від войовничих і непереможних гетів, а крім того, закони близького сусідства нерозривно в'яжуть і тісно поєднують долю козацького народу з Кримською державою, то Військо Запорозьке неодноразово вступало з нею у збройну спілку і приймало її союзницьку підмогу для оборони своєї Вітчизни і своїх вольностей. Тому, наскільки у майбутньому буде можливим, ясновельможний гетьман повинен домогтися у найяснішого хана через послів відновлення колишніх побратимських стосунків із Кримською державою, оружною підтримки від неї і надавати всіляку допомогу Війську Запорозькому для їхнього захисту.

V

Місто Терехтемирів споконвічно по праву належало Війську Запорозькому Низовому і виконувало роль власного шпиталю. Так і тепер, по визволенні — дайно, Боже, — нашої Вітчизни від московської неволі, нехай ясновельможний гетьман поверне Війську Запорозькому Низовому оте місто Терехтемирів з усіма угіддями і перевозом через Дніпро, який міститься там-таки. Нехай буде поновлено за військовий кошт у Терехтемирові шпиталь для козаків, виснажених глибокою старістю, чи ранами, чи то крайньою вбогістю, а також передбачено для них харч і одяг. Рівно ж весь Дніпро — згори, від міста Переволочної, аж до самого гирла, а також Переволочанський перевіз і саме місто Переволочну з городом Керебердою і рікою Ворсклою з млинами, що містяться на території Полтавського полку, та Кодацьку фортецю з усіма угіддями — повинен ясновельможний гетьман, а по ньому наступники його уряду, — згідно з давніми правами і привілеями, — зберегти у законному володінні Війська Запорозького і нікому з визначніших людей духовного чи світського стану не дозволяти у Дніпрі від Переволочної аж до самого гирла риболовити без обмежень. Зокрема річками, потоками і всіма визначеними угіддями у

Дикім полі аж по Очаків не має права володіти і користуватись ніхто, крім самого Війська Запорозького.

VI

Якщо в самодержавних країнах шанується такого, як в мирний час, так і в час війни, слухного і корисного державному устрою порядку, що звичайно задля загального блага вершаться приватні і громадські ради, і навіть самі самодержці, особисто присутні на них і головуючі, не противляться піддати свої рішення розсуду і схваленню своїх міністрів і радників, то чому ж би тоді й серед вільної нації не дотримуватися такого-от благодворного ладу? Таж у Війську Запорозькому здавен-давна дотримувалися і нині дотримуються саме такого порядку при гетьманській владі, згідно зі старовинним законом вольностей. Однак дехто з гетьманів Війська Запорозького захоплювали собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, і свавільно встановлювали отой закон: «Так хочу — так повеліаю». Через те непритаманне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні і Війську Запорозькому запроваджувався розлад, викривлення прав і вольностей, утиски посполитих та насильний, невиважений розподіл військових посад, а відтак росла зневага до генеральної старшини, полковників і значного товариства. Тому ми — генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке — склали угоду і затвердили з найяснішим гетьманом у ході виборів його ясновельможності закон, який повинен мати вічну силу у Війську Запорозькому:

— чільними радниками у нашій Вітчизні мають бути генеральні старшини з огляду на важливість їхніх посад, а також через те, що вони постійно перебувають при боці гетьмана;

— після них у звиклому порядку ті ж права народних радників нехай мають городові полковники;

— крім того, з кожного полку необхідно вибрати зі згоди гетьмана до Генеральної ради як генеральних радників по одному визнавшому вислуженцю із людей розважливих і заслужених.

З тими генеральними старшинами, полковниками і генеральними радниками повинен теперішній ясновельможний гетьман, а також його наступники радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи і не має права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення ними.

Тому-то тепер, на виборах гетьмана, призначаються одностайною ухвалою три сесії Генеральної ради, які повинні кожного року проводитися у гетьманській резиденції: перша — на Різдво Христове,

друга — на Великдень і третя — на празник Покрови Пресвятої Богородиці. На ті сесії повинні прибути не лише полковники зі своєю старшиною і сотниками, не лише генеральні радники з усіх полків, але також послі від Війська Запорозького Низового для участі і дораджування; по одержанні універсалу від гетьмана вони зобов'язані бути присутніми і прибути точно у визначений час. І коли ясновельможний гетьман запропонує якісь питання для спільного розгляду, то всі вони повинні чесно й щиро, не дбаючи про жодний зиск — свій власний чи інших осіб, — відкинувши лихі заздрощі і мстиві намисли, давати слухні поради в такий спосіб, щоб не заподіяти тим ані урази честі гетьмана, ані шкоди справам Вітчизни, — нехай обминуть її лихо і згуба!

Якщо ж поза тими згаданими сесіями Генеральної ради, що для них визначено спеціальні терміни, траплятимуться якісь справи, котрі треба невідкладно розглянути, вирішити і залагодити, то ясновельможний гетьман може жити всієї повноти влади і впливу для владнання і запровадження таких справ з відома генеральної старшини. Також якщо прибудуть якісь листи з чужоземних держав чи сторін, призначені ясновельможному гетьманові, то їхній зміст належить його ясновельможності обговорити з генеральною старшиною і повідомити свої відповіді на них, щоб не лишалось у тайні листування, в першу чергу — з чужинецькими країнами і таке, що могло б завдати шкоди безпеці Вітчизни і громадському благу.

А щоб постало щире обопільне довір'я поміж гетьманом і генеральною старшиною, полковниками і генеральними радниками, необхідне для проведення таємних і публічних нарад, то кожен з них повинен, перш ніж приступити до виконання обов'язків своєї посади, особисто присягнути на вірність Вітчизні, на щирі відданість гетьманові, а також на сумлінне виконання обов'язків своєї посади схваленою публічно присягою відповідної форми.

Якщо ж у діях ясновельможного гетьмана буде спостережено щось незгідного справедливості, хибного щодо військових прав і вольностей, чи зловорожого Вітчизні, то генеральні старшини, полковники і генеральні радники владні використати свободу голосу, щоб особисто або ж — якщо того вимагатиме крайня і невідкладна потреба — публічно на нараді висловити докір його ясновельможності і рішуче стримати від зневаги отчистих прав і вольностей, не завдаючи при тому ані найменшої образи високий гетьманській честі. На ті докори ясновельможний гетьман не повинен ані ображатися, ані не має права за них мстити, — навпаки, повинен постаратися виправити переступи.

Крім того, кожен генеральний радник у своєму полку, де буде обраний публічним голосуванням до Генеральної ради, владен разом з родовим полковником достерігати справедливого ладу, брати участь в управлінні, кермуючи з допомогою загальних порад, а також повинен приглядатися і рішуче виступати проти кривд і утисків посполитому люду.

Ще подібно до того, як генеральна старшина, полковники і генеральні радники повинні дотримуватись добрих звичаїв, належно шанувати високу гідність найяснішого гетьмана, виявляти йому відповідні його високому становищу почесі і вірний послух, — так і ясновельможному гетьманові зі свого боку пристало також мати їх за побратимів, а не за слуг, не вважати їх своїми власними підручними та не примушувати зумисне для приниження їхньої гідності ганебно і негоже вистоювати у своїй присутності, за винятком тих випадків, коли вимагатимуть обставини.

VII

Якщо б провинився хто з генеральних старшин, полковників, генеральних радників, значних товаришів чи інших урядовців, а понадто з рядових козаків, — чи то образивши проти звичаю гетьманську честь якимось зухвальством, чи виявившись винним у якомусь інакшому переступі, — то ясновельможний гетьман не повинен карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару.

Така справа — кримінальна чи якась інша — має бути передана на розгляд Генерального суду. І хоч би яке неприхильне, а проте безсторонне рішення він ухвалив, — такому повинен кожен правопорушник підкоритися.

VIII

Що стосується усіх військових справ, то їх мають доносити ясновельможному гетьманові саме вищезгадані генеральні старшини, які постійно перебувають при боці гетьмана — котрі справи до чиїх обов'язків та уряду належатимуть, — а також особисто отримувати від нього рішення. В жодному разі не використовувати для цього дворових слуг гетьманових, котрі не повинні втручатися до жодних військових справ, нарад і доповідей, ані залучатися до пересилання військової кореспонденції, навіть незначної.

IX

Як відомо, у Війську Запорозькому споконвік постійно були генеральні підскарбії, котрі завідували військовою скарбницею, млинами,

усіма військовими доходами і повітовими виплатами та давали усьому лад з волі й схвалення гетьмана. Отож і тепер встановлюємо за загальним схваленням такий порядок і затверджуємо ж непорушний закон, щоб у нашій Вітчизні, дай-то, Боже, визволеній з московського ярма, за рішенням гетьмановим і згодою загалу був обраний генеральний підскарбій — чоловік значний і заслужений, маєтний і порядний, який би сумлінно опікувався з відома гетьманового військовою скарбницею, пильнував млинів і доходів та обертав їх на громадські потреби, а не на власний зиск. Сам же ясновельможний гетьман не повинен мати жодного права і не зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці; не обертати їх на власну користь, а вдовольнитися власними чиншами і доходами, передбаченими для гетьманської особи й булави. Це — індукти з Шептаківської сотні, з Гадяцького полку, з маєтків Почепівських і Оболонських та інші доходи, які здавен-давна ухвалено виділити для гетьманської посади. Понадто ясновельможний гетьман не має права ані самовладно привласнювати собі громадських маєтностей і угідь Війська Запорозького, ані розподіляти їх під яким не було б претекстом іншим людям, менш заслуженим перед Вітчизною, а найпаче ченцям, священикам, бездітним вдовам, дрібним посполитим і військовим урядовцям, особистим слугам дворакам та приватним особам.

Очевидно, що генеральний підскарбій повинен обиратися як підручний гетьмана і бути там присутнім, де постійно перебуватиме гетьманська резиденція. Крім того, у кожному полку необхідно обрати загальною ухвалою полковника і старшини обох станів — козаків і посполитих — по два підскарбії, теж заприсяжених, з визначніших маєтних людей. Вони повинні відати полковими і цивільними прибутками і посполитими податками, заопікуватися ними і видатками та щороку звітуватись про свою діяльність.

До обов'язків отих полкових підскарбіїв, підлеглих безпосередньо генеральному підскарбієві, входить нагляд у їхніх полках за належними до військової скарбниці прибутками, збір їх і передання до рук генерального підскарбія. Панам полковникам рівно ж не пристало бути причетними до полкових коштів, а мусять удовольнятися доходами і пільгами своїх посад.

Х

Через те що ясновельможний гетьман повинен з обов'язку свого уряду провадити і достерігати ладу у Вітчизні та Війську Запорозькому, то передовсім він має недремно пильнувати і докладати особливого старання, щоб простим козакам і посполитим не чинилось надмірних

утисків, спустошливих поборів і здирств. Ті надужиття спонукають люд покидати обжиті місця і пускатися у чужі краї, аби пошукати собі поза межами вітцівської землі життя без тих прикроців — догіднішого, відраднішого і спокійнішого.

Тому постановляємо, щоб панове полковники, сотники, отамани та інші військові і посполиті урядовці більше не наважувалися виконувати панщин та інших приватних робіт силами козаків і посполитих, а надто якщо ті люди не є їхніми безпосередніми підлеглими ані слугами: не посилати на сінокіс ані на жнива, не силувати гатити греблі, не чинити над ними насильства захопленням ґрунтів чи примусом до невігідного їх продажу і не конфісковувати за леда-яку провину усе майно — рухоме і нерухоме. Також не залучати ремісників без оплати до виконання панам урядовцям домашніх робіт, а козаків не увільняти від служби заради приватних доручень. Ясновельможний гетьман повинен усією повнотою влади викорінювати надужиття і сам того остерігатися і не чинити, щоб не давати прикладу для наслідування іншим.

Усе те лихо — утиски і грабунок бідного посполитого люду — корениться у честолюбстві захланних хабародавців. Не маючи на те прав ані заслуг, а лише ненатлі будши жадобою власного зиску, вони заходяться купувати військові і посполиті посади, здобуваючи гетьманську прихильність принадами хабарів, і таким робом допинаються поза вільними виборами проти права і слухності до найвищих гідностей — полковничої булави й інших посад. Тому суворо постановляємо, щоб ясновельможний гетьман не лакомився на жодні подарунки чи обіцянки і нікому не доручав полковничої булави чи інших військових і посполитих посад з огляду на особисті стосунки та щоб силоміць на ті посади нікого не нав'язував.

Військові і посполиті урядовці, а надто полковники, неодмінно мають обиратися на виборах свободним голосуванням і волевиявленням, а по виборах затверджуватися владою гетьмана, проте вибори таких урядовців повинні проводитися виключно зі згоди гетьмана. Такого ж порядку належить дотримуватися і полковникам: не обирати сотників чи інших урядовців за хабарі чи на основі особистої прихильності, нехтуючи вільним голосуванням усієї сотні, а також не усувати їх з посад внаслідок особистих незгод.

XI

Вдови — козачі дружини — і їхні осиротілі діти, козачі господарства і жінки у відсутність їхніх чоловіків — коли ті будуть зайнятими у воєнних походах або на якихось інших військових службах, — щоб не при-

тягалися до виконання жодних повинностей ані до громадських робіт, що входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, — погоджено і затверджено.

XII

Не меншими утисками обтяжені й українські міста, бо села, які раніше підлягали їм безпосередньо і надавали допомогу у виконанні повинностей посполитих, були передані у власність духовних і світських державців, а людність, що замешкувала ті міста, порідішала, проте зобов'язана без жодних пільг справляти ті самі повинності, які виконувалися раніше з допомогою отих відторгнутих і переданих іншим власникам поселень.

Тому, коли у визволеній від московської неволі Вітчизні нашої на решті запанує мир, має бути призначений і проведений спеціально визначеними для того комісарами генеральний перепис усіх громадських маєтностей, що ними наділені державці. Наслідки цього перепису подати у присутності гетьмана на розсуд високої Генеральної ради, ухвала якої твердо значить, хто має право, а хто не повинен користуватися угіддями і маєтностями Війська, а також — які податки зобов'язані сплачувати та який послуг мають виявляти піддані посесорам.

Нещасному підупалому посполитому людові множаться утиски і через те, що козаки нерідко захищають заможніших селян від міських і сільських повинностей, приймаючи їх у підсусідки, а маєтніші купці, чванячись і гетьманськими універсалами і покровительною прихильністю полковників, уникають громадських повинностей, до яких зобов'язані, й відмовляються підсобити нужденному поспільству.

Тому ясновельможний гетьман хай не забуде своїми універсалами повернути і селян, які користуються заступництвом козаків, і купців до виконання громадських повинностей, а також заборонити надалі надавати їм заступництва.

XIII

Стольне місто Русі — Київ — та інші міста України нехай непорушно і недоторканно зберігають всі свої права і привілеї, сушно їм надані. Гідністю цих виборчих зборів постановлено і доручено ствердити у свій час гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших видів утисків, що ними пригнічені посполиті й рядові козаки в Україні — нашої Вітчизні, — ніщо не може більш пригнобити і виснажити народ, аніж наїзди подорожніх, які кудись пряму-

ють чи повертаються, а також узвичаєні протиправні повинності надавати підводи, супровід і вшановувати дарами. Нужденні посполиті прості козаки доведені тими повинностями до відчаю, тому що сила-силенна чужинців і місцевого люду усіх станів і посад пускаються у довгу подорож роксоланськими містами і селами обох берегів Дніпра чи то у військових, чи у своїх приватних справах, а не раз їдуть, виконуючи перше-ліпше доручення, й особисті слуги не лише гетьмана, але й генеральних старшин, полковників, сотників і значних товаришів, а понадто й вищого духовенства.

А дехто, вирядившись у подорож з власної потреби чи бажання, примушують городових і сільських отаманів справляти собі невластиві почесті: підносити дари й забезпечувати харч, напої, транспорт, супровід і варту. Ще інші, головно слуги, чинять безсовісні здирства, вимагаючи без кінцевої потреби незліченну кількість підвід з кіньми. Якщо ж городові чи сільські отамани не в змозі задовольнити ті забаганки, то вимагачі таки правлять свого, вдаючись до брутальної лайки і нагайки, щоб змусити урядовців для залагодження справи власкавити їх грошовими дарами. Деякі забирають із собою в'ючних коней, а потім їх або привласнюють, або продають. А поміж генеральними старшинами, полковниками й іншими зверхниками, світськими і духовного стану, повелося змушувати городових отаманів лагодити за громадський кошт свої карети, а також справляти для слуг різноманітний одяг. Понадто не встидаються турбувати міські ради, домагаючись через спеціально вишколених слуг розваг і задоволення потреб своєї кухні...

XV

Орендна плата, призначена на щорічну платню компанійським і середюцьким полкам та на інші військові видатки, вважається всією людністю роксоланською — козаками і посполитими — надто обтяжливою, а постій компанійців і сердюків — нестерпною завадою.

Отже, і від тої оренди і від згаданого постою треба відмовитися і зовсім їх скасувати.

Розглянути і вирішити на Генеральній раді, з яких джерел поповнити і відновити для видатків занепаду військову скарбницю, вичерпану на проведення воєнних дій, а також — яку кількість кінного і пішого війська доцільно залишити по завершенні війни при боці найяснішого гетьмана для військової служби.

XVI

Не раз нужденний люд нарікає, благаючи спасу, і висловлює свої образи й обурення тим, що орендарі, а також ярмаркові комісари що-

крок переслідують силою-силенною незвиклих і непомірних здирств. Через ті утиски убогому чоловікові незмога й приступити до ярмарку, аби продати яку дрібницю для порятунку від нужди чи що для домашньої потреби пристарати без ярмаркового мита. А як трапиться попастися на якійсь дрібній провині, то вже одеруть оті ярмаркові комісари до нитки.

Отже, орендарі і їхні підлеглі нехай стягають мито до військової скарбниці з ввозу і вивозу лише певних товарів і лише в точно визначеному універсалами розмірі, не вимагаючи від купців нічого зайвого і не чинячи ані найменшого здирства вірним убогим людям.

Рівно ж і ярмаркові комісари нехай стягають мито лише з тих осіб, які зобов'язані його сплачувати, а не з убогих людей, котрі приїжджають на ярмарок, аби щось дешево продати чи прикупити для власних потреб.

Також нехай утримаються заводити будь-які судові справи — не лише кримінальні, а й інші поточні — та не завдають непомірних утисків і здирств посполитим і містам.

За всім тим нехай ясновельможний гетьман проникливо слідкує, використовуючи з належним старанням свою владу.

Його доброї волі уряду і проводу довірено усі права і вольності у Вітчизні для непорушного дотримання і охорони та для успішного виконання оцих угод і конституцій, котрі його ясновельможність владна ствердити власноручним підписом, військовою печаткою і відповідною присягою.

Присяга така:

Я, Пилип Орлик, новообраний гетьман Війська Запорозького, присягаюсь перед Господом Богом, уславленим у Святій Трійці, в тому, що я, обраний вільними голосами за давніми законами та отчистим звичаєм у згоді з найяснішою королівською величністю Швеції, нашим покровителем, проголошений і возведений на високий гетьманський уряд генеральною старшиною і всім Військом Запорозьким, що перебуває тут, при боці найяснішої королівської величності, а Низовим товариством з берегів Дніпра — через послів, — зобов'язуюсь і буду:

— незмінно здійснювати у всіх розділах, уривках, поняттях і клаузулах подані тут уклад прав та конституції поміж мною і Військом Запорозьким, одностайно схвалені, узаконені й усталені на нинішній раді, присвяченій виборам;

— до решти відданим і вірним нашій Вітчизні і ревно дбатиму про суспільне благо і соборність Матері-Малоросії;

— зміцнювати, скільки змоги, хисту і сил, права і вольності Війська Запорозького;

— не входити у жодні змови з чужими державами і народами, а також у межах Вітчизни, що замишляли б їй згубу і будь-яке лихо;

— викривати генеральній старшині, полковникам і усім, хто має на те повноважень, таємні чужинецькі підступи, зловорожі Вітчизні, її правам і вольностям;

— шанувати гідних і особливо заслужених перед Вітчизною та виявляти, як велить звичай, прихильність усьому — значному і меншому — товариству побратимів;

— здійснювати покарання причетних до злочинів згідно з буквою закону і повсякчас дотримувати справедливості.

Нехай мені у тому допоможе Бог, пречисте Євангеліє і безвинні муки Христа.

Цю присягу скріплюю і посвідчую власноручним підписом і військовою печаткою.

Здійснилося в Бендерах
року Божого 1710, квітня п'ятого дня.

Пилип ОРЛИК, гетьман війська Запорозького,
рукою власною (місце печатки)

Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей війська Запорозького. Конституція Пилипа Орлика. — К., 1994.

8.22. «Вивід прав України»¹ Пилипа Орлика

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницькій визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали геть-

¹ Цей політико-правовий документ було написано для оборони національно-державних прав України перед європейськими урядами.

Перебуваючи в еміграції, Пилип Орлик обґрунтував природне право України на суверенітет. Цим та іншими документами він намагався створити антимосковську коаліцію, з якою пов'язував майбутнє України.

манів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Однак козаки залишили тїнь суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що у оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й волючю несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям що до України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і при-

вернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні, козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р. щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати не з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається і здержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка, треба сподіватися — не наступить ще довго. Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови карло-вицького договору¹.

Що до першого пункту, то з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.² до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безперечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

В кінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величство придбав від поляків якесь право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більше прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й.Ц.В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності на привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями і межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатов (Голландії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного і людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може доминатися посідання цієї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказувати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орлику, котрого вільно обрали й проголосили Ста-

¹ Карловицький договір (26 січня 1699 р.) закінчив війну між Туреччиною, з одного боку, та Польщею, Цісарем, Московщиною і Венецією — з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила раніше. У 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав для себе Правобережжя, і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання порушують Карловицький трактат і, отже, зачіпають також інтереси цісаря і Венеції. Проти цього аргументу й виступає «Вивід прав».

² Зборівський договір.

ни України, їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла-би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушне, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише, що повірили в союзі¹.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як і цілим Цісарстві, Італії, Льотрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших містах визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання². Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права, невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві³ (козаки включені в Олівський мирний договір як союзники шведського короля) спричиняються до того, що не можна буде дарувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задовольниться справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задовольнить справедливої скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі віднов-

¹ У XVII і XVIII ст. міжнародне право допускало «інтервенції», і тільки після Віденського конгресу (1815 р.) «право невтручання» стає постулатом міжнародного права.

² П. Орлик, мабуть, має на увазі Вестфальський трактат (1648 р.), який перекоїв Європу.

³ 30 травня 1660 р. трактат в Оліві закінчив першу північну війну між Швецією, Польщею, Цісарем і Бранденбургом. У попередніх переговорах козаки справді брали участь, шведська дипломатія вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна, яка почалася на Україні, не дала змоги Швеції відстояти свої вимоги і в остаточній редакції контракту України немає. Незрозуміло, чи свідомо пише Орлик про гарантію для України в Оліві, чи це спосіб пропаганди. Олівійський трактат, як і Вестфальський, був підвалиною публічного права Європи аж до Великої Французької революції.

лення цього князівства (України) через ослаблення Московщини нарушиться європейська рівновага. Навпаки — як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку¹. Та що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невігоди й крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей уряд (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуюватимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було вказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Вид. 2-е. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86—94.

8.23. Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.)

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержавець всеросійський і інші і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані

¹ Орлік має на увазі Нідерланди, що були першою в Європі державою, яка утворилася на національному принципі, поставши збройно проти чужої віри й підлеглості Іспанії, і в цьому логічною була її аналогія з Україною під час Хмельниччини.

пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воеводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам х гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 458—459.

8.24. Права, за якими судиться малоросійський народ¹ (1743 р.)

(Витяг)

ГЛАВА ПЕРША Про силу і важливість прав малоросійських

Пункт 1

Всякого чину і стану, нікого не виключаючи, від вищих до нижчих — духовного і лицарського, військового і цивільного — малоросійські обивателі і весь без винятків малоросійський народ за артикулами, у цьому праві написаними, у всіх справах суд і розправу мати і цьому праву в усьому слухняні бути повинні.

¹ «Права, за якими судиться малоросійський народ» — це збірка норм феодального права, що діяли на Лівобережній Україні у XVII — першій половині XIX ст. В оригіналі збірник має довгу назву: «Права, по которым судиться малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия Великия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны Самодержицы Всероссийския, Ея императорскаго свящеиннейшаго Величества повелением, из трех книг, а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго и приложенных при том двух прав, такжеде из книги Порядка, по переводе из польскаго и латинскаго языков на российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года».

У цій назві відображено важливі моменти історії створення зводу. Вказано, що кодифікація провадилася офіційно, по «повеленію» імператорської влади, визначалися основні джерела права, якими користувалася комісія, і, нарешті, названо місце і дату закінчення робіт.

Звід має такі складові частини: 1. Інструкція кодифікаційній комісії; 2. Передмова; 3. Текст зводу, до якого додано: пояснення до цитат, що були в тексті; алфавітний реєстр із зазначенням розділів і короткого змісту артикулів відповідно до тексту; «Степенный малороссийского воинского звания порядок по гетмане», тобто своєрідний «табель про ранги», в якому перераховувалися військові та цивільні чини в Україні. Сам текст зводу мівив 30 глав, які поділялися на артикули (531), а останні — на пункти (1716). За своїм змістом він був типовим кодексом цивільного, кримінального, кримінально-процесуального права. Див. також коментар у кінці документа.

Пункт 2

Також і ті, які і нетутешні жителі, але якимось майном володіють і в Малій Росії живуть, а також приїжджі із-за кордону різного звання люди, у всяких суду і розправі належних справ так само, як і місцеві обивателі, по цьому праву судитись мають.

Статут: розд. I, арт. I, §1–2.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

Про вольності і свободи малоросійські

АРТИКУЛ I

Про вільне обрання в чини, про повагу до посадових осіб і про їхню відставку

Пункт 1

На будь-який військовий чин у малоросійські старшини; за давніми високомонаршими грамотами затвердженими звичаями, вільними голосами обирати, без будь-якої пристрасті, із тутешніх, які тут народилися, із заслужених, гідних і у вірності не підозрілих; і хто схвалення і затвердження вищого правління на той чин отримає, в той же чин на вірність її імператорській величності присягу скласти повинен.

(Статут: розд. 1, арт. 2, §1; арт. 12, § 1–3; арт. 15, § 2; арт. 18, розд. 4, арт. 1, § 1–2. Порядок: у титулі; обрання в уряди № 6–8, 13–16. Права цивільного арт. 44, № 10)

АРТИКУЛ 2

Шляхтича і військового звання людину без суду не заарештовувати

Кожний шляхтич і військового звання людина, яка має своє помешкання в Малоросії, при своїх вольностях, по всемілостивейшим високомонаршим грамотам, від всеприсвітлійшої державнійшої великої государині імператриці і від її ж величності високославних блаженної пам'яті святопомерлих предків їм даних, підтверджуються і зберігаються; тому ніякого шляхтича і військового звання людину, в належній формі в суд не викликаного і правдивими доказами не звинуваченого, ніякий уряд заарештувати, крім державне важливих і кримінальних справ, не може.

(Статут: розд. 3, арт. 2, § 1; арт. 10, § 1, 2.)

ГЛАВА СЬОМА

Про суди і суддів та інших осіб, що належать до суду, та про зміст правничого порядку в судових справах

Пункт 3

Судочинство, за давніми у Малій Росії порядками і звичаями, проводиться: Правління Гетьманське, у Військовій Генеральній Канцелярії,

Суд Військовий Генеральний, при Правлінні Гетьманському — третейський Суд; в полках: Полкові Канцелярії при полковниках, Полкові Суди; в сотнях — сотники, у привілейованих містах — Магістрати, у непривілейованих — Градські Ратушні, а в селах — Сільські Суди.

(Додаток, в узгодженні права: Статут, розд. 3, арт. 13, §1; арт. 15; Зерцало Саксонське: під словом звичай, № 1, 7, 8 і 13).

Пункт 4

У вищезазначених судових місцях, як правило, присутні:

Військової Генеральної Канцелярії — гетьман, а коли він відсутній — правління гетьманського уряду за указом імператорської величності та при ньому декілька чоловік із генеральної старшини, у Суді Військовому Генеральному — генеральні судді та інші із генеральної старшини або від знатних бунчукових товаришів, що розуміються на праві, а Третейський Суд — із осіб, вказаних у цій же главі, в Полкових канцеляріях — полковники і декілька осіб із полкової старшини і від значкових знатних товаришів, про Магістратські суди в особливій 26 главі зазначено, у Сотенних Судах — сотник, отаман, городовий писар, осавул і сотенні хорунжі, а в Ратушних Судах — сотник, отаман, писар, а також вїйт і бургомістри. Судочинство у Сільських Судах здійснюється через отамана, вїйта і декількох козаків та посполитих.

(Додаток, у згоді з правом: Статут, розд. 3, арт. 13, § 2; Зерцало Саксонське: під словом звичай, в тих же вище писаних позначеннях).

Пункт 5

Судові справи розглядати за скаргами і відповідальністю: у Сільських Судах — на козаків і посполитих тих же сіл, у Градських або Ратушних Судах — на міщан і посполитих тамтешніх, у Магістратських судах привілейованих міст — на громадян і посполитих жителів тих же міст, у Сотенних Судах — на сотенних урядників та козаків тих сотен, у Полкових Судах і Канцеляріях — на полкову старшину, сотників і значкових товаришів, у Військовій Генеральній Канцелярії і у Генеральному Суді — на генеральну старшину, на полковників і бунчукових товаришів; а про Третейський Суд викладено нижче, в цій главі, в артикулі 24. Всякому скривдженому, що не бив чолом по вищезазначеному порядку в нижчій суді, у вищій суді без вірних причин не бити чолом, а хто б бив чолом, таке чолобиття в іншій суді не приймають.

(Додаток, у згоді з правом: Статут, розд. 3, арт. 15, § 1; розд. 4, арт. 54, § 1. Порядок: частина 1, про суддів № 2, 5 і про відповідача № 4. Порядок: частина 1, про чолобитця № 2. Там же, частина 3, про процес судовий, 14. Зерцало Саксонське: під словом апеляція, № 5).

Пункт 6

Апеляція, тобто відклик із нижчих судів, незадоволених їх рішенням, і передача до вищих судів здійснюється таким чином: від Сільського — на козаків до Сотенного, а на посполитих — до Ратушного Градського Суду, від Сотенних Судів, Ратушного і від того Магістрату, який привілеями не виключено з юрисдикції Полкової Канцелярії — до Полкового Суду або до Суду Полкової Канцелярії — до Військового Генерального Суду, а від Генерального суду — Військової Генеральної Канцелярії, а від неї — до імператорської величності...

(Статут: розд. 14, арт. 86, § 1; арт. 90, § 1. Порядок: частина 30, про апеляції, № 1, 4 і 5. Зерцало Саксонське: під словом апеляція № 5.)

ГЛАВА ВОСЬМА

Про чолобитника і відповідача, також про судовий процес або про судовий процес і докази, про декрети або вироки, про апеляції і про штрафи: як засудженим за невірний позов, так і тим, хто засуджений за неправосуддя

Артикул 12

Про участь у судовому процесі сторін: яким чином справу свою в суді проводити мають

Пункт 1

Кожен чолобитник, у всяких розправних і кримінальних справах, може подавати в суд свою чолобитну в письмовому вигляді, написаною своєю рукою, а хто писати не вміє, то когось іншого попросить. У цій чолобитній належить: 1) вказати своє ім'я, прізвище і чин або звання першого чолобитника, потім того, на кого чолобитствує; 2) скаргу викласти як можливо коротко, по суті справи, в якій хто коли скривджений був і що від кого хоче, не випускаючи того, що для справи служить, а стороннього і до діла того неналежного нічого не домішувати, і писати все те в чолобитній пунктами так: якщо в однім пункті описано, в другому то марно повторене не було; 3) у висновку просити рішення по силі указів і прав малоросійських.

(Статут: розд. 4, арт. 26.)

Пункт 4

Позивачу і відповідачу належить до суду з'явитися в зазначений день зранку, не пізніше восьмого часу (крім святкових днів), а якщо хто з них не прийде в десятому чи одинадцятому часі, то сказати йому, щоб на другий день був рано; прийде якщо пізніше восьмого часу, тоді його з приказу не випускати, щоб від того в судних справах продовження не було; про прострочки обох сторін на накази про прибуття в суд вище, в цьому розділі, в арт. 3 і нижче, в розд 9, арт. 8 зображено.

Пункт 5

Всякий відповідач має бути в суді допитуваний словесно, по чолобитній чолобитчика, напроти кожного пункту особливо, і поки попередні пункти не очищені будуть, про наступні не допитувати... вільно відповідалеві, під час свого допиту, тримати у себе і письмові свої докази, і з них словесно чинити проти всякого пункту відповідне, а не тільки проти того, що стороннє в чолобитній було написано; але не на наступні пункти, поки перші неочищені будуть, відповідачу не відповідати і чолобитнику не викривати; що ж стороннє було потрібне примішане, проте суддям, якщо їхньому суду буде належати, по наказу справи тієї слідувати, а якщо їхнім судам, повинні відсилати до належного суду; інший відповідач має, про що його допитують, сказати правду, ні в чому не закриваючись, що б не вчинив; а коли б і не так, як в чолобитній показано, але іншими якимось чином або випадком, що вчинив, то й проти того не скривати, але тільки того діла, або для чого сталось показати.

(Порядок, в арт. Права Магдебургського: про суддів і справедливості, № 34. Зерцала Саксонського № 3.)

Пункт 12

А якщо під час суддівського розслідування та розгляду часом спірні сторони примиритися добровільно з собою захочуть, те їм вчинити вільно, тільки повинна бути з об'явою про таке своє примирення бути в той же суд мирова чолобитна, так і вище, в розділі 7, в арт. 25, про добровільне примирення сторін, в пункті 6 зображено.

Артикул 13

Про докази взагалі, якими образи бувають, а особливо про самовільне зізнання

Пункт 1

Доводи і докази до обвинувачення або виправдання чиємусь сліди образи бувають: 1) через самовільне признання; 2) через листи; 3) через свідків; 4) через присягу; 5) через пошук або іспит та катування.

(Порядок частина 3: про докази, № 1. Статут: розд. 4, арт. 77, § 2, з поясненнями)

ГЛАВА ДЕСЯТА

Про одруження, придане, віно, успадкування чоловіка після смерті дружини і дружини після чоловіка, про розлучення

Артикул 1

Про угоди при одруженні синів і дочок

Пункт 1

Домовленність про одруження, якого батьки при своїх синах і дочках досягли, якщо діти дорослі, так само, як і при малолітніх, а коли вони ви-

ростуть і погодяться, або навіть мовчатимуть при досягненні домовленості і не чинитимуть непокори перед вінчанням, зобов'язує їх до одруження.

Пункт 2

Коли б діти при батьківській домовленості не були присутні і про це не знали (особливо, якщо тоді вони були малолітніми), але досягнувши повноліття і взнавши про ту домовленість стосовно себе, погодилися би — зобов'язані одружуватися, проте, якщо між дітьми відсутня згода, домовленість батьківська не зобов'язує їх.

Пункт 3

Якщо б дорослий з малолітньою або обоє малолітні пообіцяли і дали слово про своє одруження, ... але після досягнення повноліття одне або обоє не захочуть одружуватися, вони не зобов'язані одружуватися, хіба що між ними за взаємною згодою трапилося тілесне злягання, тоді від шлюбу відректися вони не можуть.

(Зерцало Саксонське: під словом маложенство або одруження, № 7, 8)

АРТИКУЛ 2

Про вільне одруження

Пункт 1

Будь-якого чину і звання людей вільних, як чоловічої статі ні з будь-якою дівчиною або удовою одружити, так і жіночої статі ні за будь-кого насильно віддавати ніхто не має права, проте кожен з них за доброю волею, з відома і дозволу батьків, за порадою і дозволом близьких родичів і опікунів повинні брати шлюб.

Пункт 2

Щоб шлюб був чесним і вільним, коли б служитель найнятий або вільний захотів одружитися, то його пан заборонити цього йому робити не може, більш того, він повинен заплатити і розрахувати того служителя належним чином, коли той захоче від нього піти; це ж стосується також служанок і людей вільних, яких примусово одружувати не можна.

(Статут, розд. 3, арт. 39, § 1; розд. 11, арт. 13, § 1; Зерцало Саксонське: під словом слуга, № 7, 8)

АРТИКУЛ 3

Домовленність про шлюб із заперукою, про завдаток між нареченим і нареченою

Пункт 1

Якщо хто-небудь порушить домовленість про одруження, то ніякі заклади або штрафи не можуть накладатися на порушника, навіть, коли б вони були передбачені шлюбними умовами, оскільки шлюб має укладатися добровільно.

Пункт 2

Проте дарунок свадібний, який називається завдатком між нареченим і нареченою і дається до одруження, має бути повернений у подвійному розмірі тією стороною, яка спричинила порушення домовленості і над те має відшкодувати збитки, яких зазнала інша сторона під час досягнення домовленості, а коли б хтось помер до взяття шлюбу або на законних підставах не зміг одружитися, то дарунки, дані одним іншому, просто не повертаються і домагатися відшкодування збитків ніхто не може.

(Зерцало Саксонське: під словом маложенство або одруження, № 11; під словом даріння, № 1; Права цивільні, арт. 22, № 3, тлумачення)

Артикул 4

Про різницю між посагом і віном

Пункт 1

Між посагом і віном різниця полягає у тому, що посаг означає те рухоме і нерухоме майно, яке дружина до чоловіка приносить, або що йому за дружиною дають для допомоги у їхньому шлюбі, віно — дарунок, який чоловік або його батьки від його імені при одруженні або після одруження дають з нерухомого майна з тим, щоб дружина після смерті чоловіка мала за що жити.

Пункт 2

Визначене віно дружині від чоловіка на нерухоме майно перебуває у її користуванні довічно, а після її смерті це майно, яке було записане як віно, віддається спадкоємцям чоловіка.

(Зерцало Саксонське: під словом віно № 2, 3, 4, 14; під словом дружина № 11; порядок № 1, 2, 3; Права цивільні, арт. 22, № 5; арт. 57, № 5)

ГЛАВА ДВНАДЦЯТА

Про тестамент, або духовні заповіти

Артикул 1

Що таке тестамент, з яких причин і як його складати необхідно

Тестамент, або духовний заповіт, є добровільне визначення, або постанова, або свідчення з чиеїсь волі, що хто-небудь хотів, щоб після його смерті було виконано і не відбувалися спори, колотнеча між тими, кому після померлих залишається майно, а тому тестамент за примусом не може бути чинним, так само, як і інші заповіти. Не може бути складено тестамент, що суперечить загальнонародному гарному звичаю, совісті і порядності, такий тестамент не може мати чинності.

(Порядок: в титулах про тестаменти, № 2, 3 і 19)

АРТИКУЛ 2

Особи, які можуть і які не можуть тестаменти складати

Пункт 1

Заповіт може скласти кожний на своє майно та пожитки, крім осіб нижче сказаних, таких як: не в силах скласти заповіт злочинці проти Государя, які можуть бути позбавлені життя і майна.

Пункт 2

До того ж заповіт не можуть написати діти неповнолітні і, які знаходяться під опікою, чоловічого поду 18 років, і жіночого поду 13 років.

Якщо дорослі сини ще не відділилися від рідних (батьків) і перебувають під їхньою владою, вони не мають права робити духовні записи від себе на майно батьків, крім того майна, яке вони нажили своїм трудом і промислом чи одержали за службу або й даром від когось дістали, на які вони можуть вільно складати заповіти і мають право володіти цим майном у повному обсязі.

(В Статуті: розділ 8, арт. 1, § 3. В Порядку: в титулах про тестаменти № 8, 9, 11, 17. Закон Саксонський: під словом дар. № 7, наприкінці).

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА

Про спадщину майна по нисхідній, висхідній і побічній лінії родства, по усиновленню бездітними, також про владу над дітьми

АРТИКУЛ 1

Зі смертю батьків чи інших близьких родичів від різного майна дітей і інших спадкоємців не відділяти

Пункт 1

Після смерті батька і матері, діти їх, сини й дочки, від майна матері та батька, нерухомим та рухомим, їми самими нажитими не відділяються. Діти, як власні, так і нащадки їхні, а при відсутності таких нащадків, близькі кровні родичі, чи родичі з іншими правами, то пращурам своїм у належному порядку можуть успадковувати і володіти вічно.

Це слід розуміти, як якщо у пращурів (батьків) майно не було віддано кому-небудь на правовій основі, якщо ці угоди правильні, то спадщину отримати; про це нижче слідує в артикулах цього та інших розділів.

(Статут: розділ 3, арт. 17, параграф 1; Там же: § 4. із скороченнями).

Пункт 2

Народившись в певний час, по смерті батька син успадковує майно батьківське, як і інші сини, які при житті батька народилися, кращим правом вони користуються в тому, що від спадщини відокремлені не

можуть, якщо котрий ще не народився, той нічого не міг зробити б, за що батько міг би його позбавити спадщини, також роздумувати належить про дочку по смерті батька, яка народилася в пристойний час, котра, як і інші дочки, при житті батьківському народилася, право спадщини чи приданого рівно з ними мати повинна.

(Книга порядок: у титулах про тестаменти, № 21 додаток).

ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА

Про продаж, купівлю, викуп, дари і про диспонування їх, тобто розпоряджання усіляким чином маєтками і про різні записи

Артикул 1

Про нерухомі та рухомі речі, які успадкувалися і особисто набуті

Пункт 1

Маєтки бувають: нерухомими та рухомими; нерухома власність це села, фольварка, хутори, ниви, ліси, поля, луки, будинки, кам'яні споруди та інші; а рухомими називаються: золото, срібло, гроші, худоба, одяг та інші; ця нерухома і рухома власність, одна з котрих на когось переходить через батьків, дідусів та інших родичів, інші, котрі сам хто вірно набуває працею на вільних місцях, котрі раніше були нічийми, власною працею, службою та будь-яким промислом.

(Порядок: у великім реєстрі, під словом маєток, з поясненням. Закон Саксонський: під словом власність, № 10).

Пункт 2

Вільно є шляхетного, військового та громадянського звання вільним людям нерухомою та рухомою власною спадщиною батьківською, материнською та будь-яким чином через себе самого чесно здобутою як для власної користі і прибутку використовувати, не дивлячись, 3 чи 2 частини, чи усе взагалі, чи половину, або якусь окрему частину, кому за власним бажанням, розгляданню, або за своєю потребою, без відома та дозволу дітей, та їхніх спадкоємців, також близьких родичів своїх, давати, дарувати, записувати, обмінюватися, від своїх дітей та їхніх спадкоємців, так і віддалити їхніх близьких родичів, бо хто отримує у спадок чи своєю працею і промислом, все те отримує у своє повне володіння вічно, а не у тимчасове утримання, і якщо щось або усе загубив, то ні до кого з того ніяких претензій пред'явити не повинен. Однак отака поступка спадкоємної власності і віддалення її від особистих дітей і їхніх спадкоємців не має походити від ненависті та інших почуттів такого роду, а тим більше від суєтратства, пияцтва; суєтратні та котрі пиячать, божевільні та інші

непевні люди не можуть власність диспонувати і від дітей та їх спадкоємців, і від близьких родичів своїх віддаляти та відчужувати не в силі.

(Статут: розд. 3, ст. 41 розд. 7, арт. і § 1. Закон Саксонський: під словом власності, № 11; Порядок: Магдебурзького права про продаж і купівлю, № 1. Право Хелминське, книга 3, розд. 13. Права цивільні арт. 20, № 1, з виправленнями та поясненнями, у згоді вищезначеного статутного права).

Пункт 3

Якщо хтось зненавидів дітей своїх чи через іншу похоть віддавав, продав чи якимсь чином поступився успадкуванню своєю власністю без відомати тих же дітей та їх спадкоємців комусь сторонньому чи якомусь родичу, то ці діти, чи їхні спадкоємці після смерті батьків, чи при їхньому житті, у того, кому за якісь гроші продано, кошти поклавши, та за віддане задарма по розцінкам урядовим заплативши, сильні будуть відібрати і знайти, якщо є кого шукати, якщо неповнолітні із свого віку, а дорослі від того часу, на кого щось відступлено, які не промовчали десять років.

(Порядок: у арт. Магдебурзького права про продаж та купівлю, № 7. Зерцало Саксонське: під словом дар, № 4 та під словом добра, № 37. Права Хелминської книги 3, розділ 14, наприкінці).

Пункт 4

Але якщо би хто з успадкованої своєї власності — землю чи ґрунт якийсь, продав чи подарував, тому хто би то купив чи у подарунок прийняв з тим наміром, щоб там побудувати церкву чи училище, лікарню чи щось інше у церковній потребі, або загальнонародній користі, таку власність, діти уступившого та їхні спадкоємці шукати та викупати не в силі.

(Права Хелминської книги 4, розділ 29, наприкінці).

ГЛАВА ДВАДЦЯТА

Про гвалти та насилля, про напад, вбивство, побої, каліцтва, рани, розбої з безчестям, про страту та покарання тих, хто вчинив злочин, про плату за голову, за каліцтво, за травмування суглобів, побої, рани та безчестя шляхти чи воїнського звання та інших людей

Артикул 1

По плату за гвалт та про навмисний напад з наміром когось вбити

Пункт 1

За кожний гвалт чи насилля, хто б кому його не вчинив, і було це доведено, має сплатити постраждалій особі дванадцять рублів грошей, крім випадків особливо вказаних у цьому праві.

(Статут: розд. 11, арт. 51, та розд. 10, арт. 15, § 2, та розд. 12, арт. 6, § 1).

Пункт 2

Хто би там не був, шляхетського чи воїнського звання людина, дім, гумно (заміський дім), двір чи хутір, де худоба та інші пожитки, чи то млини, чи плуги, навмисно наїхавши, там кого-небудь вбив, тим порушив загальний спокій, то щоб про нього розповіли у суді, його смертю карати, відсічення голови не тільки у нього самого, але й у помічників, котрі із ним у тому нападі були й на вбивство єдиною радою й силою погодилися й з'єдналися, та у тому були б викриті явними доводами, тією ж смертю карати, а якщо платити за голову по званню вбитого, та й за збитки, якщо при тому гвалті виникли і від нього пішли, удвоє більше плату вимагати можуть спадкоємці того ж вбитого з особистого майна гвалтівника, якщо цього недостатньо буде, то й із пожитків помічників його.

(Статут: розд. 11, арт. 1, § 1, Права Цивільного артикул 38, № 3, 22 й 23. Зерцало Саксонське: під словом гвалт, № 23. Порядок частина 4, про вбивство, № 16. Статут: розд. 11, арт. 29, § 2).

Пункт 3

Якби такий гвалтівник нікого на смерть не вбив, а тільки поранив з умислом вбити, такого згідно з доказами смертю карати, а помічників його у в'язниці для приговорених до смерті тримати рік і шість місяців, плату за тілесні ушкодження по званню пораненого, і збитки, які сталися при тому нападі, з майна насильника у двократному розмірі.

(Статут: розд. 11, арт. 1, § 1, Зерцало Саксонське: під словом вбивство, № 23, наприкінці і під словом поранений, № 19, Права Цесарського арт. 87).

Пункт 4

Якщо хто гвалтом пошкодив особисте майно людини із шляхетським або військовим званням, при тому нікого не вбивши і не поранивши, проте залишив сліди злочину і збитки, тоді тільки за напад платити винен дванадцять карбованців грошима, і за збитки відплатити за доказом і на смерть не карати, окрім плати ж у в'язниці йому сидіти, або під арештом там, де суд вкаже строком на дванадцять тижнів.

(Статут: розділ 11, артикул 1, § 2 й артикул 51, § 1; Порядок: у титулі права коронні, про слуг № 28).

АРТИКУЛ 11

Про вбивство одного від декількох осіб

Пункт 1

Якби на декілька осіб за одного вбитого чолобитна була за смертне вбивство не при нападі гвалтом у домі чи квартирі вбитого і не розбоєм

сталося, чолобитна ж сторона про те вбивство на всіх, скільки б не було, доносила б; тоді, при порушенні справи про це вбивство, хто явиться причиною чи головним, того на смерть карати, дивлячися по суті справи, яким чином те вбивство відбувалося.

Пункт 2

А котрі в тому ж вбивстві одному з вбивців надали допомогу, хоча самі не вбивали і зізналися, то таких на смерть не карати, але тільки за голову по званню вбитого і збитки відшкодувати і віддати їх вбитого спадкоємцям, ще помічники повинні у в'язниці відсидіти один рік й шість тижнів. Якщо ж майна помічників недостатньо буде для сплати за голову вбитого й за збитки, то платити з казенного майна.

(Статут: розд. 11, арт. 29, § 1, 2, із поправками).

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

Про злодіїв і покарання їх, також про інші злочинні діяння

АРТИКУЛ 1

Про спійманих на місці крадіжки з речовими доказами

Пункт 1

Якщо б чийогось слугу або людину, або підданого у будинку пана його, або де-небудь в іншому місці було спіймано з речовими доказами, а за таку крадіжку злодій не підлягає смертній карі, такого злодія потрібно відвести до його пана, а коли того не буде — до прикажчика, і пан або прикажчик повинен віддати злодія не пізніше ніж через два тижні до суду, а до суду має утримувати злодія під своїм арештом.

Пункт 3

Якщо пан або приказчик пійманого з речовими доказами злодія не віддасть до суду, або несправедливо поведеться з чолобитником, такий пан або приказчик має стати перед судом і привести туди спійманого злодія, і суд, досконало вивчивши справу, має вирішувати про відшкодування збитків потерпілому, а винуватого покарати у відповідності із законом.

Пункт 6

Якщо яку-небудь людину, що сидить на землі свого пана, спіймалим на злодійстві, за яке він підлягає смертній карі, то такого спійманого позивач, окрім пана, або приказчик має доставити до відповідного суду і там шукати справедливості.

(Статут, розд. 14, арт. 1, § 1, 2; арт. 4, § 8).

АРТИКУЛ 23

Коли хто-небудь вкраде людину і продасть

Якщо б хто-небудь вільну чи чиюсь людину чоловічої або жіночої статі украв або продав християнину, такого злодія за достовірних доказів повісити або відрубати голову, а коли ж продасть у злодійські нехристиянські руки — четвертувати.

(Хелмінське право, кн. 5, розд. 70; Зерцало Саксонське під словом кара № 19).

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

Про магістрат або міський уряд у привілейованих та інших менших містах, про міські суди та про інші посади

АРТИКУЛ 1

Про магістрати у привілейованих і урядників у непривілейованих містах

Пункт 1

Членами магістратів є: війти, бурмистри, райці, лавники; ці члени повинні обиратися із знатних міщан, совісних, розсудливих, гарної поведінки, бажано освічених, законнонароджених, знаючих право, не молодших двадцяти п'яти і не старших семидесяти п'яти років, не дуже заможних, бо вони звикли суспільство утискувати, але й не дуже бідних, бо ці через бідність будуть раді служити, а не судити, а з середнього достатку і не жадібних; обирати їх мають у звичайний час на зборах усіх міщан, а також цехових людей і усіх посполитих; так само треба обирати ратушних урядників у непривілейованих містах; у ратушах має бути війт і три бурмистри.

(Порядок: частина 1, про міський уряд, № 1 і 2 про особи, які належать суду, № 5 у титулі до уряду № 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9 і 10; Права цивільні артикул 44, № 10 і 11 і артикул 46, № 12; Право Хелмінське книга 1, розд. 5. Зерцало Саксонське: під словом райця № 6, 9, 11).

Пункт 2

При тих же магістратах і ратушах мають бути й інші урядники, а саме: писар, межових справ комісар або межовщик, городничий, один або два возні, через яких позови, листи і таке інше відсилається; а обирати урядників із таких же вищезазначених гідних людей, а після обрання всі члени і урядники мають прийняти таку ж присягу, як і судді та члени суду...

Якщо б хто-небудь вважав, що рішення магістратського і градського суду є несправедливим і образливим, той має апелювати до належного вищого суду...

(Статут: розд. 9, арт. 1 і розд. 4, арт. 9. Порядок: част. 1 про особи судові, про уряд цивільний № 7, 8, про війта № 4, про лавників № 3, про міського писаря № 2. Зерцало Саксонське: під словом райця № 14 та 15).

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ СЬОМА **Про слуг та про людей вільних і невільних**

АРТИКУЛ 1 **Про владу пана над вільним слугою**

Пункт 1

Будь-який пан може вільного слугу, що служить за плату, у різних справах використовувати, змушувати й іншому тимчасово передавати для послуг; а те, що таким слугою під час служби у пана буде придбане, але буде розташоване у помісті панському, має належати панові; а коли б за дозволом пана слуга когось іншого щось заробив, то те має належати йому.

Пункт 2

Вільний слуга, хоча б як довго не служив, та давність не може зробити його невільним...

(Порядок: у титулах про пана і слугу, № 2; Зерцало Саксонське: під словом давність № 4, людина № 5; право цивільне, арт. 80, № 5, арт. 140 № 26).

Пункт 3

Пан може вільного, але неслухняного слугу до закінчення терміну служби звільнити, а за проступки може судити і карати на свій розсуд, тільки щоб не мордував і щоб не скалічив, і, особливо, щоб не умертвив; а якщо пан поступив так жорстоко з вільним слугою, що того буде скалічено або позбавлено життя, то він буде нести відповідальність так само, якби він таке учинив над сторонньою людиною...

(Статут: розд. 2, арт. 11, § 1, 3; розд. 4, арт. 48, § 1. Порядок: в титулах про пана і слугу, № 10, 11).

АРТИКУЛ 22 **3 яких причин невільні люди можуть отримати волю**

Невільні і закріпачені люди можуть отримати свободу і бути вільними з таких причин: 1) якщо б їх пан виготовляв фальшиві монети, а вони про те повідомили і доказали б; 2) якщо повідомлять і докажуть, що пана убили або отруїли спадкоємці, щоб заволодіти спадщиною, або що вони знають про те, хто його убив, і приховують; 3) коли пана свого на війні або від розбійників порятовують, або ж запобіжать великій шкоді, яка могла б бути заподіяна панові, або коли ж хто-небудь їхнього пана на війні або у дорозі убив, а вони, за його вбивство, законним

шляхом будуть шукати помсти; 4) якщо захистять від насилля дочку або дружину пана, або повідомлять про насильство над ними; 5) якщо б під час голоду таких невільних людей своїх пан вигнав з дому, або пан відмовився б їх утримувати, або вони самі через бідування свого пана втекли від нього і усі ті голодні роки в іншого кормилися і там до суду відповідного звернулися б і повідомили про себе; 6) якщо пан невільну свою хвору дитину прожене з дому або у небезпечному місці покине без поважної на те причини, а та ж людина звернеться до суду і докаже те; 7) якщо б невільна людина мала двох панів і один би хотів відпустити її на волю, а інший заперечував, то той, що заперечує, має від іншого пана або від самої невільної людини отримати половину вартості; 8) коли б невільна людина на землі пана свого або на чужій землі знайшла невідомий скарб, і той скарб або частина дісталася панові.

(Право цивільне: арт. 3, № 4; Зерцало Саксонське: під словом тварина № 7, під словом неволя № 5).

КОМЕНТАР

до окремих понять і виразів, що вживаються в «Правах, за якими судиться малоросійський народ»

Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» не був офіційно затверджений через те, що кодифікатори на чолі з генеральним суддею І. Борозною, а після його смерті — генеральним обозним Я. Лигозубом спромоглися попри повеління царського указу від 28 серпня 1728 р. закріпити норми, що обґрунтовували право України на автономію, захищали особливий статус козацької старшини. Цінність кодексу 1743 р. полягає в тому, що вміщені в ньому норми реально діяли в житті, ними на практиці керувались судові установи.

Обробка різних за походженням, змістом, мовою і характером збірок, формулювання і тлумачення основних юридичних понять свідчить про високу правову ерудицію членів кодифікаційної комісії, високий загальний рівень розвитку юриспруденції в Україні на середину XVIII ст.

Наприклад, кодекс визначає інститути власності і володіння, сервітути і заставне право. Розвинений характер мало зобов'язальне право, детально регламентуються договірні стосунки. Визначальною рисою кримінального права стає його приватно-правовий характер, поява і розвиток в ньому понять, пов'язаних з ускладненням суспільних стосунків, нових дефініцій, що характеризували обставини, ступінь розвитку та участь у злочині.

Крім того, кодекс ретельно регулює всі стадії судового процесу; рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називались декретами і, як правило, могли бути оскарженими в порядку апеляції до вищого суду.

Використання норм права офіційно затвердженого кодексу поступово, протягом першої половини XIX ст. в Україні припиняється у зв'язку з поширенням правової системи Російської імперії.

Бунчукові товариші — чини, введені І. Мазепою, носили на торжествах малі бунчуки. Певних посад не мали. У походах виконували різні доручення гетьмана.

Вєно (віно) — придане, — 1. Майно жінки, одержане нею при одруженні від батьків. 2. Довічне забезпечення приданого жінки грошовою сумою або частиною маєтку чоловіка.

Войт — член міського магістрату, що вибирався міщанами. Здійснював керівництво судочинством у місті.

Град — 1. Великий населений пункт переважно на магдебурзькому праві. 2. Укріплене місто з оборонними спорудами.

Гродський суд — міський, переважно в містах з магдебурзьким правом.

Гумно (стодола) — приміщення для зберігання сухої трави.

Диспонування — диспозиція, письмовий приказ, розпорядження.

Конформація — акт випробування у вірі церквою. Урочистий, свідомий, вільний акт особистої віри.

Копа грошей — назва грошової одиниці, що мала обіг в українських землях.

Посполиті — виникнення української козацької республіки привело до появи двох груп населення — козаків і посполитих. Посполиті — це, як правило, селяни, які несли різні державні повинності. У 1783 р. указом Катерини II посполиті були закріпачені.

Райця — член міської ради (магістрату), переважно в містах з магдебурзьким правом.

Розправочная грамота — акт, що дає право на ведення розслідування.

Сервітут — у феодальному праві привілеї для селян на панських ґрунтах.

Тестамент — (заповіт); правова наука розрізняє два види заповідальної праводієвості: а) право здійснювати заповіт; б) право бути спадкоємцем.

Третейський суд — суд, що обирається самими сторонами для вирішення спору між ними.

Фільварок — невеликий маєток разом з належними до нього житловими і господарськими будівлями.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. — К., 1997.

8.25. Настанова Катерини II князю О. В. Вяземському при вступі його на посаду генерал-губернатора (1764 р.)

(Витяг)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помил-

кою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 532.

8.26. Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)

Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймілостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибирати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, що між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг знайти за чином старшинства, наймілостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чи нами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, пи-

сарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 400 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 532—533.

8.27. Кучук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною¹ (10 липня 1774 р.)

(Витяг)

Артикул 3. Усі татарські народи: кримські, буджацькі, кубанські... без виключення від обох імперій повинні бути визнані вільними, цілком незалежними від усякої чужої влади... і для цього ні Російський двір, ні Оттоманська порта не мають права втручатися в домашні, політичні, громадянські і внутрішні їх справи під жодним приводом...

Артикул 11. Для вигідності і користі обох імперій повинне бути вільне і безборонне плавання купецьким кораблям, що належать двом контракуючим державам у всіх морях, які омивають їх землі; і пишна

¹ Договором, що став наслідком російсько-турецької війни 1768—1774 років, Російська імперія приєднувала землі в межі річки Дніпра і Південного Бугу, частину морського узбережжя Криму з фортецями Керч і Енікале, хоч саме ханство на півострові визнавали, як і татарські орди в Північному Причорномор'ї, «...вільними, цілком незалежними». Умовами договору Росія юридично закріплювалась на півдні України, що робило Вольності Запорозькі замкнутим анклавом на території імперії і, фактично, вже наступного 1775 року визначило їх долю. Іншим наслідком угоди стало захоплення всього Криму і ліквідація в 1783 р. кримсько-татарської держави.

Порта дозволяє таким же російським купецьким кораблям... вільний прохід із Чорного моря в Біле, а із Білого в Чорне.

Артикул 18. Замок Кінбурн, який розташований в гирлі ріки Дніпра, з великим округом на лівому березі Дніпра і з кутом, який складають степи, що лежить між ріками Бугом і Дніпром, залишається в повному, вічному і безперечному володінні Російської імперії.

Артикул 19. Фортеці Єнікале і Керч, які лежать на Кримському півострові, з їх пристанями і з усім, що в них знаходиться, також і з повітими... залишаються в повному, вічному і безперечному володінні Російської імперії.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 531.

8.28. Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною¹ (29 грудня 1791 р.)

(Витяг)

Стаття II. Трактат миру 1774 р. липня 10... акт, який пояснює приєднання Криму й Таману, і що кордоном є ріка Кубань, 1783 р. грудня 23 дня... силою цього мирного договору підтверджуються у всіх їх статтях, виключаючи тільки ті, які цим трактатом... скасовані...

Стаття III. Внаслідок того, як в прелімінарному² другому артикулі вказано, що ріка Дністер навіки повинна бути кордоном між обома імперіями, так що надалі межі імперії Всеросійської повинні сягати до згаданої ріки, і тепер обидві імперії, які домовляються між собою, погодились і вирішили, що... всі землі, які лежать на лівому березі згаданої ріки, повинні залишитися вічно в повному і безперешкодному володінні Всеросійської імперії...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 531.

¹ Порівняно з умовами договору 1774 р. Російська імперія збільшувала свої володіння за рахунок українських земель у межиріччі Південного Бугу і Дністра («... всі землі, які лежать на лівому березі згаданої ріки, повинні залишатися вічно в новому і безперешкодному володінні Всеросійської імперії...»).

Крім того, своєрідним чином було визначено долю Криму. Стаття II підтверджує приєднання Криму, яке начебто було визначено договором 1774 року. Хоч Кучук-Кайнарджійський мир визначав вільними і незалежними усі татарські народи, в т.ч. і кримський.

² Попередньому.

8.29. Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)

(Витяг)

8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні постанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан...

12. Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновниками з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати темтешньому нашому генерал-губернаторові намагання придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого...

15. ...Правова викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

...Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронезького намісництв.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 507.

8.30. Жалована грамота дворянству (1785 р.)

(Витяз)

...С новыми выгодами и приращением нашей империи, когда пользуемся всякою внутреннею и внешнею повсюду тишиною, мы подвиг свой вящше и вящше устремляем к непрерывному упражнению доставить нашим верноподданым во всех нужных частях внутреннего государственного управления твердые и прочие постановления ко умножению благополучия и порядка на будущие времена; и для того во первых достойно находим простерти наше попечение к нашему вернолюбезному подданому российскому дворянству, имея в памяти выше-сказанные его заслуги, ревность, усердие и непоколебимую верность самодержцам всероссийским, нам самим и престолу нашему оказанные в наисмутнейшие времена, как в войне, так и посреди мира. А подражая примерам правосудия, милосердия и милости в бозе починающих, российский престол украсивших и прославивших предков наших, и движимые будучи собственно нашею матернею любовью и отличною признательностью к российскому дворянству, по благорассуждению и изволению нашему императорскому, повелеваем, объявляем, постановляем и утверждаем в память родов, для пользы российского дворянства, службы нашей и империи, следующие статьи на вечные времена и непоколебимо:

А. О личных преимуществах дворян

1-е. Дворянское название есть следствие, истекающее от качества и добродетели начальствовавших в древности мужей, отличивших себя заслугами, чем обращая самую службу и достоинство, приобрели потомство своему нарицание благородное.

2-е. Не токмо империи и престолу полезно, но и справедливо есть, чтоб благородного дворянства почтительное состояние сохранялось и утверждалось непоколебимо и ненарушимо: и для того исстари, ныне, да и пребудет на веки благородное дворянское достоинство неотъемлемо, наследственно и потомственно тем честным родам, кои оным пользуются, и следственно:

3-е. Дворянин сообщает дворянское достоинство жене своей.

4-е. Дворянин сообщает детям своим благородное дворянское достоинство наследственно.

5-е. Да не лишится дворянин или дворянка дворянского достоинства, буде сами себя не лишили оного преступлением, основаниям дворянского достоинства противным.

6-е. Преступления, основания дворянского достоинства разрушающие и противные суть следующие: 1. Нарушение клятвы, 2. Измена, 3. Разбой, 4. Воровство всякого рода, 5. Лживые поступки, 6. Преступления, за кои по законам следовать имеет лишение чести и телесное наказание, 7. Буде доказано будет, что других уговаривал, или научал подобные преступления учинить.

7-е. Но понеже дворянское достоинство не отъемлется, кроме преступления, брак же есть честен и законом божим установлен: и для того благородная дворянка, вышедшая замуж за недворянина, да не лишится своего состояния; но мужу и детям не сообщает она дворянства.

8-е. Без суда да не лишится благородный дворянского достоинства.

9-е. Без суда да не лишится благородный чести.

10-е. Без суда да не лишится благородной жизни.

11-е. Без суда да не лишится благородный имения.

12-е. Да не судится благородный, кроме своими равными.

13-е. Дело благородного, впадшего в уголовное преступление и по законам достойного лишения дворянского достоинства, или чести, или жизни, да не вершится без внесения в Сенат и конфирмации императорского величества.

14-е. Всякого рода преступления (благородного), коим 10 лет прошло, и через таковое рассмотрение коих может послужить поводом к возбуждению умов и нарушению порядка.

19. Утверждение всех приговором Военного Суда, по делам сего рода, принадлежит Генерал-губернаторам, а в местностях, им не подчиненных, Командующим войсками, в военном округе расположенными...

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 218—219.*

Суспільно-політичний лад і право в українських землях другої половини XVII — 70-х рр. XVIII ст. у складі Речі Посполитої

9.1. Інвентар села Камінна гора, Володимирського повіту, з визначенням розміру панщини, чиншу та натуральної данини (21 квітня 1655 р.)

Інвентар с. Камінної Гори з визначенням робіт, а також звиклих повинностей, яке власник віддає на три роки у володіння панові Веспасіану Бінівському.

Перший Міхно, у цього волока, який зараз аж до жнив повинен відробляти з півволоки, а після жнив уже повинен відробляти і податки давати зі всієї волоки; у цього дві пари волів, двоє коней, чотири корови, крім іншого дріб'язку; цей повинен робити шість днів, а сьомий день повинна робити жінка; податків дає два злотих і три гроші — це чинш; крім того: сто грибів, дві ложки червцю¹, двадцять яець, півмаци хмелю, одну гуску, два каплуни, дванадцять пучків прядива з волоки, жолудів, як уродять, повинен дати півмаци з волоки.

Суховерхий і Костюк, два на волоці; ці теж повинні робити з волоки шість днів, а сьомий повинна робити жінка; у цих чотири воли, чотири корови; чиншу повинні давати два злотих і три гроші; одну гуску, два каплуни, двадцять яець, сто грибів, півмаци хмелю, дві ложки червцю, дванадцять пучків прядива, також жолудів як з волоки.

Тиміш і Корній, два на волоці; з цього повинні служити шість днів, а сьомий — жінка; у цих волів дві пари, чотири корови і одна коняка; з цього чиншу повинні давати два злотих і три гроші, одну гуску, два каплуни, двадцять яець, сто грибів, півмаци хмелю, дві ложки червцю, дванадцять пучків прядива, також і жолудів; крім того, тому ж Тимошеві півволоки окремо за стрільництво.

Четвертий Роман на волоці; у цього один віл, дві корови; з того повинен служити три дні, четвертий — жінка; чиншу повинен давати злотий і три

¹ Йдеться про яечка комах, які вони відкладали в мішечки на корінні деяких рослин. В XVII—XVIII ст. ці яечка збирали для виготовлення червоної фарби.

гроші, півгуски, одного каплуна, десять яєць, ложку червцю, п'ятдесят грибів, чверть маці хмелю, шість пучків прядива, чверть маці жолудів.

П'ятий Гриць Бринчук на півволоці; у цього пара волів, дві корови; з цього повинен служити три дні, четвертий — жінка; чиншу повинен давати злотий і три гроші, півгуски, одного каплуна, десять яєць, ложку червцю, п'ятдесят грибів, чверть маці хмелю, шість пучків прядива, чверть маці жолудів.

Шостий Денис, волока; у цього дві пари волів, чотири корови; з того повинен служити шість днів, жінка — сьомий день; чиншу повинен давати два злотих і три гроші, одну гуску, два каплуни, двадцять яєць, сто грибів, дві ложки червцю, півмаці хмелю, дванадцять пучків прядива, півмаці жолудів.

Сьомий Лашко, півволоки; у нього один віл і одна корова; цей повинен служити три дні, жінка — четвертий день; чиншу повинен давати злотий і три гроші, пів гуски, каплуна, десять яєць, ложку червцю, чверть маці хмелю, п'ятдесят грибів, шість пучків прядива, чверть маці жолудів.

Восьмий Пати; у цього волока, але зараз повинен служити з півволоки лише три дні, четвертий — жінка, аж до снопа, а далі повинен буде служити шість днів, а сьомий — жінка; з цього чиншу два злотих і три гроші, одна гуска, два каплуни, сто грибів, дві ложки червцю, півмаці хмелю, двадцять яєць, дванадцять пучків прядива, півмаці жолудів; у цього три пари волів, чотири корови, один кінь.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 369—370.

9.2. Скарга панів Негребецьких на жителів Умані, Камінки і Кублича, що зруйнували їх маєток у Негребівці¹ (18 січня 1664 р.)

Року тисяча шістсот шістдесят четвертого, місяця січня вісімнадцятого дня.

В роки судові² вінницькі, судочинством розпочаті на завтра після римського свята трьох королів³, року вище на акті написаному, перед

¹ Текст скарги дає можливість простежити окремі аспекти судового процесу в Україні другої половини XVII ст. в умовах Речі Посполитої, виявити його суб'єктів та деякі майнові покарання.

² Судова сесія міських і земських судів, що відбувалася звичайно 4 рази на рік.

³ Церковне свято Антона Димського, Антона Череповецького та Антона Римлянина, що святкувалося 17 січня.

нами: Максиміліаном Очосальським, суддею, Миколаєм Жабокрицьким, підсудком, Миколаєм Казіміром Жештелинським, писарем, — вінницькими урядовцями судовими земськими, воєводства Брацлавського, явившись особисто, уродженого його милості пана Олександра Жабокрицького, чесника¹ брацлавського, соленнітер², від імені уроджених їх милостей панів: Яна з Негребівки Негребецького, войського брацлавського, і Єлжіти з Грабова — Негребецької, малжонків³, вніс протестаціоном⁴ проти всього міста Умані і містечок, що до нього належать: Камінки, Кублича та інших, підданих їх милостей пані Оршуді Калиновської, обозної коронної, і синів її милості як дідичів⁵ і сукцесорів⁶ його милості пана Самуеля Калиновського, обозного коронного, а то з приводу нападу гвалтовного на містечко Негребівку, аліас⁷ Шелпехову, маєтності їх милостей панів війських брацлавських, року минулого, тисяча шістсот шістдесят третього, ін майо⁸ і там фундітус⁹, так у підданих, яких було на п'ятсот осілости, так і в худобах їх та в будинках, знищення. Про що все згаданий протестанс¹⁰ залишає вільні дії за згаданими їх милостями панами Негребецькими, військими брацлавськими, малжонками, ширшою протестацією в кожному суді і управлінні доходити (відшкодування) такого спустошення своєї маєтності; а згаданий тільки що протестанс, прекавендо індемнітами¹¹ їх милостей, цю свою протестацію від імені їх милостей вносить і просить, щоб до актів¹² прийнята і записана була, що отримав. Ет інконтіненту¹³ цей же згаданий протестанс презентував¹⁴ судові нинішньому три клячі: одну — плісниву, другу — тарантувату¹⁵, третю — гніду, взяту в той час при інвазії¹⁶ і зруйнуванні підданими вищеописаними згаданих добр дідичних їх милостей панів Калиновських містечка Камінки, які цей же згаданий протестанс заразом виручив і їх до себе взяв; і заявив при цьому

¹ Чесник (або чашник) — чиновник, який на випадок приїзду короля повинен був улаштувати йому зустріч і прийом.

² Дотримуючись узвичаєного в судових справах порядку.

³ Подружжя.

⁴ Протестацію, заяву.

⁵ Потомствених володарів.

⁶ Спадкоємців.

⁷ Інакше.

⁸ У травні.

⁹ Цілковито, повністю, дощенту.

¹⁰ Особа, що внесла протестацію, заяву.

¹¹ Щоб запобігти збиткам.

¹² До актових книг.

¹³ І без зволікання, без затримки.

¹⁴ Представив, подав на огляд.

¹⁵ Рябу.

¹⁶ При нападі.

і про те, що волів шістнадцять, у той же час взятих, при протестанті залишаються, яких він з причини поганої дороги нинішньому судові презентувати не зміг, що через возних і шляхту сповістив і розповів, прекавендо¹ також індемнітами їх милостей панів Негребецьких, мал-жонків, не квід детрименті паціантур², це судові нинішньому розповідає і після цього цю свою маніфестацію³ повторну вносить і просить, щоб вона до актів коннотата⁴ була, що отримав.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 378—379.

9.3. Статті Андрусівського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою (30 січня 1667 р.)

(Витяг)

3. А за які міста і землі за цієї минулої війни від Корони Польської і Великого князівства Литовського завойовані є і перебувають у володінні і в управлінні його царської величності, тобто Смоленськ з усією Сіверською землею, з містами і з повітами, які від того краю, від Вітебського, і від Полоцького, і від Ліфляндії, від Лютинського повітів, до Смоленська відійшли, тобто Дорогобуж, Біла Невель, Себеж, Красне, а також і Велиж, хоч він здавна до воеводства Вітебського належний, з своїми містами і з повітами, а з другого краю, де є сіверські міста, коло Чернігова, всі міста і землі, якими не є прозвищами і урочищами названі, залишатися мають усі на стороні його царської величності; а на стороні його королівської величності — від Дніпра, що під Києвом, і через весь той край до Путивльського рубежу ніякого міста чи містечка, ні волості у володінні в нинішні перемирні роки від нинішнього часу і дня належати не буде, не переходячи однако ж рубежів воеводств Полоцького, Вітебського і Мстиславського і повітів Оршанського, Мозирського, Річицького і Брацлавського, а також і Ліфляндського рубежу, так, як в собі ті рубежі у давньому своєму окресленні до війни були; і зо всіма повітами, селами і волостями з обох боків рік Дніпра і Двіни, і з іншими, що до тих же воеводств і повітів, які в державі його королівської милості і Речі Посполитої залишаються, крім Велижа, який ради миру святого від воеводства Вітебського відлучений і на сторону його царсь-

¹ Запобігаючи.

² Щоб не зазнали втрат, збитків.

³ Заяву, об'яву, скаргу.

⁴ Вписана.

кої величності цим договором до кінця перемирних років залишений; а внизу по Дніпру [земля], що називається Запороги, і тамтешні козаки, в яких вони там укріпленнях, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві під охороною і під високою рукою обох великих государів наших на спільну їх службу від наступаючих, від чого боже борони, бусурманських сил¹.

4. І то постановляємо, що ніяка над козаками українськими, що по ту сторону Дніпра від Переяслава перебувають, помста чинена бути не має за те, що деякі [з них] на бік його королівської величності і Речі Посполитої піддавались, а тих козаків, які по другій стороні ріки Дніпра від Києва перебувають, його царська величність від присяги, йому на підданство принесеної ними, звільняє і під захист свій брати і до міст і містечок, що там є, вступати на весь час цього перемир'я не буде і не велить; а відповідно до цього і його королівська величність тих козаків, що перебувають і по другій стороні ріки Дніпра від Переяслава, під захист свій приймати і до міст і містечок, що там є, вступатися в ці перемирні роки не буде і не велить².

5. А місто Київ з Печерським монастирем, і з посадом, і з навколишніми близькими монастирями, і з нивами їх, які люди, що живуть у монастирях, мають у полях, а також і лісні входи на всяку домашню потребу з того боку Дніпра, на якому є Київ, не більш як на милю, щоб забезпеченням в землях і лісах міським і монастирським людям, так з боку навколишніх, як і з боку християнських людей, виконано було і додержано на цей же час [перемир'я] і про виведення людей ратних його царської величності з того ж міста Києва і про повернення його з тими ж містами названими, які на сторону його королівської величності договорені і відписані.

7. А саме місто Київ з тими ж монастирями, Печерським і з іншими при Києві залишеними околицями, також і з слугами старими, з якими перед цим Київ на сторону царської величності прийнятий [був], і з живністю, що в той час там буде, на сторону його королівської величності і Речі Посполитої має бути відданий і очищений до першої про вічний мир комісії, що на ці перемирні роки припадає, тобто через два роки, від нинішнього договору рахуючи...³.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 332—334.

¹ Зміст цього пункту перемир'я 1667 р. визначав статус Вольностей Запорізьких — їх підпорядкування Речі Посполитій і Московії.

² Пункт 4 фактично визначає сфери впливу в Україні: Речі Посполитої — Правобережжя («по ту сторону Дніпра від Переяслава»), Московії — Лівобережжя («по другій стороні ріки Дніпра від Києва»).

³ Пункти 5 і 7 перемир'я визначали статус Києва та околиць («не більш як на милю») як території, підпорядкованих Московії принаймні на два роки.

9.4. Привілей, виданий польським королем Яном III полковнику М. Булизі¹ на право володіння Овруцьким війтовством (21 червня 1683 р.)

Ян III, з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, подільський, підляський, інфляндський, смоленський, Сіверський і чернігівський, оповіщаємо цим нашим листом всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить.

Засвідчуючи за панування найясніших попередників наших королів Яна Казіміра і Михаля, як і нашого, певність віри і у воєнних діях неомінну відданість і відвагу шляхетного Максиміліана Булиги і наділяючи його нашою щедрою ласкою, вирішили ми перебуваюче і в нашому королівському віданні войтовство у містечку нашому Овручі, на цей час спустошеному, тому ж шляхетному Булизі віддати у довічне володіння, що й надаємо цим привілеєм нашим, за яким згадане войтовство, звільнивши його законним, але не примусовим шляхом від будь-яких орендаторів, згаданий власник наділеного маєтку з войтовською юрисдикцією, також будинками, полями, ґрунтами, пасіками, луками, лісами і всіма прибутками і пожитками, в оригінальній привілеї, особливо короля Владіслава, описаними і здавна до того ж войтовства належачими, тримати і користуватися буде довічно, обіцяючи іменем нашим і найясніших наступників наших, що посесії того войтовства і інших прибутків нікому не віддамо і не позбавимо влади, лише право і довічну посесію указанного зберігаючи; по смерті ж його не раніш іншому власникові те войтовство уступити маємо, як суму за те войтовство здавна визначену або відповідно до комісарської такси установлену, буде повернуто спадкоємцям першого, причому такі права наші королівські, і Речі Посполитої, і костьолу римсько-католицького цілком мають бути збережені, до чого для кращої віри при підпису нашої руки поставлено коронну печатку.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 365—366.

¹ Максимілян Булига — правобережний козацький полковник, наказний гетьман реєстрових козаків. Документ є свідченням привілею у вигляді довічного володіння Овруцьким війтовством.

9.5. Статті з укладеного в Москві договору про «Вічний мир» і дружбу між Московією і Річчю Посполитою ¹ (26 квітня 1686 р.)

(Витяг)

3. Також договорилися ми і постановили, що... всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра містам Ніжину, Переяславу, Батурину, Полтаві, Переволочні і всім того Малоросійського краю містам і землям і місцям, якими не є прозвиськами чи урочищами названим, з усіма своїми повітаними, селами і поселеннями, і з усяких чинів людьми, що в них живуть, і з приналежностями, як вони до цього часу за перемирним договором на стороні їх царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їх царської величності на вічні часи; а його королівській величності від Дніпра у всьому цьому згаданому Малоросійському краї ні якогось міста, ні місця, ні волості аж до Путивльського рубежу у володінні і в держанні з нинішнього часу і дня вічного миру не має належати вічно і мати не буде, а за Дніпром-рікою Київ має залишатися також на стороні їх царської величності з таким відмежуванням, а саме: вище Києва берег Дніпра, почавши від гирла ріки Ірпеня, яка в Дніпро впадає, донизу Дніпром з містечками Трипільям і Стайками і за Стайками також Дніпром вниз миля, а звідти від Дніпра, почавши прямим через поле шляхом, по п'ять миль в ширину, а від того місця, також ведучи полем прямо до ріки Стугни, мають на стороні, що буде у володінні і державі їх царської величності, залишатися; а коло Києва всі землі, що є між річками Ірпенем і Стугною або Стульмою, аж по Васильків, і по тому містечку Василькову, і від нього вверх, від берега Стугни полем як Васильків стоїть, на півмилі вище і звідти полем прямо до берега Ірпеня лінія ведена має бути; і що тією лінією в ширину між Стугною і Ірпенем ріками [відмежоване буде], те все має в сторону їх царської величності належати вічно і через призначених від обох великих государів, його королівської величності і їх царської величності, комісарів особливими знаками і копцями ці вищезазначені місця обмежовані бути мають; і вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на Січі, і в Кодаку, в інших місцях по Задніпрю знаходяться, в яких вони там островах і поселеннях своїх [перебувають], від

¹ Наводяться статті договору, за якими Московія закріплювала за собою надбання, зафіксовані в Андрусівському перемир'ї, а саме Лівобережну Україну, Київ з околицями та Вольності Запорізькі. Землі Волині, Галичини та північної Київщини залишились в складі Речі Посполитої. Спільні території — Південна Київщина та Брацлавщина — мали залишатися незаселеними («ці міста залишатися мають пустими»).

Січі вверх Дніпром по гирлу ріки Тясмин, яка впадає в Дніпро, мають бути за цим же вічним договором у володінні і в державі їх великих государів, їх царської величності, також зо всіма їх стародавніми вольностями і місцями, де вони, запорожці, всякі задоволення як в лісах, так і звіриних і рибних ловлях і соляних промислах добуток собі приуготовляли здавна; від гирла ріки Тясмин має бути вверх, в поле, прямою лінією ведений, Чигирин не займаючи, до лісу, який називається Чорний¹, в сторону їх царської величності належати має; а королівська величність і його королівської величності наслідники, і майбутні королі польські, і великі князі литовські і всієї Речі Посполитої обох народів Корони Польської і Великого князівства Литовського до тих всіх вищезгаданих міст і місць і до Запорожжя, як вище докладно описано, нині і надалі ніякого приступу на вічні часи не матимуть, і до тих козаків, міських і низових, обох боків Дніпра, до вищеописаних міст жителів, на вічні часи в сторону їх царської величності відступлених, його королівській величності і Речі Посполитій нікого ні для чого не посилати і ні до кого і за рубіж у сторону його королівської величності викликати і приймати з сторони їх царської величності не веліти і ніякими якими б то не було містами, на вічні часи цим договором відступленими, у грамотах і в усяких листах його королівській величності і підданим його на сторону великих государів, їх царської величності, а також і в навколишні християнські і бусурманські держави не писатись і на печаті зображень цих вищезгаданих міст не мати, і в титулах його королівської величності в канцеляріях мають бути відставлені навіки.

7. А що в нас, його королівської величності великих і повноважних послів, і їх царської величності ближніх бояр і думних людей, між нами виникло утруднення про ті розорені міста і місця, які від містечка Стаек, вниз Дніпра по ріку Тясмин [лежать], а саме: Ржищів, Трехтемирів, Канів, Люшни, Сокольня, Черкаси, Моровиця, Бужин, Вороньків, Крилов і Чигирин, про які з нами, його королівської величності великими і повноважними послами, їх царської величності ближні бояри і думні люди говорилися і домагалися, щоб вони були в держанні і у володінні великих государів, їх царської величності, навіки, вниз Дніпра, йдучи рубежем від містечка Стаек по ріку Тясмин, то ми, його королівської величності великі і повноважні послы, не маючи на це від його королівської величності і від Речі Посполитої на договорювання повноважень, відступити не хотіли; тоді ми, його королівської величності великі і повноважні послы, і їх царської величності ближні бояри і думні люди, погоджено цю статтю так обмірку-

¹ Так називалася лісова смуга між Київщиною і Херсонщиною в південно-східній частині їх кордонів.

вали і постановили, що ці міста залишатися мають пустими, так, як вони тепер є...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 338—340.

9.6. Уривок з інструкції послам від шляхти Київського воєводства на сейм з вимогою повернути силою землі, звільнені козаками на чолі з С. Палієм (листопад 1701 р.)

Хоч Конституція миротворчого сейму 1699 р. всі козацькі війська на ділі заборонила, все-таки бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати і виконувати наказів їх милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів, що належить до Київського єпископства, і багаті землі. На захоплених землях він зробив собі кордон на річці Тетерів, козаки ж його зазнають великих утисків, дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям; грабує, робить такі наскоки, що загрожує нашій любимій батьківщині¹. Наше воєводство стало поживою для грабіжників. Через те із запальністю покладаємося на їх милість наших панів-послів, щоб вони на самому початку роботи сейму вблагали його королівську милість, нашого милостивого пана, і цілу Річ Посполиту поставити питання про Палія і його похідний полк і щоб якнайефективніше були вжиті заходи, такі, як суворі закони минулого сейму, щоб прийняли рішення про вигнання Палія з нашого воєводства і з Фастова, а також, щоб він сам був притягнутий до відповідальності за заподіяні злочини. Ось чого і тепер в союзі із сеймом їх милість пани-посли повинні добитися.

Ясновельможним їх милості панам воєводство складає високу повагу і просить їх милість панів-послів повідомити про тяжкі кривди, утиски наших прав і вольностей, що їх наносить Палій — бунтівник, а також щоб приклали зусилля для того, щоб цей бунтівник міг бути вигнаний із нашого воєводства.

Для здійснення цієї мети стане в пригоді і допомога його милості пана Краківського.

Наш вельми милостивий пан, кавалерія і інфантерія² допоможуть гетьманському праву і наказам вигнати неслухняного бунтівника.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 430.

¹ Шляхетській Польщі.

² Піхота.

9.7. Універсал волинського каштеляна Ф. Ледуховського, в якому повідомляється про повстання під керівництвом Самуся (серпень 1702 р.)

Францішек на Ледохові Ледуховський, каштелян і полковник генеральний ополчення Волинського воєводства, після передачі моїх щирих побажань доношу до відома всіх взагалі і кожному зокрема їх милості панів жителів Волинського воєводства, милостивих панів і братів всіх трьох повітів, що тут кинуту жеребок республіки — новий спалах козацьких бунтів на Україні. Офіціальні повідомлення і більша частина поширюваних чуток, зокрема відомості його милості пана Вавринця Пеплявського, орендаря земель і луцького міського писаря, донесені за моральним обов'язком його милості [свідчать], що Самусь, громадянин міста його королівської милості і Речі Посполитої — Богуслава приклав нові зусилля з метою загибелі цілої Речі Посполитої, а насамперед, щоб спустошити наші землі, щонайближчі від України. Ворожі дії козацьких бунтів вже самим наслідком спокушають дальші розрухи, притягають до себе бунтівних людей вбивством і наживою.

Ближчі відомості про цього козацького бунтівника ліпше відомі самому вельможному панові. Тому з влади мого уряду сповіщаю всіх вельможних панів про такі свавільні козацькі бунти, яким необхідно запобігти силою руки.

Війська його королівської милості і Речі Посполитої переможуть, подібно як над шведськими ворожими військами...

Тільки за дозволом його королівської милості і Речі Посполитої необхідно якнайшвидше організувати ополчення із всіх трьох повітів нашого воєводства і спільними силами гасити ці пожежі бунтів. Закликаю зараз всіх, ваша милість, панів на основі права вступити в ополчення. Оголошую, щоб ви зібралися самі особисто на чолі священної експедиції, ваша милість панове, під карою дня чотирнадцятого вересня цього року, цебто 1702, під М'ятин, що над рікою Іквою.

Запрошую на це місце, де обговоримо питання про долю батьківщини і прикордонних наших воєводств.

Закликаю до спільної ради, яка повинна ліквідувати ворожу небезпеку.

Цей мій універсал такого змісту про організацію ополчення доручаю опублікувати по містах і парафіях¹.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 431.

¹ Церковна територіальна одиниця.

9.8. Уривок з постанови сеймика Подільського воєводства про ополчення шляхти для боротьби з повсталими селянами на чолі з Шпаком (липень 1704 р.)

Незважаючи на нашу постанову, щоб не вживати ніяких заходів щодо небезпеки, яка виникла в нашому воєводстві, ми осіддали коней з метою дати відсіч бунтівничому ватажкові якомусь Шпакові і іншим, які не тільки закликають до застосування сили, а й вже організували велике число людей, щоб нараховувати свого війська до 600 чоловік.

Вони не бажають підкорятися ніяким наказам його королівської милості, пана нашого милостивого, і Речі Посполитої.

Отже, ми зобов'язуємо вельможних їх милості панів-послів нашої прекрасної країни, щоб вони, згідно сучасних законів сейму, створених в минулому, при щирій і великій охоті не тільки доповіли його королівській милості, панові нашому милостивому, про значні шкоди, заподіяні нашим братам-громадянам, але також нехай благають іменем цілого воєводства про те, щоб наші керівники наперед передбачали і йшли назустріч трудному становищу як сьогоднішньому так і майбутньому.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 433.

9.9. Інвентар с. Милостова на Волині з перерахуванням повинностей¹, які мали відбувати селяни поміщиків (листопад 1704 р.)

У міському уряді, в замку його королівської величності луцьким... в цій міській луцькій книзі, уроджений батьків зазначеного стану його милість, пан Вовринець Вігура офіційно подав для запису до цих міських луцьких книг цей опис зазначеної частини села Милостова. Опис підданих і різних повинностей: Калюх, Левчик, Дорош із сином, Климиха, Мишко Мителенець, Іван Нагірний. Повинність цих підданих: працювати три дні на тиждень; в пилипівку і у великий піст робити кожної п'ятниці прядильні толоки, терти панське прядиво поза пан-

¹ Крім обумовлених трьох днів відробітків, інвентар визначає цілу низку інших повинностей, що їх відбували селяни.

щиною. Для цього відпускається її милістю три засіяних волоки, які після очищення повинні бути зорані і засіяні.

Більше того... в кожну руку відпускається одна волока з городами, що до неї належать, із сіножатями на тридцять косарів, наказується сторожувати від святого Мартина до святого руського Юрія на ніч по черзі.

Вирубування в лісах дерев дозволяється як для власної потреби, так і для опалення; безперешкодно дозволено молоти в млині за подвійною чергою; все інше гарантується, зокрема повинності; оскільки для млинів потрібно завжди поправляти греблі, то я зберігаю за собою право за потребою вимагати працювати на греблях і шарварках.

Опріч цього, якби йшла справа про цілісність фортуни, то для оборони її я оголошую собі право на допомогу від тих же підданих.

Після підпису примітка такими словами:

Це також собі застерігаю: що нікому не дозволено збувати ні волів, ні корів, якщо б це могло наносити шкоду панщині...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 421—422.

9.10. Наказ польського коронного гетьмана А. Синявського полковникові Острозького ординарного полку взяти участь в каральних діях проти повсталих селянських загонів у Волинському воєводстві (липень 1721 р.)

Адам Микола Синявський, каштелян краківський, великий коронний гетьман. Не дивлячись на те, що я дав перед цим наказ його милості панові полковникові Острозького ординарного полку, щоб він із своїм цілим загonom ішов під командуванням його милості пана Бржуховського, старости Міжвицького, командуючого коронними військами на волоському кордоні, хоча до мене доходять з Волині попередження, що в цих краях знаходиться, збираючись, свавільний натовп, — я даю цей мій наказ згаданому його милості полковникові, щоб він вже не входив під командування його милості пана Бржуховського, старости Міжвицького, а щоб він громив і знищував на Волині такий свавільний натовп; керівників схоплював і відсилав до мене, інших же відправляв до Дубна, що під суворістю військової таємниці рекомендую держати.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 437.

**9.11. Лист козацького полковника Верлана¹
до писаря Волковича, де повідомляється
про похід козаків
на Кам'янець, Броди та Збараж
(липень 1734 р.)**

Мій вельми милостивий пане... добродію! Довідавшись, ваша милість, про щасливе здоров'я добродія і добробут пана і добродія нашого, я дуже втішився. Доношу до вашого відома моему добродіюві про ясно-вельможного князя його милості сандомирського воеводу, пана і добродія нашого, який вирушає з його милістю королем Фрідріхом під Кам'янець, а ми з-під Збаража повинні вирушити під Станіслав, і разом — під Кам'янець...

Доношу, ваша милість, моему панові добродіюві, що ми мали під Кам'янцем сутички з поляками, які відібрали наш обоз, убито кільканадцять візників, а в нашому товаристві ми всі здорові; убито, рахуючи з візниками, двадцять чотирьох чоловік з товариства війська польського, рейтарів і панських прислужників — сорок три. Це наше щастя, що була сутичка в болотах кременецьких. Броди взято без ніякого опору. Збараж ми взяли облогою і здобули без жертв.

Верлан, полковник військ охотницької кінноти.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 440—441.

**9.12. Повідомлення газети «Kurjer Polski»
про дії гайдамацьких загонів
на Білоцерківщині
(листопад 1737 р.)**

У п'ятницю, дня сьомого (листопада) за недостовірною інформацією, поданою його милістю паном Рудницьким, економом Чигиринського старства, його милості пану Шумлянському, регіментарю української партії¹, було тільки 50 кінних гайдамаків. Проти них вислано його милість пана Скоржевського з 224 кіннотниками. Цей (Скоржевський), прибувши до Ведмедівки і, вчинивши допит, довідався, що гайдамаків було не більше як 50. Тому він вирушив вночі у степ. Тут о другій годині

¹ Один з керівників антипольського повстання 1734 р., колишній начальник надвірних козаків князя Любомирського.

дня він напав на їхнє пасовисько, на якому було голів 40 забитої худоби. Вояки загону його переконували, що тут стільки худоби забито не для 50 чоловік. Городові козаки хотіли було повернути забрану в них худобу, твердячи, що їх (гайдамаків) немає більш як 50. Коли вирушили з цього місця... натрапили на невелике число гайдамаків. Це помітили козаки і піддали тил. Передня частина нашого загону наскочила зненацька, залишивши корпус в добрій охороні. Але на двоколісках підійшло підкріплення — 200 гайдамаків, які зламали піщу сторожу польського загону.

Помітивши це, його милість пан Скоржевський наказав загону спішитися і сам, злізши з коня, зустрівся з цими 200 гайдамаками. Через короткий час знову прибуло підкріплення — 200 гайдамаків. Його милість пан командуючий, бачачи, що не витримає натиску такої великої сили, відстрелюючись, відступив болотами, степом миль зо дві. 400 гайдамаків, що були на конях, не стріляли, бо їм не вистачило пороху, хоч вимагали здатися і віддати їм коней. Але його милість пан Скоржевський відповів негативно, додавши, що воліє сам загинути на місці, ніж попасти в руки жорстокого народу.

Так відступаючи, прибули до села, що знаходиться на кордоні і зветься Кам'янкою. Тут зупинилися біля греблі, як наказав його милість пан командуючий, який розважував людей, щоб не тривожились, так як вийшли з-під небезпеки. В цей час, як тільки переправились через гребельку Кам'янки, зараз же напав на нас загін гайдамаків на 200 конях. Вони цілком знищили наш загін, лише втекло 16 кіннотників і то поранених.

Одначе проти цих гайдамаків вирушив польський загін на 800 конях, що за результат буде, майбутній час покаже.

Відзначено, що ця битва між польськими загонами і гайдамаками тривала від полудня аж до півночі і закінчилась нещасним наслідком для наших.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 441—442.

¹ Головнокомандувач польсько-шляхетських військ на Правобережній Україні.

**9.13. Універсал коронного гетьмана Й. Потоцького,
в якому він загрожує карами усім,
хто буде допомагати опришкам,
керованим О. Довбушем
(серпень 1742 р.)¹**

Я, Йосиф Потоцький з Потока в Станіславі, у Бродах, збараському князівстві і в Немирові воевода і генерал київських земель, гетьман великої корони, лежайський, снятинський і т. д. староста.

Мій обов'язок — донести до відома вельможних їх милості панів, дідичів, посесорів, власників маєтків на Покутті і Підгір'ї, а також їх комісарів, економів, губернаторів, адміністраторів і підстарост, зокрема всіх громад в країні (а їм про це необхідно знати) про селянина Довбуша, який відомий в цілім Покутському і Підгірському краю своєю злістю і зухвалістю, що він вже три роки нападає з ватагою зібраних опришків на містечка і села — грабує, вбиває і нищить.

Я намагаюсь підтримувати безпеку в Покутському краю моїми людьми як пішими, так і надвірною кіннотою, даю грошову винагороду за слухняність і оголошую, що необхідно зберігати настанову для найсвятішої землі Галицької. Через те, що згаданий Довбуш із своїми опришками має по різних селах своїх захисників, які надають йому притулок, доручаю всім моїм і чужим громадам, щоб вони всякою силою і спритністю спіймали Довбуша і виловили всіх опришків, що з ним шаліють по країні; спійманих за заподіяний злочин відсилати до Станіслава.

Якщо яка-небудь громада сховає, або чим-небудь нагодує, зробить перев'язку, або попередить Довбуша і інших гультяїв, щоб вони сховалися, — такі без ніякого жалю будуть упень винищені.

Щоб запобігти можливих наслідків і зберегти цілість, загальну безпеку і справедливість в країні, що їх тепер підтримують каральні загони, я сам особисто швидко вирушаю до Покутського краю і в Станіслав.

А цей мій гетьманський універсал, підписаний моєю власною рукою, з прикладеною звичайною печаткою повинен бути опублікований по всіх містах і селах, як Покутських, так і Підгірських.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 442—443.

¹ Цей документ був зумовлений всенародним характером виступу, що його очолив О. Довбуш, масовою підтримкою його українцями Покуття, що й змусило вживати для придушення селянських виступів заходи загальнодержавного масштабу.

**9.14. Уривок із звернення
шляхти Київського воєводства
до коронного гетьмана Й. Потоцького
з проханням надати допомогу
в боротьбі проти гайдамацьких загонів
(червень 1750 р.)**

...По-друге: хоча наше воєводство зобов'язане багатьма проявами ласки і протекції ясновельможному його милості панові Краківському (великий коронний гетьман Й. Потоцький. — *Упор.*)..., треба, щоб ясновельможний його милість пан Краківський з давньою передбачливістю не нехтував голосу нашого воєводства, коли будуть обговорювати при цьому жалібне становище нашого воєводства. Ми позбавлені допомоги, не маємо права голосу, обмежені, в той час коли посилюється щораз то більший гайдамацький натовп, який виливається з-під кордону, а також із-за російського кордону у наше воєводство, спустошуючи країну, не минаючи навіть божих святинь, щоб був ніби сам консул і Гектор.

По-третє, вельможний його милість пан Ожга, бишівський староста, теперішній керівник мізерних сил української партії, доніс нашому воєводству, якою настирливою є потреба зміцнення сил згаданої партії. Через це вельможні їх милість пани-посли повинні настояти просьбами перед ясновельможним його милостю паном Краківським, щоб він взяв частину військ із інших, спокійніших партій і цим самим дозволив збільшити і підкріпити нашу українську партію.

По-четверте, не малою є допомога поважному рицарству — від людей «легко озброєних», бо ті, безперервно маючи сутички з людьми, вірніше з гультяями, так малочисленні, що коли їх нараховується ледве чотири, то оголошують себе тут же куріями. Через те необхідно, щоб у тутешній українській партії відносно колишньої постанови Речі Посполитої вельможні їх милість пани-орендатори українських староств зобов'язалися виставити тисяча двісті козаків і щоб приєднувалися до війська цієї ж партії. Вельможним їх милості панам нагадую про мужність і відвагу ясновельможного його милості пана Краківського.

По-п'яте: фортеця Білоцерківська через його милість пана Бекірського, мечника брацлавського, який командує нашим воєводством, просить про надання допомоги людьми.

Оскільки в даний час не можемо листуватись, не нагадую їх милості панам-послам цієї так очевидної потреби ясновельможному його милості пану Краківському.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. —Т. 1. — С. 444—445.

9.15. Розпорядження адміністрації Браніцького графства (Галичина) про повинності кметів (1762 і 1773 рр.)

(1762 р.) ... Кметі¹ в своїх хатах повинні тримати комірників², які і їм послуги і двору повинності звичайно відбувають. Щодо тих кметів, які не приймають до себе комірників, а прийнятих дуже обтяжують, встановлюється, щоб кожний кметь віднині дбав про комірників і тримав їх у себе, а кожний кметь, що не тримає комірника, повинен разом із земельним чиншем платити за комірника, якого не тримав, 4 злотих і пряжі штуку...

(1773 р.) ...Кожний кметь і всякий, хто має халупу, зобов'язаний у своїй халупі тримати комірника або комірницю, і це для того, щоб підданий без осілости мав свій притулок, а від цього буде збільшення панщини, а для господаря якась вигода з вислуги. Якщо який-небудь господар, маючи халупу, не тримає комірника, тоді він, крім своїх, і комірницькі повинності відбувати повинен...

Герасименко М. П. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель: Зб. II. — К., 1957. — С. 93.

9.16. Інвентар с. Коленого, Київського воєводства, із зазначенням селянських повинностей (березень 1768 р.)

(Витяг)

№ п/п	Тягла			Панщини		Подорожчини ⁴ (Злотих)	Мотків пряжі	Курей	Очкового ³	
	коней	волів		Дні літні	Дні зимові				Злотих	грошей
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	2	6	Іван Хальчук	2	1	10	1	1	3	13

¹ Кметі — селяни-кріпаки Галичини, які мали власне житло.

² Комірники — бездомні селяни-кріпаки, надання притулку яким (комори як місця тимчасового проживання) ставало повинністю кметів.

³ Податок, що сплачувався від кожного вулика бджіл.

⁴ Податок на утримання коней для пошти.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2	2	6	Прокіп Хальчук	2	1	10	1	1	—	—
3	2	6	Михайло Ткач	2	1	10	1	1	—	—
4	1	2	Захарко Веселиків	2	1	10	1	1	3	17
5	2	6	Іван Чорний	2	1	10	1	1	2	18
6	2	6	Пилип Онищук	2	1	10	1	1	3	27
7	3	2	Федько Палій	2	1	10	1	1	2	5
8	2	4	Степан Веселиків зять	2	1	10	1	1	—	26
9	3	2	Юсько Білоус	2	1	10	1	1	—	—
10	2	6	Іван Титор — Білоусів зять	2	1	10	1	1	—	13
11	2	6	Андрій Білоусюк	2	1	10	1	1	—	16
12	2	6	Мартин Старий	2	1	10	1	1	—	—
13	1	2	Андрушко Осадчий	2	1	10	1	1	—	—
14	2	6	Семен Коломієць	2	1	10	1	1	—	—
15	—	2	Михайло Кучер	2	1	10	1	1	—	—
16	1	2	Опанас Кучер	2	1	10	1	1	—	—
17	1	—	Мотря Винничучка	2	1	5	1	1	—	—
18	—	2	Григор	2	1	10	1	1	—	—
19	—	—	Піддани піші Луцько Осадчого зять	2	1	10	1	1	—	—
20	—	—	Гаврило Швець	2	1	3	1	1	—	—
21	—	—	Клим Пастух	2	1	3	1	1	—	—
22	—	—	Грицько Ткач	2	1	3	1	1	—	—

...Панщини від двадцяти двох підданих, на рік днів 1760, кожний день рухається по 6 грошів, разом 352 зл. — гр.

Подорожчини від тих же підданих	разом 215 зл. 18 гр.
Мотків 22, рахуючи 1 моток по 10 гр.	разом 7 зл. 10 гр.
За курей 22, рахуючи 1 курку по 6 гр.	разом 4 зл. 12 гр.
Десятини з бджіл з 2 пнів по 8 зл.	разом 16 зл. — гр.
Очкового	разом 18 зл. 5 гр.
Оренди за корчму з того ж села Каленого	разом 450 зл. — гр.
Загальна сума прибутків	1063 зл. 15 гр.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 506—507.

9.17. Інвентар с. Вовковия на Волині із зазначенням повинностей, які мусили відбувати селяни поміщикаві Й. Рогозинському (січень 1792 р.)

На міському уряді в замку його королівської величності луцькім... вельможному Йозефу Рогозинському... відведено вовковийське майно... Ось що записано в рубриках: у першому рядку описані діти; в другому — прибуток, у третьому — панщина літом і зимою; у четвертому — літні дні, які треба відробляти замість данини; у п'ятому — мітки (пряжі); у шостому — данини; на відкреслених полях — список підданих. Ось ці піддані: Прокіп Холод: синів — два, коней — чотири, волів — чотири, панщини зимою і літом — чотири дні, шарварків¹ — дванадцять днів, толочних² — два дні, зажинків — два дні, обжинків — два дні, закосок — один день, обкосок³ — один день, за берест — один день, за конвалії — один день, за опеньки — один день, за рижики⁴ — один день, сім мітків (пряжі), один півень, одна курка, сто штук грибів.

Іван Беднар: Дочка — одна, кінь — один, волів — два, зажинків — один день, обжинків — один день, закосок — один день, обкосок — один день, мітків (пряжі) — три...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 508.

¹ Шарварки — повинності селян з ремонту і побудови панських будинків, утримання в порядку доріг, мостів тощо.

² Толочні дні — дні обов'язкової участі селян у громадських роботах (толоках).

³ Зажинки, обжинки, закосок, обкосок — форма відробітків, пов'язаних зі жнивими та заготівлею сіна.

⁴ За берест, за конвалії, за опеньки, за рижики — форма відробітків за користування лісом.

Державність та право на українських землях у складі Російської імперії (XIX— початок XX ст.)

10.1. Зібрання малоросійських прав 1807 р.

(Витяг)

КНИГА I

Собрание Малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавлениям

I. Глава 1. О рождении

§ 1. Права нерожденных суть равныя как и рожденнах детей в разсуждении наследия и участия в имении родительском; для сего требуется, чтобы отец в своем тестаменте именуя детей своих, упомянул и о имеющем родиться.

III. Глава 3-я о возрастах

§ 1. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет считаются несовершеннолетними, и в случае смерти родителей, состоят в опеке, с их имением, а достигшие тех лет возраста, выходят из опеки и вступают во владение имением.

§ 2-й. Девица в 13-ть лет возраста может ити замуж.

IV. Глава о физической и нравственной способности

§ 1-й. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет своего возраста, не может ничего отдать кому-либо по тестаменту.

§ 3-й. Безумные не могут делать тестаменты или завещания, а могут делать когда прийдуть в полный разум.

§ 5. Безумный не может быть свидетелем.

V. Глава о браке

§ 1. Супружеский чин между всеми чинами на свете первое место имеет и столько смертному безсмертие приносит, как Адам и ныне в племени своем живет и чрез потомство, которое от супружества происходит род человеческий вечно прибывает. Сей чин особливейше есть почтенный во-первых потому, что он всех чинов начальнейший, ибо начался вдруг с натурою, и между первобытными людьми постанов-

лен; во-вторых, что он есть святой по закону Божию, и по многим особым добродетелям, который в себе имеет, а особливо содержит в себе три добродетели духовныя, веру, надежду, любовь...

§ 8. Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последними дети родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследствовать будут.

§ 149. Кто при жене своей живой женится на другой, тот равно и жена, которая бы ведая о другой жене его живой, в супружество с ним вступила, подлежат смертной казни.

VI. Глава о детях

§ 1. О том, что кто есть которой матери сыном, вольно доказывать свидетельми то есть женами, которые при том были, ибо мать всегда известна есть; в чем обще бывает вера дана словам отца и матери, когда кого они сыном назовут, и любовь отческую ему показывают, ибо таким сильным обстоятельствам надлежит сперва верить, пока что противное тому не явиться.

§ 5. Родителей кормить должны сыны и дочери, как не отделенные, так и отделенные.

§ 69. Усыновление есть выбор правный или судебный для утешения тех, которые детей не имеют, усыновлять же может старейший младшаго, младший же старейшаго не может. Усыновлять может имеющий и не имеющий детей, но чтобы усыновляющий был вольный.

VIII. Глава об опеке

§ 1. Дети несовершеннолетние то есть: мужеский пол до 18-ти а женский до 13-ти лет своего возраста, должны быть по смерти своих родителей в опеке, дабы родительское имение движимое и недвижимое не было растеряно или не приведено в упадок.

§ 15. Опекуны должны быть не иностранцы, но туземные уроженцы. Люди добрые, благочистивые, не расточительные, в том же повете где опеку содержать будут, хорошо поместные, а хотя бы он был и родственник, то так же хорошо поместный быть должен, кроме тех, которых отец завещанием назначил.

КНИГА II

Выписка из прав, в Малороссии употребляемых, учиненных по руководству на II-е отделение о деяниях

XI. О договорах

§ 1. Предмет договоров заключается в свободной каждого воле распоряжаться вечно по своему изволению собственным имением.

**XII. Выписка из прав в Малороссии употребляемых,
учиненная по руководству на статью: о непозволенных деяниях,
и о проистекающих из того правах и обязанностях**

§ 21. Когда кто рубит чужое дерево, чужую траву косит, или в чужих водах рыбу ловит, тот должен заплатить штраф три шеляга и убыток наградить по правам.

§ 95. Не должно там собак держать, где люди обыкновенно ходят, если кто же учинил, и собака покусает человека вольного, тот штрафу подлежит по рассмотрению судьи, а в иных вещах убыток вдвое наградить должен.

§ 109. Кто бы шляхтича убил в смерть, или каким образом умертвил, и в том правильно был бы обличен, с такового сверх казни, взыскать поголовных за убитого денег сто коп грошей.

§ 110. Взыскание поголовных денег за убитых положено по званиям:

	<i>копы грошей</i>
За панцирного слугу, под именем которого в Малороссии разумеется выборный казак	60
За путного слугу (козак подпомощик)	50
За бортника, пчельника	40
За тяглаго человека	25
За дворового слугу	20
А за убийство жены, котораго-либо из означенных людей чинится взыскание вдвое	
За ключника, войта и старосту	40
За мастераго	30
За войта, бургомистра, лавника и писаря, кои не из шляхетства, и состоят в городах магдебургским правом судящихся по	50
За мещанина таких городов	30
За показанных чиновников состоящих в меньших городах, где магдебургское право не в употреблении, по	30
А за мещанина	24

§ 116. Если бы кто обе руки, ноги и оба уха, отсек, или оба глаза выколол, или выбил, тот по суду будучи обличенный таким же образом и на тех же членах казнен быть, и число денег по вышеписанному в награждение заплатить должен, буди же палец, или несколько оных от руки или ноги отрубил, то и за оные равномерное наказание понести должен; а денежное награждение за всякий палец отрубленный по двадцати коп грошей.

§ 164. Если кто лавнику, сидящему в суде, слово какое непригожее скажет, а лавник то свидетельством других товарищей своих двух или трех человек веры достойных, которые при том были и укоризну слышали, докажет, тогда обругавший лавника по важности обиды и безчестия наградить, а судьи штраф заплатить должен будет.

КНИГА III

Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на III-е отделение в вещах или имениях

XVII. Глава о звериной ловле

§ 110. Дикие звери, птицы, рыбы и прочие что на земле и в воде водятся, бывают тотчас по праву всенародному собственными того, кто их поймает; ибо что прежде не было ничье по самой природе, то собственным будет того, кто наперед его изловит.

XXII. Глава о наследстве

§ 193. По смерти отца и матери дети их, сыны и дочери, не могут быть удалены от имений отческих и материнских, но они, или наследники их имеют получить все те имения в свое владение и полезное для себя распоряжение на вечные времена.

КНИГА IV

Собрание Малороссийских прав отделения III-го о вещах

XXVI. Глава о купчих крепостях или о купле и продаже

§ 329. Всякому вольно имения свои отческая, материнская, выслуженная, купленные и каким-либо образом нажитыя, и названья, продать.

XXX. Глава о договоре при отдаче собственности под сохранение

§ 443. Поручаемые под сохранение вещи должно принимать и хранить явленно, дабы избежать порицания воровством.

XXXIII. Глава о договоре между господином и слугою касательно найма и платы

§ 531. Нанимающий слугу или служанку для работы, ежели в городе, то должен в цеху, а ежели в местечке или другом селении, то в том уряде, в ведомстве котораго он нанимающий пребывает, объявить о нанимаемом, и дать записать в урядовый реестр.

КНИГА V
Собрание прав, действующих в Малороссии,
отделения III-го о вещах с 21-ой по 30-ую главу

XXXVII. О общей собственности вообще

§ 618. Участники в общей собственности охраняют ее все совместно и все получают равную часть прибылей, разделяя между собой и убытки. Следственно каждый имеет равные на общую собственность право.

XLIII. Глава о ссуде и праве пользоваться чужим именем

§ 759. Право на чужую вещь посредством ссуды приобретается по взаимному согласию или договору как требующаго ссуды, так и ссужающаго.

§ 769. Полученную в ссуду вещь не можно употреблять инако, кроме так, как она вверена. В противном же случае должно заплатить за ея.

Собрание малороссийских прав 1807 г. / АН Украины, Ин-т государства и права и др.; Сост.: К.А. Вислобоков и др. — К., 1992.

10.2. Положения про євреїв
(13 квітня 1835 р.)

(Витяг)

Глава 1. Положения общие

§ 1. Евреи, состоящие в подданстве России, подлежат общим законам во всех тех случаях, о коих в сем положении не постановлено особых правил.

§ 3. Евреям дозволяется постоянное жительство:

I. В губерниях: 1) Гродненской. 2) Виленской. 3) Волынской. 4) Подольской. 5) Минской. 6) Екатеринославской.

II. В областях: 7) Бессарабской. 8) Белостокской.

§ 4. Сверх губерний и областей, в предыдущем § означенных, дозволяется Евреям постоянное жительство с ограничениями, ниже сего изложенными: 1) В губернии Киевской, кроме губернского города Киева. 2) В губернии Херсонской, кроме города Николаева. 3) В губернии Таврической, кроме города Севастополя. 4) и 5) В губерниях: Могилевской и Витебской, кроме селений. 6) и 7) В губерниях Черниговской и Полтавской, кроме казенных и казачих селений, из коих совершилась уже высылка Евреев...

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 226—227.*

10.3. Звід законів цивільних

(Витяг)

КНИГА ПЕРВАЯ о правах и обязанностях семейственных

Ст. 1. Лица православного исповедания всех без различия состояний могут вступать между собою в брак, не испрашивая на сие ни особаго от правительства дозволения, на увольнении от сословий и обществ, к коим они принадлежат(а). На сем же основании допускается брак иностранца Православного исповедания с Российскою подданою того же исповедания (б). Общее правило, в сей статье изложенное, подлежит ограничениям и изъятиям, в нижеследующих статьях постановленным.

2. Монашествующим и посвященным в Иерейский или Диаконский сан, доколе они в сем сане пребывают, брак вовсе запрещается на основании церковных постановлений.

3. Запрещается вступать в брак лицам мужескаго пола ранее восемнадцати, а женскаго шестнадцати лет от рождения.

4. Запрещается вступать в брак лицу, имеющему более восьмидесяти лет от роду.

5. Запрещается вступать в брак с безумными и сумасшедшими.

6. Запрещается вступать в брак без дозволения родителей, опекунов или попечителей.

12. Запрещается помещичьим крестьянам и дворовым людям вступать в брак без дозволения их владельца. Крепостные люди принадлежащие к семействам, отыскивающим свободы, но еще неполучившие оной, подлежат сему же правилу (а).

22. Желаящий вступить в брак должен уведомить Священника своего прихода письменно или словесно об имени своем, прозвании и чине или состоянии, равно как и об имени, прозвании и состоянии невесты.

31. Главным доказательством брачного союза суть приходския (метрическия) книги.

34. Брак прекращается сам собою смертию одного из супругов; он может быть расторгает:

1) По просьбам, в случаях ссылки одного из супругов в каторжную работу или на поселение, по суду, за преступление.

2) По просьбам, в случаях безвестнаго отсутствия.

3) По иску о разводе.

103. Муж сообщает жене своей, если она по роду принадлежит к состоянию низшему, все права и преимущества, сопряженные с его состоянием, чином или званием.

104. Жена именуется по званию мужа, и не теряет права сего и тогда, когда он за преступление лишен будет прав своего состояния.

106. Супруги обязаны жить вместе (а). Посему: 1) Строго воспрещаются всякие акты, клонящиеся к самовольному разлучению супругов (б). 2) При переселении, при поступлении на службу, или при иной перемене постоянного жительства мужа, жена должна следовать за ним, кроме случая ссылки в каторжную работу или на поселение, относительно которой постановлены ниже особые правила (в). При передаче крепостного права от одного владельца другому, жена от мужа, и муж от жены не разлучаются (г).

108. Муж обязан любить свою жену как собственное тело свое, жить с нею в согласии, уважать, защищать, извинять ее недостатки и облегчать ее немощи. Он обязан доставлять жене пропитание и содержание по состоянию и возможности своей.

109. Жена обязана повиноваться мужу своему, как главе семейства; пребывать к нему в любви, почтении и в неограниченном послушании, оказывать ему всякое угождение и привязанность, как хозяйка дома.

110. Жена обязана преимущественным повиновением воле своего супруга, хотя притом и не освобождается от обязанностей в отношении к ее родителям.

111. Браком не составляется общего владения в имуществе супругов каждый из них может иметь и вновь приобретать отдельную свою собственность.

120. В губерниях Черниговской и Полтавской, признание брака недействительным, а равно и разлучение супругов по определению духовного суда, имеют следующие последствия в отношении к их имуществу: а) если муж признан виновным, то обязан возвратить жене ее приданое, и жена сверх того удерживает в пожизненном владении имущество мужа, служившее приданому обеспечением; б) когдаж судом обвинена жена, то лишается приданого и не может отыскивать оного из имущества своего мужа; в) если никто из супругов не признан виновным, а брак их, по какой-либо причине, объявлен недействительным, то имущества их обращаются в то положение, в коем были до брака; г) если при расторжении брака, заключенного в запрещенных степенях родства или свойства, оба супруга будут изобличены в знании о существовавшем сему браку препятствии, и потому признаны виновными, то лишаются права распоряжаться своим имуществом, которое переходит или к детям их от прежнего законного брака, или в случае неимения таких детей, к ближайшим их родственникам, с тем однакож, что бы лишенным имущества, от получивших оное, доставляемо было содержание, сообразное с их состоянием и доходами имения.

КНИГА ВТОРАЯ
о порядке приобретения и укрепления прав
на имущества вообще

352. Имущества суть недвижимыя или движимыя.

353. Недвижимыми имуществами признаются по закону земли и всякия угодья, деревни, дома, заводы, фабрики, лавки, всякия строения и пустыя дворовыя места.

388. Кто, быв первым приобретателем имущества, по законному укреплению его в частную принадлежность, получил власть, в порядке гражданскими законами установленном, исключительно и независимо от лица посторонняго владеть, пользоваться и распоряжаться оным вечно и потомственно, доколе не передаст сей власти другому, или кому власть сия от перваго ея приобретателя дошла непосредственно или чрез последующия законныя передачи и укрепления: тот имеет на сие имущество право собственности (а).

562. Верховное обладание государственными имуществами принадлежит единственно самодержавной власти Императорскаго Величества.

563. Обладание удельными имуществами принадлежит единственно членам Императорскаго Дома.

564. Все прочия права на имущества, по различию самых имуществ и в пределах, законом определенных, могут приобретать:

- 1) Члены Императорскаго Дома.
- 2) Дворцовыя управления.
- 3) Казна.
- 4) Дворянския, городския и сельския общества.
- 5) Ипархияльныя начальства, монастыри и церкви.
- 6) Кредитныя установления.
- 7) Богоугодныя заведения.
- 8) Ученыя и учебныя заведения.
- 9) Частныя лица.
- 10) Сословия лиц, как то: товарищества, компании, конкурсы.

КНИГА ЧЕТВЕРТАЯ
о обязательствах по договорам

1280. Договор составляется по взаимному согласию договаривающих лиц (а). Предметом его могут быть или имущества, или действия лиц, цель его должна быть непротивна законам, благочинию и общественному порядку (б).

1282. Договаривающимся сторонам оставляется на волю включать в договор по обоюдному согласию и по их усмотрению всякия условия,

законам непотвiрнiм, як то: умови о строку, о платiжi, о неустойкi, о забезпеченнiях и тому подобнiх.

1305. Договори и обов'язательства по обоюдному согласiю можуть бути укрiплюванi и забезпечуванi: 1) поручительством; 2) умовою неустойки; 3) залогом iмуществ недвижимих; 4) закладом iмуществ движимих.

КНИГА ШЕСТАЯ О СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

2172. Судопроизводство есть или вотчинное, или исковое.

2173. К вотчинному судопроизводству принадлежат:

- 1) Споры о праве собственности на земли.
- 2) Споры о деревнях.
- 3) Споры о дворовых людях и крестьянах мужескаго и женскаго пола без земли.
- 4) Споры о городских и подгородных дворах, мызах, садах, рыбных дольях, мельницах и всяком недвижимом iмуществе.

5) Споры о праве собственности на движимыя iмущества.

2174. К исковому судопроизводству принадлежат:

- 1) Все споры по неисполненным договорам и обязательствам.
- 2) Все споры по взысканиям за нарушение прав обидами, ущербами, убытками и самоуправным завладением.

*Хрестоматiя з iсторiї держави i права України:
В 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 227—230.*

10.4. Манiфест 19 лютого 1861 р.

(Витяг)

...Ми почали цю справу актом нашого довір'я до російського дворянства, до перевiреної великими спробами вiдданостi його престолови i готовностi його до пожертв на користь батькiвщини. Самому дворянству надали ми, з власного виклику його, зробити накреслення про новий устрiй побуту селян, причому дворянам передлежало обмежити свої права на селян i пiдняти трудностi перебудови не без зменшення своїх вигод. I довір'я наше виправдалось. В губернських комiтетах, в особi членiв їх, надiлених довір'ям усього дворянського товариства кожної губернiї, дворянство добровiльно вiдмовилось вiд права на особу крiпакiв. В цих комiтетах, пiсля того як було зiбрано потрiбнi вiдомостi, зроблено накреслення про новий устрiй побуту людей, що перебувають у крiпосному станi, та про їх вiдношення до помiщикiв.

Ці накреслення, що виявилися, як і можна було чекати через особливість справи, різноманітними, зіставлені, узгоджені, зведені в правильне ціле, виправлені і доповнені в Головному в цій справі комітеті, і складені таким способом нові положення про поміщицьких селян та дворових людей розглянуті в Державній раді.

Призвавши бога на допомогу, ми наважились дати цій справі виконавчий рух.

В силу зазначених нових положень кріпосні люди одержать свого часу повні права вільних сільських обивателів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, передають селянам за встановлені повинності в постійне користування присадибну їх осілість і крім того для забезпечення побуту їх та виконання обов'язків їх перед урядом визначену в «положеннях» кількість польової землі і інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в «положеннях» повинності. У цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово-зобов'язальними.

Разом з тим їм дається право викуповувати присадибну їх осілість, а за згодою поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі і інші угіддя, відведені їм в постійне користування. З таким придбанням у власність певної кількості землі селяни звільняться від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і перейдуть у твердий стан вільних селян-власників.

Особливим положенням про дворових людей визначається для них перехідний стан, пристосований до їх занять та потреб; по закінченні дворічного строку від дня видання цього положення вони дістануть повне звільнення і термінові пільги...

...Звертаючи увагу на неминучі труднощі розпочатої перебудови, ми передусім покладаємо уповання на всеблаге провидіння боже, що сприяє Росії.

За цим покладаємося на доблесну про благо загальне ревність благородного дворянського стану, якому не можемо не висловити від нас і від усієї батьківщини заслуженої вдячності за безкорисливе діяння для здійснення наших вказівок. Росія не забуде, що воно добровільно, керуючись тільки повагою до гідності людини і християнською любов'ю до ближніх, відмовилось від скасованого нині кріпосного права і поклало основу нової господарської будучини селян. Сподіваємося безсумнівно, що воно також благородно докладе надалі зусиль, щоб здійснити нові положення в доброму порядку, в душі миру і доброзичливості, і що кожен власник довершить в межах свое-

го маєтку великий громадянський подвиг всього стану, влаштувавши побут оселених на його землі селян та його дворових людей на вигідних для обох сторін умовах і тим дасть сільському населенню добрий приклад і заохочення до точного і сумлінного виконання державних постанов.

Вже наявні приклади щедрого піклування власників про благо селян і вдячності селян до благодійного піклування власників зміцнюють нашу надію, що взаємними добровільними угодами розв'яжеться велика частина труднощів, неминучих в деяких випадках застосування загальних правил до різноманітних обставин окремих маєтків, і що цим способом полегшиться перехід від старого порядку до нового і на майбутній час зміцниться взаємне довір'я, добра згода і одностайне прагнення до загальної користі.

А для найзручнішого приведення в дію тих угод між власниками і селянами, за якими ці будуть набувати у власність разом з садибами і польові угіддя, від уряду буде подано допомогу, на основі особливих правил, видачею позик і переведенням боргів, що лежать на маєтках.

Покладаємося і на здоровий розум нашого народу.

Коли думка уряду про скасування кріпосного права поширилась між непідготовленими до неї селянами, виникали було окремі непорозуміння. Дехто думав про свободу і забував про обов'язки. Але загальний здоровий розум не схитнувся в тому переконанні, що й по природному міркуванню кожен, хто вільно користується благами суспільства, взаємно повинен служити благу суспільства виконанням деяких обов'язків, і по закону християнському, всяка душа повинна коритися властям предержащим (Римлянам, XIII, 1), віддавати всім належне і особливо, кому належить, урок, дань, страх, честь; що законно набуті поміщиками права не можуть бути взяті від них без пристойної винагороди або добровільної поступки; що було б противно всякій справедливості користуватись від поміщиків землею і не відбувати за це відповідної повинності.

І тепер з надією чекаємо, що кріпосні люди при новій майбутності, що відкривається для них, зрозуміють і з подякою приймуть важливу пожертву, зроблену благородним дворянством для поліпшення їх побуту...

...Осіни себе хресним знаменням, православний народ, і призви з нами боже благословення на твій вільний труд, запоруку твого домашнього благополуччя і блага громадського.

Хрестоматія з історії СРСР: У 3 т. — К., 1953. — Т. 3. — С. 64—66.

10.5. Положення про викуп селянами їх садиб та польових угідь (19 лютого 1861 року)

(Витяг)

3. Придбання у власність селянами разом з садивною осілістю польових земель і угідь, відведених їм в постійне користування, допускається не інакше, як за згодою поміщика...

35. Придбання у власність садибного і польового наділу, відведеного селянам в постійне користування, може провадитися за вимогою одного поміщика не інакше, як усією сільською громадою...

64. В разі купівлі селянами у власність їх наділу за взаємною добровільною угодою з поміщиком, як без сприяння, так і при сприянні уряду, сума платежу за куповані землі не обмежується ніякими певними розмірами, а залежить тільки від розсуду сторін, які договориються; сприяння при цьому з боку уряду полягає тільки у видачі під куповані землі певної... викупної позики, у встановлених для неї в ст. ст. 65 і 66-й розмірах.

65. За основу для визначення розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика по уставній грамоті (на підставі Місцевих Положень про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях), за наданий селянам у постійне користування садибний і польовий наділ. Якщо купується не повний по уставній грамоті наділ, а частина його, то для визначення покупної позики зазначений оброк знижується відповідно до зменшення при цьому наділу і згідно з правилами, встановленими у згаданих Місцевих Положеннях, для обчислення грошових оброків.

66. Зазначений у попередній статті річний оброк за куповану землю капіталізується з шести процентів, тобто множитья на шістнадцять і дві третини. З обчисленої на цій підставі капітальної суми призначається в позикку селянам для видачі поміщикові... певна частина, а саме: 1) під час купівлі у власність селянами повного, по уставній грамоті, наділу — *чотири п'ятих* (тобто 80 коп. за карбованець); 2) під час купівлі наділу зменшеного... *три чверті* (тобто 75 коп. за карбованець)...

113. Селяни, які придбали у власність землю за допомогою викупної операції, зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщикові за цю землю оброку по шість копійок на карбованець з призначеної урядом викупної позики аж до погашення її. Такі платежі звуться *викупними*.

114. Викупна позика погашається внеском викупних платежів протягом *сорока дев'яти* років з дня видачі позики.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 21.

**10.6. Місцеве Положення
про поземельне влаштування селян,
оселених на поміщицьких землях
в губерніях малоросійських:
Чернігівській, Полтавській та частині Харківської
(19 лютого 1861 р.)**

(Витяг)

9. Для визначення розмірів наділу сільських громад мирською землею Полтавська губернія ділиться на *дві* місцевості, Чернігівська на *три* і Харківська на *чотири*...

12. Якщо нинішній селянський наділ більший за вищий розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщикаві дозволяється відрізати цей лишок в своє безпосереднє розпорядження...

13. Якщо нинішній селянський наділ менший за нижчий розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщик прирізує громаді неvistачаючу кількість до селянського наділу, якщо в його безпосередньому розпорядженні залишається не більше *однієї третини* всієї кількості придатних земель...

14. Якщо після надання в користування селян з наділу... залишилось в безпосередньому розпорядженні поміщика менше *однієї третини* загальної кількості належних йому угідь, то поміщик має право вдержати в своєму безпосередньому розпорядженні до *однієї третини* всієї кількості придатних земель...

18. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати потім наділ, відведений селянам в постійне користування на підставі цього Положення...

33. Поміщики не зобов'язані відпускати селянам ліс для будівель.

34. Поміщики не зобов'язані також відпускати селянам паливо безплатно.

37. Кожна сімейна ділянка складається або з *однієї* садиби, або з садиби і польового наділу.

57. Після закінчення дворічного строку, призначеного на первісне затвердження наділу, визначається шестирічний строк, протягом якого поміщик може вимагати обов'язкового для селян розмежування загальних черезсмужних панських угідь...

69. Поміщикаві надано право вимагати від селян обов'язкового перенесення садиб, без їх згоди на це, у таких випадках:

1) якщо селянська садиба знаходиться ближче 50 саж., а овини, кузні або інші, вогнем діючі споруди, — ближче 100 саж. від тих існуючих поміщицьких будівель, які споруджені до обнародування цього Положення...

3) якщо для розмежування поміщицьких польових угідь з селянськими виникне необхідність в перенесенні кількох або усіх садиб селища...

93. Ділянки громадської землі, надані... в наділ окремих селянських сімейств, залишаються в спадковому користуванні цих сімейств. Порядок спадкування сімейних ділянок і порядок сімейних поділів визначається місцевими звичаями...

100. Селяни можуть використовувати відведену їм землю під посіви, насадження, укіс або пасовисько за своїм розсудом з такими... обмеженнями:

1) шляхи, проїзні завулки і перегони для худоби повинні залишатися вільними для загального користування, і тому селяни не можуть їх заорювати;

2) без згоди поміщика селяни не повинні: а) заорювати, засаджувати або розкопувати вигони, які є в загальному і нероздільному користуванні селян і поміщика; б) відступати від прийнятої сівозміни аж до розмежування селянських угідь з поміщицькими, там, де громадські поля знаходяться в чerezсмужжі з панськими;

3) без згоди громади ніхто з домохазяїв не може ні забудовувати, ні використовувати під господарський обробіток випаси та інші частини громадського наділу, які є в спільному користуванні усіх селян...

168. Повинності з селян визначаються в уставній грамоті: окремо за піші ділянки, окремо за додаткові і окремо за садиби...

171. З десятини садибної землі визначається щорічна плата по 5 крб. 10 коп., за винятками, зазначеними в статтях 172 і 173...

177. За десятину польової землі в кожній з місцевостей... призначається оброк в такому розмірі:

В Чернігівській губернії:

в 1-й місцевості	2 крб. 50 коп.
в 2-й — —	1 крб. 60 коп.
в 3-й — —	1 крб. 40 коп.

В Полтавській губернії:

в 1-й — —	2 крб. 50 коп.
в 2-й — —	2 крб.

В Харківській губернії:

в 1-й — —	2 крб. 80 коп.
в 2-й — —	2 крб. 40 коп.
в 3-й — —	2 крб. 10 коп.
в 4-й — —	1 крб. 80 коп.

188. Поміщикові надається право вимагати сплати оброку за півроку наперед.

195. За десятину пішої та додаткової польової ділянки в кожній з місцевостей признається іздельна повинність тільки чоловічими днями в такому розмірі:

В Чернігівській губернії:

в 1-й місцевості	21 день
в 2-й —" —	14 днів
в 3-й —" —	12 днів

В Полтавській губернії:

в 1-й —" —	21 день
в 2-й —" —	16 днів

В Харківській губернії:

в 1-й —" —	19 днів
в 2-й —" —	16 днів
в 3-й —" —	14 днів
в 4-й —" —	12 днів.

196. Обчислення чоловічих піших робочих днів, що належать за польову землю, провадиться по кожній селянській ділянці відповідне до кількості наявної в ній придатної землі...

198. З загальної кількості робочих днів, що йдуть на користь поміщика з ділянки, *три п'ятих* відробляються селянами протягом літнього півріччя, а *дві п'ятих* — протягом зимового...

212. Робота, яку протягом дня потрібно виконати в рахунок повинності, визначається в урочному положенні...

240. Кожний домохазяїн відповідає окремо за справне виконання тих повинностей, на користь поміщика встановлених, які належать з ділянки, що є в його користуванні.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 23—26.

**10.7. Місцеве Положення
про поземельний устрій селян,
оселених на поміщицьких землях в губерніях:
Київській, Подільській і Волинській
(19 лютого 1861 р.)**

(Витяг)

3. Громадська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 і 29 грудня 1848 року, яка визнана незмінною і недоторканою, залишається в попередньому її розмірі, в постійному користуванні тимчасово зобов'язаних селян кожної сільської громади за визначені в цьому Положенні повинності.

4. Якщо з часу надання чинності височайше затверджених правил 1847 року громадська земля в будь-якому маєтку була зменшена в загальному її складі, то селянам дозволяється, як при перевірці на місці уставної грамоти..., так і потім, на протязі шести років від затвердження цього Положення клопотатися у мирового посередника про повернення в їх користування громадської землі, що відійшла від них...

5. Клопотання про повернення в користування селян громадської землі, що надійшла від них, приймається тільки тоді, коли воно пред'явлено усією сільською громадою... і коли воно засновано на безумовному показанні дійсного зменшення кількості громадської землі після введення в дію височайше затверджених правил 1847 року.

14. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати затверджений за селянами... громадський наділ новими до нього прирізками з панської землі...

38. Громадська земля поділяється на корінний і додатковий наділ...

39. До складу корінного наділу входять: 1) вся придатна земля, яка є під селянською садибною осілістю...; 2) ділянки польової... землі, що є в користуванні піших дворів; 3) крім того, з польової землі, що є в користуванні тяглових хазяїв, зараховується до корінного наділу, на кожний з тяглових дворів, по одній ділянці, яка дорівнює тому наділові, що встановлений в маєтку для піших дворів.

40. Уся громадська земля, яка є в користуванні селян, крім корінного наділу, становить наділ додатковий...

151. За десятину польової землі (як корінного, так і додаткового наділу)... призначається повинність: при відбуванні іздельної повинності — чоловічими пішими днями, а при відбуванні оброку грошима в такому розмірі:

в 1-й місцевості з десятини	20 днів	або	3 крб. 30 коп.
в 2-й — — — —	20 —" —	—"	3 крб. 10 коп.
в 3-й — — — —	16 —" —	—"	2 крб. 70 коп.
в 4-й — — — —	15 —" —	—"	2 крб. 50 коп.
в 5-й — — — —	13 —" —	—"	2 крб.
в 6-й — — — —	12 —" —	—"	2 крб.
в 7-й — — — —	9, 5 —" —	—"	1 крб. 60 коп.
в 8-й — — — —	9, 5 —" —	—"	1 крб. 50 коп.
в 9-й — — — —	8, 5 —" —	—"	1 крб. 35 коп.

233. Садибні ділянки, викуплені домохазяями і належні їм на правах власності, продаються на покриття недоїмок з торгів, і виручена сума, що залишилась після покриття недоїмки, видається домохазяям.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 26—27.

10.8. Про заборону української мови. Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва (18 липня 1863 р.)

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматики, географій і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром

народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красномовства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайше государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 275—276.

10.9. Положення про земські установи (1 січня 1864 р.)

(Витяг)

1. Для завідування справами, що стосуються місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту, утворюються губернські і повітові земські установи, склад і порядок дії яких визначаються цим Положенням...

7. Земські установи в постановах і розпорядженнях своїх не можуть виходити за межі визначених їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола дії урядових, станових і громадських властей і установ. Всяке рішення їх, всупереч цьому ухвалене, визнається недійсним...

9. Начальник губернії має право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, яка суперечить законам або загальнодержавним вигодам... Міністр внутрішніх справ, з свого боку, в проміжок часу між двома строками засідань земського зібрання, може припинити постанову, яка суперечить законам або державним вигодам, сповіщаючи про це зібранню в перший призначений для його засідань час...

13. Повітовими земськими установами є: повітове земське зібрання і повітова земська управа.

14. Повітове земське зібрання складається із земських гласних, що обираються: а) повітовими землевласниками; б) міськими громадами; в) сільськими громадами...

23. У виборному зібранні повітових землевласників мають право голосу:

а) особи, що володіють площею землі, визначеною для того повіту в розпису, що додається;

б) особи, що володіють у повіті іншим нерухомим майном вартістю не менше 15 тисяч карбованців, а також володіють у повіті промисло-

вим або господарським закладом не нижче тієї ж капітальної цінності або мають річний оборот виробництва не менше 6 тисяч карбованців;

в) призначені на підставі ст. 18—21 повірені від приватних власників, а також від різних установ, громад, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі або майном, зазначених у двох попередніх пунктах а) і б) цієї статті, які не досягають встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становлять не менше двадцятої частини вищезгаданої;

г) уповноважені від кількох землевласників, а також від різних установ, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі, яка не досягає встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становить не менше двадцятої частини вищезгаданої;

д) уповноважені від священнослужителів, що володіють у повіті церковною землею у розмірі, встановленому в 462—465 ст. Зведення законів...

28. У міських виборчих зібраннях беруть участь:

а) особи, що мають купецькі свідоцтва;

б) власники фабрик і інших промислових або торгових підприємств, що знаходяться на міській землі і річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тисяч карбованців;

в) особи, що володіють на міській землі нерухомою власністю, яка оцінена для збирання податку в міських поселеннях, що мають більше 10 тисяч жителів, не менше 3 тисяч карбованців і в усіх інших міських поселеннях — не менше 500 карбованців;

г) призначені на підставі ст. 18—21 повірені від приватних власників і також від різних установ, товариств, компаній і громад, що володіють закладами або майном, зазначеним в пунктах б) і в) цієї статті...

30. Зібрання для обрання повітових гласних від сільських громад утворюються з виборщиків, які призначаються волосними сходами із свого середовища. Цих виборщиків повинно бути не більше третини загального числа осіб, що мають право за законом брати участь у волосному сході з тим, щоб від кожної сільської громади було серед виборщиків не менше одного представника...

43. У повітовому земському зібранні головує повітовий предводитель дворянства...

46. Повітова земська управа складається з голови і двох членів, що обираються на три роки повітовим земським зібранням з числа осіб, які в ньому беруть участь. Зібрання можуть, якщо вважатимуть за потрібне, збільшити число членів управи, що обираються, до шести...

48. Обраний земським зібранням голова повітової управи (ст. 46) затверджується на цій підставі начальником губернії. В разі відсутності

голови місце його заступає один з членів управи, також із затвердженням начальника губернії...

50. Губернськими земськими установами є: губернське земське зібрання і губернська земська управа.

51. Губернське земське зібрання складається з гласних, що обираються повітовими земськими зібраннями на три роки...

53. У губернському земському зібранні у тих випадках, коли государеві імператору не бажано буде призначати для головування у вищезгаданому окрему особу, головує губернський предводитель дворянства.

54. Губернська земська управа складається з голови і шести членів, що обираються на три роки губернським земським зібранням із свого середовища... Обраний земським зібранням голова губернської управи затверджується на посаді міністром внутрішніх справ.

В разі відсутності голови місце його заступає один з членів управи, також із затвердженням міністра внутрішніх справ.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 52—54.

10.10. Про заборону українського письменства. Урядовий указ 1876 року, підписаний імператором в м. Емс.

(Витяз)

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) Не допускаючи ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі. 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загально-прийнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети «Киевский телеграф».

Про цю височайшу волю пропоную Головн. упр. до належного виконання...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 276.

10.11. Програмові засади братства тарасівців

(Витяз)

Знаючи сучасний стан і рух української молодіжи по багатьох містах широкої України, стежучи по змозі за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередній, так званий, українофільський рух, ми молоді Українці, порадивши ся і погодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах наші погляди і взагалі наше profession de foi.

Кожна освічена людина з науки і власного досвіду знає, що людскість уся поділяється на раси, народности, нації і т. ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують ці колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю від другої. Так кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій світогляд, одним словом, власне психічне я.

Кожен, хто розуміє, що то єсть поступ, мусить тямити, що поступ виявляється не в тім, щоб нищити живу істоту, націю, або грубими фізичними заходами асимілювати її, бо хто утисками й гнобительством силоміць знищує націю, той тим самим вельми шкодить загально-людському поступу. Бо коли нарід розвивається вільно на національному свому ґрунті, то тим самим він додає до загально-людського поступу і свого духовного й розумового скарбу. Се повинно бути для кожного освіченого чоловіка так зрозуміло, як тільки може бути зрозумілою справжня наука.

Значить, *ми*, яко козмофіли, що любимо усіх людей і бажаємо усій людскости однаково добра і широкої волі, *повинні бути націоналами*, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати задля користи людскости ще одну вільну духом одиницю.

Уважаючи на час, місце й обставини, ми повинні звернути свою увагу й на Російську державу і її народи і, яко інтелігенти тої держави, ми конечно бажаємо усім її народам повного добра, волі й широкої освіти духу й розуму. Але ми знаємо, що держава, а надто Російська, се єсть поверховний агрегат часто-густо багатьох націй, що нічим не з'єднані проміж себе опріч самодержавія, і через се ідея пановання такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація-ж єсть жива істота. Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походити має сей деспотизм або опікунство від одної особи, чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якогонебудь дужчого народу. *Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів*, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше

бажанне впливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляє ся поки найморальнішим і наукащим для кожної людини. Бачимо-ж, що Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купою, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти шляхом поступу. Кожен нарід може розвиватись і дійти до добробиту, до свідомости тільки лишаючи ся на рідному ґрунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорушний. Таким робом безодня межі народом та інтелігенцією ставати ме що далі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народови надано буде, вільно користуючи ся власною духовною силою, йти до освіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загально-російські працювати мемо в такому напрямі, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи зпід гнітучого їх деспотизму й централізму.

...

Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ. *Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні*, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії, вона завсіди опинить ся у морі, які-б перепони ні були.

... Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітнім, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користуєть ся однаково рівним правом. Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками до *федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля*.

В справах *соціально-економічних* працювати мемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панови, ні мужикови, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складаєть ся з рівних проміж себе правом, *можливо однаково забезпечення, національно свідомих братів працівників*.

В справі *релігійній*, яко в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна *толеранція*, в справах відносин до інших націй

ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямкові, ми єднаємо ся з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємо ся і з поступовими московськими гуртками не ворожи-ми вкраїнству, але-ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсіди *мусимо ставати, яко виразно вкраїнська нація на федера-тивних основах повної реальної рівноправности*, а коли поталанить в Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — С. 19—25.

10.12. Про створення військово-польових судів (19 серпня 1906 р.)

(Витяг)

Совет министров полагал:

1. На основании статьи 87 Свода Основных Государственных Законов издания 1906 года: в местностях, объявленных на военном положении или в положении чрезвычайной охраны, Генерал-Губернаторам, Главноначальствующим или облеченным их властью лицам предоставляется в тех случаях, когда учинение лицом гражданского ведомства преступного деяния является настолько очевидным, что нет надобности в его расследовании, передавать обвиняемого Военно-Полевому Суду, с применением в подлежащих случаях наказания по законам военного времени, для суждения в порядке, установленном нижеследующими правилами:

1) Военно-Полевой Суд учреждается по требованию Генерал-Губернаторов, Главноначальствующих или лиц, облеченных их властью, в месте по их указанию Начальниками гарнизонов или отрядов и Главными Командирами и Командирами портов, по принадлежности, в составе Председателя и четырех Членов из офицеров от войска или флота.

2) Распоряжение Генерал-Губернаторов, Главноначальствующих или лиц, облеченных их властью, должно следовать безотлагательно за совершением преступного деяния и по возможности в течение суток. В распоряжении этом указываются лицо, передаваемое суду, и предмет предъявляемого обвинения.

3) Суд немедленно приступает к разбору дела и оканчивает рассмотрение оно не далее, как в течение двух суток.

4) Разбирательство дела производится при закрытых дверях...

5) Приговор, по объявлении на суде, немедленно вступает в законную силу и безотлагательно, и во всяком случае не позже суток, приводится в исполнение по распоряжению военных начальников, указанных в статье первой настоящих правил...

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 311—312.*

10.13. Столипінський указ про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування (9 листопада 1906 р.)

(Витяг)

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу...

...1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, як належить йому, з визначеної землі.

2. У громадах, в яких не було загальних переділів протягом 24 років, що передували заяві окремих домохазяїв про бажання перейти від общинного володіння до приватного, за кожним таким домохазяїном закріплюється, як особиста власність, крім садибної ділянки, всі ділянки общинної землі, що перебували в його постійному (не орендному) користуванні.

3. У громадах, в яких протягом 24 років, що передували заяві окремих домохазяїв про бажання перейти від общинного володіння до приватного, були загальні переділи, за кожним домохазяїном, що зробив таку заяву, закріплюються в приватну власність, крім садибної ділянки, всі ті ділянки общинної землі, які надані йому громадою в постійне, аж до наступного загального переділу, користування. Але якщо у постійному користуванні бажуючого перейти до приватного володіння домохазяїна є землі більше, ніж належало б на його долю, на основі останньої розверстки, по кількості розкладкових одиниць в його родині до часу згаданої заяви, то за ним закріплюється в приватну власність та кількість землі, яка належала йому по згаданому розрахунку. За цим надлишок,

що виявився, закріплюється в особисту власність лише при умові сплати громаді його вартості, яка визначається первісною середньою викупною ціною за десятину наданих у наділ громаді угідь, що обкладаються викупними платежами. В противному разі весь означений надлишок переходить в розпорядження громади.

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі..., зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах (наприклад, за типами ґрунту, або окремо від угідь, що переділялися під час загальних переділів та на інших підставах і т. п.), а також право участі в користуванні на прийнятих в громаді підставах, угіддями, що не переділялися, а саме: громадською садибною землею, вигонами, пасовищами, оброчними статтями та ін.

5. Постійні частки в угіддях, що переділялися на особливих підставах, визначаються у тому розмірі, в якому домохазяї, які висловили бажання перейти від общинного володіння до приватного, користуються зазначеними угіддями до часу подання такої заяви.

6. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять на підставі статей 2 та 3 у приватне володіння домохазяїна, а в деяких випадках визначається розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійна його частина в угіддях... Якщо протягом зазначеного терміну громада такої ухвали не прийме, то на клопотання домохазяїна, що подав згадану заяву, всі зазначені дії виконуються на місці земським начальником, який розбирає по суті всі ті суперечки, що виникли, і оголошує з приводу цього своє рішення...

11. В тих випадках, коли домохазяї, в приватну власність яких закріплені ділянки надільної землі, або громада забажає відмежувати ці ділянки в натурі і нанести їх на план, роботи по відмежуванню і складанню планів можуть бути виконані як урядовими, так і приватними землемірами за рахунок сторони, яка визнала необхідним зробити відмежування.

12. Кожний домохазяїн, за яким закріплені ділянки надільної землі..., має право в будь-який час зажадати, щоб громада виділила йому замість цих ділянок відповідну ділянку, по можливості, в одному місці.

13. У тих випадках, коли вимога про виділення в одному місці не збігається із загальним переділом, виділ же виявляється незручним або неможливим, громаді надається право задовольнити хазяїна, що бажає виділитися, грошима за взаємною з ним згодою...

З свого боку домохазяїн, що бажає виділитися, якщо знайде визначену судом суму для себе не вигідною, може відмовитися від одержання

грошей і продовжувати володіти закріпленими в його власність ділянками у попередніх межах.

14. Під час загальних переділів виділ в одному місці ділянок домохазяям, що заявили бажання перейти до приватного володіння до вступу в законну силу вироку про переділ, які раніше закріпили за собою ділянки наділеної землі в порядку, встановленому статтями 1—11 цих правил, обов'язковий на вимогу як цих домохазяїн, так і громади, без права задовольняти грошима того, хто виділяється...

16. Домохазяї, що перейшли від общинного володіння до приватного, а також їх спадкоємці користуються закріпленими в їх приватну власність, на підставі цих правил, ділянками до виділення їх в одному місці, на однакових правах з власниками подвірних ділянок. За спадкоємцями зберігається також право на участь в користуванні як угіддями, що переділяються на особливих підставах в тій мірі, в якій це право надано першим власникам ділянок, так і угіддями, що не переділяються, на прийнятих у суспільстві підставах...

...Закріплюються в приватну власність і виділяються ділянки, достроково викуплені...

18. Дія цих правил поширюється на селян всіх найменувань, причому закріплення в приватну власність окремих домохазяїв ділянок з общинної землі до звільнення її від викупного боргу допускається при умові сплати частини цього боргу, що падає на закріплені ділянки...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 432—434.

Суспільно-політичний устрій і право Галичини, Буковини та Закарпаття в складі Австро-Угорської імперії (XIX — початок XX ст.)

11.1. Конституційний закон про права громадян для королівств і областей, що представлені в рейхсраті (12 грудня 1867 р.)

1. Для всех лиц, принадлежащих к различным королевствам и областям, представленным в рейхсрате, существует общее право австрийского гражданства. — Закон определяет условия, при которых приобретается, осуществляется и теряется право австрийского гражданства.

2. Все граждане равны перед законом.

3. Государственные должности доступны одинаково для всех граждан. — Допущение к этим должностям иностранцев связано с приобретением прав австрийского гражданства.

4. Свободное передвижение по территории государства лиц и имущества не подлежат никаким стеснениям. — Все граждане, живущие в общине, где они платят налог на свою собственность, промышленное предприятие или доходы, обладают в этой общине избирательными и представительными правами под теми же условиями, как и местные уроженцы. — Свобода эмиграции ограничивается государством лишь в случае обязанности отбывать воинскую повинность. — Налоги на эмигрантов должны быть установлены не иначе, как по принципу взаимности.

5. Собственность неприкосновенна. Принудительная экспроприация может быть совершена лишь в случаях и формах, установленных законом.

6. Всякий гражданин может находиться и иметь место своего жительства во всех частях территории государства, приобретать здесь земельную собственность всякого рода и свободно располагать ею, и, наконец, в пределах закона, открывать какое ему угодно промышленное предприятие. — Что касается лиц мертвой руки, то закон может, во

имя общественного интереса, ограничивать право приобретения ими поместий и распоряжение ими.

7. Всякое отношение вассалитета или зависимости навсегда уничтожается. Всякое обязательство или повинность, обременяющая недвижимую собственность, подлежат выкупу, и в будущее время не может быть установлено на недвижимости таких повинностей, которые не могли бы быть выкуплены.

8. Личная свобода гарантируется. — Закон 27 октября 1862 года об охране личной свободы объявляется составною частью настоящего конституционного закона. — Всякий арест, произведенный или продленный противно законам, обязывает государство к возмещению убытков потерпевшей стороны.

9. Жилище неприкосновенно. — Закон 27 октября 1862 г. об охране жилища объявляется составною частью настоящего конституционного закона.

10. Тайна корреспонденции должна быть уважаема. Задерживание писем, кроме случая законного ареста и домашнего обыска, может применяться только по соображениям военного времени или вследствие судебного постановления, сделанного согласно относящимся сюда законам.

11. Право петиций принадлежит всем. — Коллективные петиции могут быть подаваемы лишь корпорациями или ассоциациями, существующими по закону.

12. Австрийские граждане имеют право собраний и ассоциаций. Осуществление этого права регулируется специальными законами.

13. Каждый имеет право, в пределах законности, выражать свободно свои мысли словесно, письменно, в печати или посредством изображений. — Печать не должна быть ни подчинена цензуре, ни стеснена концессионной системой. Почтовые запрещения со стороны администрации не применяются к сочинениям, напечатанным в стране.

14. Всем гарантируется полная свобода вероисповедания и совести. — Пользование гражданскими и политическими правами не зависит от религиозного исповедания. Однако, религиозные верования не должны никоим образом нарушать гражданских обязанностей. Никто не может быть принужден к исполнению какого-либо религиозного акта или к принятию участия в религиозной церемонии, если он не находится под властью лица, получившего на этот счет полномочие от закона.

15. Всякая церковь или религиозная ассоциация, признанная законом, имеет право отправлять богослужения сообща и публично; она регулирует и управляет своими внутренними делами независимо; она владеет и пользуется учреждениями, вкладами и капиталами, передан-

ними в ея руки для целей культа, образования и благотворительности; но она подчиняется, как и всякое общество, законам государства.

16. Последователи религиозного исповедания, не признанны законом, могут отправлять богослужение в частных домах, раз это не противоречит ни законам, ни добрым нравам.

17. Наука и ея преподавание свободны. — Всякий гражданин имеет право основывать учебныя и воспитательныя заведения и давать в них образование, если он удовлетворяет законным требованиям. Частное обучение подобным ограничениям не подвергается. Забота о религиозном образовании в школах возлагается на церковь или на ту религиозную общину, к которой принадлежит школа. — Государство имеет право высшего руководства и наблюдения за публичным обучением и воспитанием.

18. Каждый свободен выбирать себе профессию и подготовляться к ней, где и как хочет.

19. Все народы государства, принадлежащие к различным расам, равны в правах: каждая раса имеет неотъемлемое право поддерживать и культивировать свою национальность и свой язык. — Государство признает за всеми языками, употребляемыми в областях монархии, равное право на употребление в школах, и при осуществлении функций и различных актов государственной жизни. — В областях, население которых принадлежит к различным расам, учреждения народного просвещения должны быть организованы таким образом, чтобы каждый, не имея нужды изучать другой язык, имел возможность получить на своем языке необходимые элементы своего образования.

20. Специальный закон установит право правительства приостанавливать, под его ответственностью, временно и в некоторых местах, права, упомянутыя в ст. 8, 9, 10, 12 и 13.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 375—377.*

11.2. Конституційний закон на зміну закону від 26 лютого 1861 р. про імперське представництво (21 грудня 1867 р.)

1. Общее представительство королевств: Богемии, Далмации, Галиции и Лодемерии с великим герцогством Краковским, эрцгерцогства Австрийского выше и ниже Эннста, герцогств Зальцбурга, Штирии, Каринтии, Карниолии и Буковины, маркграфства Моравии, герцогства верхней и нижней Силезии, графства княжества Тироля и области Форальберга, маркграфства Истрии, графства княжества Герца и Градис-

ки и города Триеста со своей областью — осуществляется рейхсратом. Рейхсрат состоит из палаты господ и палаты депутатов. Никто не может быть одновременно членом обеих палат.

2. Совершеннолетние принцы императорской фамилии считаются членами палаты господ по рождению.

3. Наследственными членами палаты господ считаются совершеннолетние главы семейств туземной знати, обладающие значительной земельной собственностью в королевствах и областях, представленных в рейхсрате, и пожалованные этим достоинством наследственно от Императора.

4. Членами палаты господ состоят, вследствие их высокого церковного достоинства, все архиепископы и те из епископов, которые имеют княжеский ранг, принадлежащий к королевствам и областям, представленным в рейхсрате.

5. Императору предоставляется право призывать в палату господ пожизненно выдающихся людей королевств и областей, представленных в рейхсрате, которые оказали значительные услуги государству, церкви, наукам и искусствам.

6. (Измененная законом 2 апреля 1873 г.). Палата депутатов состоит из 353 членов, избранных и распределенных следующим образом: от королевства Богемии — 92; от королевства Далмации — 9; от королевства Галиции и Лодмерии с великим герцогством Краковским — 63; от великого герцогства Австрийского ниже Эннса — 37; от великого герцогства Австрийского выше Эннса — 17; от герцогства Зальцбургского — 5; от герцогства Штирии — 23; от герцогства Каринтии — 9; от герцогства Карниолии — 10; от герцогства Буковины — 9; от маркграфства Моравии — 36; от герцогства верхней и нижней Силезии — 10; от графства княжества Тироля — 18; от области Форальберга — 3; от маркграфства Истрии — 4; от графства княжества Герца и Градиски — 4; от города Триеста с его областью — 4.

7. (Измененная законом 2 апреля 1873 г.) А. Совокупность всех депутатов от каждой области распределяется между категориями избирателей, определенными в провинциальных статутах: а, крупная земельная собственность (территориальная, феодальная) наиболее высоко обложенные в Далмации, аристократическая крупная земельная собственность и лица, означенные в ст. 3, 1 провинциального статута Тироля; б) города (города, рынки, промышленные центры, местечки); в) торговые и промышленные палаты и д) сельские общины. В Богемии избираются: 23 депутата по категории избирателей а, 32 — по категории б, 7 — по категории в, 30 — по категории д. (Далее следует полная таблица распределения в 17 королевствах и областях).

8. Распределение членов палаты депутатов, для выбора каждой категории избирателей, по различным избирательным местам и коллегиям установлено избирательным законом рейхсрата.

С. Депутаты назначаются избирателями сельских общин посредством двухступенных выборов, остальными категориями посредством прямых. Назначение выборщиков и депутатов производится по абсолютному большинству голосов. Если такого большинства не получается после одной баллотировки или, в случае, когда должны быть выбраны многие депутаты, после нескольких баллотировок, то жребий окончательно решает дело по отношению к тем, которые получили одинаковое число голосов.

D. Избирателем первого порядка является всякий австрийский гражданин, имеющий полных двадцать четыре года, обладающий гражданскими правами и удовлетворяющий всем другим условиям, требуемым избирательным законом рейхсрата.

E. Может быть избрано, в каждой из областей, указанных в ст. 6-й, каждое лицо мужского пола, пользующееся по крайней мере три года правами австрийского гражданина, имеющее полных тридцать лет и находящееся или в числе избирателей, указанных под рубрикою D, или могущее быть избранным в провинциальный ландтаг.

8. Государственные чиновники, избранные в палату депутатов, не должны выходить в отставку для осуществления своих полномочий.

9. Император назначает президента и вице-президента палаты господ из числа ее членов на одну сессию. Палата депутатов избирает себе из своих членов президента и вице-президента. Каждая из обеих палат назначает сама прочих членов своего служебного персонала.

10. Рейхсрат созывается Императором каждый год, по возможности в течение зимних месяцев.

11. Компетенция рейхсрата охватывает все дела, относящиеся к правам, обязанностям и интересам, общим всем королевствам и землям, которые он представляет, исключая тех дел, которые, вследствие соглашения с землями венгерской короны, должны быть обсуждаемы сообща между ними и другими землями монархии. Таким образом, к компетенции рейхсрата принадлежат:

a) обсуждение и одобрение торговых договоров и тех из политических трактатов, которые возлагают обязательства на империю или какое-либо из государств, ее составляющих, или на простых граждан, или могут привести к изменению территории королевств и областей, представленных в рейхсрате;

b) все дела, касающиеся способа набора, регламентирования и продолжительности военной службы; в частности ежегодное вотирование

состава армии и правил относительно доставления войскам продовольствия и помещения.

с) регламентирование бюджета государственного управления, и в частности ежегодное вотиrowание налогов и пошлин; рассмотрение государственных счетов и результатов финансовых операций; выпуск новых займов, конверсия старого государственного долга, отчуждение, преобразование и заклад недвижимой государственной собственности; законодательство о монополиях и регалиях, и вообще все финансовые дела, которые являются общими для королевств и областей, представленных в рейхсрате;

d) регламентирование монетной системы и эмиссионных банков, таможенные и торговые дела, телеграфы, почты, железные дороги, судходство и другие способы сообщения в империи;

e) законодательство о кредите, банках, привилегиях на изобретения, промышленности, исключая права на продажу напитков; веса и меры; гарантия фабричных марок и образцов;

f) врачебное законодательство, равно как меры, направленные против эпидемий и эпизоотии;

g) законодательство о правах граждан и нации, охрана иностранцев, паспорта и перепись населения;

h) законодательство о вероисповедных вопросах, правах ассоциаций и союзов, о печати и обезпечении литературной собственности;

i) определение порядка обучения в народных школах и гимназиях, равно как законодательство об университетах;

j) уголовное законодательство и законодательство о полицейских розысканиях; гражданское законодательство, за исключением того, что касается государственной росписи и тех предметов, которые, согласно провинциальным статутам и настоящему конституционному закону, составляют компетенцию ландтага; торговое законодательство; морское право; законы о рудниках и ленах;

к) законодательство об основах судебной и административной организации;

l) законы во исполнение конституционных законов об общих правах граждан, об имперском суде, судебной власти и власти правительственной и исполнительной;

m) законодательство об обязанностях и взаимных отношениях отдельных государств;

n) законодательство о форме, в которой должны обсуждаться дела, признанные по соглашению с землями венгерской короны имеющими общий интерес.

12. Все предметы законодательства, кроме предоставленных рейхсрату настоящим законом, входят в полномочия ландтага королевств и

областей, представленных в рейхсрате, и регулируются в означенных ландтагах конституционным порядком. Однако если бы ландтаг нашел, что законодательный вопрос, входящий в его компетенцию, должен быть обсуждаем и решаем рейхсратом, то этот вопрос, в данном частном случае и по отношению к данному ландтагу, может быть предоставлен на рассмотрение рейхсрата.

13. Законодательные проекты представляются в рейхсрат правительством. Рейхсрат с своей стороны имеет право вносить проекты законов по предметам своей компетенции. Всякий закон требует согласия обеих палат и утверждение императора. Если бы случилось, что по поводу некоторых статей закона о финансах или по поводу закона о контингенте армии, согласия между палатами, несмотря на повторные обсуждения, не состоялось, то следует считать принятой наименьшую цифру.

14. Если чрезвычайные обстоятельства делают необходимой, в перерыв заседаний (рейхсрата) какую-нибудь меру, требующую, согласно конституции, обсуждения в рейхсрате, то она может быть принята, за коллективной ответственностью министров, по приказу императора, но под условием, чтобы она не вносила никаких изменений в конституционные законы, и чтобы из нея не вытекало ни каких-либо постоянных расходов для государственного казначейства, ни отчуждения государственной территории. Приказы, изданные при таких обстоятельствах, имеют временно силу законов, если они подписаны всеми министрами и опубликованы согласно предписаниям настоящей конституции. Они теряют силу закона, если правительство не внесет их на одобрение рейхсрата в сессию, непосредственно следующую за их обнародованием, и прежде всего на одобрение палаты депутатов в течение четырех недель после ее созыва, или если одна из палат отказывается им в одобрении. Министры отвечают коллективно за применение этих приказов после того, как они потеряли предоставленную им временно силу закона.

15. (Изменена законом 2 апреля 1873 г.). Для того, чтобы решение рейхсрата имело силу, необходимо присутствие 100 членов в палате депутатов, 40 — в палате господ и, в обеих палатах, абсолютное большинство голосов присутствующих членов. Изменения настоящего конституционного закона, как равным образом конституционных законов об общих правах граждан королевств и земель, представленных в рейхсрате, об установлении имперского суда, о судебной власти и об осуществлении правительственной и исполнительной власти, могут состояться не иначе, как по большинству по крайней мере двух третей голосов присутствующих членов и при условии присутствия в палате депутатов не менее половины членов.

16. Члены палаты депутатов не должны получать от избирателей никаких инструкций. Члены рейхсрата не могут подлежать никакой ответ-

ственности за вотум, который они подают во исполнение своих обязанностей; они не могут быть ответственны за слова, произнесенные ими при тех же обстоятельствах, как и палатой, к которой они принадлежат. Ни один член рейхсрата не может быть, иначе, как в случае захвата на месте преступления, арестован или подвергнут судебному преследованию в течение сессии, за поступки, подлежащие уголовному закону, без разрешения палаты. Даже в случае захвата на месте преступления, судебная власть должна немедленно известить президента палаты. По требованию палаты, арест должен быть снят и преследование приостановлено на продолжительность всей сессии. Палата имеет такое же право по отношению ко всякому произведенному аресту или следствию, начатому против одного из своих членов в промежутки между сессиями.

17. Все члены рейхсрата должны осуществлять свое право голоса лично.

18. (Изменена зак. 2 апреля 1873 г.). Члены палаты депутатов избираются на шесть лет. По окончании этого срока, равно как в случае распускания палаты депутатов, приступают к общим выборам. Депутаты, срок полномочия которых окончился, могут быть избраны вновь. В течение избирательного периода обращаются к дополнительным выборам, когда какой-либо депутат теряет право быть избранным, умирает, отказывается от своих полномочий или перестает, по каким-либо другим законным основаниям, быть членом рейхсрата.

19. Отсрочка заседаний рейхсрата, равно как распускание палаты депутатов происходит по решению императора. В случае распускания, приступают к новым выборам, сообразно ст. 7.

20. Министры и начальники центральных управлений имеют право принимать участие во всех обсуждениях и поддерживать свои предложения лично или через одного из депутатов. Каждая палата может требовать присутствия министров. С своей стороны, министры должны быть выслушаны всякий раз, как они этого требуют. Они имеют право принимать участие в голосовании лишь как члены одной из палат.

21. Каждая из обеих палат рейхсрата имеет право делать министрам запросы по всем предметам, входящим в их полномочия, подвергать своему контролю акты правительства, требовать от министров объяснения по поводу представленных петиций, назначать комиссии, которым министры должны доставлять все необходимые сведения, и формулировать свою оценку в форме адреса или резолюции.

22. Специальный закон определяет, каким образом осуществляется контроль над государственным долгом со стороны представительных собраний.

23. Заседания обеих палат рейхсрата происходят публично. Каждая палата имеет право, в виде исключения, постановить закрытое заседа-

ние, по требованию президента или по крайней мере десяти членов, на основании решения, принятого не в присутствии публики.

24. Подробныя постановления о взаимных и внешних отношениях обеих палат устанавливаются законом, касающимся внутреннего распорядка рейхсрата.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 378—383.*

11.3. Конституційний закон про здійснення урядової влади (21 грудня 1867 р.)

1. Особа Императора священна, неприкосновенна и безответственна.

2. Император осуществляет правительственную власть через ответственных министров и через чиновников и делегатов, подчиненных министрам.

3. Император назначает и сменяет министров, а также назначает, по предложению компетентного министра, всех чиновников во всех областях государственной службы, исключая случаев, установленных законом.

4. Император жалует титулы, ордена и другие знаки отличия.

5. Императору принадлежит высшее командование над армией; он объявляет войну и заключает мир.

6. Император заключает политические договоры. — Торговые договоры и договоры политические, которые налагают обязанности на государство, на одну из его частей или на частных лиц — должны для своей действительности получить одобрение рейхсрата.

7. Право чеканить монету осуществляется от имени Императора.

8. Император, принимая управление, приносит в присутствии обеих палат рейхсрата следующую присягу: «Сохранять нерушимо конституционные законы королевств и земель, представленных в рейхсрате, и управлять согласно этим законам и законам обыкновенным».

9. Министры ответственны в конституционности и законности правительственных актов, совершаемых в сфере их полномочий. — Означенная ответственность, организация юрисдикции, призванной постановлять по поводу обвинений, возбужденных против министров, и самая судебная процедура регулируется специальным законом.

10. Обнародование законов производится от имени Императора, с упоминанием, что они приняты, согласно конституции при содействии ответственного министра, представительными корпусами.

11. Власти имеют право, в пределах своих полномочий, издавать регламенты и постановления, опирающиеся на законы, и обязывать к их

исполнению, подобно постановлениям закона, всех, к кому они относятся. — Специальные законы регулируют полномочия административных властей, равно как права армии, в случае призвания ее в исключительных обстоятельствах для охраны безопасности, мира и порядка.

12. Все чиновники государства, в пределах своего ведения, ответственны за соблюдение конституционных законов; при отправлении своих полномочий, они обязаны, также под ответственностью, соблюдать имперские и местные законы. — Осуществление такой ответственности лежит на органах исполнительной власти, которым принадлежит право дисциплинарных взысканий по отношению к чиновникам, о которых идет речь. — Гражданская ответственность чиновников, государства, в случае убытков, причиненных незаконным пользованием их властью, определяется законом.

13. Все члены государственного управления приносят, кроме служебной присяги, присягу на верность конституции.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 383—384.*

11.4. Конституційний закон про встановлення імперського суду (21 грудня 1867 р.)

1. Для решения споров между властями и спорных вопросов публичного права, в королевствах и землях, представленных I рейхсрате, устанавливается имперский суд.

2. Имперский суд решает в окончательной форме споры:

а) между судебной и правительственной властями по вопросу о том, подлежит ли данное дело разбирательству судебной или правительственной власти, в случаях, установленных законом; б) между представителями какой-либо области и высшими правительственными властями, спорящими о праве издавать административные распоряжения, — с) между местными и независимыми властями различных областей в делах, подлежащих их управлению.

3. Имперский суд решает также в окончательной форме: а) притязания, предъявленные одним из королевств и областей, представленных в рейхсрате к государству и обратно; притязания, предъявленные одним из означенных королевств или областей друг к другу;

наконец, притязания, предъявленные какой-либо общиной, корпорацией или частным лицом к одному из означенных королевств и областей или к целому государству, — если таковы притязания не подлежат разбирательству в обыкновенных судах; — (1) жалобы, возбужденные гражданами по поводу нарушения какого-либо из гаран-

тированных конституцией публичных прав, после того как дело было решено административным порядком на основании закона.

4. Имперский суд решает единолично и независимо вопрос о том, подлежит ли данное дело его компетенции; его решение исключает всякое дальнейшее движение и всякое обращение к суду. — Если какое-либо дело передается имперским судом или обыкновенному суду, или административной власти, то ни тот, ни другая не могут отказываться от разбирательства под теми предложениями, что дело не подлежит их ведению.

5. Имперский суд заседает в Вене. Он состоит из президента и вице-президента, назначаемых Императором пожизненно, из двенадцати почетных титулованных членов и четырех заменяющих их, равным образом назначаемых Императором пожизненно, по представлению рейхсрата. Шесть членов и два их замещающих выбираются из кандидатов, предложенных каждой из двух палат. — Представления должны делаться по отношению к трем кандидатам, имеющим качества, требуемые каждым вакантным местом.

6. Специальный закон определяет более точно организацию имперского суда, порядок судопроизводства и исполнение его решений.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 385.*

11.5. Конституційний закон про судову владу (21 грудня 1867 р.)

1. Всякое отправление правосудия в государстве совершается от имени Императора. Судебные решения и приговоры постановляются от имени императора.

2. Организация и компетенция судов определяются законами. Исключительные суды могут быть установлены лишь в случаях, предвзительно определенных законом.

3. Компетенция военных судов определяется специальными законами.

4. Юрисдикция по отношению к полицейским поступкам и налогам определяется законом.

5. Судьи несменяемы и назначаются пожизненно императором или от его имени.

6. Судьи, при отправлении своих судебских обязанностей, совершенно свободны и независимы. — Они могут быть смещены не иначе, как в случаях, указанных законом, и на основании правильно постановленного судебного решения, они могут быть временно отчислены от своей должности не иначе, как по приказу председателя или другой высшей судебной власти, при условии немедленной передачи дела компетентному суду; не позволяется перемещать их или увольнять в отставку про-

тив их воли иначе, как в случаях и порядке, установленными законом. Эти постановления не касаются перемещений или отставки, вызываемых переменами в организации судебных мест.

7. Судебные места не могут судить о силе правильно изданных законов; напротив того, они могут судить о силе административных распоряжений во время и по случаю процессов, которые законным образом ведутся в судебных местах.

8. Все чиновники судебного сословия должны, кроме должностной присяги, принести присягу незыблемо соблюдать конституционные законы.

9. Независимо от других средств судебной процедуры, против государства и его чиновников судебного сословия может быть вчинен иск, в случае судебных ошибок. Это право иска определяется специальным законом.

10. Судоговорение, как в гражданских, так и в уголовных судах, происходит публично. — Исключения из этого правила устанавливаются законом. Жалобная система допускается в уголовных судах.

11. По преступлениям, подлежащим тяжким наказаниям по закону, а также по всем преступлениям и уголовным проступкам политического характера, или современным путем печати, — о виновности (или невиновности) обвиняемого решают присяжные.

12. Суд верховный и кассационный, заседающий в Вене, устанавливается для королевств и областей, представленных в рейхсрате.

13. Император имеет право амнистии; он имеет также право отменить или смягчить наказания, наложенные судами, равно как освободить осужденных от законных последствий осуждения, исключая ограничений, содержащихся в законе об ответственности министров. — Регламентирование права издавать приказы по поводу того, чтобы наказуемый поступок не подлежал преследованию, или чтобы начатое преследование было прекращено, находится в законах об уголовном судопроизводстве.

14. Судебная и административная функции разделены на всех ступенях процесса.

15. Во всех случаях, где административная власть, согласно существующим или могущим быть изданными в будущем законам, призвана решать споры между частными лицами, сторона, потерпевшая в своих правах от административного решения, свободна обращаться на своего противника в обыкновенные суды. — Кроме того, всякий, кто считает себя потерпевшим в своих правах вследствие какого-либо решения или меры административной власти, имеет право обращаться к административному суду, в публичном и устном порядке, с иском против представителя административной власти. — Случаи, в которых админист-

ративный суд призван постановлять решения, состав этого суда и порядок судопроизводства определяются специальным законом.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 386—387.*

11.6. Конституційний закон на зміну і доповнення основного закону про імперське представництво 21 грудня 1867 р., а також законів 2 квітня 1873 р. і 12 листопада 1886 р. (14 червня 1896 р.).

1. К 353 представителям, которые на основании §§ 6 и 7 основного закона об имперском представительстве (законы 2 апреля 1873 г. и 12 ноября 1886 г.), выбираются в палату депутатов принятыми в местных статутах разрядами избирателей, присоединяются еще 72 депутата, которые будут выбираться общим разрядом избирателей, обозначаемых буквою «е».

Определенное для этого разряда избирателей число депутатов распределяется между отдельными королевствами и землями, и этот класс избирателей выбирает — в королевстве Богемии — 18 депутатов, в королевстве Далмации — 2 депутата, в королевстве Галиции и Любомии с великим герцогством Краковским — 15 депутатов, в эрцгерцогстве Австрии ниже Эннса — 9, в эрцгерцогстве Австрии выше Эннса — 3, в герцогстве Зальцбурге — 1, в герцогстве Штирии — 4, в герцогстве Каринтий — 1, в герцогстве Крайне — 1, в герцогстве Буковине — 2, в маркграфстве Моравии — 7, в герцогстве Верхней и Нижней Силезии — 2, в графстве Тироль — 3, в земле Фарарльберг — 1, в маркграфстве Истрии — 1, в графстве Герц и Градиска — 1, в городе Триесте с областью — 1.

Распределение избираемых по этому закону членов палаты депутатов по отдельным избирательным округам будет установлено особым законом.

2. Отделы С и О § 7 основного закона об имперском представительстве (закон 2 апреля 1873 г.) в своей настоящей редакции теряют силу и должны гласить следующее: С. По избирательному разряду сельских общин и в избирательных округах общего разряда, образованных исключительно из судебных участков, депутаты избираются выборщиками, по назначению избирателей, в остальных же избирательных разрядах, равно как и в прочих избирательных округах общего разряда депутаты избираются непосредственно избирателями. Однако в тех областях, где местным законом введены непосредственные выборы депутатов ланд-

тага по разряду сельских общин, подлежат равным образом непосредственному избранию избирателями и члены Палаты депутатов, как по разряду сельских общин, так и во всех избирательных округах общего разряда.

При избрании выборщиков и депутатов требуется абсолютное большинство голосов. Если такого большинства не оказывается при баллотировке одного или нескольких депутатов, а также и при перебаллотировках, то при разделении голосов поровну окончательно решает жребий. Д. В выборах принимает участие каждый австрийский гражданин, достигший 24 лет, пользующийся всеми гражданскими правами и удовлетворяющий остальным требованиям, указанным в уставе о выборах в рейхсрат и в законе 14 июня 1896 г.

3. Этот закон вступает в силу одновременно с законом 14 июня 1896 г. об изменении и дополнении устава о выборах в рейхсрате.

Собрание конституционных актов. — М., 1905. — С. 98—112.

11.7. Австрийский статут гражданского судочинства 1896 г.

(Вытяг)

РАЗДЕЛ ПЕРВЫЙ Общие положения

ГЛАВА 1. Тяжущиеся

Отделение первое. Способность искать и отвечать на суде

Ст. 1. Способным самостоятельно отыскивать и защищать свои права на суде признается лицо, которое в праве самостоятельно вступать в обязательства. Право самостоятельно вступать в обязательства, необходимость законного представительства лиц, неспособных самостоятельно искать и отвечать на суде, а равно и необходимость особого уполномочия для ведения дела на суде или для совершения отдельных действий на суде определяется по правилам гражданских законов, с теми при том отступлениями, которые содержатся в сем уставе.

Отделение четвертое. Поверенные

Ст. 26—29. Тяжущийся, насколько в законе не установлено изъятий, может совершить судебное действие лично или чрез поверенного (ст. 26).

В окружных судах, судебных палатах и в высшем суде тяжущийся может вести дело не иначе как чрез посредство адвоката (ст. 27), но тя-

жущийся может являться на суд вместе с своим адвокатом и давать дополнительные словесные объяснения (ст. 26).

Тяжущиеся однако не нуждаются в посредстве адвоката при производстве брачных дел в окружных судах, а также при действиях, совершаемых перед судьей, действующим по поручению или по сообщению суда, перед председательствующим или в канцелярии суда (ст. 27).

Далее тяжущийся не нуждается в посредстве адвоката, если он сам состоит адвокатом или лицом судебного ведомства (ст. 28).

В участковых судах тяжущиеся могут вести свои дела сами без посредства адвоката, но если цена иска превышает 500 гульденов и в месте нахождения участка суда проживают более двух адвокатов, то тяжущийся, не желающий сам вести дело, может поручить ведение дела только адвокату (ст. 29).

Во всех случаях, в коих не требуется обязательное посредство адвоката, тяжущиеся могут поручить ведение дела всякому правоспособному лицу мужеского пола (ст. 29).

Лица, занимающиеся хождением по чужим делам в виде промысла, могут быть устранены судом от ведения дела в качестве поверенного. Определение суда по сему предмету не подлежит отдельному обжалованию (ст. 29).

Отделение пятое. Судебные издержки

Ст. 40. Каждая сторона уплачивает те издержки, которые вызываются совершаемым ею действием на суде.

Если действие на суде совершается по требованию или в интересе обеих сторон, то вызываемая действием издержки уплачиваются обеими сторонами поровну.

Право стороны, уплатившей судебные издержки, требовать возмещения их с противной стороны определяется постановлениями, изложенными в нижеследующих 41—53 статьях...

Отделение седьмое. Право бедности

Ст. 63. Лицо, которое по своему имущественному положению не в состоянии без стеснения необходимо нужного содержания покрыть издержки по ведению дела, может просить о признании за ним права бедности.

Право бедности может быть признано и за иностранцем, но лишь в том случае, если в том государстве, к которому принадлежит иностранец, такое право признается и за австрийскими подданными.

В случае сомнения в соблюдении такой взаимности, суд испрашивает заключение министра юстиции, которое обязательно для суда.

Ст. 64. С признанием за стороною права бедности, она получает по ведению дела, по коему это право признано за нею, следующие права:

1. Сторона временно освобождается от всякого рода взносов и сборов по делу, при чем сборы по производству принимаются на счет казны.

2. Сторона освобождается от представления обеспечения издержек по производству дела, которое требуется от истца-иностранца.

3. По делам, по которым стороны могут действовать на суде не иначе, как чрез посредство адвокатов, сторона в праве требовать, чтобы суд назначил ей бесплатного защитника из адвокатов; по делам же, по которым посредство адвокатов необязательно, сторона в праве, буде иск должен быть предъявлен в суде, находящемся вне места жительства истца, предъявить иск словесно со внесением в протокол в местном по жительству стороны участковом суде, который препровождает протокол в подлежащий суд, при чем сторона в праве требовать, чтобы сей последний суд назначил ей бесплатного защитника из чинов прокуратуры или суда.

ГЛАВА II. Производство

Отделение первое. Прошения

Ст. 74. Всякого рода просьба, требование или заявление, обращаемое к суду, должно быть изложено в прошении, за исключением тех случаев, в коих просьбы, требования или заявления могут быть сделаны словесно со внесением в протокол.

Ст. 75. Всякое прошение должно содержать:

- 1) означение суда, в который прошение подается;
- 2) указание сторон с означением имени и местожительства их;
- 3) указание законного представителя или поверенного, действующего за ту или другую сторону;
- 4) указание предмета дела, котораго касается прошение;
- 5) указание приложений с означением, составляет ли приложение подлинник или копию;
- 6) подпись самой стороны или законного представителя или поверенного, действующего на сторону.

ГЛАВА III. Словесное разбирательство

Отделение первое. Публичность разбирательства

Ст. 171. Разбирательство дела в заседании суда, включая провозглашение судом постановления, происходит публично.

В заседание суда допускаются лишь взрослые, невооруженные лица. Доступ к заседанию суда не может быть воспрещен лицам, которых по служебному их положению обязаны носить оружие.

Ст. 172. Публичность разбирательства устраняется, если публичность может быть предосудительна для нравственности и общественного порядка, или если есть основание опасаться, что публичность может подать повод к затруднению разбирательства.

Сверх сего суд может, по просьбе хотя-бы одной толь стороны, устранить публичность разбирательства, если для разшения дела необходимо войти в рассмотрение обстоятельств, кающихся семейной жизни тяжущихся.

Публичность может быть устранена для всего разбирательства или только для некоторых частей его, но ни в каком случае не может быть устранена для провозглашения постановления суда, случае устранения публичности, воспрещается публичная оглас содержания разбирательства.

Отделение второе. Состязание между сторонами. Управление ходом состязания

Ст. 176. Состязание между сторонами происходит изустно.

По делам, по которым тяжущиеся могут действовать на суде не иначе, как чрез посредство адвокатов, изустному состязанию между сторонами предшествует обмен состязательных бумаг. По всем прочим делам подача прошения, предназначаемаго для приготовления изустного состязания между сторонами, допускает лишь в особо указанных в законе случаях.

Ст. 180. Словесным состязанием управляет председательствующий.

Председательствующий открывает, направляет и прекращает словесное состязание; он дает слово и отнимает слово у того, кто не подчиняется его указаниям; он допрашивает лиц, которья должны дать показания и провозглашает постановления суда.

Председательствующий озобочивается, чтобы дело было всесторонне разъяснено, но чтобы при сем не было допущено излишняго усложнения прений и чтобы разбирательство было приведет к окончанию по возможности без перерыва.

Ст. 181. Если продолжение начатаго уже словеснаго состязания должно быть отсрочено на другое заседание, то председательствующий тотчас назначает день новаго заседания и вместе с тем по собственному почину делает распоряжения, необходимыя для разбирательства дела в новом заседании. Вопрос о таких распоряжениях может быть предложен председательствующим на обсуждение судебной коллегии.

Сторонам может быть вменено в обязанность в течение назначаемаго им для сего срока представить документы, на которые ссылаются, для обозрения их противною стороною, и указать имена и местожительства свидетелей, на которых они ссылаются. Если сторона уклонится от исполнения сего для проволочки дела и представит документы или укажет сведения о свидетелях лишь при последующем словесном состязании, то суд, по просьбе противной стороны или по собственному почину, может устранить ссылку на документы и на свидетелей.

Ст. 182. Председательствующий должен посредством предложения сторонам вопросов или иным образом способствовать тому, чтобы стороны указали существенные для разрешения дела обстоятельства, дополнили недостаточные указания по обстоятельствам, приводимым ими в подтверждение своего требования или в опровержение требования противной стороны, указали доказательства в подтверждение приводимых ими обстоятельств или дополнили недостаточные указания по сему предмету и — вообще дали объяснения обо всем, что может оказаться необходимым для установления согласно истине обстоятельств, служащих основанием прав и требований их.

Если сторона при словесном состязании даст объяснения, несогласные с содержанием поданной ею состязательной бумаги или если объяснения сторон окажутся несогласными с содержанием имеющихся в деле документов, которые суд обязан принять в соображение по собственному почину, то председательствующий обязан обратить на это внимание сторон.

Равным образом председательствующий должен обратить внимание сторон на сомнения, касающиеся обстоятельств, которые должны быть приняты в соображение судом по собственному почину.

Ст. 183. Для исполнения обязанностей, возлагаемых на него статьею 182, председательствующий в праве:

- 1) требовать, чтобы стороны явились лично к разбирательству;
- 2) требовать, чтобы стороны представили суду находящиеся в их руках документы, акты и иные вещественные доказательства, родословные, планы, чертежи и рисунки, — на которые тою или другою стороною была сделана ссылка;
- 3) требовать, чтобы стороны приняли надлежащие меры к доставлению суду находящихся в актах нотариуса или правительственного установления документов, на которые тою или другою стороною была сделана ссылка;
- 4) назначить осмотр на месте в присутствии сторон или экспертизу, а также допрос свидетелей, показания коих могут служить к разъяснению существенных для разрешения дела обстоятельств.

Приведенные меры, насколько таковы касаются документов и свидетелей, однако, не могут быть приняты председательствующим, если обе стороны заявят, что оне на то несогласны.

Указанные в настоящей статье распоряжения могут быть сделаны председательствующим даже до начала словесного состязания, если есть основание опасаться, что существенные для разрешения дела обстоятельства не могут быть впоследствии установлены или что последующее установление их будет сопряжено с значительными затруднениями.

РАЗДЕЛ ВТОРОЙ Производство в судах первой степени

ГЛАВА I. Производство до решения

Отделение второе. Общие положения о доказательствах и о поверке их

Ст. 266. Не требуется представления доказательств в подтверждение тех, заявленных стороною, обстоятельств, которые положительно признаются противною стороною в состязательной бумаге или при словесном состязании, или же во время подготовительного производства.

Насколько действие такого признания устраняется или умаляется вследствие добавления к нему дополнений или ограничений, или вследствие последующего отказа от признания, — определяется судом по усмотрению, основанному на тщательном соображении всех обстоятельств дела. Насколько внесудебное признание устраняет необходимость в представлении доказательств — также определяется судом по усмотрению, основанному на тщательном соображении всех обстоятельств дела.

Отделение третье. Документы

Ст. 292. Документы, совершенные в пределах действия сего устава правительственным местом или должностным лицом в установленной форме в силу предоставленной им власти (публичные документы), служат полным доказательством того, что в них удостоверяется. Таковую же доказательную силу имеют документы, которые хотя и совершены вне пределов действия сего устава, но совершены в силу предоставленной им власти такими правительственными местами или должностными лицами, которые подчинены правительственному установлению, имеющему пребывание в пределах действия сего устава.

Опровержение публичных документов допускается как в отношении существования удостоверенного в них события или обстоятельства, так и в отношении неверного удостоверения сего события или обстоятельства.

Ст. 294. Домашние документы, подписанные лицом, от имени коего они составлены, или снабженные засвидетельствованным в установленном порядке рукоприкладством его, служат полным доказательством того, что содержащиеся в них заявления сделаны лицом, от имени коего документ составлен.

Ст. 295. Доказательная сила торговых и маклерских книг определяется по правилам, постановленным по сему предмету в торговом уложении.

Торговые книги, в тех случаях, в коих оне не служат полным доказательством, могут быть дополнены только допускаемыми сим уставом доказательствами.

Торговым книгам, веденным вне пределов действия сего устава присвоивается доказательная сила в той мере, в какой таковая принадлежит им по законам, действующим в месте, где они были ведены.

Насколько книгам, веденным мелкими торговцами и ремесленниками, должна быть присвоена доказательная сила, определяется судом по правилам, постановленным в 272 статье.

Ст. 310. Документы, которые по форме и содержанию их представляются публичными, почитаются подлинными.

Если суд встретит сомнение, в подлинности таких актов, то он может, по просьбе о том стороны, ссылающейся на документ, или по собственному почину, истребовать от правительственного места или должностного лица, совершившего документ, отзыв о подлинности документа.

Если сомнение в подлинности не может быть устранено этим путем, то обязанность доказать подлинность документа лежит на том, кто ссылается на документ.

Отделение четвертое. Свидетели

Ст. 320. Не допускаются к свидетельству:

1) лица, которые неспособны передать виденное или слышанное ими, или которые во время, к которому должны относиться показания их, не были способны видеть или слышать;

2) духовные лица в отношении того, что им поверено на исповеди;

3) должностные лица, которые своим показанием нарушили бы служебную тайну, если они не освобождены от сохранения этой тайны начальством.

Ст. 327. Все обстоятельства, которые влияют на безпристрастие свидетеля и на достоверность его показаний, тщательно оцениваются судом по убеждению.

Отделение пятое. Эксперты

Ст. 351. Если окажется нужным спросить экспертов, то суд назначает одного или нескольких экспертов по выслушании объяснений сторон о личности экспертов. Эксперты назначаются судом преимущественно из должностных лиц, обладающих подлежащими специальными познаниями. Суд может вместо первоначально назначенных им экспертов назначить других лиц.

Отделение шестое. Осмотр

Ст. 368. Для разъяснения дела суд может, по просьбе стороны или по собственному почину, назначить осмотр, и в случае надобности привлечь к осмотру одного или нескольких экспертов.

Если предмет, подлежащий осмотру, не может быть доставлен в суд, или если осмотр самим судом слишком затруднителен, то осмотр мо-

жет быть произведен отряженным членом суда или посторонним судьей. В сем случае судье, которому поручается произвести осмотр, может быть предоставлено право разрешить вопрос о необходимости привлечения экспертов и о самом назначении их. Приведенные определения суда не подлежат обжалованию.

Если осмотр сопряжен с издержками, то председательствующий или же отряженный член суда или посторонний судья могут потребовать, чтобы сторона, ссылающаяся на осмотр, внесла вперед сумму на покрытие издержек.

ГЛАВА II. Решения и определения

Отделение первое. Решения

Ст. 390. Если дело на основании разбирательства и поверки доказательств представляется разъясненным, то суд постановляет решение (окончательное решение).

Такое же решение постановляется судом, если из числа некоторых дел, соединенных для одновременного разбирательства, одно окажется разъясненным ранее других.

Ст. 394. Если истец в первом заседании или при словесном разбирательстве откажется от предъявленного им требования, то суд, по просьбе ответчика, постановляет решение об отказе в иске.

Если истец откажется только от одного из некоторых, предъявленных им требований, или от части требования, то суд, по просьбе ответчика, может постановить частичное решение, согласно отказу истца.

Ст. 395. Если ответчик в первом заседании или при словесном разбирательстве признает предъявленное к нему требование вполне или в части, то, по просьбе истца, постановляется решение согласно признанию ответчика.

Ст. 404. Постановляемым по существу дела решением должны быть разрешены все требования, предъявленные по существу дела, за исключением тех, по которым уже состоялось предшествующее отдельное решение, или которые обращены к отдельному разбирательству.

По нескольким делам, производящимся между одними и теми сторонами и соединенным согласно 187 статье для совокупного разбирательства, постановляется одно решение, разве производство по этим делам было разобщено судом до постановления решения, или по одному из них уже состоялось особое решение, согласно 390 статье.

Ст. 412. Решение может быть постановлено только судьями, присутствовавшими в заседании, в котором происходило предшествовавшее постановлению решения словесное разбирательство.

Если до постановления решения наступит изменение в лице председательствующаго или кого-либо из прочих членов суда, то словесное

разбирательство должно быть повторено перед новым составом суда на основании искового прошения, представленных к делу доказательств и протокола прежнего заседания.

Ст. 413. Совещание судей и голосование происходит непублично. По сложным делам председательствующий может назначить докладчика при совещании.

Ст. 414. Решение должно быть постановлено на основании словесного разбирательства, по возможности вслед за окончанием сего разбирательства и должно быть тотчас же провозглашено. Вместе с решением должны быть провозглашены и соображения, на которых оно основано.

Решение провозглашается, хотя-бы стороны и не присутствовали при том.

Суд, однако, даже в том случае, когда решение в полном его составе уже изложено на письме, может ограничиться провозглашением точных слов самого решения и более существенных соображений, на которых оно основано. При провозглашении решения установление судебных издержек может быть отложено до изготовления решения на письме.

Копия провозглашенного решения в полном его составе, со всеми соображениями, на которых оно основано, доставляется каждой стороне.

ГЛАВА III. Производство в участковых судах

Ст. 431. К производству в участковых судах применяются правила, постановленные для производства в окружных судах, насколько в нижеследующих статьях не постановлено иных правил.

Права и обязанности, присвоенные правилами главы 2 председательствующему, по делам, производящимся в участковых судах, присваиваются единоличному судье.

Ст. 432. Лицам неопытным в судебных делах судья в случае надобности дает надлежащая наставления по совершению ими действий на суде и предвещает их о последствиях, связанных с действиями или упущениями их.

В особенности же судья при провозглашении постановляемых им решений и определений обращает внимание сторон на сроки обжалования и на постановления закона о необходимом для обжалования назначении адвоката.

Желающий предъявить иск, ценность которого не превышает 500 гудьенов, в праве до предъявления иска просить участковый суд, которому иск подсуден, о вызове противника для мировых соглашений, если сей последний имеет жительство в участке сего суда. В городе, где находятся несколько участковых судов, для мировых соглашений могут быть вызваны все противники, жительствоующие в городе, хотя-бы они жительствовали вне участка того суда, которому иск подсуден.

Определение суда по просьбе о вызове противника для мировых приглашений не подлежит обжалованию.

Ст. 448. Если отыскиваемая денежная сумма или ценность спорного предмета не превышает 50 гильденов, или если истец изъявит готовность вместо отыскиваемого им предмета принять денежную сумму, не превышающую 50 гильденов (малоценные дела), то применяются особые правила, изложенные в нижеследующих статьях 449—453.

Ст. 449. Жена может действовать на суде по доверенности мужа.

Ст. 450. Если один из указанных во 2 п. 239 статьи отводов будет обращен к отдельному разбирательству и при таком разбирательстве будет оставлен без уважения, то судья, по провозглашении определения об оставлении отвода без уважения, распоряжается о безостановочном продолжении разбирательства по существу дела. В сем случае определение об оставлении отвода без уважения не излагается отдельно, а включается в состав решения, постановляемого по существу дела.

Ст. 451. По малоценным делам в протокол заседания включаются только:

- 1) принадлежности, указанные в п. 1 статей 207 и 208;
- 2) означение словесного полномочия, данного стороною, явившеюся вместе с своим поверенным; означение искового требования, заявленного согласно статье 439; означение результата проверки доказательств, и в особенности означение, был ли свидетель или эксперт приведен к присяге или нет, а равно и были ли сторонам до безприсяжного их допроса или до допроса их под присягою сделаны надлежащие предварения;
- 3) постановленные и провозглашенные решения, а равно и те определения и распоряжения судьи, которые могут быть обжалованы;
- 4) означение, присутствовали ли стороны при провозглашении решения.

Если разбирательство не может быть приведено к окончанию в одном заседании, то в протокол вносится положительно заявленный ответчиком спор против обстоятельств, на которых основан иск.

Ст. 452. Решение провозглашается. Решение, провозглашенное в присутствии обеих сторон, считается объявленным им со времени провозглашения. Если обе стороны присутствовали при провозглашении решения, то копия решения доставляется им лишь в том случае, если оне того потребуют; во всех прочих случаях копия решения доставляется обеим сторонам по распоряжению судьи.

При провозглашении решения стороны предваряются судьей о том, что решение может быть обжаловано только по основаниям, указанным в 1—7 п. 447 статьи. Это предварение должно быть включено также в письменное изложение решения.

Ст. 453. Если вследствие изменения иска во время производства дела исковое требование по ценности выйдет из пределов указанных в 448 статье, но останется при том в пределах подсудности участка суда, то дело производится по общим правилам установленным для производства дела в участковых судах.

ГЛАВА IV. Способы обжалования

Отделение первое. Апелляция

Ст. 461. На решения, постановленные судом первой степени, допускается апелляция.

Ст. 462. Апелляционный суд проверяет решение суда первой степени в пределах апелляционных требований.

Вместе с тем проверке апелляционного суда подлежат также состоявшиеся в предшествовавшем постановлении решения производстве определения за исключением тех, которые по закону не подлежат обжалованию вообще, или которые вошли в законную силу вследствие отсутствия своевременного заявления возражения, или принесения частной жалобы или вследствие разрешения принесенной частной жалобы.

Отделение второе. Ревизия

Ст. 502. На решение апелляционного суда может быть принесена ревизионная жалоба.

По малоценным делам решение апелляционного суда не подлежит дальнейшему обжалованию.

Ст. 503. Ревизионная жалоба может быть принесена лишь в одном из следующих случаев:

1) когда решение апелляционного суда представляется ничтожным вследствие недостатков, указанных в статье 477;

2) когда в решении апелляционного суда допущены такие недостатки, которые хотя и не влекут ничтожности решения, но препятствовали всестороннему разъяснению и основательному обсуждению дела;

3) когда в основание существенной части решения апелляционного суда принято такое фактическое положение, которое противоречит содержанию актов производства первой или второй степени суда;

4) когда решение основано на неправильном применении закона к обстоятельствам дела.

ГЛАВА V. Особия производства

Отделение четвертое. Третейский суд

Ст. 577. Соглашение о том, что спор должен быть разрешен одним или несколькими посредниками (договор об учреждении третейского суда) действителен, насколько стороны в праве заключить мировую сделку о предмете спора.

В договоре об учреждении третейского суда может быть условлено, чтобы споры, которые могут впоследствии возникнуть из определенного правоотношения, были разрешены одним или несколькими посредниками.

Договор об учреждении третейского суда должен быть совершен письменно (третейская запись).

Ст. 578. Должностные лица судебного ведомства не в праве принимать на себя обязанности посредника.

Ст. 594. Решение третейского суда для сторон имеет силу вошедшего в законную силу решения, разве стороны в третейской записи условились о допущении обжалования решения высшей инстанции третейского суда.

По требованию стороны посредники удостоверяют на копии решения о том, что решение вступило в законную силу и подлежит исполнению.

Отделение пятое. Производство по искам о вознаграждении за убытки, причиненные чинами судебного ведомства

Ст. 600. К производству дел по искам, предъявляемым в силу закона от 12 июля 1872 г. о присуждении вознаграждения за убытки, причиненные чинами судебного ведомства, в сих последних или с казны, применяются общия правила сего устава с тем, что дело, подсудное в первой степени судебной палате, а во второй степени высшему суду, производится в судебной палате по правилам второй главы, а в высшем суде по правилам первого отделения четвертой главы.

Ст. 601. Предусмотренное в § 12 закона от 12 июля 1872 г. извещение о предъявлении иска сообщается председательствующим подлежащему дисциплинарному начальству.

Суд даже до заседания, назначаемого для словесного разбирательства, по просьбе или по собственному почину, может постановить о приостановлении судебного производства впредь до окончания дисциплинарного производства, если найдет, что результат дисциплинарного производства может повлиять на разрешение иска. По получении сообщения о результате дисциплинарного производства, суд по собственному почину назначает заседание для словесного разбирательства.

Ст. 602. В отношении взыскания вознаграждения посредством платежного приказа (§ 19 закона от 12 июля 1872 г.) и последующаго производства по такому приказу применяются общия правила о платежном приказе (ст. 548—554), с тем, что посылка платежного приказа зависит исключительно от суда, в котором производится дело, и что возражения против приказа заявляются сему последнему суду.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 2 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 432—448.*

Держава і право України в 1917—1920 рр.

12.1. Про зречення імператора Миколи II від престолу російського та про зняття з себе верховної влади (2 березня 1917 р.)

Ставка

Начальнику штаба

В дни великой борьбы с внешним врагом, стремящимся почти три года поработить нашу Родину, господа богу угодно было ниспослать России новое тяжкое испытание. Начавшиеся внутренние народные волнения грозят бедственно отразиться на дальнейшем ведении упорной войны. Судьба России, честь геройской нашей армии, благо народа, все будущее дорогого нашего Отечества требуют доведения войны во что бы то ни стало до победного конца. Жестокий враг напрягает последние силы, и уже близок час, когда доблестная армия наша совместно со славными нашими союзниками сможет окончательно сломить врага. В эти решительные дни в жизни России почли мы долгом совести облегчить народу нашему тесное единение и сплочение всех сил народных для скорейшего достижения победы и в согласии с Государственной думою признали мы за благо отречься от престола государства Российского и сложить с себя верховную власть. Не желая расстаться с любимым сыном нашим, мы передаем наследие наше брату нашему великому князю Михаилу Александровичу и благословляем его на вступление на престол государства Российского. Заповедуем брату нашему править делами государственными в полном и ненарушимом единении с представителями народа в законодательных учреждениях на тех началах, кои будут ими установлены, принеся в том ненарушимую присягу. Во имя горячо любимой Родины призываем всех верных сынов Отечества к исполнению своего святого долга перед ним повиновением царю в тяжелую минуту всенародных испытаний и помочь ему вместе с представителями народа вывести государство Российское на путь победы, благоденствия и славы.

Российское законодательство X—XX веков: В 10 т. — М., 1994. — Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. — С. 122—123.

12.2. Наказ Делегації Центральної Ради до Тимчасового Уряду (11 травня 1917 р.)

1. Добитися видання декларації в справі автономії України.
2. Іменування Краєвого комісара і поручення йому сформування Краєвої Ради України за порозумінням з Центральною Радою.
3. Призначення в розпорядження Центральної Ради засобів з Государственного Казначейства на цілі національні, культурні і організаційні — при чім на трати сего місяця мало бути для неї одкритий біжучий рахунок в Государственном Банку на 5 мільонів. (Як біжучі предмети росходів можна вказати: покупка і організація друкарень для народних газет і літератури, підготовку підручників, стипендії для підготовки наукових сил, театрови, удержання народніх інструкторів, підмогу науковим інструкціям, розсилку інструкторів на провінцію, підмогу національним організаціям, організацію інформації російської преси). На найближші видатки необхідно 500000 валюти.
4. Допущення Українських представників до участі в мировій конференції. Для підготовки має бути дозволений виїзд українських представників до нейтральних держав для порозуміння з заграничними українцями і утворене там постійне бюро.
5. Утворення Українського міністерства чи статс-секретаріату при правительстві.
6. В військових справах крім військових резолюцій домаганне іменування українців начальниками воєнних округів, взагалі начальників воєної управи, українізації Київського гарнізона.
7. В освітніх справах: негайного заменовання попечителями: Одеської Округи — Наутленка, помічником (або окр. інсп.) Володимира Моисеевича Чеховського, Харківського — професора Сумцова і помічника (або окр. інсп.) Олексія Августиновича Левицького, директора Таганрогської Комерційної школи — для української території округи, і порученне їм негайно проводити українізацію школи в українських місцевостях. Також інструкції Кавказському попечителю щодо українських місцевостей. Міністерство повинно дати накази попечителям і що до українізації в середній школі, і звернутися з такими ж інструкціями до вищих шкіл, в дусі постанов секції вищої школи негайно утворити вказані там кафедри українознавства, дати засоби для паралельних курсів і т. і.
8. В справах церковних — усунення владиків Великоросів і иньших неприхильних виборній організації української церкви, в дальнім пляні признання принципа автокефальности української церкви, себто освобождення її від синодальної власти.

9. Дозвіл на виїзд за границю Галичанам висланцям, виїзду на Україну обранцям, відібране фондів від москвофільських організацій (фондів публічних).

10. Заходи против конрреволюційної пропаганди, яка ведеться під антиукраїнським прапором.

11. Вияснення діяльності Київського Виконавчого Комітету, солдатських і робочих депутатів і в зв'язку з сим невідповідальність виділення Києва з губернії.

12. Введення українців в склад Петроградського Телеграфного агенства.

13. Холмським комісаром предложити Лоського, тепер начальник міліції в Каменці.

*Хрестоматія з історії держави і права України:
У 3 кн. — К., 2000. — Кн. 1. — С. 200—201.*

12.3. Резолюція Української Центральної Ради з приводу відповіді Тимчасового Правительства на домагання, предложені делегацією Української Центральної Ради (3 червня 1917 р.)

Обміркувавши одповідь Тимчасового Російського Уряду на домагання Української Центральної Ради і зважаючи на те, що признання права українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам, загальні збори Центральної Ради, поповненої Радою Селянських Депутатів та Військовим Генеральним Комітетом признали, що одкинувши домагання Центральної Ради, Тимчасовий Російський Уряд свідомо пішов в супереч інтересів трудового народу на Україні і в супереч ним же (урядом) проголошеного принципу самовизначення народів. Через це Збори Центральної Ради визнають необхідним:

1. Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні.

2. Центральна Рада вважає потрібним негайно видати до українського народу універсал, в якому має вияснити суть домагань української демократії представлені Центральною Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенню автономного ладу на Україні разом з іншими національностями Української Землі.

3. Загальні збори визнають, що Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим Російським Урядом в справі оголошення принципу автономії України і з огляду на те, що стихійний зріст українського руху набирає все більших розмірів, що відмова Тимчасо-

вим Урядом може той рух направити по небажаному напрямку. Уряд Центральної Ради постановляє тепер ще з більшим напруженням сил стати до організації й направлення того руху, щоб не довести край і всю Росію до анархії і занепаду здобутків революції.

Вісті з Української Центральної Ради. — 1917 .— № 8. — С. 3.

12.4. І Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.)

Народе Український!

Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською; хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасово Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себ-то вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло. Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісаря, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дуже організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено:

Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Винниченко В.К. Відродження нації: Репринтне видання 1920 р.: В 3 ч. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 219—224.

12.5. II Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.)

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремих відповідальних перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він як представник демократії на цілій Україні й рівночасно як найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будівництва життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи як орган тимчасового правительства Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготує проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками

революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до всеросійських Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатности армії.

Сповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної побіди революції. Українська Центральна Рада.

У Києві 1917 року, 3 липня.

Винниченко В.К. Відродження нації: Репринтне видання 1920 р.: В 3 ч. — К. 1990. — Ч.1. — С. 279—282.

12.6. Статут Генерального Секретаріату

На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р. — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародних Зборів і російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується тимчасовим правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, висловлюючи йому довіре.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, почти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь.

Примітка. При секретареві в національних справахзначається три товариші секретаря — від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші секретаря по ділах своєї нації мають право реферату й рішучого голосу в сих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату.

Примітка. Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситися безпосередне з тимчасовим правительством.

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого признає тимчасове правительство по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України в усій роботі тимчасового правительства й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Ц. Ради.

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію тимчасового правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження тимчасового правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він вважає найважнішими, передає на розгляд Центральної Ради.

14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в 3-ім.

16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрастигуються Генеральним Секретаріатом.

19. Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Віснику на українській мові.

Примітка. В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також на мовах: російській, єврейській, польській.

Хрестоматія з історії України: Посібник для вчителів / В. І. Червінський, В. Є. Кругляков, В. В. Пилюпенко та ін.; За ред. В. І. Червінського. — К., 1996. — С. 204—206.

12.7. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні (4 серпня 1917 р.)

1. На час до вирішення справ про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, которого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Сурожського, Стародубського та Новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, в тім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, е) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішачого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретарі по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного із його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає й подає на затвердження Тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження Тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію поймаєнованих у статті 3-ій відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених в попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, яка після зносин з Тимчасовим урядом передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належності, а також останні з вищими державними установами і відомствами робляться через особливого комісара України в Петрограді. Так само йдуть і законодатні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагають через особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат.

Міністр-председатель
Міністр юстиції

О. Керенський
Зарудний

Петроград, 4 (17) серпня 1917 року.

Нова Рада. — 1917. — 6 серпня.

12.8. Склад Центральної Ради (з матеріалів доповіді Мандатної Комісії VI сесії Центральної Ради) (серпень 1917 року)

Мандатна Комісія в своїх засіданнях 5, 6, 7 та 8 серпня 1917 року, розібравши всі мандати членів Української Центральної Ради і підрахувавши їх по групам, визнала числовий склад Центральної Ради таким чином:

Члени Центральної Ради	Повинно бути всіх членів	Скільки обрано	Скільки присутніх
1	2	3	4
1. Від Національного з'їзду 6—8 квітня біжучого року	3	3	2
2. Від Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів	212	149	92
3. Від Української Ради Військових Депутатів	132	132	100
4. Від Української Ради Робітничих Депутатів	100	100	80
5. Від Українського Військового Генерального Комітету	26	26	15
6. Від губерній великих міст повітів	81	26	8
7. Від політичних партій	20	10	8
8. Від професійних, просвітніх та економічних організацій	16	10	9
Від національних меншостей України			
а) від російських С.Д.	20	17	17
б) від російських С.Р.	20	18	18
в) від партії Національної Свободи	10	9	2
г) від партії Народних Соціалістів	4	4	4
д) Від Совета Робітничих і Солдатських депутатів	50	31	31
Польські партії			
е) від демократичного центру	5	3	3
ж) від С.Д. польських	4	1	1
з) від польської соціалістичної партії (лівийці)	7	7	7
і) від польської С.Д. (Р.Р.)	4	—	—
Єврейські партії			
1. Від Бунду	13	13	13
2. Від Паолей Ціон	9	9	9
3. Від Сіоністів	13	13	13
4. Від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії	13	13	13
5. Від Європейського демократичного об'єднання	2	2	2
6. Від громадських організацій	10	#	#
7. Від молдаван	4	#	#
8. Від німців	3	#	#

1	2	3	4
9. Від татар	3	#	#
10. Від Білорусів Чехів, Греків, Болгар	5	#	#
11. Запасних місць	9	#	#
УСІХ	792	643	447

Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Листопад. — № 20—21.

12.9. Постанова Центральної Ради про склад і завдання правительства (9 вересня 1917 р.)

Приймаючи запрошення на нараду російської демократії, Комітет Центральної Ради доручав своїм представникам обстоювати такі домагання:

1. Сформування однородного революційного і соціалістичного правительства, яке має відповідати перед демократією всіх народів Росії.

2. Передача всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель, до установчих зборів в завідування земельних комітетів.

3. Встановлення державного та краєвого контролю над виробом та поділом товарів.

4. Передача в завідування краєвих органів влади найважливіших галузів промисловости.

5. Оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація воєнних прибутків на користь окремих країв та цілої держави.

6. Признання за всіма націями нічим необмеженого самовизнання.

7. Признання права, що кожна нація і край Росії, які того забажають, можуть скликати свої національно-краєві, суверенні (що мають незалежне од нікого право встановляти свій лад і видавати закони) — установчі збори.

8. Передача всій влади на Україні в руки Української Центральної Ради і її генерального секретаріату, складеного на основі статуту Центральної Ради з дня 16 юля сього року.

9. Об'явлення, що таємні дипломатичні договори з другими державами недійсні.

10. Зроблення рішучих заходів до заключення миру і предложення союзникам одкрити переговори про мир.

11. Негайного скасування смертної кари.

12. Розпуску Державної Думи та Ради.

13. Скликання установчих зборів в назначений час без дальшого одкладування.

Народна воля. — 1917. — 12 вересня.

12.10. Звернення Генерального Секретаріату «до всіх громадян України» (27 жовтня 1917 р.)

До всіх громадян України

В Петрограді зчинилися криваві події, що загрожують погубити здобутки революції. Частина населення Петрограда, за проводом більшовиків, повстала озброєна проти Тимчасового правительства і хоче накинути свою волю всій Російській Республіці.

Генеральний секретаріат України як вища крайова влада, створена Українською Центральною радою і стверджена Тимчасовим правительством, закликає населення України до спокою. Разом зі всіма революційними силами України Генеральний секретаріат буде рішуче боротись зі всякими спробами підтримувати петроградське повстання.

Громадяни України! Виявіть себе вірними оборонцями волі і ворогами анархії, яка може віддалити Всеросійські та Українські Установчі збори і привести до загибелі рідний край.

Генеральний секретаріат України

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 року. — С. 364.

12.11. Відозва крайового комітету охорони революції в Україні (27 жовтня 1917 р.)

Громадяни України!

На вулицях Петрограда йде боротьба між Тимчасовим правительством та Петроградською радою робітничих та солдатських депутатів.

Вороги революції та волі народної можуть скористуватися цією боротьбою для того, щоб повернути старий царський лад та вкинути народ у неволю.

В цей грізний час вся революційна демократія, робітництво, селянство та військо неодмінно повинні згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні.

Зважаючи на це, Українська Центральна рада утворила 25 жовтня (жовтня) Крайовий комітет по охороні революції, котрому й доручила усякими засобами, разом з Генеральним секретаріатом Ради, боротися з ворогами революції, зберегти спокій в краю та боронити всі завоювання революції.

До Крайового комітету по охороні революції Українська Центральна Рада, пославши своїх представників, закликала слідуючі революційні організації і партії:

1. Український Військовий генеральний комітет;
2. Українську Раду військових депутатів;
3. Раду солдатських депутатів Київської округи;
4. Головний комітет доріг України;
5. Українську соціал-демократичну робітничу партію;
6. Українську партію соціалістів-революціонерів;
7. Російську соціал-демократичну робітничу партію (більшовиків);
8. Російську соціал-демократичну робітничу партію (меншовиків);
9. Російську партію соціалістів-революціонерів;
10. «Бунд»;
11. Єврейську об'єднану соціалістичну робітничу партію і
12. Ради солдатських і робітничих депутатів Києва, Харкова, Катеринослава і Одеси.

Крайовий комітет по охороні революції оповіщає всіх громадян України, що всі громадські, військові тилові власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і неуклінно виконувати всі його накази і приписи.

Комітет заявляє, що він не допустить ніяких виступів проти інтересів революції, що всі такі ворожі революції виступи Комітет буде рішуче подавляти всякими способами, навіть озброєною силою, котра стоїть під орудою Комітету.

Власть Комітету, котрий об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні соціалістичні партії нашого краю як українські, так і неукраїнські, поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній — Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську.

Крайовий комітет по охороні революції закликає всю людність до спокою, а всі революційні і демократичні організації об'єднатися в місцеві комітети для охорони революції під проводом Крайового комітету.

Громадяни України!

До спокою, праці і дружної оборони революції вас кличе Крайовий комітет.

*Крайовий комітет по охороні революції на
Україні при Українській Центральній раді.*

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 364—365.

12.12. III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії. Ото ж оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованної волі народів. Всіх же громадян сих земель оповіщаємо!

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доруचाє генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах летється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою корою на смерть. Оповіщаємо: Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу. Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо: Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчим часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати, як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх — 9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7(20) листопада 1917 р.

Винниченко В. К. Відродження нації: У 2 ч. — Київ—Відень, 1920. — Ч. 2. — С. 74—80.

12.13. Тлумачення Генерального Секретаріату III Універсалу Української Центральної Ради (12 листопада 1917 р.)

Офіційне пояснення

До Генерального Секретаріату надходять запитання про те, як треба розуміти ті або інші думки останнього Універсалу про Земельну справу.

...Оберегаючи все народне господарство: машини, ліси, будинки, лани, скот і інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самочинних захватів земель і всякого добра, порубки лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже всенародне багатство, та викличують розруху та сварки в краю і серед селянства.

...Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи то козачі, чи якісь інші, остаються у власності теперішніх хазяїнів.

...Право власності на землі, які належать містам, містечкам і селам, або знаходяться під дачами, садибами, огородами, садами, під спробними полями і станціями, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками і таке інше — Універсалом не касується.

Взагалі Універсал не тільки не дає права розпоряджатися самовільно землями, сільськогосподарським реманентом, кіньми і т. п., а призначаючи його добром всенародним передає під догляд і в розпорядження Повітовим та Губернським Земельним Комітетам при допомозі Комітетів волосних.

Київ. 12. XI. 1917 р.

Хрестоматія з історії України. — К., 1993. — С. 193.

12.14. Закон про правонаступництво (25 листопада 1917 р.)

I.

До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її конституції виключне і неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить — Українській Центральній Раді.

II.

1. Всі закони і постанови, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі, яко закони і постанови Української Народної Республіки.

2. Право видавати розпорядження в обсягу урядування, на основі законів, належить Генеральним Секретарям Української Народної Республіки.

До видання таких розпоряджень, зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони вже не змінені або не скасовані Українською Центральною Радою та Генеральним Секретарством.

III.

1. До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зоставалися на території Української Народньої Республіки по день 7-го листопаду 1917 року з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатами, яко уряди і установи Української Народньої Республіки.

2. Це положення, тим часом, до погодження з іншими частинами І Російської Адорації, має стійність і до урядів і установ, які обімають тільки почасті територію Української Народньої Республіки і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на Українську територію.

3. Всі особи, які займали посади державної служби по день 7-го листопаду 1917 року на території Української Народньої Республіки, чи то за призначенням Російського Правительства чи то за обранням органами самоврядування, зостаються на своїх урядах, без особдивих прохань чи заяв.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. Голови Української Центральної Ради **Мик. Шраг**

Секретарь

А. Постоловський

Ствердив: За Генерального Писаря України **Ів. Мірний**

Вісник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. — 1917. — № 3. — С. 1.

12.15. Закон про утворення Генерального Суду (2 грудня 1917 р.)

Поки буде заложений Генеральний Суд Української Народньої Республіки на основі її конституції, яка буде ухвалена Українськими Установчими Зборами, Українська Центральна Рада ухвалила утворити Генеральний Суд на таких основах.

1. Генеральний Суд складається в трьох департаментів — цивільного, карного і адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні досі Правительствующему Сенатові в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства також тимчасового, до розв'язання питання про скасування всіх особливих судів, виконує функції Головного Воєнного Суду щодо справ, вирішених на території України.

2. Генеральний Суд знаходиться в Київі.

3. Члени Генерального Суду мають звання Генеральних Суддів. Вони вибираються Центральною Радою на внесення Генерального Секретаріату на час, поки буде заложений Генеральний Суд на основі конституції і в протязі сього часу мають права, зазначені в арт. 243 Учреждения Судових Установлений.

4. Провід в розправі Генерального Суду доручається даним складом присутности одному з присутних Генеральних Суддів.

5. Провід над канцелярією розпорядною, господарською частиною Генерального Суду доручається одному з Генеральних Суддів по обранню Генерального Секретаря справ судових.

6. При Генеральному Судді утворюється Прокураторія. Одному з Прокураторів Генеральний Секретар справ судових надає звання Старшого і доручає провід над Прокураторією.

7. Від дня проголошення Генеральним Судом про початок своєї діяльності всі Судові установи на території України повинні подавати Генеральному Судові всі справи, які до того дня мали подаватися до Правительствующого Сенату.

8. Генеральний Суд негайно по утворенню його персонального складу виробляє і подає на затвердження Центральній Раді через Генерального Секретаря справ судових свій докладний регламент. Поки буде затверджений Регламент, Генеральний Суд в своїй чинности пристосовується до законів, нормуючих чинність Правительствующого Сенату, і координує їх з нинішнім законом про утворення Генерального Суду і ухвалами законодавчого органу України.

Регламент Прокураторії Генерального Суду виробляється нею і затверджується Генеральним Секретарем справ судових.

9. Декрети Правительствующого Сенату в справах, повсталих на території України і поданих йому до дня проголошення Генеральним Судом своєї діяльності, визначається Українською Народною Республікою за правосильні і обов'язкові для Судових Установ України.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. Голови Української Центральної Ради **Мик. Шраг**

Секретар Центральної Ради

А. Постолювський

Ствердив: За Генерального Писаря України **Ів. Мірний**

Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — № 4. — С. 1.

12.16. Маніфест Раднаркому радянської Росії до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради (5 грудня 1917 р.)

Исходя из интересов единства и братского союза рабочих и трудящихся, эксплуатируемых масс в борьбе за социализм, исходя из признания этих принципов многочисленными решениями органов революционной демократии, Советов, и особенно II Всероссийского съезда

Советов, социалистическое правительство России, Совет Народных Комиссаров, еще раз подтверждает право на самоопределение за всеми нациями, которые угнетались царизмом и великорусской буржуазией, вплоть до права этих наций отделиться от России.

Поэтому мы, Совет Народных Комиссаров, признаем народную Украинскую республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в договор с Российской республикой о федеративных и тому подобных взаимоотношениях между ними.

Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тотчас же, без ограничений и безусловно.

Против финляндской буржуазной республики, которая остается пока буржуазной, мы не сделали ни одного шага в смысле ограничения национальных прав и национальной независимости финского народа, и не сделаем никаких шагов, ограничивающих национальную независимость какой бы то ни было нации из числа входивших и желающих входить в состав Российской республики.

Мы обвиняем Раду в том, что, прикрываясь национальными фразами, она ведет двусмысленную буржуазную политику, которая давно уже выражается в непризнании Радой Советов и Советской власти на Украине (между прочим, Рада отказалась созвать, по требованию Советов Украины, краевой съезд украинских Советов немедленно).

Эта двусмысленная политика, лишаящая нас возможности признать Раду, как полномочного представителя трудящихся и эксплуатируемых масс Украинской республики, довела Раду в самое последнее время до шагов, означающих уничтожение всякой возможности соглашения.

Такими шагами явились, во-первых, дезорганизация фронта.

Рада перемещает и отзывает *односторонними* приказами украинские части с фронта, разрушая таким образом единый общий фронт *до* размежевания, осуществимого лишь путем организованного соглашения правительства обеих республик.

Во-вторых, Рада приступила к разоружению советских войск, находящихся на Украине.

В-третьих, Рада оказывает поддержку кадетски-калединскому заговору и восстанию против Советской власти. Ссылаясь заведомо ложно на автономные будто бы права «Дона и Кубани», прикрывая этим калединские контрреволюционные выступления, идущие вразрез с интересами и требованиями громадного большинства трудового казачества, Рада пропускает через свою территорию войска к Каледину, *отказываясь пропускать войска против Каледина.*

Становясь на этот путь неслышанной измены революции, на путь поддержки злейших врагов как национальной независимости народов

России, так и Советской власти, врагов трудящейся и эксплуатируемой массы, кадетов и калединцев, Рада вынудила бы нас объявить, без всяких колебаний, войну ей, даже если бы она была уже вполне формально признанным и бесспорным органом высшей государственной власти, независимой буржуазной республики украинской.

В настоящее же время, ввиду всех вышеизложенных обстоятельств, Совет Народных Комиссаров ставит Раде, пред лицом народов Украинской и Российской республик, следующие вопросы:

1. Обязуется ли Рада отказаться от попыток дезорганизации общего фронта?

2. Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия верховного главнокомандующего никаких воинских частей, направляющихся на Дон, Урал или в другие места?

3. Обязуется ли Рада оказывать содействие революционным войскам в деле их борьбы с контрреволюционным кадетски-калединским восстанием?

4. Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения советских полков и рабочей Красной гвардии на Украине и возвратить немедленно оружие тем, у кого оно было отнято?

В случае неполучения удовлетворительного ответа на эти вопросы в течение 48 часов, Совет Народных Комиссаров будет считать Раду в состоянии войны против Советской власти в России и на Украине.

Председатель Совета Народных Комиссаров **В. УЛЬЯНОВ (ЛЕНИН)**.
Народный Комиссар по иностранным делам **Л. ТРОЦКИЙ**.

Вісник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. — 1917. — 9 грудня.

12.17. Відповідь Генерального Секретаріату на маніфест з ультимативними вимогами Раднаркому радянської Росії (5 грудня 1917 р.)

Відповідь Генерального секретаріату на заяву більшовиків

У відповідь на декларацію «Совета народных комиссаров» Велико-росії Генеральний секретаріат Народної Української Республіки цим заявляє:

Генеральний секретаріат в заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право,

накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилась, як це робить «Совет народних комиссаров» Великої Росії щодо Української Республіки.

Генеральний секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накладають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості.

Поки в Великої Росії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизму революція. Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу.

Українська демократія в особі українських рад солдатських, робітничих й селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі — Центральній раді — та в уряді її — Генеральному секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенного, кадетського й більшовицького напрямків, які, певно, більше хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їхнє національне почуття буде задоволене.

Маючи це на меті, українські солдати роззброїли анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території народних комісарів. Солдати ці одержали можливість безборонно виїхати в межі власної держави. Відціля випливають другі відповіді на запитання «Совета народних комиссаров».

Єдність фронту визнає і Генеральний секретаріат Української Народної Республіки. Але після того як «Совет народних комиссаров» Великої Росії розруйнував цей фронт, додавши в нього повну дезорганізацію, після того як більшовицькі части[ни] кидають позиції й оголяють фронт, Генеральний секретаріат не вважає можливим тільки силами українських частин охороняти всю величезну лінію фронту. Тому-то він одкликав з Північного і Західного фронтів українське військо на Український фронт (об'єднавши в теперішній час Південно-Західний й Румунський фронти).

Робиться це задля врятування хоча би однієї частини фронту, і од цього завдання Генеральний секретаріат не одступить ні перед якими перешкодами.

В ім'я ж дійсного заховання¹ і зміцнення єдності фронту, настільки потрібної для успішного досягнення загального миру, Генеральний секретаріат пропонує «Совету народних комиссаров» припинити ворожу діяльність проти українських частин, які є зараз поза межами Української Республіки, і не заважати Генеральному секретаріату в його роботі по приведенню в порядок розруйнованих діяльністю великоросійських частин української армії, потрібної для оборони як України, так і всієї Росії.

Що ж до другого питання про пропуск військових частин через територію Народної Української Республіки, то Генеральний секретаріат займає цілком певну позицію: він визнає право на самовизначення кожної національності або країни аж до відокремлення.

Тому накидати Великоросії, Дону, Уралу, Сибіру, Бессарабії або кому другому свого розуміння політичного управління Генеральний секретаріат не вважає логічним і можливим. Тим більш не вважає правильним допомагати одній країні накидати другій її розуміння. Генеральний секретаріат вважає необхідним сформування центральної влади всієї Російської Республіки. Але для цього він пропонує другі методи, ніж ті, які вживає «Совет народних комиссаров». А саме: 1) охоча згода всіх країн і народів Великоросії, Сибіру, Кавказу, Кубані, Дону, Криму й др. на таких умовах: а) уряд мусить бути однорідно-соціалістичним — від більшовиків до народних соціалістів; б) мусить бути федералістичним.

Тільки такий уряд має право розв'язувати питання миру всієї Росії. І, нарешті, щодо четвертого питання, чи буде Рада роззброювати неукраїнські полки, Генеральний секретаріат заявляє, що на території Української Народної Республіки влада належить демократії України. Всякі замахы озброєною силою на цю владу будуть придушуватись тою ж силою. Через те Генеральний секретаріат, для того щоб уникнути братоубивчої війни, пропонує «Совету народних комиссаров» відкликати більшовицькі полки з України. Генеральний секретаріат ніяких перешкод до виходу їх чинити не буде. Так само «Совет народних комиссаров» мусить дати можливість українським частинам безборонне проїхати Великоросії й з фронтів на Україну.

Стан війни між двома державами Російської Республіки Генеральний секретаріат вважає смертоносним для діла революції й для перемоги інтересів робітників та селян. Генеральний секретаріат всіма способами уникає кривавих засобів розв'язання політичних та державних питань. Але, коли народні комісари Великоросії, беручи на себе всі на-

¹ Так у документі.

слідки майбутнього лиха братовбивчої війни, винудять Генеральний секретаріат прийняти їх визов, то Генеральний секретаріат цілком певен в тому, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права й свій край, дадуть належну відповідь народним комісарам, що здіймають руку великоросійських солдатів на їх братів українців.

Голова Генерального секретаріату,
секретар справ внутрішніх

В. Винниченко

Генеральний секретар міжнаціональних справ

О. Шульгін.

*Вісник Генерального Секретаріату Української
Народньої Республіки. — 1917. — 9 грудня.*

12.18. Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії (5 грудня 1917 р.)

Правительство Української Народної Республіки — Генеральний Секретаріат — розіслало 25 листопада всім правительствам новоутворених республік Росії, а саме: правительству Південно-Східного Союзу, правительству автономного Сибіру, крайовому Закавказькому комітетові, правительству автономного Криму, Білоруській Центральній раді, правительству автономної Молдавії та іншим, а також і Народній раді в Петербурзі, свою ноту з запрошенням утворити на засаді федералізму однорідно-соціалістичне Правительство.

Тепер, коли цілком виразно і певно виявилась неможливість справної роботи Установчих зборів при відсутності загальновизнаної всеросійської власті, котра б порядкувала правомірно, установлення правительства, яке б спиралося на авторитет республік, що тепер утворюються, а також і на всю соціалістичну демократію Росії, є конечним. Тим часом аж досі Генеральний секретаріат не одержав відповіді на свою ноту ані від Народної ради, ані від крайових правительств.

Єдиним винятком є Донське військове Правительство, котре через своїх представників заявило, що воно згоджується на запрошення Генерального секретаріату і на сформування однорідного соціалістичного правительства, утвореного притім на федеративних засадах.

Вітаючи таку заяву та обчислюючи потребу вести переговори по можливості спішно, Генеральний секретаріат примушений для того цілою низкою фактів, які мали місце в різних краях Росії, в той же час вважає конче потрібним вперед звернути увагу на ті основи будучої федеративної держави Російської, котрі український народ вважає обов'язковими для всіх частин Федеративної Росії.

До таких загальнодержавних підвалин Генеральний секретаріат числює: республіканський та справді демократичний політичний устрій кожної держави Росії, свобода особи, сумління, слова, друку, зборів, страйків, незайманість оселі та ін.

Одночасно Генеральний секретаріат стоїть на засаді цілковитого взаємного невтручання в політичне життя федеруючих республік, оскільки вони не виходять за межі вищезазначених підвалин. Через це Правителство Української Народної Республіки вважає злочинними спроби зламати право на внутрішню незалежність кожної республіки Росії.

Генеральний секретаріат рішуче боротиметься в тому разі, коли б проти прав Української Республіки робилися які замахы, а також обіцяє свою піддержку проти узурпаторів прав усім щиро демократичним і вільним республікам Росії.

Коли таке розуміння підвалин федеративного устрою поділяється всіма республіками, коли і там можливі умови, що цілком допускають негайне переведення в життя згаданих політичних свобод, то Генеральний секретаріат не бачить ніяких реальних завад для діяльного формування разом зі всіма республіками Росії нового федеративного правителства, маючи на оці в найближчу чергу утворення сприятливих для праці Установчих зборів умов, а також для найскорішого переведення в життя загальноєвропейського демократичного миру.

Підписали: голова Генерального секретаріату
Генеральний секретар міжнаціональних справ
Заступник генерального писаря

В. Винниченко
О. Шульгін
Ів. Мірний

Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 15 грудня. — С. 514—515.

12.19. Закон **«Про порядок видання законів»** **(8 грудня 1917 р.)**

I.

До формування Федеративної Російської Республіки і утворення її конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Українській Центральній Раді.

II.

1) Всі закони і постанови, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені і не

скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі, як закони і постанови Української Народної Республіки.

2) Право видавати розпорядження в обсягу урядування, на основі законів, належить Генеральним Секретарям Української Народної Республіки.

3) До видання таких розпоряджень зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені або не скасовані Українською Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом.

III.

1) До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди, і установи, які зостаються на території Української Народної Республіки по день 7 листопада 1917 року з дотеперішнім їх ділокрутом, урядженням і штатами, яко уряди і установи Української Народної Республіки.

2) Це положення тим часом, до погодження з іншими частинами Російської Федерації, має стійність і для урядів, і установ, які обіймають тільки почасті територію У.Н.Р., і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію.

3) Всі особи, які займали посади державної служби по день 7 листопада 1917 р. на території У.Н.Р., чи то за призначенням російського Правительства, чи то за обранням органами самоврядування, зостаються на своїх урядах, без особливих прохань чи заяв.

Заступник Голови Укр.Ц.Ради
Секретар

Мик. Шраг
А. Постолювський
Ів. Мирний

Ствердив: За Генерального Писаря України

Березіль. — 1991. — № 57. — С. 134—135.

12.20. Закон «Про Головну скарбницю і Держбанк УНР» (9 грудня 1917 р.)

I.

1. Всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих законів збираються на території Української Народної Республіки, визнаються прибутком державного скарбу Української Народної Республіки.

II.

1. Для прийняття і переховування прибутку державного скарбу і одпуску сум на державні видатки закласти Головну Скарбницю Української Народньої Республіки.

2. Всі існуючі на території України губерніяльні і повітові казначейства стають скарбницями Української Народньої Республіки.

3. Обов'язки Головної Скарбниці, до видання особливого Статуту і штатів цієї Скарбниці, доручити виконувати Київській Скарбниці.

4. Доручити Генеральному Секретареві Фінансів виробити і внести на ухвалу Ради Статут і Штати Головної Скарбниці Української Народньої Республіки.

III.

1. «Київську Контору Государственного Банка» перетворити в Українській Державний Банк, який має тимчасово керуватися уставом Государственного Банка (т. II, ч. 2 Св. зак. Рос. Имп.) — Цей же Банк має взяти на себе тимчасово всі функції Київської Контори Українського Державного Банку.

2. Усі місцеві установи Государственного Банка на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного Банку.

IV.

1. Відділи «Государственного Дворянского Земельного Банка» та «Крестьянского Поземельного Банка» на території Української Народньої Республіки скасувати, а служачих лишити за штатом у звичайному порядку.

2. Ліквідацію зазначених банків доручити Генеральному Секретарству фінансів в порозумінні з Генеральним Секретарством Земельних Справ.

V.

1. Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопада 1917 року на підставі закону з 14 вересня 1917 року визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки.

З оригіналом протоколу згідно

Тов. Голови Української Центральної Ради **А. Ніковський**
Секретарь Української Центральної Ради **А. Постоловський**
Ствердив в.о. Генерального Писаря **Ів. Мірний**

Вісник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. — 1917. — № 6. — С. 2.

12.21. Закон «Про випуск державних кредитових білетів УНР» (6 січня 1918 р.)

1. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються Державним Банком У.Н.Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками У.Н.Р. від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищувати половини річної суми прибутків від монополій.

3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише законодавчим шляхом.

4. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються в карбованцях, причому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмін і обмін українських кредитових білетів на російські і навпаки, російських на українські, обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без якого-небудь комісійного за розмін і обмін винагородження.

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартості на другу, а також ветхих білетів на нові проводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народний обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неплатности в разі їх попусування.

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів У. Н.Р. і опис їх оголосити до загальної відомости.

Заступник Голови Української Центральної Ради **Мих. Шраг**
Секретар Української Ц. Ради **А. Постолювський**
Ствердив в.о. Генерального Писаря **Ів. Мірний**

*Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.
Том 1. Доба Центральної Ради // Березіль. —
1991. — № 10. — С. 133—134.*

12.22. IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.)

Народе України!

Твоею силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількисть хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й zorganizувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на нашу землю свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не залишаючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те ж саме Петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати закінчення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов полетиться кров, знов нещасний робочий люду буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає миру й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленні того бажаного миру, для того, щоб

повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отее, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити

таку владу, до якої мали б довір'я й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотні тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої дорожні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само доручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до постанови проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встиємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найблищій тижні виконають, справдять і до оконечного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергійно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9(22) січня 1918 р.

Винниченко В. К. Відродження нації: В 2 ч. — Київ—Відень, 1920. — Ч. 2. — С. 244—252; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1997. — Т. 2. — С. 102—104.

12.23. Закон про національно-персональну автономію (9 січня 1918 р.)

(Витяг)

Українська Центральна Рада, згідно з універсалом 7-го листопада 1917 року, дня 9 січня 1918 року ухвалила закон про національно-персональну автономію.

Ст. 1. Кожна з населюючих Україну Націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через Орган Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх заселення в межах Української Народньої Республіки. Це є невіднімане право націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в ньому...

Хрестоматія з історії України. — К., 1993. — С. 206.

12.24. Ухвала про організацію Реєстрового Вільного Козацтва (28 січня 1918 р.)

Признати необхідним організацію Реєстрового Вільного Козацтва, яке б обслуговувало внутрішню охорону повітів на таких умовах:

1) мобілізацію реєстрового Вільного Козацтва переводить Військове Міністерство по територіальному принципу,

2) з кожним козаком і старшиною заключається договір на певний строк,

3) на місцях щодо внутрішнього життя і муштри сотні Реєстрового Вільного Козацтва знаходяться в розпорядженні повітових військових начальників, відносно боротьби з анархією в розпорядженні повітових комісарів,

4) сотні трьох-чотирьох повітів об'єднуються в полки, а полки в межах губернії — в коші, останні ж затверджуються Військовим Міністерством,

5) козаки і старшина отримують платню, крім содержания в сумі, назначений в докладній записці, для чого асігується сто тридцять мільонів рублів на рік.

Хрестоматія з історії держави і права України: У 3 кн. — К., 2000. — Кн. 2. — С. 22—23.

**12.25. Мирний договір
між Українською Народною Республікою з одної,
а Німеччиною, Австро-Угорщиною,
Болгарією і Туреччиною з другої сторони
(9 лютого 1918 р.)**

Тому, що Український Народ в протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народної Республіки; вони хотять цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. В тій цілі до нав'язання мирових переговорів у Берестю Литовським зібралися повновласники вищеозначених правительств, а саме:

За Правительство Української Народної Республіки Члени Української Центральної Ради: Пан Олександр Севрюк, Пан Микола Любинський і Пан Микола Левітський.

За Цісарсько-Німецьке Правительство державний секретар заграничного уряду, Цісарський Дійсний Тайний Радник Пан Ріхард фон Кільман.

За ц. і к. Спільне Австрійсько-Угорське Правительство Міністр Цісарск. і Королівск. Дому і справ заграничних Його Ц. і К. Апостольського Величества Тайний Радник Отокар граф Чернін... .

За Королівсько-Болгарське Правительство президент міністрів Пан Д-р Василь Радославов, Посол Пан Андрій Тошев, Посол Пан Іван Стоянович, Військовий повновласник Пан полковник Петро Ганчев, Пан Д-р Теодор Анастасов.

За Цісарсько-Османське Правительство Й. В. Великий Візир Талат Паша, міністр справ заграничних Агмед Нессімі Бей, Й. В. Ібрагім Гаккі Паша, Генерал Кавалерії Агмед Іццет Паша.

І по предложению своїх повновластей, які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуючі постанови:

Стаття I.

Українська Народна Республіка з однієї і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що военний

стан між ними покінчений. Сторони, які заключають договір, вирішили жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II.

1) Між Українською Народною Республікою з однієї і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Далі на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда, загальною по лінії Білгорай — Цебогшин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріччє — Сарнаки — Мельник — Високо-Литовськ — Каменець-Литовськ — Прушани — Вигоновське Озеро.

Подрібно устанавлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з угляданням бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала граничити ще з якою іншою державою Почвірного Союзу, то щодо того застерігаються окремі умови.

Стаття III.

Опорожнювання зайятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору.

Спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV.

Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття V.

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хіба би вони сходили за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, позлагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII.

(Подається у вільному викладі)

Ця стаття регулює економічні зв'язки України з Центральними державами, зокрема, визначає курс української валюти по відношенню до німецької марки та австрійської крони, митні тарифи тощо.

Стаття VIII.

Привернення публічних і приватних правних зносин, вимога воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амністії, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у владу противника, управильняться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову частку нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають у силу.

Стаття IX.

Умови, прийняті в оцьому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X.

При толкуванні цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайним український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцеві постанови.

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в ньому нічого іншого не поставлено.

На доказ того повновласники цей договір підписали і свої печати приложили.

*Зладжено в п'яти первописях
в Берестю Литовськім 9 лютого 1918 року.*

Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. — К., 1992. — С. 190—193.

12.26. Закон про Державний Герб України (12 лютого 1918 р.)

В справі державного герба України Мала Рада ухвалила: Гербом Української Народньої Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого.

З перетвором протоколу згідно:

Тов. голови Української Центральної Ради **М. Шраг**
Секретарь Центральної Ради **Я. Левченко**
Ствердив: в.о. Генерального Писаря **І. Мірний**

Вісник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. — 1918. — № 15. — С. 1.

12.27. Закон про державну мову (березень 1918 р.)

(Витяги)

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно писатися державною українською мовою, окрім інших мов... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці.
2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів... виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.
3. По всіх торгово-промислових, банкових і т. п. закладах, конторах... мовою в діловодстві має бути державна українська.

Нова рада. — 1918. — 24(11) березня.

12.28. Закон про поділ України на землі (6 березня 1918 р.)

§ 1. Поділ України на губернії і уїзди скасується.

§ 2. Українська Народна Республіка розділяється на такі землі; 1) Підляще, центр Боресть; 2) Волинь, центр Луцьк; 3) Погорина, центр Рівне; 4) Болохівська земля, центр Житомир; 5) Дреговська земля, центр Іскорость; 6) Дреговицька земля, центр Мозир; 7) Київ з околицею (приблизно на 20—30 верст); 8) Поросє, центр Біла Церква; 9) Черкащина, центр Черкаси; 10) Побожє, центр Умань; 11) Поділе, центр Камінець; 12) Брацлавщина, центр Вінниця; 13) Подністрове, центр Могилів; 14) Поморе, центр Миколаїв; 15) Одеса з околицею; 16) Низ, центр

Єлизавет; 17) Січа, центр Катеринослав; 18) Запороже, центр Бердянськ; 19) Нове Запороже, центр Херсон; 20) Азовська земля, центр Маріуполь; 21) Сіверщина, центр Стародуб; 22) Чернигівщина, центр Чернігів; 22) Переяславщина, центр Прилука; 24) Посеме, центр Конотоп; 25) Посуліє, центр Ромен; 26) Самара, центр Кременчук; 27) Полтавщина, центр Полтава; 28) Слобідщина, центр Суми; 29) Харків з околицями сумезними; 30) Донеччина, центр Славянськ; 31) Подоне, центр Острогоськ; 32) Половецька земля, центр Бахмут.

§ 3. Остаточним розмежуванням Української Народньої Республіки з сусідніми державами число земель може бути змінено.

§ 4. Про докладне розмежуване земель Раді Народніх Міністрів поручається внести особний законопроект можливо ближчим часі.

§ 5. Про організацію самоврядування і влади адміністративної, судової і військової, згідно з зазначеним в § 2 поділом на землі, Раді Народніх Міністрів доручається ввійти в наскорішій часі з особним законопроектом.

§ 6. З заведенням нових органів самоврядування і влади земель гурбернські і уїздні установи будуть скасовані, а діловодство і майно їх буде передано в порядку, який буде уставлений особним законом.

З оригіналом протоколу згідно.

Заступник Голови Української Центральної Ради **Арк. Степаненко**
Секретар Української Центральної Ради **Мик. Чечель**
Ствердив: в.о. Генерального Писаря **Ів. Мірний**

Вісник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. — 1919. — № 9. — С. 2.

12.29. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) (29 квітня 1918 р.)

1. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, як Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цєбто громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутися ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з захованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, податкування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку.

Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище призначається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони порушити недоторканість і без судового наказу, однак і в такому випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на території мають свободу перемін місця пробування.

19. Постанови §§ 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом, згідно §§ 79 і 80.

20. Лише громадяне УНР користуються усією повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Як карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких вищих обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи власти Української народної республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової власти УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впроваджують виборчі Ради і Управи громад, волостей і земель, їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки (§§ 60 і 68).

IV. Всенародні збори Української народної республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується гро-

мадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людности і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншій правила виборів у Всенародні Збори устанавляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконування своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, устанавлених Всенародніми Зборами.

30. Провірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома міліонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори втрачають свою повновласть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликанням нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерти або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинности, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в §§ 32—33 Всенародніми Зборами, вибирається йому товаришів, в числі, яке устанавляють Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На про-

позицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародніх Зборів треба присутності більш, як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

- а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;
- б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
- в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;
- г) Радою Народніх Міністрів УНР;
- д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;
- е) безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правосильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після доповіді комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відомої Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

42. Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39—41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім іншій, не вказаній Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не постановлено інакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложения державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше, як постановою Всенародніх Зборів.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установляють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду народніх міністрів Української народньої республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності місцевої самоуправи (§ 24) або дотикають цілої УНР, координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед якими відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів та порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому, чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менш 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вяснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримують таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР — самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовірря, складає свою повновласть, і через

24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовіря в цілости.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української народньої республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністраційного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавні, ні адміністраційні органи власти.

64. В яких випадках адміністраційні органи можуть накладати й екекувати кару — про це рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з захованням при цьому постанов § 58 цього закона.

66. Найвищим Судом Республіки являється Генеральний Суд УНР, зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функцій адміністративної влади.

68. В усім иншім організація і компетенція судів та особи речевої принадлежности судової установлюється законом.

VII. Національні союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається

силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш, як 10 000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до цієї нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 60 права, громадяне УНР, належні до цієї нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупности складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости: кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про належність його до цієї нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва цієї нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належить до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних зборів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

74. Національний Союз установлює свій щорічний бюджет і має право:

- а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування;
- б) за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів цієї нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються

обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до цієї нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без ріжниць полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложением принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів, з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

VIII. Про часове припинення громадських свобод

79. У випадку державної konieczності (під час війни або внутрішніх зворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означати спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, предвиджених згаданими в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадські свободи Рада Народніх Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання на найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада 29 квітня 1918 р.

*Історія української Конституції / Упоряд.
А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.,
1997. — С. 105—113.*

12.30. Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.)

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродивши-ся Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі і економічне життя України ввійде врешті в нормальне русло. Але надії на це не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безроботиця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатіщої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна і Мала Рада, а также всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності — як фундамент культури і цивілізації — відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і скасовуються. Вибудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї тяжкої праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б то не були власні побудження і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України — без різниці національності і віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велике відповідальному ділі.

Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів
29 квітня 1918 р. м. Київ

Павло Скоропадський
М. Устимович

Державний вісник. — 1918. — 16 травня. — № 1.

12.31. Закони про тимчасовий державний устрій України (квітень 1918 р.)

Тимчасово до обрання Союму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах:

Про гетьманську владу

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повному складі на затвердження Гетьма-

на. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними.

5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти.

6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключеному положенні.

7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушуються чий охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Отаманом Міністрів або відповідним йому Міністром.

Про віру

9. Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православною.

10. Всі не належні до православної віри Громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свободним відправленням їх віри і богослуженням по обрядові.

Права і обов'язки українських козаків і громадян

11. Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно їх згублення визначаються законом.

12. Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і поштини, а також відбувати повинності згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею, крім як в випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного неторкана. Робити обшукування і виїмку в будинку без згоди його господаря можливе не інакше, як в випадках і порядку, законом визначених.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибрати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

19. Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідне для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в межах, не шкідливих законом, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах, не противних законам.

Про закони

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській державі перебуваючих.

25. Закон особисто видан для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсувається, коли в ньому такої відміни не постановлено.

26. Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

27. Після обнародування законів надається обов'язкова сила з часу, призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних посланців.

28. Закон не може бути скасований інакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не відмінено закон існуючий, він заховує повну його силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному Міністерстві по надженості і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

Про Раду міністрів і про міністрів

34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладається на Раду Міністрів.

35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37. За преступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених.

Про фінансову раду

38. Фінансова Рада є вища народна інституція в справах державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контролер.

40. На Раду накладається:

- 1) обмірковування часу і умов здійснення державних позичок;
- 2) обмірковування справ дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту;
- 3) попередній, з особистого кожного раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчим порядку.

41. Обмірковування Ради подаються на погляд Гетьмана.

Про Генеральний суд

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів

29 квітня 1918 року, м. Київ

Павло Скоропадський
М. Устимович

Державний вісник. — 1918. — 16 травня. — № 1.

**12.32. Ухвалений Радою Міністрів
тимчасовий закон про верховне управління
Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби
і перебування поза межами Держави
ясновельможного Пана Гетьмана всієї України
(1 серпня 1918 р.)**

«Затверджую»

Павло Скоропадський

1 серпня 1918 року. Київ

Посвідчив:

Державний Секретар

Сергій Завадський

1. В разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана Верховне Управління Державою, тимчасово, аж до одужання або до вступлення нового Гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави.

2. Колегія Верховних Правителів Держави складається з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначає сам Пан Гетьман (див. ст. 3 і 4), одного вибирає Державний Сенат (див. ст. 7) і одного вибирає Рада Міністрів (ст. 7).

3. Про згадане в попередній (2) статті заздалегідне визначення Паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які Пан Гетьман особисто вкладає в окремі конверти за власною і перстневою Його Ясновельможности печатями, при чому перші два примірники для сховку урочисто доручаються Державному Сенатові і Голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в Київський Кафедральний Собор св. Софії.

4. В грамоті (ст. 3) Пан Гетьман визначає дві особи, а саме — першою — визначеного ним Верховного Правителя, а другою — особу, яка має стати Верховним Правителем, якщо перша помре, тяжко занедужає, або складе свої повноваження.

5. Про передачу зазначених в ст. 3 примірників грамоти складається Державним Секретарем акт, який підписується Паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, й скріплюється Державним Секретарем. Згадані тут акти переходять Державний Сенат, а копії з них Державний Секретарь.

6. Негайно, як тільки стане неможливо для Пана Гетьмана правити Державою через тяжку хворобу, або коли Пан Гетьман помре, Державний Сенат в складі на той час будучих сенаторів, під проводом Президента, а за його відсутністю — старшого з председателів Генеральних Суддів, або осіб, що їх заступають (ст. 29 закона 8 липня 1918 року про

утворення Державного Сенату), одкриває конверт з грамотою Пана Гетьмана, той що переховується Державним Сенатом, а також і конверти з двома другими примірниками грамоти, які негайно мають бути представлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного Паном Гетьманом Верховного правителя й його заступника (ст. 4), відсутність котроїсь з грамот не спиняє оголошення наймення визначеного Паном Гетьманом Правителя та його заступника.

Примітка: визначення моменту, коли сам Пан Гетьман через тяжку хворобу не матиме вже змоги правити Державою, належить самому Пану Гетьману, а як що воля Пана Гетьмана через хворобу не може бути ним виявлена, то Державному Сенатові в купі з Радою Міністрів.

7. Два інші члени Колегії Верховних Правителів після зазначеного в попередній (6) статті оголошення негайно вибираються Державним Сенатом і Радою Міністрів (ст. 2) закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

8. Про склад Колегії Верховних Правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

9. Колегія Верховних Правителів вступає в правління Державою негайно, не дожидаючись оповіщення Державного Сенату (ст. 8).

10. Колегія Верховних Правителів вступає в усі законом встановлені права й обов'язки Пана Гетьмана, однак Колегії Верховних Правителів не належить право знімати питання про зміну законів, виложених в грамоті Пана Гетьмана від 29 квітня 1918 року.

11. Головою Колегії Верховних Правителів є Правитель, визначений Паном Гетьманом.

12. Всі справи в Колегії Верховних Правителів вирішуються більшістю голосів.

13. На випадок смерті або тяжкої хвороби Верховного Правителя, визначеного Паном Гетьманом, або зложення цим Правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник (ст. 4). На випадок же смерті або тяжкої хвороби прочих Верховних Правителів, або зложення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядку, встановленому в ст. 7 цього закону.

14. На випадок смерті або тяжкої хвороби котрого з заступників Верховних Правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядку ст. 7 цього закону, при чому вибори робляться або Державним Сенатом, якщо вибув з Колегії обраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

15. Про вступлення кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не дожидаючи цього оповіщення.

16. При виїзді поза межі Держави Пан Гетьман, як що знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління Державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам Пан Гетьман, а два інших вибираються в порядкуві, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Голова Ради Міністрів
Державний Секретарь

Ф. Лизогуб
С. Завадський

Державний вісник. — 1918. — 4 серпня. — № 30.

12.33. Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах (1918 р.)

(Витяг)

Ухвалений Радою Міністрів закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах.

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижневе в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах — не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижневе в 2-х останніх класах кожної школи...

Державний вісник. — 1918. — 8 серпня.

12.34. Наказ міністра народної освіти про утворення національної нижчої початкової школи (1918 р.)

(Витяг)

...В час, коли наша держава творить культурно-національні цінності (одкриває Українські державні університети, академії, гімназії і т.п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, коли не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково як слід приготувитись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу.

...Тому Міністерство освіти пропонує всім губерніальним і повітовим земським і міським управам в контакті з губерніальними і повітовими комісарами освіти негайно приступити до з'ясування стану шкіл з цього боку, щоб з наступного 1918—1919 шкільного р. навчання в школах для українського люду велося українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України.

Державний вісник. — 1918. — 6 вересня.

12.35. Закон Української Держави про заснування Української Академії наук¹ (1918 р.)

(Витяг)

1. Ухвалити докладені до цього статут та штати Української Академії наук в м. Києві та її установи і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 р.

2. З поміж перелічених у статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюється в біжучому році: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для виучування економічної кон'юктури та народного господарства України.

3. Академії наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодавчим порядком штати та обрахунок слов'янської кляси при історично-філологічному відділі Академії...

Державний вісник. — 1918. — 22 листопада.

12.36. Декларація Української Директорії (1918 р.)

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу змєнено з лица землі української руйнує поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земство, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

¹ Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Української Академії наук в м. Києві.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По наказу № 1 Директорії селянам робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покровдженям. Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

В усіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих класів України — Верховна Влада Української Народньої Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Кому належить влада?

Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю і життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Гріхи буржуазії

Так звані пануючі класи, класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу і в управлінню державою. Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію і руйну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-класові егоїстичні інтереси, ці класи вели воїстину грабінницьку політику в краї.

Ними розграбовано, розкрадено в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народного майна.

Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану.

Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуванних розмірів.

Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного террору і насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими поміщицькими карателями були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в правлінню країною.

Вся влада трудовому народові

Отже, Директорія заявляє.

Класи не трудові, експлоататорські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою.

Директорія передає свої права і уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії і встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні

з'їхатись в губернії і вибрати своїх делегатів на конгрес трудового народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є в військах, так і тих, що мирною працею допомагають творити народній державний лад та порядок.

2. Міському робітництву — вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на конгрес трудового народу України.

Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально.

Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, цеб-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським поміщикам, народнім кооперативам, служачим в конторах та інших установах, так само вибрати своїх представників на конгрес трудового народу України.

Конгрес

Місце і час одкриття праці конгресу, а також норми виборів на нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права і повновласність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки.

Конгрес трудового народу, яко революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, цеб-то Установчими Зборами.

Повернення контрибуцій

Конгрес трудового народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. Для цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу і тому буде рішуче припиняти всяки такі самовольні виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Робітничий контроль

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового за-непаду, розграбування та безоглядної експлоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ й на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловості і направити господарство в них в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класа великовласників.

Боротьба з спекуляцією

Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані комісії боротьби з спекуляцією.

Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, зализних виробів та иншого краму, а також продуктів споживи).

Соціальні реформи

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархичних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними й міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія.

Міжнародні відносини

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав.

Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на зведення порядку і ладу, так бажаного всім працюючим.

Голова Директорії Української
Народної Республіки
члени Директорії:

В. Винниченко,
С. Петлюра, Ф. Швець,
П. Андрієвський, А. Макаренко.

*Конституційні акти України. 1917—1920.
Невідомі конституції України. — К., 1992. —
С. 100—104.*

12.37. Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові (18 жовтня 1918 р.)

§ 1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

§ 2. Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признаєть за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення перевести в життя.

§ 3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради, української народности;

б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) з українських послів Краєвих Соймів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох з кожної партійної організації.

§ 4. Скликає Українську Національну Раду і проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парляментарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парляментарної Репрезентації до цього уповноважить.

§ 5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парляментарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії усіх українських клубів парламентарних і сеймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації.

*Конституційні акти України. 1917—1920. Не-
відомі конституції України. — К., 1992. — С. 92.*

12.38. Прокламація Української Національної Ради (19 жовтня 1918 р.)

Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, причім жидів призначається за окрему національність, щоби уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби організована оцим в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території.

Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 93.

12.39. Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року

Український Народе!

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави.

Український Народу!

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

Все здібне до оружя українське населення має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізници, почта й телеграф.

Всім горожанам української держави без різниці народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віроповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави — Поляки, Жиди, Німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

Український Народу! Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Львів, 1 листопада 1918.

Українська Національна Рада.

Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 94—95.

**12.40. Передвступний договір,
заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові
між Українською Народньою Республікою
й Західно-Українською Народньою Республікою
про маючу наступити злуку обох українських держав
в одну державну одиницю**

1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою — значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народньою Республікою — значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку.

3. Правительства обох Республік уважають зв'язаними повищими заявами, то значить: уважають себе посподу зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло так, щоби в можливо найкоротшім часі обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4. Західно-Українська Народня Республіка з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними різницями й окремішністю життя на своїй території й її населення, дістає територіяльну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодатними й правительственними державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав.

5. Договір цей, списаний у двох примірниках, як двох окремих оригіналах, призначених по одному для правительств кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т.е. Директорії Української Народньої Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народньої Республіки.

Директорія Української Народньої Республіки:

В. Винниченко
П. Андрієвський
Ф. Швець
С. Петлюра,

Отаман Укр[аїнських] Респ[убліканських] військ
Повновласники Ради Державних Секретарів
Західно-Української Народньої Республіки:

д-р Льонгін Цегельський
д-р Дмитро Левицький

*Конституційні акти України. 1917—1920. Не-
відомі конституції України. — К., 1992. — С. 109.*

12.41. Закон про виділ Української Ради (4 січня 1919 р.)

Українська Національна Рада постановила:

§ 1.

Українська Національна Рада вибирає з-посеред себе Виділ з 9 членів, якому проводить, як десятий член, Президент Української Національної ради, а на случай його перешкоди найстарший віком його заступник.

§ 2.

До компетенції Виділу Української Національної Ради належить:

- а) іменувати членів правительства;
- б) приймати й уділяти їм димісії;
- в) виконувати право амнесії й аболіції, а то на внесенне Державного Секретаріату судівництва. В справах військового судівництва може Виділ Української Національної Ради перенести право виконання амнесії на Раду Державних секретарів;

- г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних і військових;

- д) удостовіряти й оповіщувати закони.

§ 3.

Виділ Української Національної Ради скликає в міру потреби Президент Української Національної Ради, а в случаю його перешкоди найстарший віком його заступник. Він репрезентує Виділ і підписує його письма.

§ 4.

Виділ Української Національної Ради вибирається на час її каденції, а і влада його гасне з хвилиєю вибору нового Виділу новою Радою.

§ 5.

Рішення Виділу западають більшістю голосів, а в случаю рівности голосів стає рішенням те внесенне, за котрим голосував президент.

До важности рішень треба присутности що-найменше шести членів Виділу.

§ 6.

Отсей закон входить в силу з днем ухвалення.

Конституційні акти України. 1917—1920. Не-відомі конституції України. — К., 1992. — С. 97.

12.42. Універсал Директорії Української Народної Республіки (22 січня 1919 р.)

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Народною Республікою — в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині воедино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка. Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати

нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії:

Володимир Винниченко

Члени:

**Симон Петлюра, Панас Андрієвський,
Андрій Макаренко, Федір Швець**

Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 107.

12.43. Ухвала Української Національної Ради про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою (3 січня 1919 р.)

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно зєдинене з нинішнім днем: *Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою* в одну, одноцільну суверенну *Народну Республіку*.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між *Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою* дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізовання договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори зєдиненої Республіки закондатну владу на території бувшої *Західно-Української Народної Республіки* виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради:

Др Горбачевський, в. р.

Др Петрушевич, в. р.

Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. — I випуск, 31 січня 1919. — С. 1.

12.44. Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель (22 січня 1919 р.)

В імени Української Народньої Республіки проголошує Директорія цілому українському народови велику подію в історії нашої української землі.

Дня 3 січня 1919 року в місті Станиславові Українська Національна Рада Західно-Української Народньої Республіки, як представниця волі всіх Українців Австро-Угорщини і як найвищий законодавчий їх орган, святочно проголосила з'єднання Західно-Української Народньої Республіки з українською придніпрянською Народньою Республікою в одну суверенну Народню Республіку.

Витаючи з великою радістю сей історичний крок наших західних братів, Директорія Української Народньої Республіки рішила прийняти до відома се з'єднання і ввести його в життя згідно з умовами, які означено в ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919.

Від нині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Від нині є єдина, незалежна Українська Народня Республіка. Від нині український нарід, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної Української Держави на добро і щастє робочого народу.

У Києві 22 січня 1919 р.

Вивід прав України: Зб. документів. — Львів, 1991. — С. 105.

12.45. Універсал Трудового Конгресу України (28 січня 1919 р.)

До українського народу!

Ми — представники трудового народу України, її робітництво і селянство, зібравшись у столичнім городі — Києві і обговоривши найважливіші потреби українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити й надалі до слідуєчої сесії Конгресу Трудового Народу України вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повне довірря селянства і робітництва.

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події по Україні припиняє на деякий час свої засідання, аби, роз'їхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважнійшій тепер роботі — обороні нашого рідного краю.

Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні Конгресу 24 сього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуючої сесії Трудового Конгресу Української Народньої Республіки Конгрес Трудового Народу України визнає необхідним залишити після себе такі комісії: 1) по обороні Республіки, 2) земельну, 3) освітню, 4) бюджетову, 5) заграничних справ, й 6) комісію харчових справ.

Владу виконавчу — Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву його засідань, перед Директорією Української Народньої Республіки.

Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва.

Інструкції про вибори в Трудові Ради має негайно виробити правительство Республіки разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу правительство Української Народньої Республіки, разом з комісіями, має підготувати закон для виборів Всенароднього Парляменту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили й надалі свою працю по проведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудящому народові.

Одночасно правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости, про поліпшення доли робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріату.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, український народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кровію здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілости і незалежности Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо — неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які нас нападають, що український народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але й уміє будувати свою Республіку і може всією силою непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе український! Будь на сторожі свого права. Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контрреволюційні вороги, але ти бачиш, як Сівітська Росія, яка не по правді називає себе соціалістичною, теж посилає своїх наймитів — китаїців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України визнає, що захват Московським більшовицьким військом нашої землі може привести до приходу нових чужоземців, які тільки й ждуть того часу, коли на Україні запанує більшовицьке безладдя, щоб напасти на розбиту, зруйновану і пограбовану Україну.

Конгрес Трудового Народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає мира з усіма народами і немає думки забрати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що український народ не потерпить над собою насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народньої Республіки.

Ухвалено

Конгресом Трудового Народу України в м. Київі

28 січня 1919 року.

*Конституційні акти України. 1917—1920.
Невідомі конституції України. — К., 1992. —
С. 110—111.*

12.46. Політична Конвенція між Польщею і Україною (21 квітня 1920 р.)

(Витяг)

§ 2. Граница между УНР и РПП устанавливается следующая: на север от Днестра вдоль р. Збруч, а дальше вдоль бывшей границы между Австро-Венгрией и Россией до Вышегрудни, а от Вышегрудни на север

через Кременец, а далее по линии на восток от Здолбуново, потом вдоль границы Ровенского уезда... бывшей губернии Минской до пересечения ее р. Припятью, а потом Припятью до ее устья.

§ 3. Правительство Польское признает за Украиной территорию на восток от границы, указанной в § 2 этого договора, к границам Польши 1772 года (до разделов), которая Польша уже занимает или приобретает от России путем вооруженным или дипломатическим.

§ 6. Аграрное дело на Украине будет разрешено Конституантою. Ко времени созыва Конституанты юридическое положение земледельцев польской национальности на Украине определяется соглашением между РПП и УНР.

§ 7. Заключается военная конвенция, что составляет интегральную часть договора.

§ 8. Договор остается секретным. Он не может быть передан третьей стороне или быть опубликованным... Подписано в Варшаве апреля 21 дня 1920 г.

*Гражданская война на Украине 1918—1920 гг.:
В 3 т. — К., 1967. — Т. 3. — С. 48—49.*

12.47. Військовий договір Директорії з урядом Польщі (24 квітня 1920 р.)

(Витяг)

§ 1. Настоящая военная конвенция составляет интегральную часть политической конвенции с дня 21 апреля 1920 г., вступает одновременно с ней в жизнь и обязательна до заключения постоянной военной конвенции между Польским правительством и Украиной.

§ 2. Польские и украинские войска производят действия совместно как войска союзные.

§ 6. С момента начала совместных действий против большевиков, Украинское Правительство обязуется доставлять продукты для польской армии, оперирующей на этой территории в количестве согласно оперативному плану главного артикуля: мясо, сало, муку, хлеб, крупу, овощи, сахар, овес, сено и т. п. В случае непредоставления Украинским правительством необходимой продукции, гражданский комиссар Украины по соглашению с интендатурой дивизии (армии) проводит реквизицию продуктов среди местного населения.

§ 11. На польской территории продолжится организация украинских частей, ... до того времени, пока эта организация будет возможна на собственной территории.

§ 12. Командование польских войск обязуется доставить украинским войскам оружие, амуницию, снаряжение и одежду в количестве необходимой для трех дивизий.

§ 16. Обе стороны обязуются держать эту конвенцию в тайне...

Руководитель министерства иностранных дел

Украинской Народной Республики

Андрей Левицкий

Руководитель министерства иностранных дел

Речи Польской Посполитой

Ян Домбский

*Гражданская война на Украине 1918—1920 гг.:
В 3 т. — К., 1967. — Т. 3. — С. 55—58.*

12.48. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 р.)

Іменем Української Народньої Республіки

12 листопада 1920 року

«Затверджую»

Голова Директорії *С. Петлюра* (підпис)

Посвідчую:

в.о. Державного Секретаря

В. Оніхімовський (підпис)

До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народнім Представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах Державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужитковання засад народнього суверенітету, себ-то, що вся Верховна Влада безпосередньо належить Народові і виявляється через Парлямент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без ріжниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасово Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

I. Верховна влада

1. Верховна Влада Української Народньої Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих Державних функцій поміж Директорією, Державною Народньою Радою і Радою Народніх Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народньої Ради визначає окремий закон.

II. Директорія Української Народньої Республіки

2. Директорія Української Народньої Республіки в особі Голови Директорії іменем Української Народньої Республіки: а) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою закони; б) затверджує ухвалені Радою Народніх Міністрів призначення та звільнення; в) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою умови з іншими Державами; г) видає на пропозицію Ради Народніх Міністрів акти амнесії та помилування; д) репрезентує Українську Народню Республіку перед іншими Державами, за відповідальністю Голови Ради Народніх Міністрів; е) покликає Голову Народніх Міністрів та затверджує Членів Ради Народніх Міністрів.

3. Директорія має окремих цивільний лист, що ухвалюється законодавчим шляхом.

4. Коли Голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворість, від'їзд та з інших причин, то його часово зухвали Державної Народньої Ради заступає Голова Державної Народньої Ради, який виконання своїх обов'язків на той час покладає на Заступника Голови Державної Народньої Ради.

До скликання Державної Народньої Ради, зазначене в § 4 заступництво Голови Директорії надається Колегії, яка складається з трьох членів: Голови Ради Народніх Міністрів, Порядкуючого в Надвищому суді У.Н.Р. і Представника всіх політичних партій України. Цього останнього обирається в спільному засіданні представників Центральних Комітетів цих партій, по одному від кожного. Участь в обранні Члена Колегії може брати лише така партія, яка зареєстрована в законному порядку та існує не менш, як один рік. До складання Колегії Голову Директорії заступає Голова Ради Народніх Міністрів.

III. Законодавство в Українській Народній Республіці

5. Українська Народня Республіка управляється на точній основі законів, у відповідний спосіб виданих.

6. Законопроекти відповідних Міністерств, по ухвалі їх Радою Народніх Міністрів подаються на розгляд Державної Народньої Ради через її Президію.

7. Внесені в Державну Народню Раду законопроекти або ухвалюються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народніх Міністрів.

8. Проекти законів, ухвалених Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (згідно § 7) за належними підписами подаються Головою Державної Народньої Ради, разом з Головою Ради Народніх Міністрів на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки.

9. Подані на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки постанови Державної Народньої Ради або Ради Народніх Міністрів, на протязі чотирнадцяти діб або затверджуються Головою Директорії, або повертаються до Державної Канцелярії незатвердженими.

Незатверджені постанови Державної Народньої Ради подаються Головою Ради Народніх Міністрів до Державної Народньої Ради на новий розгляд. Постанова, ухвалена нею в тій же самій редакції набирає остаточно силу закона.

10. Законопроекти, ухвалені Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (§ 7) і затверджені Головою Директорії Української Народньої Республіки, оголошуються у Вістнику Державних Законів, за підписом Голови Ради Народніх Міністрів, відповідного Міністра та Державного Секретаря.

11. Після оголошення закону в Вістнику Державних Законів, закон набирає обов'язуючої для всіх сили в терміні, що зазначено в самому законі, а як що такий термін в законі не зазначено, то з дня одержання на місцях примірника Вістника Державних Законів, де закон надруковано. В самому законі може бути зазначено, що він до оголошення переводиться в життя або по телеграфу, або через посланців.

12. Ухвалені закони оголошуються Державним Секретарем і ним же зберігаються.

13. Коли Державна Народня Рада не функціонує, Рада Народніх Міністрів в необхідних випадках може ухвалювати постанови, що вимагають для свого видання законодавчого шляху; ці постанови, після затвердження Головою Директорії та оголошення звичайним порядком, набирають сили закона (11, 12 §§). Такі постанови поступають поза чергою на перше чергове засідання Державної Ради для затвердження.

У випадку незатвердження таких постанов Державною Народньою Радою вони втрачають обов'язуючу силу після оголошення про це на загальних підставах (§ 11).

14. До скликання Державної Народньої Ради всі права і обов'язки покладаються на Раду Народніх Міністрів.

IV. Рада Народніх Міністрів

15. Голова Ради Народніх Міністрів формує Раду Народніх Міністрів, в склад якої входять всі Міністри або Керуючі Міністерствами та Державний Секретар, останній з правом дорадчого голосу.

16. Справи, що відносяться до Міністерств, представники яких не присутні на засіданні Ради Народніх Міністрів, не можуть вирішуватися в тому засіданні Ради Народніх Міністрів.

17. Державний Контрольор, призначення якого провадиться порядком, відповідним розгляду і затвердженню законів, не входить в склад Ради Народніх Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народніх Міністрів, в яких розглядається питання, зв'язане з інтересами скарбу, з правом дорадчого голосу і протесту.

18. В обсягу діяльності окремого Міністерства і належних до нього відомств тільки відповідний Міністр або Керуючий Міністерством має право в порядку управління видавати розпорядження, вказівки та інструкції, укладати часово умови і вирішати всі справи Міністерства, за своєю особистою відповідальністю перед Радою Народніх Міністрів.

19. Рада Народніх Міністрів за діяльність уряду відповідає перед Державною Народньою Радою.

Голова Ради Народніх Міністрів
Міністр Внутрішніх Справ

Андрій Лівачський
Ол. Саліковський

*Конституційні акти України. 1917—1920.
Невідомі конституції України. — К., 1992. —
С. 114—116.*

Радянська державність в Україні 1920—30-х рр.

13.1. Резолюція першого з'їзду Рад України про зрив роботи з'їзду Рад у Києві (11 грудня 1917 р.)

Робота першого з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів України, скликаного повноважним органом революційної демократії України, зірвана діями політиканів із селянської спілки і Ради військових депутатів, які побоювались, що цей з'їзд піддасть суворій і справедливій критиці політику Центральної ради та її Генерального Секретаріату і поставить питання руба про передачу влади в Українській Республіці дійсним представникам пролетаріату та найбільшого селянства України. Для того, щоб врятувати своє становище, що похитнулося, вони шляхом прямого насильства над Організаційним бюро та його мандатною комісією перетворили з'їзд на мітинг представників найрізноманітніших організацій і самоправно оголосили себе з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Це спотворене представництво робітничих, солдатських і селянських мас України було зовсім нездатним виявити те невдоволення, яке вже набралось в робітничих, солдатських і селянських масах проти антинародної дрібнобуржуазної політики Центральної ради. У всіх найголовніших питаннях, що мають величезне значення для трудящих класів України, воно відіграло роль декоративного прикриття цієї політики, воно дало можливість поглибити провалля, яке Центральна рада старається вирити між народними масами України, одурманюючи їх шовіністично-націоналістичним чадом, і робітниками та найбільшими селянами решти частини Росії в особі Робітничо-селянського уряду, обраного другим з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів всієї Росії.

Не вважаючи себе вправі брати участь у цій комедії, згубній для інтересів пролетаріату і найбільшого селянства, ми, представники 49 Рад, у числі 124 чоловік, ухвалили: покинути збори, влаштуовані політиканами з Центральної ради, і звернутися до всіх трудящих України з роз'ясненням нашого ставлення до становища, яке створилося, і з рішучим протестом проти нечуваного насильства української буржуазії та її

прислужників із так званих соціалістів над повноважними органами революційної демократії України — Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів...

Королівський С. Перший з'їзд Рад України. — К., 1957. — С. 79—80.

13.2. Резолюція першого з'їзду Рад України про самовизначення України (12 грудня 1917 р.)

Принцип права націй на самовизначення, проголошений Лютневою революцією, міг бути проведений в життя тільки завдяки Жовтневій революції, яка привела до створення робітничо-селянського уряду — Ради Народних Комісарів.

В умовах сучасного буржуазно-капіталістичного суспільства, ґрунтованого на існуванні класів з протилежними інтересами і загостреною боротьбою між буржуазією та пролетаріатом, принцип права націй на самовизначення набуває суперечливого характеру, залежно від того, хто здійснює цей принцип: буржуазія чи пролетаріат.

Перемога робітничо-селянської революції і декрет Ради Народних Комісарів знищує всякі форми національного пригноблення і нерівності в Росії.

На Україні ж проведення в життя цього принципу потрапило до рук української буржуазії і дрібнобуржуазних соціалістів, які, проголосивши Українську республіку, провадять дрібнобуржуазну політику в інтересах буржуазії не тільки української, а й неукраїнської.

Ця політика веде до загострення національного розбрату, розпалювання національної ворожнечі, яка неминуче приведе до нових форм національного пригноблення і нерівності.

Така згубна для робітничих і селянських мас політика вже дала свої наслідки в роззброєнні неукраїнських (але не козацьких) частин, в поході проти Рад робітничих і солдатських депутатів, як нібито неукраїнських, в угоді з Донецьким Військовим урядом Каледіна, який пригнічує в себе робітників і селян, в тому числі і українських.

Так фатально дрібнобуржуазні українські соціалісти, що стоять на чолі Центральної ради, пішли по шляху російських правих соціалістично-революціонерів та меншовиків, по шляху угоди з буржуазно-поміщицькими класами і зради робітничим і селянським масам.

В тому 1 Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку, як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянсь-

ких мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контр-революційний характер.

З'їзд боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі і ненависті за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії.

Королівський С. Перший з'їзд Рад України. — К., 1957. — С. 84—85.

13.3. Резолюція першого з'їзду Рад України про організацію влади на Україні (12 грудня 1917 р.)

Центральна рада теперішнього складу не може бути визнана урядом робітників і найбідніших селян України.

Політика Центральної ради в земельному питанні, у питаннях про робітничий контроль, про демократизацію армії, про ставлення до робітничо-селянського уряду Російської Федерації, створеного і затвердженого організованими робітниками, солдатами і найбіднішими селянами всієї Росії, в тому числі і України; позиція, зайнята Радою в боротьбі робітників і селян з буржуазною реакцією на Дону, розпалювання Радою націоналістичного чаду серед народних мас України, нарешті, провокаційний зрив Всеукраїнського з'їзду Рад в Києві політиканами, які керують діяльністю Ради, — все це поставило революційну демократію України перед необхідністю рішучої боротьби з Радою і створення робітничої і селянської влади на Україні.

Всеукраїнський з'їзд Рад постановляє: Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить.

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України доручається негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення — про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії; оголосити недійсними всі розпорядження Ради, які вона видала й видасть,

а також скасувати всі постанови Ради і Секретаріату, які були видані раніше і спрямовані проти інтересів робітників та найбільш бідних селян України.

Встановити між робітничо-селянським урядом Російської Федерації, а також урядами окремих частин Росії і робітничо-селянським урядом України повну погодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян всіх народів Російської Федерації, виходячи з принципу, що правильними і нормальними ці взаємовідносини можуть бути тільки в тому разі, якщо уряди усіх частин Росії будуть органами влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Найближчим часом скликати другий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів для дальшого розширення і зміцнення робітничо-селянської влади на Україні.

Королівський С. Перший з'їзд Рад України. — К., 1957. — С. 87—88.

13.4. Перший Циркуляр Центрального Виконавчого Комітету Рад України (17 грудня 1917 р.)

Всім Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів України
З'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України з участю селянських депутатів, який відбувся 11-го грудня в м. Харкові, виходячи з того, що Генеральний Секретаріат Центральної ради не висловлює волі революційних верств народу — пролетаріату і найбільш бідного селянства України і, вже через це саме, не може і не повинен залишатися при владі в цей момент, момент найвищого напруження всіх революційних сил, момент, коли один проти одного стоять два непримиренні вороги, класи, — визнав, що влада на Україні повинна належати тільки правомочним організаціям — Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Політика Генерального Секретаріату з перших днів його існування стала однією з головних причин, що спонукали з'їзд спішним порядком приступити до організації вищої влади на Україні, виділити з себе ЦВК у складі 41 члена із залишенням 20-ти місць для представників з'їзду селянських депутатів. Найближчим завданням ЦВК буде усунення небезпеки сутички революційної демократії Росії з частиною української демократії, одурманеної шовіністичною політикою Генерального Секретаріату, який прагне підмінити класову свідомість ідеєю національної єдності.

Першими актами ЦВК Рад були:

1. Маніфест до всіх робітників, солдатів і селян України з викладом подій, що привели до необхідності негайного створення Радянської влади на Україні.

2. Звернення до Ради Народних Комісарів, щоб запобігти можливості виникнення братовбивчої війни між трудящими народів, які населяють Росію.

3. Скасування всіх зв'язаних з цим конфліктом актів Генерального Секретаріату, як-от: відповідь на ультиматум, заборона вивезення хліба за межі України та ін.

4. Видання декрету про землю, замість розпливчасто-невизначених розпоряджень Генерального Секретаріату, які тим самим ідуть у розріз з інтересами найбільшого селянства.

5. Наказ про демократизацію армії.

6. Декрет про робітничий контроль над виробництвом.

7. Декрет про розширення прав міських самоврядувань.

8. Декрет про права народу.

9. Декрет про націоналізацію оголошень. Всі зазначені розпорядження з моменту опублікування набувають права і сили закону на всій території України. Дальші розпорядження будуть публікуватися в офіційному органі ЦВК — щоденній газеті, яка висилатиметься всім Радам на Україні.

Встановивши у центрі владу ЦВК, з'їзд визнав єдино правомочною владою на місцях Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та їх повітові, губернські і обласні об'єднання.

ЦВК вважає конче необхідним, щоб місцеві Ради негайно приступили до здійснення своєї влади і запровадження в життя всіх заходів, що характеризують робітничо-селянську владу, зберігаючи при цьому тісний контакт між собою і перебуваючи в постійних зносинах з ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Зв'язок цей повинен полягати у правильних, періодичних повідомленнях про вживані заходи і стан справ на місцях, присиланні делегатів для усних зносин, присиланні всіх періодичних та інших видань. Для зміцнення цього зв'язку ЦВК в якомога коротший строк скликає з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України. Технічні подробиці про нього, час скликання, норми представництва будуть повідомлені найближчими днями. В разі неможливості провести в життя зазначених заходів місцевими силами, потрібне негайне телеграфне повідомлення про стан справ, щоб ЦВК міг своєчасно подати потрібну допомогу.

Закликаємо Ради до енергійної роботи у справі зміцнення Радянської влади, бо торжество революції обумовлене переходом влади до Рад в усій федерації Великої Російської Республіки.

Королівський С. Перший з'їзд Рад України. — К., 1957. — С. 96—97.

13.5. Из протоколу засідання Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (27 грудня 1918 р.)

Присутствовали: тт. Пятаков, Жарко, Квиринг, Затонский, Артем, Аверин.

Слушали: О Всеукраинской, фронтовых и местных чрезвычайных комиссиях.

Постановили: Образовать при Отделе внутренних дел Чрезвычайную всеукраинскую комиссию по борьбе с контрреволюцией, саботажем, спекуляцией и с преступлениями по должности.

I

В целях объединения деятельности чрезвычайных комиссий Украины Временное рабоче-крестьянское правительство Украины постановило:

1) Подчинить все местные чрезвычайные комиссии, находящиеся за бывшей демаркационной линией, Чрезвычайной всеукраинской комиссии.

2) Предложить Чрезвычайной всеукраинской комиссии немедленно связаться с местными чрезвычайными комиссиями.

3) Обязать Чрезвычайную всеукраинскую комиссию немедленно организовать объезд местных чрезвычайных комиссий и инструктирование их представителями Чрезвычайной всеукраинской комиссии.

4) Поручить Чрезвычайной всеукраинской комиссии в недельный срок собрать совещание представителей Чрезвычайной комиссии для выработки инструкций.

II

Ввиду того, что с севера Украина граничит с Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой, Временное рабоче-крестьянское правительство Украины постановило:

1) Пограничные чрезвычайные комиссии на русско-украинской границе упразднить.

2) Личный персонал и аппарат использовать для организации фронтовых чрезвычайных комиссий.

3) Поручить Чрезвычайной всеукраинской комиссии привести это постановление в исполнение.

Председатель (подпись)

Член правительства **Квиринг**

На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг.: Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 31—32.

13.6. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухвалена Президією III Всеукраїнського З'їзду Рад (14 березня 1919 р.)

(Витяг)

I. Основні постанови

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контр-революційних намірів з боку заможніших класів. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

3. В цілях здійснення свого основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка:

а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою клясою, усталюючи в здійсненню державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі класи від такої участі;

в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи;

г) організує озброєну оборону здобутків соціалістичної революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

4. Пориваючи рішучо з минулим, намагаючись знищити разом з поділом загалу на класи, а також і національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови...

5. Влада працюючих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється через Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад.

II. Конституція Радянської влади

А. Організація Центральної влади.

6. До відому Центральної Радянської Влади на Україні належать:

1) Всі питання загально-державного значення, а зокрема:

а) затвердження, зміна і доповнення конституції;

б) установлення і зміна державних меж Республіки;

в) зносини з чужоземними державами зокрема і оголошення війни й усталення згоди;

г) усталення основ організації збройних сил;

д) загальне керовництво внутрішньою політикою;

е) цивільне, карне і процесове законодавство;

ж) усталення основ соціалістичного будівництва в області народнього господарства;

з) керування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

і) державна контроля над діяльністю Радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових витрат.

2) Всі питання, що не мають загально-державного значення і які будуть взяті на розгляд органами Центральної Радянської влади.

7. Центральна Радянська влада має свої органи, а саме:

1) Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів;

2) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад;

3) Раду Народніх Комісарів;

8. З'їзд скликається В.Ц.В.К. не менш як два рази на рік, а по постанові В.Ц.В.К. може скликатися і частіш.

9. Лад виборів до з'їзду Рад устанавлюється В.Ц.В.К.Р.

10. З'їзд Рад є вищою Владою Української Соціалістичної Республіки. В протязі між двома з'їздами такою владою є В.Ц.В.К.Р. З числа питань, зазначених в ст. 6, виключному віданню з'їзду належить питання, зазначене в п.а., а також з застереженням, зазначеним в ст. 13 питання про оголошення війни та устанавлення згоди.

15. Рада Народніх Комісарів складається з Голови і Народніх Комісарів, у число котрих входять:

а) всі Керовники окремими відділами В.Ц.В.К.Р. (ст. 14);

б) інші особи, що обіраються окремо В.Ц.В.К.Р. з його розсуду. Члени Ради Н. К. кожного року можуть звільнятися владою В.Ц.В.К.

16. Рада Народніх Комісарів має право брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються до законодавства і загального керування країною, але має право вирішати своєю владою ті чи інші питання або справи лише з загальним або спеціальним уповноваженням В.Ц.В.К.Р., а коли

нема такого уповноваження, постанови Р.Н.К. даються на затвердження В.Ц.В.К.Р.

Б. Організація Радянської влади на місцях.

Організація Радянської влади на місцях слідуючі:

а) Ради Робітничих, Слянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми).

20. Право вибору мають незалежно від релігії, народности, осілості, стану і т.п. слідуючі громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів досягли 18 років:

а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загальнокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючим першим можливість продукційної праці, себто різні робітники і служачі заняті в промисловості, торгівлі, сільським господарстві та инш, селяни й козаки рільники.

б) солдати червоної армії і матроси червоної фльоти.

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н.п. а і б за утратою працездатности, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої кляси і трудового селянства, користуються також виборчим правом.

21. Позбавляються виборчого права і права бути обраними слідуючі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій.

а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою;

б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме, прибутки з підприємства, з маєтків і т. и.;

в) приватні торговці, комерційні посередники;

г) ченці і духовні настоятелі церковей і релігійних культів;

д) служачі і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому;

е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою;

ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом або судовим вироком.

В. Про герб і прапор У.С.Р.Р.

34. Герб У.С.Р.Р. — має на червоному полі в промінях сонця малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких уміщено вінок і написи на Українській та Російській мовах:

1) У.С.Р.Р.

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

35. Торговельний, морський і військовий прапор У.С.Р.Р. — має на червоному полі в лівому куті — напис золотими літерами — Українська Соціалістична Радянська Республіка або лише літери: У.С.Р.Р.

Місце Харків, року 1919, Березоля 10—14 дня.

Президія III Всеукраїнського З'їзду Рад.

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. — Харків, 1920.

13.7. Декрет Всеросійського ЦВК про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів (1 червня 1919 р.)

Советские социалистические республики, созданные трудящимися массами на территории России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии, неоднократно и во всеуслышание заявляли о своей готовности вступить в мирные переговоры с целью прекратить навязанную им войну. Охваченные безумной надеждой — покорить себе весь мир, стремящиеся к ничем не ограниченной эксплуатации богатств этих стран, сплотившиеся против мирового движения трудящихся, силы международного империализма прошли мимо мирных предложений трудящихся масс России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии и напрягают ныне все свои усилия к подавлению Советской власти всюду, где она создана массовым революционным движением рабочих и крестьян. Мобилизовав против Советской власти все силы монархической и капиталистической контрреволюции, мировой капитал стремится общим наступлением на всех фронтах задушить власть рабочих и крестьян. Отпор этой попытке вновь ввергнуть в рабство десятки миллионов русских и украинских, латышских, литовских, белорусских и крымских рабочих и крестьян требует от них теснейшего объединения боевых сил, централизации и руководства в тяжелой борьбе на жизнь и на смерть. Военный союз всех упомянутых советских социалистических республик должен быть первым ответом на наступление общих врагов. Поэтому, стоя вполне на почве признания независимости, свободы и самоопределения трудящихся масс Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма, исходя как из резолюции Украинского Центрального Исполнительного Комитета, принятой на заседании 18 мая 1919 г., так и предложения советских правительств Латвии, Литвы и Белоруссии, Всероссийский

Центральный Исполнительный Комитет Советов признает необходимым провести тесное объединение: 1) военной организации и военного командования; 2) Советов народного хозяйства; 3) железнодорожного управления и хозяйства; 4) финансовой и 5) комиссариатов труда советских социалистических республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма с тем, чтобы руководство указанными отраслями народной жизни было сосредоточено в руках единых коллегий.

Объединение должно быть проведено путем соглашения с Центральным Исполнительным Комитетом и Советами Народных Комиссаров указанных советских республик.

Для осуществления указанных шагов Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет избирает комиссию, которой поручает немедленно вступить в переговоры с представителями соответствующих Центральных Исполнительных Комитетов и совместно с ними выработать конкретные нормы объединения, а впредь до момента выработки окончательного объединения, немедленно создать формы деятельности.

Подписали:

Председатель Всероссийского Центрального
Исполнительного Комитета

М. Калинин

1 июня 1919 г.

Секретарь

(підпис)

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-го и крестьянского правительства. — М., 1919. — № 21. — С. 264.

13.8. Постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про створення Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому) (11 грудня 1919 р.)

Победоносная Красная Армия освободила Харьков, Полтаву и значительную часть украинской территории. Недалек день окончательного освобождения трудовой Украины от власти белогвардейских насильников. Все силы, вся воля, все напряжение трудового украинского народа — на завершение победы, на окончательное освобождение трудовой Украины.

Чтобы приспособить существующие органы центральной Советской власти УСРР (Президиум ЦИК и Совнарком Украины) к настоящей

военно-революционной обстановке, ЦИК и Совнарком Украины постановляют:

1) Создать временный орган революционной власти — Украинский Революционный Комитет в составе: председателя Петровского Г. И., членов: Мануильского Д. З., Затонского В. П., одного представителя украинских коммунистов (боротьбистов) и одного представителя украинских левых социалистов-революционеров меньшинства (борьбистов).

2) Укрревкому поручается:

а) организация всемерного содействия продвижению красных войск до окончательного разгрома белогвардейцев;

б) революционная окончательная ликвидация помещиков и помещичьего землевладения;

в) установление твердой крестьянской и рабочей власти на территории свободной Советской Украины.

3) Укрревкому поручается немедленно по освобождении большей части украинской земли созвать Четвертый Всеукраинский съезд Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов.

Председатель Центрального Исполнительного

Комитета Советов Украины

Г. И. Петровский.

Председатель Совета Народных Комиссаров Украины (підпис)

11 декабря 1919 г. — день освобождения Полтавы и Харькова.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 13.

13.9. Тимчасове положення Всеукраїнського революційного комітету про організацію Радянської влади на Україні (22 грудня 1919 р.)

До освобождения Украины от разбойничьей контрреволюции и до созыва Всеукраинского съезда Советов крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов, приноравливаясь к условиям войны с контрреволюцией, издается следующее временное «Положение об организации Советской власти на Украине».

1. Во главе политико-административной власти на Украине стоит временный Всеукраинский ревком, который составлен из пяти человек (три коммуниста-большевика, один коммунист-боротьбист и один украинский левый эсер-борьбист).

2. При Всеукраинском ревкомом имеется аппарат по управлению и урегулированию советского строительства на Украине:

а) во главе каждой отрасли советского строительства стоит коллегия (из двух-трех человек), назначенная Украинским ревкомом;

б) хозяйственные коллегии (народного хозяйства, путей сообщения, почт и телеграфа, социального обеспечения, труда и др.) работают в полном контакте с соответствующими центрами РСФСР под контролем Украинского ревкома;

в) практические отношения отдельных коллегий между собой регулируются Украинским ревкомом;

г) все денежные выдачи на советское строительство Наркомфин РСФСР по соглашению с Украинским ревкомом разассигновывает по утвержденным Украинским ревкомом сметам губревкомам;

д) Украинским ревкомом по мере надобности имеет право переводить кредиты на др. нужды, передавать за счет одного ревкома другому, закрывать их и т. д.;

е) Украинский ревком имеет в своем распоряжении денежные суммы для удовлетворения непредвиденных расходов советских учреждений как в центре, так и на местах, а также для своих расходов по руководству советским строительством на Украине и на устройство городского и сельского хозяйства.

3. Всеукраинский ревком в прифронтовой полосе (сто верст), по соглашению с высшим военным командованием, а в некоторых местах с губернскими комитетами партии, назначает губернские ревкомы.

Губернские ревкомы состояются из представителей КПУ (большевиков), У КП (боротьбистов) и украинских левых эсеров (борьбистов).

4. Уездные ревкомы назначаются губернскими по соглашению с военными властями на таких же основаниях, как и губернские (по возможности из местных работников).

5. Волостные и сельские ревкомы — соответствующими высшими инстанциями.

Примечание. Отношения между ревкомомы остаются такие же, какие существовали между исполкомами. Каждый низший ревком подчинен высшему по инстанции.

Председатель Всеукраинского ревкома

Члены:

Г. Петровский

Д. Мануильский,

К. Тараненко

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 25—26.

**13.10. Постанова Президії
Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
про завершення роботи та припинення діяльності
Всеукраїнського революційного комітету
і створення Ради Народних Комісарів УСРР
(19 лютого 1920 р.)**

В декабре 1919 г., когда героическая Красная Армия победоносно вступила на территорию Украины, заняв Харьков и Полтаву, и когда впереди предстояла еще жестокая борьба с упорно сопротивлявшимся врагом, Президиум Центрального Исполнительного Комитета в согласии с Совнаркомом Украины нашел нужным приспособить существующие органы центральной Советской власти УСРР к военно-революционной обстановке, образовав временный орган революционной власти в лице Всеукраинского ревкома.

Ныне же, ввиду освобождения большей части территории Украины и ввиду полного уничтожения организованной контрреволюционной армии белогвардейских насильников, Президиум ЦИК считает задачи Всеукраинского ревкома завершенными, а посему, в согласии с Совнаркомом Украины и Всеукрревкомом,

постановляет:

1. Считать деятельность Всеукраинского ревкома законченной и Всеукраинский ревком упраздненным.

2. Образовать нижеследующие семь Народных комиссариатов, деятельность которых не объединена на основе соглашения от 1 июня 1919 г. [с] Советской Россией: Наркомвнудел, Наркомзем, Наркомпрос, Наркомпрод, Наркомтрудсобес, Наркомздрав, Наркомюст...

Председатель Всеукраинского ЦИК

и Всеукрревкома

Председатель Совета

Народных Комиссаров Украины

Члены Всеукрревкома

Г. Петровский

[підпис]

[підписи]

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 64—65.

13.11. Союзний робітничо-селянський договір між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою (28 грудня 1920 р.)

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, с одной стороны, и Правительство Украинской Социалистической Советской Республики, с другой стороны, исходя из провозглашенного Великой пролетарской революцией права народов на их самоопределение, признавая независимость и суверенность каждой из договаривающихся сторон и сознавая необходимость сплотить свои силы в целях обороны, а также в интересах их хозяйственного строительства, решили заключить настоящий союзный рабоче-крестьянский договор, для чего назначили своими уполномоченными:

Советское Российское правительство — председателя Совета Народных Комиссаров Владимира Ильича Ленина и Народного комиссара по иностранным делам Георгия Васильевича Чичерина и Советское Украинское правительство — председателя Совета Народных Комиссаров и Народного комиссара по иностранным делам Христиана Георгиевича Раковского.

Вышеозначенные уполномоченные, проверив представленные им полномочия и найдя их вполне достаточными, пришли к следующему соглашению:

1. Российская Социалистическая Федеративная Республика и Украинская Социалистическая Советская Республика вступают между собой в военный и хозяйственный союз.

2. Оба государства считают необходимым объявить, что всеобщие обязательства, которые они впредь будут принимать на себя по отношению к другим государствам, могут обуславливаться лишь общностью интересов рабочих и крестьян, заключающих настоящий союзный договор республик, что из самого факта прежней принадлежности территории Украинской Социалистической Советской Республики к бывшей Российской империи для Украинской Социалистической Советской Республики не вытекает никаких обязательств по отношению к кому бы то ни было.

3. Для лучшего осуществления указанной в пункте 1 цели оба правительства объявляют объединенными следующие комиссариаты: 1) военных и морских сил, 2) Высший совет народного хозяйства, 3) внешней торговли, 4) финансов, 5) труда, 6) путей сообщения и 7) почты и телеграфа.

4. Объединенные народные комиссариаты обеих республик входят в состав Совета Народных Комиссаров Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и имеют в Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики своих уполномоченных, утверждаемых и контролируемых Украинским Центральным Исполнительным Комитетом и съездом Советов.

5. Порядок и форма внутреннего управления объединенных комиссариатов устанавливаются особыми соглашениями между обоими правительствами.

6. Руководство и контроль объединенных комиссариатов осуществляются через Всероссийские съезды Советов депутатов рабочих, крестьян и красноармейцев, а также и [через] Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет, в которые Украинская Социалистическая Советская Республика посылает своих представителей на основании постановления Всероссийского съезда Советов.

7. Настоящий договор подлежит ратификации соответственных высших законодательных учреждений обеих Республик.

Подлинник составлен и подписан в двух экземплярах на русском и украинском языках в городе Москве, декабря 28 дня, тысяча девятьсот двадцатого года.

Дополнительные постановления и регламентация Всероссийских съездов Советов

На съезде Советов каждая из заключивших договор сторон вправе потребовать, чтобы по не объединенным комиссариатам другая сторона имела лишь совещательный голос.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 182—183.

13.12. Постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про радянське будівництво» (1 березня 1921 р.)

I. О Всеукраинском исполнительном комитете

1. Все декреты, касающиеся установлений общих норм политической и экономической жизни, а также все декреты, вносящие коренные изменения в существующую практику государственных органов, обязательно рассматриваются УкрЦИК, причем соответствующие проекты декретов и постановлений по вопросам общеполитического и эко-

номического значения, в том числе все важнейшие мероприятия по военным и иностранным делам, опубликовываются президиумом УкрЦИК не позже, как за две недели до сессии с тем, чтобы местные Советы имели время и возможность обсудить их раньше, чем будет принято окончательное решение.

2. Съезд поручает УкрЦИК усилить контроль УкрЦИК над работой ведомств и местных Советов, в осуществление чего регулярно ставить на сессии УкрЦИК отчеты Народных Комиссаров после предварительного обследования их работы специальными комиссиями УкрЦИК, а также отчеты отдельных губисполкомов. В период между Всеукраинскими съездами Советов должно быть произведено обследование всех Народных комиссариатов, включая комиссариаты, объединенные для всей Федерации.

3. Съезд поручает УкрЦИК или его президиуму совместно с Совнаркомом пересмотреть в двухмесячный срок состав наркоматов, их коллегий, а также коллегий главков, центров и других центральных учреждений с целью введения местных работников, особенно выдвинувшихся своими организаторскими способностями.

4. Съезд поручает УкрЦИК выделить из своего состава достаточное количество работников для постоянной работы президиума, считая эту их работу основной.

5. Состав УкрЦИК увеличить до ста пятидесяти человек.

6. Очередные сессии УкрЦИК обязательно созываются не реже одного раза в два месяца.

II. О президиуме Всеукраинского исполнительного комитета

7. В дополнение постановления о президиуме УкрЦИК съезд Советов предоставляет президиуму УкрЦИК право отменять постановления Совнаркома и издавать в порядке управления необходимые постановления от имени УкрЦИК с обязательством представлять доклады о своей работе в очередные сессии УкрЦИК.

8. Вопросы и конфликты, касающиеся взаимоотношений между наркоматами, главками и центрами, с одной стороны, и местными исполкомами, с другой, — разрешаются президиумом УкрЦИК.

9. Вопросы административного хозяйственного деления УССР разрешаются президиумом УкрЦИК.

10. На президиум возлагается особо тщательная подготовка Всеукраинского съезда Советов и сессий УкрЦИК, причем все необходимые для них материалы должны публиковаться президиумом за месяц до съезда или за две недели до сессии.

III. О Совете народных комиссаров

11. Все декреты и общегосударственные мероприятия, не терпящие отлагательства, в том числе все законодательные мероприятия по делам военным и все влекущие за собой обязательства для УССР мероприятия по иностранным делам непременно рассматриваются и утверждаются Совнаркомом.

12. Никакие органы, кроме Всеукраинского съезда Советов и УкрЦИК, его президиума и Совнаркома, не имеют права издавать законодательные акты общегосударственного значения.

13. Наркоматы издают свои постановления и распоряжения лишь в пределах своей компетенции, точно указанной в соответствующих декретах УкрЦИК и его президиума.

IV. О Взаимоотношениях центральных и местных органов власти

14. Постановления местных съездов Советов могут быть отменены лишь вышестоящими съездами, их исполкомами, УкрЦИК, его президиумом.

15. Постановления исполкомов и их президиумов могут быть отменены вышестоящими съездами, исполкомами, их президиумами, УкрЦИК, его президиумом и Совнаркомом.

16. Распоряжения народных Комиссаров могут быть отменяемы УкрЦИК, его президиумом и Совнаркомом.

17. Приостановка проведения в жизнь какого-либо распоряжения отдельных народных комиссариатов допустима только в исключительных случаях, при явном несоответствии данного распоряжения постановлениям УкрЦИК, его президиума и Совнаркома, по постановлению губисполкома и под коллективной судебной ответственностью последнего. О приостановлении и о своих соображениях о необходимости отмены данного распоряжения губисполком немедленно сообщает президиуму УкрЦИК, соответствующему Народному комиссару и в Совнарком. Президиум УкрЦИК постановляет о привлечении к суду виновной стороны, т.е. либо наркома, либо губисполкома, неправильно приостановившего распоряжение наркома.

Те же права на тех же основаниях предоставляются уездным исполкомам в отношении местных распоряжений губернских отделов.

18. Центральные ведомства по правилу ведут все дела через местные Советы и их отделы, упраздня неподведомственные местным Советам отделения и специальные управления. Во исполнение этого правила все постоянные местные органы и административно-хозяйственные учреждения всех народных комиссариатов, равно как и все органы, создава-

емые временно для ударных работ, входят в соответствующие отделы губернских и уездных исполкомов или непосредственно подчиняются последним. Исключения из этого правила в отношении отдельных учреждений допускаются по специальным постановлениям УкрЦИК или его президиума.

19. Непосредственно исполкомам и их президиумам имеют право давать предписания только вышестоящие исполкомы, их президиумы, УкрЦИК, его президиум и Совнарком.

20. Поручается президиуму УкрЦИК пересмотреть декрет о дисциплинарных и административных взысканиях, налагаемых на членов исполкомов, исходя из принципа, что дисциплинарные взыскания на членов исполкомов, как состоящих заведующими отделами, так и не состоящих ими, не могут налагаться наркомами.

21. Поручить Совнаркому рассмотреть положения о Народных комиссариатах и их органах на местах в целях согласования с постановлениями и в целях однообразия строения этих органов не позже 20 мая с.г., представив на утверждение президиума УкрЦИК. После указанного срока все ранее изданные соответствующие положения отменяются.

V. О Работе местных советов и их исполкомов

22. Подтверждая необходимость проведения в жизнь постановления УкрЦИК от 20 июня 1920 г., Съезд считает необходимым:

а) производить регулярные пере выборы сельских, волостных, городских и других Советов в установленные сроки, а также регулярно созывать съезды Советов;

б) городские Советы образовывать во всех поселках городского типа, каждый раз по особому постановлению губисполкома;

в) пленум городских Советов созывать не реже двух раз в месяц;

г) вменить в обязанность исполкомам собираться: волостным и уездным — не реже одного раза в неделю; губернским — не реже одного раза в две недели;

д) кроме заседаний исполкомов, созывать расширенные совещания: волостных исполкомов с представителями сельсоветов и селькомнезамов не реже одного раза в месяц; уездных с представителями волисполкомов и волкомнезамов — не реже одного раза в месяц; губернских с представителями уездных и районных исполкомов — не реже одного раза в два месяца;

е) на всех этих совещаниях и заседаниях ставить на обсуждение все вопросы как местного, так и общегосударственного значения, причем решения таких совещаний подлежат утверждению соответствующих исполкомов;

ж) сверх того периодически созывать совещания заведующих отделами исполкомов;

з) на заседания Советов привлечь возможно большее количество рабочих и крестьян, устраивая эти заседания в рабочих кварталах и по возможности на крупных фабриках и заводах;

и) заседания исполкомов также по возможности устраивать на фабриках и заводах;

к) всем исполкомам принять меры к наиболее широкому осведомлению рабоче-селянского населения о всех мероприятиях Советской власти, для установления наибольшей связи советских работников с рабоче-селянской массой давать регулярные отчеты о своей деятельности рабоче-селянскому населению;

л) все постановления городских Советов и всех уездных и губернских съездов Советов сообщать президиуму УкрЦИК, который раз в два месяца публикует сводку всех важнейших постановлений;

м) Цупчрезком переименовать в Всеукраинскую Чрезвычайную Комиссию;

н) считать необходимым в целях единства советской медицины подчинение военно-санитарного ведомства украинскому Наркомздраву;

о) для скорейшего и планомерного проведения в жизнь вышеуказанных мероприятий поручается президиуму УкрЦИК в двухмесячный срок разработать соответствующие инструкции.

VI. Исключение

23. В тех районах Украины, где будет складываться обстановка острой гражданской борьбы и обороны против контрреволюционных выступлений, применять в полной мере постановления о свергнутых органах власти IV Всеукраинского Съезда Советов.

Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг. — М., 1960. — Т. 2. — С. 90—94.

13.13. Постанова ВУЦВК про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії та про утворення Держполітуправління (22 березня 1922 р.)

1. Всеукраинскую Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности и ее местные органы упразднить.

2. При Народном комиссариате внутренних дел, под личным председательством народного комиссара или назначаемого Совнаркомом его

заместителя, образовать Государственное политическое управление для выполнения по всей территории УССР нижеследующих задач:

а) подавления открытых контрреволюционных выступлений, в том числе бандитизма, и принятия необходимых мер для своевременного предупреждения таковых;

б) принятия мер охраны и борьбы со шпионажем;

в) охраны железнодорожных и водных путей сообщения;

г) политической охраны границ республики;

д) борьбы с контрабандой и переходом границ республики без соответствующих разрешений;

е) выполнения специальных поручений Президиума Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета или Совета Народных Комиссаров по охране революционного порядка.

3. Местными органами Госполитуправления являются его губернские отделы, образуемые при губернских исполнительных комитетах и действующие на основании особого положения, утверждаемого Президиумом ВУЦИК.

4. Председатель Госполитуправления УССР по соглашению с ГПУ РСФСР является полномочным представителем последнего на Украине и, в целях объединения руководства деятельностью всех органов ГПУ на Украине, ему подчиняются и ведущие борьбу с преступлениями в армии и на транспорте на территории УССР особые и транспортные отделы, а также и войска ГПУ на Украине.

5. При необходимости принятия мер пресечения в отношении лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, бандитизму, шпионажу, хищениям на железнодорожных и водных путях сообщения, контрабанде и переходу границ без разрешения, Госполитуправлению, его губернским отделам, а также и уполномоченным их в уездах предоставляется право производства обысков, выемок вещественных доказательств и необходимых документов и ареста на следующих основаниях:

а) В отношении лиц, застигнутых на месте преступления, аресты, обыски или выемки агентами Госполитуправления или его отделов могут быть произведены без специального постановления и особого ордера Госполитуправления или его отделов, с последующей санкцией председателя ГПУ или председателя губотдела в течение 48 часов после принятия мер пресечения; во всех остальных случаях арест, а также обыски и выемки допускаются не иначе, как по специальному постановлению ГПУ или губотдела ГПУ за подписью председателей их по особым ордерам, порядок выдачи таковых определяется вырабатываемой Госполитуправлением и утверждаемой Народным комиссариатом юстиции инструкцией.

б) Не позднее 2-х недель со дня ареста должно быть предъявлено обвинение арестованному.

в) Не позднее 2-х месяцев со дня ареста ГПУ или освобождает арестованного, или испрашивает у Президиума ВУЦИК разрешение на дальнейшую изоляцию, если того требуют особые обстоятельства дела, на срок, определяемый Президиумом ВУЦИК, или направляет дело в суд, зачисляя за ним арестованного.

б. Все уголовные дела по спекуляции, должностным и прочим преступлениям, находящиеся до опубликования настоящего постановления в производстве ВУЦИК и ее органов, подлежат в 2-х недельный срок передаче в ревтрибуналы и народные суды по принадлежности, и впредь все дела о преступлениях, направленных против Советского строя или представляющих нарушение законов УССР, подлежат разрешению исключительно в судебном порядке ревтрибуналами или народными судами по принадлежности.

7. Общий надзор за выполнением статей 5-й и 6-й настоящего постановления возлагается на Народный комиссариат юстиции.

Председатель ВУЦИК
Секретарь ВУЦИК

Петровский
А. Иванов

*Сборник узаконений УССР. — 1922. —
№ 13. — С. 228.*

13.14. Постановва ВУЦВК про затвердження «Положення про прокурорський нагляд» (28 червня 1922 р.)

В целях осуществления надзора за соблюдением законов и в интересах правильной постановки борьбы с преступностью Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет постановляет:

1. Учредить в составе Народного Комиссариата Юстиции Государственную прокуратуру.

2. На прокуратуру возложить:

а) осуществление надзора от имени Государства за законностью действий всех органов власти, хозяйственных учреждений, общественных и частных организаций и частных лиц путем возбуждения уголовного преследования против виновных и опротестования нарушающих закон постановлений;

б) непосредственное наблюдение за деятельностью органов дознания и следствия в области раскрытия преступлений, а также за деятельностью органов Госполитуправления;

в) поддержание обвинения на суде;
г) участие в гражданском процессе;
д) наблюдение за правильностью содержания заключенных под стражей.

3. Во главе прокуратуры, в качестве прокурора Республики, стоит Народный Комиссар Юстиции. В непосредственном заведывании прокурора Республики находится входящий в состав Народного Комиссариата Юстиции Отдел прокуратуры.

4. При прокуроре Республики в числе, определенном штатами, состоят его помощники; помощники прокурора Республики утверждаются и отзываются Президиумом ВУЦИК по представлению прокурора Республики.

5. В непосредственном подчинении прокурору Республики в каждой губернии состоит прокурор по назначению прокурора Республики как из работников центра, так и из числа кандидатов, выдвигаемых руководящими местными органами. Увольнение, перемещение и отстранение от должности прокурора производится прокурором Республики.

6. При губернских прокурорах состоят назначаемые и отзываемые прокурором Республики, по представлению прокурора соответствующей губернии, помощники прокурора, соответственно распределяющего между ними лежащие на прокуратуре, в пределах губернии, обязанности. Число помощников прокурора определяется штатами, положенными для каждой губернии.

7. При Реввоентрибуналах и военно-транспортных Ревтрибуналах состоят: военные прокуроры, непосредственно подчиненные помощнику прокурора Республики, состоящему при Верховном Трибунале ВУЦИК.

Военные прокуроры назначаются, увольняются и перемещаются прокурором Республики.

8. На прокурора Республики возлагается:

а) наблюдение за законностью деятельности всех Народных Комиссариатов и иных центральных учреждений и организаций и предложение об отмене или изменении изданных ими несогласных с законом распоряжений и постановлений;

б) опротестование указанных выше распоряжений и постановлений в Совнарком и Президиум ВУЦИК на предмет их отмены; принесение протеста прокурором не приостанавливает, однако, проведение в жизнь опротестованного постановления или решения;

в) руководство и наблюдение за деятельностью помощников прокурора Республики, а также прокуроров и их помощников на местах и дача им разъяснений и указаний по всем возникающим в их деятельности вопросам;

г) непосредственное осуществление функций прокуроров в тех случаях, когда прокурором Республики это будет признано необходимым.

9. Прокурор Республики представляет ежегодно в Президиум ВУЦИК отчеты о своей деятельности и всех подведомственных ему прокуроров.

10. В круг обязанностей прокуроров на местах входит:

а) входить с представлением в Исполкомы об отмене или изменении изданных ими или подчиненными им органами несогласных с законом распоряжений и постановлений;

б) опротестовывать указанные выше распоряжения и постановления через прокурора Республики в Совнарком или Президиум ВУЦИК, принесение протеста прокурором равным образом не приостанавливает проведения в жизнь опротестованного постановления.

11. Прокурор имеет право присутствовать на всех заседаниях местных Исполкомов с совещательным голосом.

12. В области борьбы с преступностью на прокуратуру возлагается:

а) возбуждение судебного преследования против должностных и частных лиц как по собственной инициативе, так и по поступающим в прокуратуру жалобам и заявлениям;

б) надзор за производством дознания и предварительного следствия и дача указаний и разъяснений органам дознания и предварительного следствия по вопросу о мере пресечения, а равно и по другим, связанным с предварительным следствием, вопросам;

в) разрешение вопросов о предании суду и о прекращении дел, поступающих в прокуратуру от органов дознания; предложения прокуратуры о предании суду по данной категории направляются непосредственно в суд;

г) утверждение обвинительных заключений следователей по всем делам, по которым производилось предварительное следствие; составление обвинительного акта и постановление о прекращении дела и, в случаях несогласия прокурора с заключением следователя, направление таковых в распорядительное заседание суда для окончательного утверждения;

д) участие в распорядительных заседаниях суда по вопросам о предании суду и прекращении дел во всех тех случаях, когда прокуратура признает свое личное участие в этих заседаниях необходимым;

е) поддержание обвинений на суде;

ж) опротестование в кассационном порядке приговоров и определений, выносимых судом, а также опротестования, в порядке высшего судебного контроля, вошедших в законную силу приговоров судов первой инстанции и кассационных решений Советов Народных Судей;

з) проверка правильности содержания под стражей во всех, без исключения, местах лишения свободы и освобождение лиц, неправильно содержащихся.

13. Прокурор осуществляет предоставленные ему права как лично, так и через своих помощников.

14. Прокурор вправе требовать от всех действующих в губернии административных учреждений и должностных лиц необходимые ему сведения и материалы, каковые требования являются для означенных учреждений и лиц обязательными.

Примечание. Органы Госполитуправления, признавая то или иное дело имеющим особо секретный характер, вправе требовать, чтобы ознакомление с делом производилось непосредственно самим прокурором.

15. Прокурор представляет каждые три месяца отчет о деятельности своей и своих помощников прокурору Республики и в Губисполкомы.

16. Военная прокуратура, состоящая при Военных и Военно-Транспортных Ревтрибуналах, осуществляет права прокуроров в отношении учреждений и должностных лиц военного ведомства, жел. дорог и водного транспорта в тех местах, где нет общей прокуратуры или где военные и транспортные учреждения и должностные лица соответствующих ведомств изъяты из ведения губернского прокурора.

17. С изданием настоящего положения все обязанности, лежащие до сего времени на отделах юстиции и возлагаемые настоящим положением на органы прокуратуры, переходят исключительно в ведение последних.

28 июня 1922 г.

Сборник узаконений УССР. — 1922. —
№ 28. — С. 440.

13.15. Декларация про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня 1922 р.)

З часу утворення радянських республік держави світу розкололися на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму.

Там, у таборі капіталізму — національна ворожнеча і нерівність, колоніальне рабство і шовінізм, національне гноблення і погроми, імперіалістичні звірства і війни.

Тут, у таборі соціалізму — взаємне довір'я і мир, національна свобода і рівність, мирне співжиття і братерське співробітництво народів.

Спроби капіталістичного світу протягом десятків років розв'язати питання про національності шляхом поєднання вільного розвитку на-

родів з системою експлуатації людини людиною виявились марними. Навпаки, клубок національних суперечностей все більше заплутується, загрожуючи самому існуванню капіталізму. Буржуазія виявилась безсилою налагодити співробітництво народів.

Тільки у таборі Рад, тільки в умовах диктатури пролетаріату, яка згуртувала навколо себе більшість населення, стало можливим в корені знищити національний гніт, створити обстановку взаємного довір'я і влади основи братерського співробітництва народів.

Тільки завдяки цим обставинам радянським республікам удалося відбити напади імперіалістів усього світу, внутрішніх і зовнішніх; тільки завдяки цим обставинам удалося їм успішно ліквідувати громадянську війну, забезпечити своє існування і приступити до мирного господарського будівництва.

Але роки війни не пройшли безслідно. Розорені поля, зупинені заводи, зруйновані продуктивні сили і виснажені господарські ресурси, які залишилися у спадщину від війни, роблять недостатніми окремі зусилля окремих республік щодо господарського будівництва. Відбудова народного господарства виявилась неможливою при роздільному існуванні республік.

З другого боку, нестійкість міжнародного становища і небезпека нових нападів роблять неминучим створення єдиного фронту радянських республік перед лицем капіталістичного оточення.

Нарешті, сама побудова Радянської влади, інтернаціональної за своєю класовою природою, штовхає трудящі маси радянських республік на шлях об'єднання в одну соціалістичну сім'ю.

Усі ці обставини владно вимагають об'єднання радянських республік в одну союзну державу, здатну забезпечити і зовнішню безпеку, і внутрішні господарські успіхи, і свободу національного розвитку народів.

Воля народів радянських республік, які недавно зібралися на з'їзди своїх Рад і одностайно прийняли рішення про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік», служить надійною запорукою того, що цей Союз є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу, що доступ в Союз відкритий всім соціалістичним радянським республікам, як існуючим, так і тим, що мають виникнути у майбутньому, що нова союзна держава буде гідним наслідком закладених ще в жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів, що вона буде надійним оплотом проти світового капіталізму і новим вирішальним кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську Республіку.

Заявляючи про все це перед усім світом і урочисто проголошуючи непорушність основ Радянської влади, що знайшли своє відображення в конституціях соціалістичних радянських республік, які уповноважили нас, ми, делегати цих республік, на підставі даних нам повноважень постановляємо підписати договір про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917—1923 рр.) — К., 1966. — С. 554—555.

13.16. Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня 1922 р.)

Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу — «Союз Радянських Соціалістичних Республік» — на таких засадах:

1. До відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів належать:

- а) представництво Союзу в міжнародних зносинах;
- б) зміна зовнішніх кордонів Союзу;
- в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік;
- г) оголошення війни і укладення миру;
- д) укладення зовнішніх державних позик;
- е) ратифікація міжнародних договорів;
- ж) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;
- з) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів;
- й) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи;
- к) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
- л) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;

м) встановлення загальних засад землевпорядження і землекористування, а так само користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу;

н) загальне союзне законодавство про переселення;

о) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;

п) встановлення основних законів про працю;

р) встановлення загальних засад народної освіти;

с) встановлення загальних заходів у галузі охорони народного здоров'я;

т) встановлення системи мір і ваги;

у) організація загальносоюзної статистики;

ф) основне законодавство в галузі союзного громадянства по відношенню до прав іноземців;

х) право загальної амністії;

ц) скасування постанов з'їздів Рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад Народних Комісарів союзних республік, що порушують союзний договір.

2. Верховним органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік є З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в періоди між з'їздами — Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

3. З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік складається з представників міських Рад з розрахунку 1 депутат на 25 000 виборців і представників губернських з'їздів Рад з розрахунку 1 депутат на 125000 жителів.

4. Делегати на З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обираються на губернських з'їздах Рад.

5. Чергові З'їзди Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік один раз на рік; надзвичайні З'їзди скликаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік за його власним рішенням або ж на вимогу не менше двох союзних республік.

6. З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Центральний Виконавчий Комітет з представників союзних республік пропорціонально до населення кожної, всього в складі 371 члена.

7. Чергові сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються тричі на рік. Надзвичайні сесії скликаються за постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Союзу або на вимогу Ради Народних Комісарів Союзу Радянсь-

ких Соціалістичних Республік, а також Центрального Виконавчого Комітету однієї з союзних республік.

8. З'їзди Рад і сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються в столицях союзних республік у порядку, встановлюваному Президією Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

9. Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Президію, що є вищим органом влади Союзу в періоди між сесіями Центрального Виконавчого Комітету Союзу.

10. Президія Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирається в складі 19-ти членів, з яких Центральний Виконавчий Комітет Союзу обирає чотирьох голів Центрального Виконавчого Комітету Союзу по кількості союзних республік.

11. Виконавчим органом Центрального Виконавчого Комітету Союзу є Рада Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Раднарком Союзу), що обирається Центральним Виконавчим Комітетом Союзу на строк повноважень останнього у складі: Голови Ради Народних Комісарів Союзу, Заступників Голови, Народного Комісара Закордонних Справ, Народного Комісара Військових і Морських Справ, Народного Комісара Зовнішньої Торгівлі, Народного Комісара Шляхів, Народного Комісара Пошт і Телеграфів, Народного Комісара Робітничо-Селянської Інспекції, Голови Вищої Ради Народного Господарства, Народного Комісара Праці, Народного Комісара Продовольства, Народного Комісара Фінансів.

12. З метою утвердження революційної законності на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік і об'єднання зусиль союзних республік по боротьбі з контрреволюцією засновується при Центральному Виконавчому Комітеті Союзу Радянських Соціалістичних Республік Верховний Суд з функціями верховного судового контролю, а при Раді Народних Комісарів Союзу — об'єднаний орган Державного Політичного Управління, голова якого входить до Ради Народних Комісарів Союзу з правом дорадчого голосу.

13. Декрети і постанови Раднаркому Союзу Радянських Соціалістичних Республік обов'язкові для всіх союзних республік і виконуються безпосередньо на всій території Союзу.

14. Декрети і постанови Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому Союзу друкуються мовами, загальноживаними у союзних республіках (російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, тюркська).

15. Центральні Виконавчі Комітети союзних республік опротестовують декрети і постанови Раднаркому Союзу до Президії Центрального

Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, не припиняючи їх виконання.

16. Постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути скасовувані лише Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і його Президією; розпорядження ж окремих Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути скасовувані Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, його Президією і Раднаркомом Союзу.

17. Розпорядження Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути припинювані Центральними Виконавчими Комітетами або Президіями Центральних Виконавчих Комітетів союзних республік лише у виняткових випадках, при явній невідповідності даного розпорядження постановам Раднаркому або Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Про припинення розпорядження Центральний Виконавчий Комітет або Президія Центрального Виконавчого Комітету союзних республік негайно повідомляє Раду Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відповідного Народного Комісара Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

18. До складу Рад Народних Комісарів союзних республік входять: Голова Ради Народних Комісарів, Заступники Голови, Голова Вищої Ради Народного Господарства, Народний Комісар Землеробства, Народний Комісар Продовольства, Народний Комісар Фінансів, Народний Комісар Праці, Народний Комісар Внутрішніх Справ, Народний Комісар Юстиції, Народний Комісар Робітничо-Селянської Інспекції, Народний Комісар Освіти, Народний Комісар Охорони Здоров'я, Народний Комісар Соціального Забезпечення, Народний Комісар Національних Справ, а також з правом дорадчого голосу Уповноважені Наркоматів Союзу: Закордонних Справ, Військових і Морських Справ, Зовнішньої Торгівлі, Шляхів, Пошт і Телеграфів.

19. Вища Рада Народного Господарства і Народні Комісаріати: Продовольства, Фінансів, Праці і Робітничо-Селянської Інспекції союзних республік, безпосередньо підпорядковуючись Центральним Виконавчим Комітетам і Раднаркомом союзних республік, керуються у своїй діяльності розпорядженнями відповідних Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

20. Республіки, що входять до складу Союзу, мають свої бюджети, які є складовими частинами загальносоюзного бюджету, затверджуваного Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Бюджети республік в їх прибуткових та видаткових частинах встановлюються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Перелік прибутків і розміри прибутко-

вих відрахувань, що йдуть на утворення бюджетів союзних республік, визначаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу.

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство.

22. Союз Радянських Соціалістичних Республік має свій прапор, герб і державну печатку.

23. Столицею Союзу Радянських Соціалістичних Республік є місто Москва.

24. Союзні республіки вносять у відповідності з цим договором зміни до своїх конституцій.

25. Затвердження, зміна і доповнення союзного договору підлягають виключному віданню З'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

26. За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу.

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів (1917—1923 рр.). — К.,
1966. — С. 556—560.*

13.17. Нотифікація Уряду Української РСР про зовнішні зносини республіки, вручена Народним Комісаріатом Закордонних Справ УСРР іноземним представникам у Москві (23 липня 1923 р.)

В силу Декларації і Договору, прийнятих Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, Українською Соціалістичною Радянською Республікою, Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою і Закавказькою Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, що включає в себе Соціалістичну Радянську Республіку Азербайджану, Соціалістичну Радянську Республіку Грузії і Соціалістичну Радянську Республіку Вірменії, і після схвалення Верховною владою цих республік, затверджених Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік 6 липня 1923 року, як Основний закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Українська Соціалістична Радянська Республіка ввійшла в числі інших названих вище Республік до складу утвореної зазначеним актом союзної держави, що прийняла назву Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Суверенітет УСРР, обмежений віднині рамками, зазначеними в Основному законі Союзу, по предметах, віднесених до компетенції Союзу, в іншому здійснюватиметься УСРР, суверенні права якої охоронятимуться Союзом Радянських Соціалістичних Республік.

Міжнародні відносини Союзу, включаючи УСРР та інші перелічені вище Республіки, а також його зовнішні торговельні зносини, митна система, управління шляхами сполучень, поштою і телеграфом і укладення концесійних договорів, як загальносоюзних, так і від імені УСРР, віднині здійснюватимуться через уповноважені на те Основним законом СРСР органи центральної влади Союзу.

Згідно з викладеним вище, УСРР передала Союзу Радянських Соціалістичних Республік ведення всіх її міжнародних зносин і в тому числі проведення в життя всіх укладених нею міжнародних договорів і угод, які, так само як і концесійні договори, що набрали до цього часу чинності на території УСРР у відповідності з її законодавством, Союзом Радянських Соціалістичних Республік зберігатимуться на території УСРР в їх попередній силі, і здійснення зовнішніх торговельних зносин, які надалі проводитимуться внутрішніми і зарубіжними органами Народного Комісаріату Зовнішньої Торгівлі СРСР.

НКЗС УСРР має честь звернутися до Вас з проханням довести це повідомлення до відома Вашого уряду.

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів (1917—1923 рр.). — К.,
1966. — С. 633.*

13.18. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про перетворення центральних установ (20 вересня 1923 р.)

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет постановив:

1. Народний Комісаріат Закордонних Справ УСРР реорганізувати в Управління Уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних Справ СРСР на Україні, з передачею усіх справ і майна Уповноваженому НКЗС СРСР на Україні.

2. Дипломатичні і консульські представництва УСРР за кордоном скасувати з 5 серпня шляхом об'єднання їх з представництвами РСФРР у представництва Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

3. Уповноваженим Народного Комісаріату Закордонних Справ УСРР в містах Одесі і Києві надалі називатися агентами Уповноваженого Наркомзаксправ СРСР на Україні.

4. Реорганізовуваним дипломатичним і консульським представництвам УСРР за кордоном передати всі закінчені справи, архівні матеріали і заключні фінансові звіти Уповноваженому Наркомзаксправ СРСР

на Україні, поточні проваджувані справи, інвентар та інше майно — представництвом СРСР країни акредитування.

5. Посади Уповноважених Народних Комісаріатів РСФРР при Раднаркомі УСРР Фінансів, Праці реорганізувати в Народні Комісаріати Фінансів і Праці з покладенням на відповідних кол. Уповноважених виконання обов'язків відповідних Народних Комісарів Фінансів і Праці, з передачею їм усіх справ і майна, кошторисних асигнувань і всього складу службовців.

6. Українську Раду Народного Господарства і Народний Комісаріат Державного Контролю перейменувати у Вищу Раду Народного Господарства УСРР і Народний Комісаріат Робітничо-Селянської Інспекції.

Голова Всеукраїнського

Центрального Виконавчого Комітету

Секретар

(підпис)

(підпис)

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів (1917—1923 рр.). — К.,
1966. — С. 634.*

13.19. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1929 р.)

(Витяг)

ПОДІЛ I Засади

Виходячи з проголошених Жовтневою революцією прав трудящого й визискуваного народу та основних засад декларації прав народів, а також основних принципів диктатури пролетаріату, викладених в Конституції Української соціалістичної радянської республіки з 10 березня 1919 року, ця Конституція визначає основні завдання та форми організації диктатури пролетаріату, що ставить перед собою за мету остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади.

1. Українська республіка є соціалістична держава робітників та селян. Вся влада в межах Української соціалістичної радянської республіки належить радам робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

2. Українська соціалістична радянська республіка заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма радянськими республіками і, на підставі постанов VII Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і договору про утворення Союзу радянських соція-

лістичних республік, творить з ними, на засадах цілковитої доброхитності та рівноправності, Союз радянських соціалістичних республік.

3. Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу.

Суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік і лише в предметах, що їх віднесено до компетенції Союзу радянських соціалістичних республік; поза цими межами Українська соціалістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно.

4. Вся земля, надри, ліси і води, а також фабрики, заводи, банки, залізничний, водний та повітряний транспорт і засоби зв'язку є соціалістичною державною власністю на підставах, визначених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік і Української соціалістичної радянської республіки. Зовнішня торгівля визнається державною монополією.

5. Українська соціалістична радянська республіка забезпечує політичні права для трудящих мас, без різниці статі, віри, раси і національності і цілком позбавляє цих прав експлуататорські класи.

6. Громадяни Української соціалістичної радянської республіки є тим самим громадянами Союзу радянських соціалістичних республік.

Громадяни інших соціалістичних радянських республік мають на території Української соціалістичної радянської республіки всі права і виконують всі обов'язки, встановлені для громадян Української соціалістичної радянської республіки.

7. Українська соціалістична радянська республіка, виходячи з солідарності трудящих всіх націй, надає всіх політичних прав чужоземцям, що перебувають на території Української соціалістичної радянської республіки для трудових занять і належать до робітничої класи, а також до селянства, яке не вживає найманої праці, — на підставі постанов верховних органів Союзу радянських соціалістичних республік.

8. В Українській соціалістичній радянській республіці церкву відокремлюється від держави і школу від церкви і волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди признається за всіма громадянами.

9. Щоб забезпечити трудящим дійсну волю виявлення своїх думок, Українська соціалістична радянська республіка знищує залежність преси від капіталу і передає до рук робітничої класи та селянства всі технічні і матеріальні засоби до видання часописів, книжок та всіляких інших творів друку та забезпечує по всій країні їх вільне поширення.

10. Щоб забезпечити трудящим дійсну волю зібрань, Українська соціалістична радянська республіка, визнаючи право громадян вільно влаш-

товувати зібрання, мітинги, підходи і т. інш., дає до розпорядження робітничої кляси та селянства всі придатні для влаштування народніх зборів помешкання.

11. Щоб забезпечити трудящим дійсну свободу спілок, Українська соціалістична радянська республіка, зламавши економічну і політичну владу заможних кляс і тим усунувши всі перешкоди, що до цього часу заважали в буржуазному суспільстві робітникам та селянам користуватися свободою організації і діяння, сприяє робітникам і селянам в справі їх об'єднування та організації.

12. Щоб забезпечити трудящим масам дійсний доступ до знання, Українська соціалістична радянська республіка ставить за своє завдання дати їм повну, всебічну та безплатну освіту.

13. В царині культурного будівництва Українська соціалістична радянська республіка ставить своїм завданням забезпечувати всіма засобами розвиток пролетарськими шляхами української національної культури й культури національних меншостей та рішуче боротися з націоналістичними забобонами.

14. Українська соціалістична радянська республіка визнає працю за обов'язок для всіх громадян Республіки.

15. З метою охоронити всіма засобами здобутки великої пролетарської революції Українська соціалістична радянська республіка визнає за обов'язок всіх громадян Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим, а на нетрудові елементи покладається виконувати інші військові обов'язки.

16. Українська соціалістична радянська республіка надає право пристановища всім чужоземцям, що зазнали переслідувань за революційно-визвольну діяльність.

17. Керуючись інтересами трудящих, Українська соціалістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції.

18. Прагнучи утворити вільну й доброхитну єдність трудящих всіх національностей, що залюднюють Українську соціалістичну радянську республіку, і визнаючи цілковите право всіх націй на самовизначення аж до відокремлення Українська соціалістична радянська республіка, беручи на увагу непохитно виявлену волю трудящих молдавського народу до оформлення свого державного буття в складі Української соціалістичної радянської республіки, об'єднується з ним на засадах утворення в складі Української соціалістичної радянської республіки Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки.

Автономна молдавська соціалістична радянська республіка управляється на підставі її Конституції, яку остаточно, після ухвали її Все-молдавським з'їздом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, затверджує Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

19. Українська соціалістична радянська республіка, визнаючи, що права громадян не залежать від їх расової й національної належності, проголошує за цілком несполучне з основними законами Республіки будь-який утиск національних меншостей або обмеження їх рівноправності.

Для найбільшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять в тій чи іншій місцевості компактну більшість людності, можуть утворюватися за постановами вищих органів Республіки окремі національні адміністративно-територіальні одиниці, з забезпеченням права національностям, що становлять національні меншості в цих місцевостях.

20. Мови всіх національностей, що живуть на території Української соціалістичної радянської республіки, рівноправні й кожному громадянину, незалежно від його національної приналежності, забезпечується цілковиту можливість в його зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах, а також у всьому громадянському житті — вживати рідної мови.

21. Затвердження й зміна цієї Конституції належить виключно Всеукраїнському з'їздові рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

ПОДІЛ II

Організація Радянської влади.

Органи центральної влади

А. Про Всеукраїнський з'їзд рад

22. Верховним органом влади Української соціалістичної радянської республіки є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Всеукраїнський з'їзд рад заслуховує і затверджує звіти про діяльність робітничо-селянського уряду і дає загальний напрямок роботі Уряду Української соціалістичної радянської республіки в царині політики й народнього господарства.

До виключного відання Всеукраїнського з'їзду рад належить:

- а) затвердження, зміна та доповнення Конституції Української соціалістичної радянської республіки;
- б) остаточно затвердження Конституції Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки та змін і доповнень тої Конституції;

в) зміна кордонів Української соціалістичної радянської республіки;
г) встановлення кордонів Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки;

д) вибори Всеукраїнського центрального виконавчого комітету;

е) вибори представників Української соціалістичної радянської республіки до Ради національностей Союзу радянських соціалістичних республік.

23. Чергові всеукраїнські з'їзди рад скликає Всеукраїнський центральний виконавчий комітет один раз на два роки.

Надзвичайні з'їзди рад скликає Всеукраїнський центральний виконавчий комітет так з власного почину, як і на вимогу рад і з'їздів рад місцевостей, що налічують не менш одної третини всієї людности Української соціалістичної радянської республіки, що має виборчі права.

24. Всеукраїнський з'їзд рад складається з делегатів, обраних Всеукраїнським з'їздом рад і округовими з'їздами рад, з розрахунку: від міських і селищних рад — один делегат на кожні 10.000 виборців, а від сільських — один делегат на кожні 50.000 людности.

Б. Про Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

25. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет в періоди поміж Всеукраїнськими з'їздами рад є верховний законодавчий, розпорядчий та виконавчий орган влади Української соціалістичної радянської республіки.

26. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет є відповідальний перед Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

27. Робота Всеукраїнського центрального виконавчого комітету відбувається сесіями черговими та надзвичайними.

28. Чергові сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету відбуваються не менш як три рази на рік.

Надзвичайні сесії скликає Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету з власної ініціативи, на подання Ради народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки або на вимогу не менш одної третини членів Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.

29. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет обирає голову, секретаря й членів Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, а також утворює Раду народніх комісарів у складі голови, заступників голови, народніх комісарів і інших членів Ради народніх комісарів.

30. До відання Всеукраїнського центрального виконавчого комітету належить:

а) загальне керівництво у всіх галузях державного, господарського й культурного будівництва;

б) затвердження бюджету Української соціалістичної радянської республіки;

в) встановлення пляну всього народнього господарства й окремих його галузей на території Української соціалістичної радянської республіки відповідно до передбачених у п. «з» арт. 1 Конституції Союзу радянських соціалістичних республік основ і загального пляну всього народнього господарства Союзу радянських соціалістичних республік;

г) встановлення, відповідно до Конституції та законодавства Союзу радянських соціалістичних республік, державних і місцевих податків, зборів та неподаткових прибутків;

г-2) укладення в порядку, встановленому пунктом «д» арт. 1 Конституції Союзу радянських соціалістичних республік, зовнішніх та внутрішніх позик Української соціалістичної радянської республіки;

д) розгляд та участь у укладенні, в порядку, встановленому Конституцією та законодавством Союзу радянських соціалістичних республік, концесійних договорів, передбачених п. «з» арт. 1 Конституції Союзу радянських соціалістичних республік;

е) затвердження законодавчих актів Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, ухвалених в період поміж сесіями;

е) затвердження проектів кодексів, а також всіх законодавчих актів, що визначають загальні норми політичного, економічного та культурного життя Української соціалістичної радянської республіки або вносять корінні зміни в сучасну практику державних органів Республіки;

ж) розв'язування питань про регулювання кордонів Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки, подаючи свої постанови на подальше затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

з) розгляд питань про часткові зміни Конституції Української соціалістичної радянської республіки, подаючи їх на затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

й) розгляд питання про зміну Конституції Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки з подальшим поданням на остаточне затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

і) піднесення в порядку ініціативи перед верховними органами Союзу радянських соціалістичних республік питання про зміну Конституції Союзу радянських соціалістичних республік;

ї) участь у межах, встановлених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік, в організації озброєних сил, а також у керівництві справою транспорту та зв'язку;

й) розв'язування інших питань, що їх подасть Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету або поставить сама Сесія, в межах її компетенції, на свій розгляд.

31. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет має право припиняти, касувати та змінити постанови Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки, а також постанови Всемолдавського й округових з'їздів рад, Всемолдавського центрального виконавчого комітету та округових виконавчих комітетів.

В. Про президію Всеукраїнського центрального виконавчого комітету

32. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету є в періоди поміж сесіями Всеукраїнського центрального виконавчого комітету вищий законодавчий, виконавчий та розпорядчий орган влади Української соціалістичної радянської республіки.

33. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету має право припинити й касувати постанови Ради народніх комісарів і окремих народніх комісаріятів Української соціалістичної радянської республіки, а також Всемолдавського центрального виконавчого комітету й округових виконавчих комітетів.

34. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету видає декрети, постанови й розпорядження, розглядає й затверджує проекти декретів і постанов, що їх вносить Рада народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки.

35. Всі законодавчі акти та постанови, що в них визначається загальні норми політичного, економічного та культурного життя Української соціалістичної радянської республіки, а також, що вносять корінні зміни в сучасну практику державних органів Республіки, а рівно проекти кодексів законів, обов'язково належить подавати на розгляд та затвердження Сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.

36. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету здійснює право законодавчої ініціативи у вищих органах Союзу радянських соціалістичних республік, опротестовує у відповідних випадках, згідно з арт. 53 положення про Центральний виконавчий комітет Союзу радянських соціалістичних республік, перед Сесією Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціалістичних республік постанови Президії Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціалістичних республік, опротестовує, згідно з арт. 42 Конституції Союзу радянських соціалістичних республік, перед Президією Центрального виконавчого комітету Союзу радянських соціалістичних республік постанови Ради Народніх комісарів Союзу радянсь-

ких соціалістичних республік, а також, відповідно до арт. 59 Конституції Союзу радянських соціалістичних республік, припинює в належних випадках на території Української соціалістичної радянської республіки чинність постанов народніх комісаріатів та центральних органів Союзу радянських соціалістичних республік, що чинять на правах народніх комісаріатів.

37. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету розв'язує всі інші питання в порядку верхнього управління.

Г. Про Раду народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки

38. Рада народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки, як розпорядчий та виконавчий орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, здійснює загальне управління Української соціалістичної радянської республіки.

40. Рада народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки є відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом рад, Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та його Президією.

41. До складу Ради народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки входять: Голова Ради народніх комісарів, його заступники, народні комісари, а також уповноважені загально-союзних наркоматів, що призначаються в порядку законодавства Союзу радянських соціалістичних республік і мають право дорадчого або ухвального голосу, відповідно до постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.

До складу Ради народніх комісарів можуть входити й інші особи, відповідно до постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.

Органи місцевої влади

А. Про з'їзд рад

49. Органами радянської влади на місцях є: а) ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; б) з'їзди рад — районні й округові та обрані ними виконавчі комітети (виконкоми).

50. На з'їздах рад беруть участь представники всіх рад, що знаходяться на території цієї адміністративної одиниці.

51. З'їзди рад складаються:

а) районні — з депутатів, що їх обирають міські, сільські та селищні ради, а так само військові частини Червоної армії та фльоти за нормами, встановленими Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом, і порядком, передбаченим законом про вибори;

б) округові — з представників, що їх обирається за нормами і порядком, передбаченим законодавством про виборчі права громадян і про порядок провадження виборів, від міської ради округового міста і районних з'їздів.

52. З'їзди рад бувають чергові і надзвичайні. Чергові з'їзди рад скликаються один раз на рік.

Позачергові з'їзди рад скликаються: а) за пропозицією вищих з'їздів рад або їх виконкомів; б) відповідними на їх території виконавчими органами радянської влади (виконкомами), як на підставі власної ініціативи, так і на вимогу рад, які нараховують не менше одної третини людності даного району, що має виборчі права.

Б. Про виконавчі комітети

53. Виконавчі комітети обираються з'їздами рад і є в період між з'їздами рад, в межах своєї компетенції, вищі органи радянської влади на відповідній території.

Виконавчі комітети відповідають перед з'їздами, що їх обирають, і підлягають з'їздові рад та вищому виконавчому комітетові, Всеукраїнському центральному виконавчому комітетові й Раді народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки.

В. Про ради депутатів

58. Ради депутатів утворюються:

а) міські — у містах; б) селищні — у селищах міського типу, фабрично-заводських, рудневих, залізничних місцевостях — за постановою районного виконавчого комітету, затвердженою округовим виконавчим комітетом; в) сільські — в селах.

Г. Про компетенцію місцевих органів влади

63. Органи місцевої влади мають за своє завдання:

а) вживати заходів до культурного та господарського піднесення цієї території;

б) складати й затверджувати місцеві бюджети;

в) переводити в життя постанови відповідних вищих органів влади;

г) розв'язувати справи, що мають місцеве значення для цієї території;

г) об'єднувати радянську діяльність в межах своєї території та наглядати за діяльністю всіх державних та громадських організацій на цій території;

д) забезпечувати в межах цієї території революційну законність і охороняти державний лад та громадську безпеку;

е) сприяти діяльності професійних і кооперативних організацій, організацій незаможного селянства та інших місцевих громадських організацій;

е) обмірковувати справи, що мають загально-державне значення так з власного почину, як і на пропозиції вищих органів.

ПОДІЛ III Про виборчі права

66. Право обирати й бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, національності, осілості тощо, такі громадяни Української соціалістичної радянської республіки, що їм до дня виборів минуло 18 років:

а) всі особи, що добувають засоби до життя виробничою і суспільно-корисною працею, а також особи, що ведуть хатне господарство, яке забезпечує першим можливість продукційно працювати;

б) червоноармійці та червонофлотці Робітничо-селянської червоної армії та флоту;

в) громадяни, що належать до категорій, зазначених в п.п. а) і б) цього артикулу, що будь в якій мірі втратили працездатність.

Увага. З осіб, що не належать до громадян радянських соціалістичних республік, мають активне й пасивне виборче право особи, зазначені в арт. 7 цієї Конституції.

67. Не обирають і не можуть бути обраними, хоч би вони й належали до однієї з вищенаведених категорій:

а) особи, що вживають найманої праці з метою одержання зиску;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна і т. інш.;

в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;

г) духівництво, служники релігійних культів всіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці;

д) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени царювавшего в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;

е) особи, що їх визнано встановленим порядком за душевнохворих;

є) позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком.

68. Точне встановлення категорій громадян, позбавлених виборчих прав, провадить Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

69. Порядок провадження виборів, а також і участь в них професійних спілок та інших робітничих та селянських організацій визначає Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

ПОДІЛ V
Про герб, прапор і столицю
Української соціалістичної радянської республіки

80. Герб Української соціалістичної радянської республіки складається з виображенням на червоному полі в проміннях сонця і золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: «УСРР Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

81. Державний прапор Української соціалістичної радянської республіки складається з полотнища червоного (багряного) кольору, в лівому кутку якого, біля держальця зверху вміщено золоті літери «УСРР» або напис «Українська соціалістична радянська республіка».

82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків.

Харків, 15 травня 1929 р.

Голова XI Всеукраїнського з'їзду рад
Секретар XI Всеукраїнського з'їзду рад

Г. Петровський
М. Василенко

*Збірник законів УСРР. — 1929. — № 14. —
Ст. 100.*

13.20. Постанова ЦВК і РНК СРСР
«Про установлення єдиної паспортної системи
по Союзу РСР і обов'язкову прописку паспортів»
(27 грудня 1932 р.)

В целях лучшего учета населения городов, рабочих поселков и новостроек и разгрузки этих населенных мест от лиц, не связанных с производством и работой в учреждениях или школах и не занятых общественно-полезным трудом (за исключением инвалидов и пенсионеров), а также в целях очистки этих населенных мест от укрывающихся кулацких, уголовных и иных антиобщественных элементов, Центральный исполнительный комитет и Совет народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

1. Установить по Союзу ССР единую паспортную систему на основании положения о паспортах.

2. Ввести единую паспортную систему с обязательной пропиской по всему Союзу ССР в течение 1933 года, охватив в первую очередь население Москвы, Ленинграда, Харькова, Киева, Минска, Ростова-на-Дону и Владивостока, Одессы.

3. Поручить Совету народных Комиссаров Союза ССР установить сроки и очередность введения паспортной системы во всех остальных местностях Союза ССР.

4. Поручить правительствам союзных республик привести свое законодательство в соответствие с настоящим постановлением и положением о паспортах.

Председатель ЦИК Союза ССР
Председатель СНК Союза ССР
Секретарь ЦИК Союза ССР

М. Калинин
В. Молотов (Скрябин)
А. Енукидзе

Сборник законов СССР. — 1932. — № 84. — С. 516.

13.21. Постановва ЦВК і РНК СРСР «Про утворення Головного управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ Союзу РСР» (27 грудня 1932 р.)

Для общего руководства работой управлений рабоче-крестьянской милиции союзных республик, для проведения по всему Союзу ССР паспортной системы и прописки паспортов и для непосредственного руководства этим делом Центральный исполнительный комитет и Совет народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

1. Образовать Главное управление рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ Союза ССР.
2. Утвердить положение о Главном управлении рабоче-крестьянской милиции.
3. Предложить правительствам союзных республик привести свое законодательство в соответствие с настоящим постановлением.

Председатель ЦИК Союза ССР
Председатель СНК Союза ССР
Секретарь ЦИК Союза ССР

М. Калинин
В. Молотов (Скрябин)
А. Енукидзе

Сборник законов СССР. — 1932. — № 84. — С. 518.

13.22. Директивний лист ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР всім обкомам партії та облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України (23 січня 1933 р.)

Из некоторых районов Украины начались по примеру прошлого года массовые выезды крестьян в Московскую, Западную области, ЦЧО, Белоруссию «за хлебом». Имеют место случаи, когда села покидаются поч-

ти всеми единоличниками и частью колхозников. Нет никаких сомнений, что подобные массовые выезды организуются врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации «через крестьян» в северных районах СССР, против колхозов, против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украины прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году повторения этой ошибки не должно быть допущено. ЦК КП(б)У и СНК УССР предлагают:

1. Немедленно принять в каждом районе решительные меры к недопущению массового выезда единоличников и колхозников, исходя из разосланной по линии ГПУ директивы Балицкого.

2. Проверить работу всякого рода вербовщиков рабочей силы на вывоз за пределы Украины, взять ее под строгий контроль с отстранением от этой работы и изъятием всех подозрительных контрреволюционных элементов.

3. Развернуть широкую разъяснительную работу среди колхозников и единоличников против самовольных выездов с оставлением хозяйства и предостеречь их, что в случае выезда в другие районы, они будут там арестовываться.

4. Примите меры к прекращению продажи билетов за пределы Украины крестьянам, не имеющим удостоверений РИК о праве выезда или промышленных и строительных, государственных организаций о том, что они завербованы на те или иные работы за пределы Украины.

Соответствующие указания даны по линии уполномоченного НКПС и транспортного ГПУ.

5. Сообщите не позже 6 часов вечера 24 января коротко фактическое положение с массовым выездом крестьян по вашей области.

Секретарь ЦК КП(б)У

Председатель Совнаркома УССР

М. Хатаевич

В. Чубарь

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. авт. кол., упоряд. Р. Я. Пиріг. — К., 1990. — С. 341—342.

13.23. Записка Наркомзему УССР Центральному Комітетові КП(б)У про голодування та смертність населення у Київській області і необхідність надання продовольчої допомоги (14 березня 1933 р.)

В дополнение к моей записке от 12 марта о положении в Уманском и Белоцерковском районах, сообщаю полученную мною сегодня инфор-

мацию от начальника ГПУ Киевской области т. Розанова о положении по области в целом.

Голодание, с его последствиями, имеем в 32—34 районах. По 16 районам имеем 123 зарегистрированных случая людоедства и трупоедства (в том числе 64 случая людоедства).

По Белоцерковскому району опухло 9603 человек (в том числе лежит 1525 человек).

По Букскому району голодает 3878 человек (в том числе лежит 3736 человек). За февраль и март умерло от голода 742 человека.

По Смелянскому району остро голодает 404 человека (в том числе опухло 203 человека).

По Переяславскому району опухло 1113 человек. Умерло от голода 238 человек.

По Богуславскому району голодает 1931 хозяйство.

В с. Песчаное Золотоношского района голодает 639 семей.

В с. Севастьяновка Христиновского района опухло 250 человек.

По Лисянскому району голодает 57 хозяйств (в том числе опухло 96 человек).

Эти данные являются лишь иллюстрацией, собранной по разным материалам. Учета не ведется.

В городах массовое нищенство и беспризорность. Голодает значительное количество рабочих. Опухло рабочих: Житомир — 134 человека, Белая Церковь — 20 человек завода «1 Мая»; Васильков — 25 человек кожевенного завода. В других городах положение не лучше.

По Киеву на улицах подобрано трупов: январь — 400, февраль — 518, за 10 дней марта — 249. В последние дни родители подбрасывают детей в среднем по 100 человек.

Сегодня вместе с Киевским обкомом КП(б)У закончу разработку вопроса о размерах необходимой помощи и завтра выезжаю в Харьков. Необходимо до рассмотрения вопроса в целом немедленно отпустить Киевщине серьезную продовольственную помощь, о чем я писал в предыдущей записке.

Положение здесь очень серьезное и требуются немедленные меры.

Нарком земледелия УССР

Одинцов

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. авт. кол., упоряд. Р. Я. Пиріг. — К., 1990. — С. 440—441.

**13.24. Інструкція
усім партійно-радянським працівникам
і усім органам ОДПУ, суду і прокуратури
(8 травня 1933 р.)**

(Витяг)

Секретно. Не для печати

...ЦК и СНК считают, что в результате наших успехов в деревне наступил момент, когда мы уже не нуждаемся в массовых репрессиях, задавающихся, как известно, не только кулаков, но и единоличников и часть колхозников. Правда, из ряда областей все еще продолжают поступать требования о массовом выселении из деревни и применении острых форм репрессий. В ЦК и СНК имеются заявки на немедленное выселение из областей и краев около ста тысяч семей. В ЦК и СНК имеются сведения, из которых видно, что массовые беспорядочные аресты в деревне все еще продолжают существовать в практике наших работников. Арестовывают председатели колхозов и члены правлений колхозов. Арестовывают председатели сельсоветов и секретари ячеек. Арестовывают районные и краевые уполномоченные. Арестовывают все, кому не лень, и кто, собственно говоря, не имеет никакого права арестовывать. Неудивительно, что при таком разгуле практики арестов органы, имеющие право ареста, в том числе и органы ОГПУ, и особенно милиция, теряют чувство меры и зачастую производят аресты без всякого основания, действуя по правилу: «сначала арестовать, а потом разобратся».

Но о чем все это говорит?

Все это говорит о том, что в областях и краях имеется еще немало товарищей, которые не поняли новой обстановки и все еще продолжают жить в прошлом.

Все это говорит о том, что несмотря на наличие новой обстановки, требующей перенесения центра тяжести на массовую политическую и организационную работу, эти товарищи цепляются за отживающие формы работы, уже не соответствующие новой обстановке и создающие угрозу ослабления авторитета советской власти в деревне.

Похоже на то, что эти товарищи готовы подменить и уже подменяют политическую работу в массах в целях изоляции кулацких и антиколхозных элементов — административно-чекистскими «операциями» органов ГПУ и милиции, не понимая, что подобная подмена, если она примет сколько-нибудь массовый характер, может свести к нулю влияние нашей партии в деревне. Эти товарищи, видимо, не понимают, что метод массового выселения крестьян за пределы края в условиях новой

обстановки уже изжил себя, что выселение может применяться лишь в частичном и единичном порядке и лишь к главарям и организаторам борьбы против колхозов.

Эти товарищи не понимают, что метод массовых беспорядочных арестов, если только можно считать его методом, в условиях новой обстановки дает лишь минусы, роняющие авторитет Советской власти, что производство арестов должно быть ограничено и строго контролируется соответствующими органами, что аресты должны применяться лишь к активным врагам советской власти. ЦК и СНК не сомневаются, что все эти и подобные им ошибки и отклонения от линии партии будут ликвидированы в кратчайший срок.

Было бы неправильным думать, что наличие новой обстановки и необходимость перехода к новым методам работы означают ликвидацию или хотя бы ослабление классовой борьбы в деревне. Наоборот, классовая борьба в деревне будет неизбежно обостряться. Она будет обостряться, так как классовый враг видит, что колхозы победили, он видит, что наступили последние дни его существования, и он не может не хвататься в отчаянии за самые острые формы борьбы с Советской властью. Поэтому не может быть и речи об ослаблении нашей борьбы с классовым врагом. Наоборот, наша борьба должна быть всемерно усилена, наша бдительность — всемерно заострена. Речь идет, стало быть, об усилении нашей борьбы с классовым врагом. Но дело в том, что усилить борьбу с классовым врагом и ликвидировать его при помощи старых методов работы — невозможно в нынешней новой обстановке, ибо они, эти методы, изжили себя. Речь идет, стало быть, о том, чтобы улучшить старые способы борьбы, рационализировать их и сделать наши удары более меткими и организованными. Речь идет, наконец, о том, чтобы каждый наш удар был заранее подготовлен политически, чтобы каждый наш удар подкреплялся действиями широких масс крестьянства. Ибо только при подобных способах улучшения методов нашей работы можем добиться того, чтобы окончательно ликвидировать классового врага в деревне.

ЦК и СНК не сомневаются, что все наши партийно-советские и чекистско-судебные организации учтут новую обстановку, созданную в результате наших побед, и соответственно перестроят свою работу, применительно к новым условиям борьбы. ЦК ВКП(б) и СНК *поставляют:*

I. О прекращении массовых выселений крестьян

Немедленно прекратить всякие массовые выселения крестьян. Выселение допускать только в индивидуальном и частном порядке и в отношении только тех хозяйств, члены которых ведут активную борьбу про-

тив колхоза и организуют отказ от сева и заготовок. Выселение допустить только из следующих областей и в следующих предельных количествах:

Украина	2000 хозяйств
Вост[очная] Сибирь	1000 хозяйств
Северный Кавказ	1000 хозяйств
Белоруссия	500 хозяйств
Н[ижняя] Волга	1000 хозяйств
Западная область	500 хозяйств
Ср[едняя] Волга	1000 хозяйств
Башкирия	500 хозяйств
ЦЧО	1000 хозяйств
Закавказье	500 хозяйств
Урал	1000 хозяйств
Средняя Азия	500 хозяйств
Горьков край	500 хозяйств
Всего	12000 хозяйств

II. Об упорядочении производства арестов

1. Воспретить производство арестов лицам на то не уполномоченным по закону — председателями РИК, районными и краевыми уполномоченными, председателями сельсоветов, председателями колхозов и колхозных объединений, секретарями ячеек и пр.

Аресты могут быть производимы только органами прокуратуры, ОГПУ или начальниками милиции.

Следователи могут производить аресты только с предварительной санкции прокурора.

Аресты, производимые начальниками милиции, должны быть подтверждены или отменены райуполномоченными ОГПУ или прокурорами по принадлежности не позднее 45 часов после ареста.

2. Запретить органам прокуратуры, ОГПУ и милиции применять в качестве меры пресечения заключение под стражу до суда за маловажные преступления. В качестве меры пресечения могут быть заключены под стражу до суда лишь лица, обвиняемые по делам: о контрреволюции, о терактах, о вредительстве, о бандитизме и грабеже, о шпионаже, о переходе границы и контрабанде, об убийстве и тяжелых ранениях, о крупных хищениях и растратах, о профессиональной спекуляции, о валютчиках, о фальшивомонетчиках, злостном хулиганстве и профессиональных рецидивистах.

3. Установить при производстве арестов органами ОГПУ предварительное согласие прокурорского надзора по всем делам, кроме дел о

террористических актах, взрывах, поджогах, шпионаже и перебежчиках, политическом бандитизме и к.-р. антипартийных группировках.

Установленный в настоящем пункте порядок вводится в жизнь для ДВК, Средней Азии и Казахстана лишь через 6 месяцев.

4. Обязать прокурора СССР и ОГПУ обеспечить неуклонное исполнение инструкции 1922 г. о порядке прокурорского контроля за производством арестов и содержанием под стражей лиц, арестованных ОГПУ...

Председатель Совета
Народных Комиссаров СССР
Секретарь ЦК ВКП(б)

В. Молотов (Скрябин)
И. Сталин

Хрестоматия по истории России 1917—1940 гг. — 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. М. Е. Главацкий и др.; Под ред. М. Е. Главацкого. — М., 1995. — С. 353—357.

13.25. Постанова ЦВК СРСР «Про утворення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» (16 липня 1934 р.)

Центральний виконавчий комітет Союзу РСР постановляє:

1. Утворити загальносоюзний народний комісаріат внутрішніх справ із включенням до його складу Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ).

2. На Народний комісаріат внутрішніх справ покласти:

- а) забезпечення революційного порядку й державної безпеки;
- б) охорону громадської (соціалістичної) власності;
- в) запис актів громадянського стану (запис народжень, смертей, одружень і розлук);
- г) прикордонну охорону.

3. У складі Народного комісаріату внутрішніх справ утворити такі управління:

- а) Головне управління державної безпеки;
- б) Головне управління робітничо-селянської міліції;
- в) Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони;
- г) Головне управління пожежної охорони;
- д) Головне управління поправно-трудова таборів і трудових селищ;
- е) Відділ актів громадянського стану;
- ж) Адміністративно-господарське управління.

4. У союзних республіках організувати республіканські народні комісаріати внутрішніх справ, що діють на основі положення про загально-союзний народний комісаріат внутрішніх справ. А в РСФРР встановити замість республіканського Народного комісаріату внутрішніх справ інститут уповноваженого Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР.

В автономних республіках, краях і областях організувати управління народних комісаріатів внутрішніх справ союзних республік.

5. Судову колегію ОДПУ скасувати.

6. Народному комісаріатові внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевим органам справи розслідуваних ними злочинів, після закінчення слідства, спрямовувати до судових органів по підсудності за встановленим законом порядком.

7. Справи щодо управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ спрямовувати до Найвищого суду Союзу РСР, справи ж про такі злочини, як зрада батьківщині, шпигунство й подібні їм, передавати до військової колегії Найвищого суду Союзу РСР або до військових трибуналів за підсудністю.

8. При народному комісарі внутрішніх справ Союзу РСР організувати особливу нараду, якій, на основі положення про неї, надати право застосовувати адміністративним порядком вислання, заслання, ув'язнення до поправно-трудових таборів на строк до 5 років і вислання за межі Союзу РСР.

9. Доручити Народному комісаріатові внутрішніх справ Союзу РСР подати до Ради народних комісарів Союзу РСР положення про загально-союзний народний комісаріат внутрішніх справ.

Голова ЦВК Союзу РСР
Секретар ЦВК Союзу РСР

М. Калінін
А. Єнукідзе

Москва, Кремль. 16 липня 1934 г.

Збірник законів СРСР. — 1934. — № 36. —
С. 283.

13.26. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про особливу нараду при НКВС СРСР» (5 листопада 1934 р.)

В развитие ст. 8 постановления Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР от 10 июля 1934 г. «Об образовании общесоюзного Народного Комиссариата Внутренних Дел» (СЗ СССР 1934 г., ст. 283) Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР *постановляют*:

1. Предоставить Народному Комиссариату Внутренних Дел Союза ССР право применять к лицам, признаваемым общественно-опасными:

а) ссылку на срок до 5 лет под гласный надзор в местности, список которых устанавливается Народным Комиссариатом Внутренних Дел Союза ССР;

б) высылку на срок до 5 лет под гласный надзор с запрещением проживания в столицах, крупных городах и промышленных центрах Союза ССР;

в) заключение в исправительно-трудовые лагеря на срок до 5 лет;

г) высылку за пределы Союза ССР иностранных подданных, являющихся общественно-опасными.

2. Для применения мер, указанных в ст. 1, при Народном Комиссаре Внутренних Дел Союза ССР под его председательством учреждается Особое Совецание в составе:

а) Заместителей Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР;

б) Уполномоченного Народного Комиссариата Внутренних Дел Союза ССР по РСФСР;

в) Начальника Главного Управления Рабоче-Крестьянской Милиции;

г) Народного комиссара внутренних дел союзной республики, на территории которой возникло дело.

3. В заседаниях Особого Совецания обязательно участвует Прокурор Союза ССР или его заместитель, который, в случае несогласия как с самим решением Особого Совецания, так и с направлением дела на рассмотрение Особого Совецания, имеет право протеста в Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР.

В этих случаях исполнение решения Особого Совецания приостанавливается впредь до постановления по данному вопросу Президиума Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР.

4. В решении Особого Совецания о ссылке и заключении в исправительно-трудовой лагерь каждого отдельного лица должно быть указано основание применения этих мер, а также определен район и срок ссылки или заключения в лагерь.

5. Особому Совецанию предоставляется право: а) в зависимости от поведения сосланных или заключенных в исправительно-трудовые лагеря, на основании отзывов соответствующих органов Народного Комиссариата Внутренних Дел Союза ССР, сокращать срок пребывания в ссылке или исправительно-трудовом лагере;

б) освобождать от дальнейшего пребывания в специальных трудовых поселениях.

13.27. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.)

(Витяг)

РОЗДІЛ 1. Суспільний устрій

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян.

Стаття 2. Політичну основу УРСР становлять Ради депутатів трудящих, що виростили і зміцнили в наслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції.

Стаття 3. Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Стаття 4. Економічну основу УРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною.

Стаття 5. Соціалістична власність в УРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань).

Стаття 6. Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудні, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинно-тракторні станції і т. п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром.

Стаття 12. Праця в УРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть».

В УРСР здійснюється принцип соціалізму: «від кожного за його здібністю, кожному — за його працею».

РОЗДІЛ II. Державний устрій

Стаття 13. З метою здійснення союзними республіками взаємодопомоги по лінії економічній і політичній, так само як по лінії оборони

Українська Радянська Соціалістична Республіка добровільно об'єдналася з іншими рівноправними Радянськими Соціалістичними Республіками: Російською РФСР, Білоруською РСР, Азербайджанською РСР, Грузинською РСР, Вірменською РСР, Туркменською РСР, Узбецькою РСР, Таджикиською РСР, Казахською РСР, Киргизькою РСР в союзнуну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Виходячи з цього, УРСР забезпечує за СРСР в особі його вищих органів влади і органів державного управління права, визначені статтею 14 Конституції СРСР.

Поза межами статті 14 Конституції СРСР, УРСР здійснює державну впаду самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права.

Стаття 14. Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Стаття 15. Територія Української Радянської Соціалістичної Республіки не може бути змінювана без згоди УРСР.

Стаття 16. Закони СРСР обов'язкові на території УРСР.

Стаття 17. Кожний громадянин УРСР є громадянином СРСР. Громадяни всіх інших союзних республік користуються на території УРСР усіма правами громадян УРСР.

Стаття 18. Українська Радянська Соціалістична Республіка складається з областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської і Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

РОЗДІЛ III.

Найвищі органи державної влади Української радянської соціалістичної республіки

Стаття 20. Найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада УРСР.

Стаття 21. Верховна Рада УРСР обирається громадянами УРСР по виборчих округах на строк 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення.

Стаття 22. Верховна Рада УРСР здійснює всі права, що належать УРСР згідно з статтями 13 і 19 Конституції УРСР, оскільки вони не належать, в силу Конституції, до компетенції підзвітних Верховній Раді УРСР органів УРСР: Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР і Народних Комісаріатів УРСР.

Стаття 23. Верховна Рада УРСР є єдиним законодавчим органом УРСР.

Стаття 24. Закон вважається затвердженим, коли його ухвалила Верховна Рада УРСР простою більшістю голосів.

Стаття 25. Закони, ухвалені Верховною Радою УРСР, публікуються за підписами голови і секретаря Президії Верховної Ради УРСР.

Стаття 26. Верховна Рада УРСР обирає голову Верховної Ради УРСР і двох його заступників.

Стаття 27. Голова Верховної Ради УРСР керує засіданнями Верховної Ради УРСР і відає її внутрішнім розпорядком.

Стаття 28. Верховна Рада УРСР обирає Президію Верховної Ради УРСР в складі: голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря Президії і 15 членів Президії Верховної Ради УРСР.

РОЗДІЛ IV.

Органи державного управління Української радянської соціалістичної республіки

Стаття 39. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР є Рада Народних Комісарів УРСР.

Стаття 40. Рада Народних Комісарів УРСР відповідальна перед Верховною Радою УРСР і їй підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед Президією Верховної Ради УРСР, якій підзвітна.

Стаття 41. Рада Народних Комісарів УРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і перевіряє їх виконання.

Стаття 42. Постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР обов'язкові до виконання на території УРСР...

Стаття 44. Рада Народних Комісарів УРСР має право припиняти постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, рішення і постанови обласних Рад депутатів трудящих і скасовувати постанови та розпорядження виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих.

Рада Народних Комісарів УРСР має право скасовувати накази та інструкції Народних Комісарів УРСР.

Стаття 45. Рада Народних Комісарів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР в складі: Голови Ради Народних Комісарів УРСР; Заступників голови Ради Народних Комісарів УРСР; Голови Державної планової комісії УРСР; Народних Комісарів УРСР: Харчової промисловості; Легкої промисловості; Лісової промисловості; Земельних справ; Зернових і тваринницьких радгоспів; Фінансів; Внутрішньої торгівлі; Внутрішніх справ; Юстиції; Охорони здоров'я; Освіти; Місцевої промисловості; Комунального господарства; Соціального забезпечення; Уповноваженого Комітету заготівель СРСР; Начальника Управління в справах мистецтв; Уповноважених загальносоюзних Народних Комісаріатів.

Стаття 46. Народні Комісари УРСР керують галузями державного управління, які належать до компетенції УРСР.

Стаття 47. Народні Комісаріати УРСР є або союзно-республіканськими, або республіканськими.

Стаття 48. До союзно-республіканських Народних Комісаріатів УРСР належать Народні Комісаріати УРСР: Харчової промисловості; Легкої промисловості; Лісової промисловості; Земельних справ; Зернових і тваринницьких радгоспів; Фінансів; Внутрішньої торгівлі; Внутрішніх справ; Юстиції; Охорони здоров'я.

Стаття 49. До республіканських Народних Комісаріатів належать Народні Комісаріати УРСР: Освіти; Місцевої промисловості; Комунального господарства; Соціального забезпечення...

Стаття 51. Союзно-республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління УРСР, підлягаючи як Раді Народних Комісарів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському Народному Комісаріатові СРСР.

Стаття 52. Республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління, підлягаючи безпосередньо Раді Народних Комісарів УРСР...

РОЗДІЛ V.

Найвищі органи державної влади Молдавської автономної радянської соціалістичної республіки

Стаття 54. Найвищим органом державної влади Молдавської АРСР є Верховна Рада Молдавської АРСР.

Стаття 55. Верховна Рада Молдавської АРСР обирається громадянами Республіки на строк 4 роки за нормами представництва, що встановлюється Конституцією Молдавської АРСР.

Стаття 56. Верховна Рада Молдавської АРСР є єдиним законодавчим органом Молдавської АРСР.

Стаття 57. Верховна Рада Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки:

а) ухвалює Конституцію Молдавської Автономної РСР і вносить її на затвердження Верховної Ради УРСР;

б) встановлює районний поділ Молдавської АРСР і межі районів та міст і вносить на затвердження Верховної Ради УРСР;

в) затверджує народногосподарський план Молдавської АРСР;

г) затверджує бюджет Молдавської АРСР;

д) надає почесні звання Молдавської Автономної Республіки.

Стаття 58. Закони УРСР обов'язкові на території Молдавської АРСР. В разі розходження закону Молдавської АРСР з законом УРСР на території Молдавської АРСР діє закон УРСР.

Стаття 59. Верховна Рада Молдавської АРСР обирає Президію Верховної Ради Молдавської АРСР в складі: голови Президії Верховної Ради,

його заступників, секретаря Президії і членів Президії Верховної Ради Молдавської АРСР.

Стаття 60. Президія Верховної Ради Молдавської АРСР підзвітна Верховній Раді Молдавської АРСР.

Стаття 61. Президія Верховної ради Молдавської АРСР підзвітна Верховній Раді Молдавської АРСР...

Стаття 62. Для ведення засідань Верховна Рада Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки обирає голову Верховної Ради Молдавської АРСР і його заступників.

Стаття 63. Верховна Рада Молдавської АРСР утворює Уряд Молдавської АРСР — Раду Народних Комісарів Молдавської АРСР.

РОЗДІЛ VI.

Органи державного управління Молдавської автономної радянської соціалістичної республіки

Стаття 64. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Молдавської АРСР є Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР.

Стаття 65. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР відповідальна перед Верховною Радою Молдавської АРСР і їй підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради Молдавської АРСР — перед Президією Верховної Ради Молдавської АРСР, яка їй підзвітна.

Стаття 66. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР, УРСР і Молдавської АРСР, постанов і розпоряджень Рад Народних Комісарів СРСР і УРСР і перевіряє їх виконання.

Стаття 67. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР має право скасовувати накази і інструкції Народних Комісарів Молдавської АРСР, рішення і розпорядження виконавчих комітетів міських і районних Рад депутатів трудящих на території Молдавської АРСР, а також припиняти рішення і розпорядження міських і районних Рад депутатів трудящих...

РОЗДІЛ VII.

Місцеві органи державної влади

Стаття 72. Органами державної влади із областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР є Ради депутатів трудящих.

Стаття 73. Обласні, окружні, районні, міські, районні у великих містах, селищні, станичні і сільські Ради депутатів трудящих обираються відповідно трудящими області, округи, району, міста, селища, станиці і села на строк 2 роки.

Стаття 74. Ради депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) керують культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території, встановлюють місцевий бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують охорону державного ладу, сприяють зміцненню обороноздатності країни, забезпечують додержання законів та охорону прав громадян.

Стаття 75. Ради депутатів трудящих ухвалюють рішення і дають розпорядження в межах прав, наданих їм законами СРСР і УРСР, а на території Молдавської РСР в межах прав, наданих їм законами СРСР, УРСР і Молдавської РСР.

Стаття 76. Виконавчими та розпорядчими органами обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад депутатів трудящих є обираєні ними виконавчі комітети в складі: голови, його заступників, секретаря і членів.

Стаття 77. Виконавчим і розпорядчим органом станичних, селищних і сільських Рад депутатів трудящих у невеликих селищах є обираєні ними голова, його заступник і секретар.

Стаття 78. Виконавчі комітети Рад депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) здійснюють керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території на основі постанов відповідних Рад депутатів трудящих та вищестоящих державних органів.

Стаття 79. Сесії обласних Рад депутатів трудящих скликаються їх виконавчими комітетами не менше як 4 рази на рік.

Стаття 80. Сесії районних Рад депутатів трудящих і Рад депутатів трудящих адміністративних округ скликаються їх виконавчими комітетами не менше як 6 раз на рік.

Стаття 81. Сесії міських і сільських Рад депутатів трудящих скликаються їх виконавчими органами не менше одного разу на місяць.

Стаття 82. Обласні Ради депутатів трудящих, Ради депутатів трудящих адміністративних округ, районні і міські Ради депутатів трудящих обирають на час своєї сесії голову і секретаря для ведення засідань сесії.

Стаття 83. Голова сільської Ради скликає сільську Раду і веде її засідання.

Стаття 84. Виконавчі органи Рад депутатів трудящих безпосередньо підзвітні як Раді депутатів трудящих, що їх обрала, так і виконавчому органу вищестоячої Ради депутатів трудящих.

Стаття 85. Вищестоящі виконавчі комітети Рад депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоячих виконавчих комітетів і припиняти рішення та розпорядження нижчестоячих Рад депутатів трудящих.

Стаття 86. Вищестоячі Ради депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоячих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів.

Стаття 87. Обласні Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів: Земельний; Фінансовий; Внутрішньої торгівлі; Місцевої промисловості; Народної освіти; Охорони здоров'я; Соціального забезпечення; Комунального господарства; Шляховий; Відділ в справах мистецтв; Загальний; Планову комісію; Сектор кадрів при голові виконкому, і, крім того, відповідно до особливостей господарства області, з затвердження союзнореспубліканських Народних Комісаріатів: Легкої промисловості, Харчової промисловості, Лісової промисловості, Зернових і тваринницьких радгоспів, обласні Ради депутатів трудящих утворюють відділи або Управління: Легкої промисловості; Харчової промисловості; Лісової промисловості; Зернових і тваринницьких радгоспів.

Стаття 88. Відповідно до умов обласні, на основі законів СРСР і УРСР, загальносоюзні Народні Комісаріати і Народний Комісаріат Внутрішніх справ утворюють при обласних Радах депутатів трудящих свої Управління.

Комітет заготівель призначає при обласних Радах депутатів трудящих своїх уповноважених.

Стаття 89. Відділи і Управління обласних Рад депутатів трудящих підлягають у своїй діяльності як відповідній обласній Раді депутатів трудящих та її виконавчому комітетові, так і відповідному Народному Комісаріатові УРСР.

Стаття 90. Ради депутатів трудящих адміністративних округ і їх виконавчі комітети утворюють відділи і ведуть свою роботу на основі законів і указів верховних органів УРСР та рішень обласних Рад депутатів трудящих.

Стаття 91. Районні Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів: Земельний; Народної освіти; Фінансовий; Внутрішньої торгівлі; Охорони здоров'я; Соціального забезпечення; Загальний; Шляховий; Планову комісію; Сектор кадрів при голові виконкому, і, крім того, відповідно до особливостей господарства району, з затвердження обласної Ради депутатів трудящих, районні Ради депутатів трудящих утворюють відділи: Комунальний; Місцевої промисловості.

Комітет заготівель призначає при районних Радах депутатів трудящих своїх уповноважених.

Стаття 92. Відповідно до умов району, на основі законів СРСР і УРСР, з затвердження відповідної обласної Ради депутатів трудящих Народний Комісаріат Внутрішніх справ утворює при районних Радах депутатів трудящих свої Управління.

Стаття 93. Відділи районних Рад депутатів трудящих підлягають у своїй діяльності як районній Раді депутатів трудящих і її виконавчому комітетові, так і відповідному відділові обласної Ради депутатів трудящих.

Стаття 94. Міські Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів: Фінансовий; Комунального господарства; Внутрішньої торгівлі; Охорони здоров'я; Народної освіти; Соціального забезпечення; Загальний; Планову комісію; Сектор кадрів при голові виконкому, і, крім того, відповідно до особливостей промисловості міста, його міського і приміського господарства: Місцевої промисловості; Земельний.

Стаття 95. Відділи міських Рад депутатів трудящих підлягають у своїй діяльності як міській Раді депутатів трудящих і її виконавчому комітетові, так і відповідному відділові районної Ради депутатів трудящих або відповідному відділові обласної ради депутатів трудящих.

Стаття 96. Відділи міської Ради депутатів трудящих Києва підлягають у своїй діяльності як Раді депутатів трудящих Києва і її виконавчому комітетові, так і відповідному Народному Комісаріатові УРСР безпосередньо.

Стаття 97. По закінченні повноважень обласних, окружних, районних, міських, селищних, станичних і сільських Рад депутатів трудящих їх виконавчі і розпорядчі органи зберігають свої повноваження аж до утворення новообраними Радами нових виконавчих і розпорядчих органів.

РОЗДІЛ VIII.

Бюджет Української радянської соціалістичної республіки

Стаття 98. Державний бюджет УРСР складається Радою Народних Комісарів УРСР і подається нею на затвердження Верховної Ради УРСР.

Затверджений Верховною Радою УРСР державний бюджет УРСР публікується до загального відома.

Стаття 99. Верховна Рада УРСР обирає бюджетну комісію, яка доповідає Верховній Раді свій висновок по державному бюджету УРСР.

Стаття 100. Звіт про виконання державного бюджету УРСР затверджується Верховною Радою УРСР і публікується до загального відома.

Стаття 101. В бюджет Молдавської АРСР і місцеві обласні бюджети, а також в бюджети адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад включаються прибутки від місцевого господарства, відрахування від державних прибутків, що надходять на їх території, а також надходження від місцевих податків і зборів у розмірах, встановлюваних законодавством СРСР і УРСР.

РОЗДІЛ IX.

Суд і прокуратура

Стаття 102. Правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, суда-

ми адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами.

Стаття 103. Розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом.

Стаття 104. Найвищий Суд УРСР є найвищим судовим органом УРСР. На Найвищий Суд УРСР покладається нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР, Молдавської АРСР і областей.

Стаття 105. Найвищий Суд УРСР обирається Верховною Радою УРСР на строк 5 років.

Стаття 106. Найвищий Суд Молдавської АРСР обирається Верховною Радою Молдавської АРСР на строк 5 років.

Стаття 107. Обласні суди, суди адміністративних округ обираються обласними Радами депутатів трудящих або Радами депутатів трудящих адміністративних округ на строк 5 років.

Стаття 108. Народні суди обираються громадянами району на основі загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки.

Стаття 109. Судочинство в УРСР провадиться українською мовою, в Молдавській АРСР — молдавською або українською мовою, залежно від національного складу більшості населення району, з забезпеченням для осіб, які не володіють мовою більшості, цілковитого ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

Стаття 110. Розгляд справ у всіх судах УРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням обвинуваченому права на оборону.

Стаття 111. Судді незалежні і підкоряються тільки законові.

Стаття 112. Вищий нагляд за точним виконанням законів усіма Народними Комісаріатами і підвідомчими їм установами, так само, як окремими службовими особами, а також громадянами на території УРСР здійснюється як Прокурором СРСР безпосередньо, так і через Прокурора УРСР.

Стаття 113. Прокурор УРСР призначається Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 114. Прокурор Молдавської АРСР і обласні прокурори призначаються Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 115. Прокурори адміністративних округ, районні і міські прокурори призначаються Прокурором УРСР з затвердження Прокурора СРСР на строк 5 років.

Стаття 116. Органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР.

РОЗДІЛ X. Основні права й обов'язки громадян

Стаття 117. Громадяни УРСР мають право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю і якістю.

Право на працю забезпечується соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, усуненням можливості господарських криз і ліквідацією безробіття.

Стаття 118. Громадяни УРСР мають право на відпочинок. Право на відпочинок забезпечується скороченням робочого дня для величезної більшості робітників до 7 годин, установленням щорічних відпусток робітникам і службовцям з збереженням заробітної плати, наданням для обслуговування трудящих широкої сітки санаторіїв, будинків відпочинку, клубів.

Стаття 119. Громадяни УРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також — в разі хвороби і втрати працездатності.

Це право забезпечується широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, безплатною медичною допомогою трудящим, наданням у користування трудящим широкої сітки курортів.

Стаття 120. Громадяни УРСР мають право на освіту. Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти, включаючи вищу освіту, системою державних стипендій величезній більшості тих, що вчаться у вищій школі, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, в радгоспах, машинно-тракторних станціях і колгоспах безплатного виробничого, технічного й агрономічного навчання трудящих.

Стаття 121. Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Можливість здійснення цих прав жінок забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, наданням жінці при вагітності відпусток з збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел і садків.

Стаття 122. Рівноправність громадян УРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя є непорушним законом.

Як б то не було пряме чи посереднє обмеження прав або, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расо-

вої і національної приналежності, так само як усяка проповідь расової або національної винятковості, або ненависті і зневаги — караються законом.

Стаття 123. З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в УРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами.

Стаття 124. У відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом: а) свобода слова, б) свобода друку, в) свобода зборів і мітингів, г) свобода вуличних походів і демонстрацій. Ці права громадян забезпечуються наданням трудящим і їх організаціям друкарень, запасів паперу, громадських будинків, вулиць, засобів зв'язку і інших матеріальних умов, необхідних для їх здійснення.

Стаття 125. У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас громадянам УРСР забезпечується право об'єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства, а найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних.

Стаття 126. Громадянам УРСР забезпечується недоторканість особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора.

Стаття 127. Недоторканість житла громадян і тайна листування охороняються законом.

Стаття 128. УРСР надає право притулку іноземним громадянам, що переслідуються за оборону інтересів трудящих, або наукову діяльність, або національно-визвольну боротьбу.

Стаття 129. Кожний громадянин УРСР зобов'язаний додержувати Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, виконувати закони, додержувати дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття.

Стаття 130. Кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, як священну і недоторкану основу радянського ладу, як джерело багатства і могутності батьківщини, як джерело заможного і культурного життя всіх трудящих.

Особи, що роблять замах на суспільну соціалістичну власність, є ворогами народу.

Стаття 131. Загальний військовий обов'язок є законом. Військова служба в Робітничо-Селянській Червоній Армії є почесний обов'язок громадян УРСР.

Стаття 132. Захист батьківщини є священний обов'язок кожного громадянина УРСР. Зрада батьківщини: порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди воєнній моці держави, шпигунство — караються за всією суворістю закону, як найтяжчий злочин.

РОЗДІЛ XI. Виборча система

Стаття 133. Вибори депутатів до всіх Рад депутатів трудящих: Верховної Ради УРСР, Верховної Ради Молдавської АРСР, обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських, селищних, станичних і сільських Рад депутатів трудящих, — провадяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 134. Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав.

Стаття 135. Вибори депутатів є рівними: кожний громадянин має один голос; всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах.

Стаття 136. Жінки користуються правом обирати і бути обраними нарівні з чоловіками.

Стаття 137. Громадяни, які перебувають у лавах Червоної Армії, користуються правом обирати і бути обраними нарівні з усіма громадянами.

Стаття 138. Вибори депутатів є прямими: вибори до всіх Рад депутатів трудящих, починаючи від сільської та міської Ради депутатів трудящих аж до Верховної Ради УРСР, провадяться громадянами безпосередньо шляхом прямих виборів.

Стаття 139. Голосування при виборах депутатів є таємним.

Стаття 140. Вибори депутатів до Рад депутатів трудящих УРСР провадяться по виборчих округах за такими нормами: до обласних Рад: Вінницької, Київської, Харківської — один депутат від 30 000 населення; Дніпропетровської, Донецької, Одеської і Чернігівської — один депутат від 25 000 населення; до Рад депутатів трудящих адміністративних округ — один депутат від 5 000 населення; до районних Рад залежно від розміру району — один депутат не менше ніж від 500 і не більше ніж

від 1500 населення; до міських Рад і районних Рад в містах залежно від розміру міста або міського району — один депутат не менше ніж від 100 і не більше ніж від 1000 чоловік населення; до сільських Рад залежно від розміру району діяльності сільської Ради — один депутат не менше ніж від 100 і не більше ніж від 250 чоловік населення.

Виборчі норми для кожної районної і міської Ради депутатів трудящих встановлюються «положенням про вибори до Рад депутатів трудящих УРСР» в межах виборчих норм, вказаних у цій статті.

Виборчі норми для сільських, станичних і селищних Рад депутатів трудящих встановлюються обласними Радами депутатів трудящих і Верховною Радою Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в межах виборчих норм, вказаних у цій статті.

Стаття 141. Кандидати при виборах виставляються по виборчих округах. Право виставлення кандидатів забезпечується за громадськими організаціями й товариствами трудящих: комуністичними партійними організаціями, професійними спілками, кооперативами, організаціями молоді, культурними товариствами.

Стаття 142. Кожний депутат зобов'язаний звітувати перед виборцями в своїй роботі і в роботі Ради депутатів трудящих і може бути в усякий час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

РОЗДІЛ XII.

Герб, прапор, столиця

Стаття 143. Державний герб УРСР складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в променях сонця, облямованих колоссям, з написом: зверху над серпом і молотом «УРСР» і внизу «Пролетарі всіх країн, єднатесь!»

Стаття 144. Державний прапор УРСР складається з червоного полотнища, в лівому кутку якого, коло древка наверху, вміщені золоті серп і молот і літери «УРСР».

Стаття 145. Столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки є місто Київ.

РОЗДІЛ XIII.

Порядок зміни конституції

Стаття 146. Зміна Конституції УРСР провадиться лише за рішенням Верховної Ради УРСР, ухваленим більшістю не менше 2/3 голосів.
м. Київ 30 січня 1937 року.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1937.

Радянська правова система в Україні (1920—30-х рр.)

14.1. Постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР (27 січня 1920 р.)

В развитие соглашения Всеукраинского ЦИК и Всероссийского ЦИК от 1 июня 1919 г. об объединении деятельности обеих республик, впредь до окончательного оформления взаимоотношений последних, объявляется:

1. Все декреты и постановления УССР, касающиеся органов власти и подведомственных учреждений, связанных с вышеуказанным соглашением (как-то: военные, ВСНХ, продовольствия, трудособеза, путей сообщения, почты и телеграфа и финансов), аннулируются и заменяются декретами РСФСР, вступающими в силу на всей территории Украины с момента опубликования сего и подлежащими немедленному исполнению.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 55.

14.2. Постанова Всеукраїнського ревкому про застосування виняткового заходу покарання — розстрілу — до активних контрреволюціонерів в Україні (2 лютого 1920 р.)

В действие вводится по телеграфу.

Всеукраинский революционный комитет, обсудив вопрос о применении высшей меры наказания, т.е. расстрела, по приговорам чрезвычайных комиссий и ревтрибунала в пределах территории Украины, в связи с постановлением об отмене смертной казни в РСФСР, находит: отмена смертной казни в РСФСР, явившаяся результатом:

1) полного подавления шпионской, дезорганизаторско-мятежнической деятельности агентов Антанты и служащих ей царских генералов в

тылу Красной Армии; 2) разгрома контрреволюции на фронтах; 3) уничтожения крупнейших тайных организаций контрреволюционеров и бандитов и 4) достигнутым вследствие этого укреплением Советской власти, — не может быть ныне осуществлена в пределах территории Украины, где все вышеуказанные условия, угрожающие существованию Советской власти на Украине, еще не ликвидированы, где враг оказывает нашей Красной Армии еще достаточное сопротивление, где с каждым днем обнаруживаются все новые заговоры против Советской власти на Украине, а посему впредь до полного уничтожения препятствий, нарушающих устойчивость Советской власти на Украине, Всеукраинский революционный комитет, ответственный перед рабоче-крестьянской массой Украины за всемерное укрепление ее, в своей неуклонной и решительной борьбе со всякими попытками контрреволюционного характера, не может остановиться ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора.

Но пусть украинский народ, убедившись на примере Советской России, знает, что террор и все тяжелые репрессии в отношении врагов рабочих и крестьян навязываются нам исключительно свергаемой буржуазией и ее наемниками, и что эти тяжелые меры отменяются, как только укрепление власти рабочих и крестьян считается законченным.

Председатель Всеукраинского
революционного комитета

Члены Всеукраинского:

Зам. председателя Комиссии юстиции

при Всеукраинском

Управдел Всеукраинского

Петровский

Затонский, Гринько

Канарский

Ермощенко

Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнському. — 1920. — № 1. — С. 12.

14.3. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про запровадження української мови в школах і радянських установах (21 вересня 1920 р.)

Совет Народных Комиссаров постановляет:

1. Поручить Наркомпросу срочно разработать план широкого развития воспитательных и образовательных учреждений всех ступеней и разрядов с украинским языком преподавания.

2. Немедленно ввести обязательное изучение украинского языка во всех учебно-воспитательных учреждениях с неукраинским языком преподавания.

3. Обратить внимание на особенно серьезное изучение украинского языка во всех постоянных и временных учреждениях по подготовке работников просвещения, причем часть их надлежит немедленно же перевести на украинский язык преподавания.

4. Вменить в обязанность Государственному издательству озаботиться изданием, по соглашению с Наркомпросом, достаточного количества учебных пособий на украинском языке, равно как художественной литературы и всех прочих изданий.

5. Наркомпроду и Наркомзему свою популярную и пропагандистскую литературу издавать преимущественно на украинском языке.

6. Вменить в обязанность исполкомам иметь в каждом губернском городе не менее одной украинской газеты.

7. Наркомпросу через его местные органы немедленно же организовать во всех губернских и уездных городах вечерние школы для обучения украинскому языку советских служащих.

8. Вменить в обязанность всем советским учреждениям озаботиться привлечением сотрудников, знающих украинский язык и могущих на нем удовлетворять запросы населения.

9. Вменить в обязанность рабоче-крестьянской инспекции следить за точным исполнением настоящего декрета.

г. Харьков, 21 сентября 1920 г.

За Председателя Совета Народных Комиссаров
Врид. Управделами Совнаркома
Секретарь СНК

Чубарь
(підпис)
(підпис)

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 150.

14.4. Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.)

(Витяг)

Общая часть

I. Пределы действия Уголовного Кодекса

1. Действие Уголовного Кодекса распространяется на все преступления, совершенные в пределах У.С.С.Р., как ее гражданами, так и иностранцами, если последние по своему дипломатическому положению не пользуются правом экстерриториальности.

2. Действие сего Кодекса распространяется на граждан У.С.С.Р. и в том случае, когда преступные деяния совершены ими за пределами Республики.

3. Действие сего Кодекса распространяется также на пребывающих в У.С.С.Р. иностранцев, совершивших вне пределов Республики преступления против основ государственного строя и военной мощи У.С.С.Р.

4. Изъятия из действия ст.ст. 2 и 3 Уголовного Кодекса могут иметь место лишь в порядке особых договоров, заключенных У.С.С.Р. с отдельными государствами.

II. Общие начала применения наказания

5. Уголовный Кодекс У.С.С.Р. имеет своей задачей правовую защиту государства трудящихся от преступлений и от общественно-опасных элементов и осуществляет эту защиту путем применения к нарушителям революционного правопорядка наказания или других мер социальной защиты.

6. Преступлением признается всякое общественно-опасное действие или бездействие, угрожающее основам советского строя и правопорядку, установленному рабоче-крестьянской властью на переходный к коммунистическому строю период времени.

7. Опасность лица обнаруживается совершением действий, вредных для общества, или деятельностью, свидетельствующей о серьезной угрозе общественному правопорядку.

8. Наказание и другие меры социальной защиты применяются с целью:

- а) общего предупреждения новых нарушений как со стороны нарушителя, так и со стороны других неустойчивых элементов общества;
- б) приспособления нарушителя к условиям общежития путем исправительно-трудового воздействия;
- в) лишения преступника возможности совершения дальнейших преступлений.

9. Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию с соблюдением руководящих начал и статей настоящего Кодекса.

10. В случае отсутствия в Уголовном Кодексе прямых указаний на отдельные виды преступлений, наказания или меры социальной защиты применяются согласно статей Уголовного Кодекса, предусматривающих наиболее сходные по важности и роду преступления, с соблюдением правил общей части сего Кодекса.

III. Определение меры наказания

24. При определении меры наказания учитывается степень и характер опасности, как самого преступника, так и совершенного им преступления.

Для установления этого изучается обстановка совершенного преступления, выясняется личность преступника, поскольку возможно уяснить ее на основании его образа жизни и прошлого, а также устанавливается, насколько само преступление в данных условиях времени и места нарушает основы общественной безопасности.

25. Поэтому для определения меры наказания различается:

а) совершено ли преступление в интересах восстановления власти буржуазии, или в интересах чисто личных совершившего преступление;

б) направлено ли преступление против государства или отдельной личности;

в) совершено ли преступление в состоянии голода и нужды или нет;

г) совершено ли преступление из низменных, корыстных побуждений или без таковых;

д) совершено ли преступление с полным сознанием причиняемого вреда или по невежеству и неосознанности;

е) совершено ли преступление профессиональным преступником или рецидивистом, или оно совершено в первый раз;

ж) совершено ли преступление группой (шайкой, бандой) или одним лицом;

з) совершено ли преступление посредством насилия или без такового;

и) обнаружено ли совершающим преступление заранее обдуманное намерение, жестокость, хитрость, или преступление совершено в состоянии запальчивости, по неосторожности, легкомыслию, или под влиянием угроз и принуждения другого лица.

IV. Роды и виды наказаний и других мер социальной защиты

32. Наказания, налагаемые по Уголовному Кодексу, суть:

а) изгнание из пределов У.С.С.Р. на срок или бессрочно;

б) лишение свободы со строгой изоляцией или без таковой;

в) принудительные работы без содержания под стражей;

г) условное осуждение;

д) конфискация имущества — полная или частичная;

е) штраф;

ж) поражение прав;

з) увольнение от должности;

и) общественное порицание;

к) возложение обязанности загладить вред.

33. По делам, находящимся в производстве революционных трибуналов, впредь до отмены Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, в случаях, когда статьями настоящего Кодекса опре-

делена высшая мера наказания, в качестве таковой применяется расстрел.

Примечание. Высшая мера репрессии не может быть применена к лицам, не достигшим в момент совершения преступления 18-летнего возраста.

ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ

ГЛАВА 1.

Государственные преступления

1. О контрреволюционных преступлениях

57. Контрреволюционным признается всякое действие, направленное на свержение завоеванной пролетарской революцией власти рабоче-крестьянских Советов и существующего на основании Конституции У.С.С.Р. Рабоче-Крестьянского Правительства, а также действия в направлении помощи той части международной буржуазии, которая не признает равноправия приходящей на смену капитализма коммунистической системы собственности и стремится к ее свержению путем интервенции или блокады, шпионажа, финансирования прессы и т.п. средствами.

58. Организация в контрреволюционных целях вооруженных восстаний или вторжения на советскую территорию вооруженных отрядов или банд, а равно участие во всякой попытке в тех же целях захватить власть в центре и на местах или насильственно отторгнуть от У.С.С.Р. какую-либо часть ее территории, или расторгнуть заключенные ею договоры, карается высшей мерой наказания и конфискацией всего имущества, с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения наказания до лишения свободы на срок не ниже пяти лет со строгой изоляцией и конфискацией всего имущества.

При установлении судом неосведомленности участника о конечных целях означенного в сей статье преступления, участие в нем карается лишением свободы на срок не ниже трех лет.

59. Сношение с иностранными государствами или их отдельными представителями с целью склонения их к вооруженному вмешательству в дела Республики, объявлению ей войны или организации военной экспедиции, равно как содействие иностранным государствам уже после объявления им войны или послышки экспедиции, в чем бы это содействие не выразилось, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й ст. Уголовного Кодекса.

60. Участие в организации, действующей в целях совершения преступлений, означенных в ст. 58-59 Уголовного Кодекса, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2 ч.ч. 58-й статьи.

61. Участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57 Уголовного Кодекса, карается теми же наказаниями.

62. Участие в организации, действующей в целях, означенных в 57 статье Угол. Код., путем возбуждения населения к массовым волнениям, неплатежу налогов и невыполнению повинностей или всяким иным путем в явный ущерб диктатуре рабочего класса и пролетарской революции, хотя бы вооруженное восстание или вооруженное вторжение и не являлось ближайшей задачей деятельности этой организации, карается теми же наказаниями.

63. Участие в организации, противодействующей в контрреволюционных целях нормальной деятельности советских учреждений или предприятий, или использующей таковые в тех же целях, карается теми же наказаниями.

64. Участие в выполнении в контрреволюционных целях террористических актов, направленных против представителей Советской власти или деятелей революционных рабоче-крестьянских организаций, хотя бы отдельный участник такого акта и не принадлежал к контрреволюционной организации, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й статьи.

65. Организация в контрреволюционных целях разрушения или повреждения взрывом, поджогом или другим способом железнодорожных или иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопроводов, общественных складов и иных сооружений или строений, а равно участие в выполнении указанных преступлений, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2-й ч. 58-й статьи.

66. Участие в шпионаже всякого рода, выражающееся в передаче, сообщении или похищении, или собирании сведений, имеющих характер государственной тайны, в особенности военных, иностранным державам или контрреволюционным организациям в контрреволюционных целях или за вознаграждение, карается наказаниями, предусмотренными 1 ч. 58-й статьи.

Оглашение тех же сведений, при отсутствии контрреволюционных или корыстных целей и неосведомленности о возможных последствиях таковой деятельности, карается наказаниями, предусмотренными 2 ч. 58-й статьи.

67. Активные действия и активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственных должностях при царском строе, караются наказаниями, предусмотренными 1 ч. 58-й статьи.

68. Укрывательство и пособничество всякого рода преступлениям, предусмотренным ст.ст. 58—67, не связанные с непосредственным со-

вершением означенных преступлений, или при неосведомленности об их конечных целях, карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

69. Пропаганда и агитация, выражающаяся в призыве к свержению власти Советов путем насильственных или изменнических действий или путем активного или пассивного противодействия Рабоче-крестьянскому Правительству, или массового невыполнения возлагаемых на граждан воинской или налоговых повинностей, карается лишением свободы на срок не ниже трех лет со строгой изоляцией.

За те же преступления, совершенные в военной обстановке или при народных волнениях, наказание повышается до высшей меры наказания.

Призыв к невыполнению или противодействию распоряжениям центральной или местной власти, при неустановленности контрреволюционных целей, карается наказаниями, предусмотренными 83-й ст. Уголовного Кодекса.

70. Пропаганда и агитация в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57-й, карается изгнанием из пределов УССР или лишением свободы на срок не ниже трех лет.

70-1. Скупка недвижимого имущества, а равно ценных бумаг или иных имуществ, изъятых из собственности иностранных граждан национализацией, а равно продажа иностранцам недвижимых имуществ, ценных бумаг и иных ценностей, национализированных у граждан Советских Республик, с целью увеличить претензии иностранных государств или их граждан к Советским Республикам, карается наказаниями, предусмотренными первой и второй частью 58-й статьи.

71. Самовольное возвращение в пределы УССР в случае применения наказания по пункту а ст. 32-й, карается высшей мерой наказания.

72. Изготовление, хранение с целью распространения и распространение агитационной литературы контрреволюционного характера карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

73. Измышление и распространение в контрреволюционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается лишением свободы на срок не ниже шести месяцев.

При недоказанности контрреволюционности означенных действий, наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ.

*Сборник узаконений УССР. — 1922. —
№ 36. Приложение. — С. 553.*

14.5. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1922 р.)

(Витяг)

ОТДЕЛ ПЕРВЫЙ

ГЛАВА I

Основные положения

Ст. 1. Порядок производства уголовных дел в Судебных Учреждениях УССР определяется настоящим Кодексом.

Ст. 2. Преступность и наказуемость деяния определяется уголовным законом, действовавшим в момент совершения преступления. Законы, устраняющие преступность совершенного деяния или смягчающие его наказуемость, имеют обратную силу.

Останавливать решение дела под предлогом отсутствия, неполноты, неясности или противоречия законов суду воспрещается.

Ст. 3. Лица, в отношении коих приговор суда вошел в законную силу, не могут быть привлечены вновь к судебной ответственности по обвинению в том же преступлении иначе, как в случаях, предусмотренных ст. 378, 379, 449, 461 Проз. Кодекса.

Ст. 4. Уголовное преследование не может быть возбуждено, а возбужденное не может быть продолжаемо и подлежит прекращению во всякой стадии процесса:

1. За смертью обвиняемого, за исключением случаев, предусмотренных в ст. 381 Проз. Кодекса.

2. За примирением обвиняемого с потерпевшим по делам, возбуждаемым не иначе, как по жалобе потерпевшего, за исключением случаев, указанных в ст. 10 и 11 Проз. Кодекса.

3. За отсутствием жалобы потерпевшего по делам о преступлениях, возбуждаемым не иначе, как по таким жалобам.

4. За истечением давности.

5. При отсутствии в действиях, приписываемых обвиняемому, состава преступления.

6. Вследствие акта об амнистии, если таковая исключает наказуемость совершенного обвиняемым, или помилования отдельных лиц или прекращения дел о них постановлением Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета или его Президиума в порядке предоставленных ему законом прав.

Ст. 5. Никто не может быть лишен свободы и заключен под стражу иначе, как в случаях, указанных в законе и в порядке, законом определенном.

Ст. 6. Каждый судья и каждый прокурор, обнаруживший в пределах своего участка или района содержание кого-либо под стражей без законного постановления уполномоченных на то органов или свыше срока, установленного законом или судебным приговором, обязан немедленно освободить неправильно лишенного свободы.

Ст. 7. Судья или прокурор, до сведения которого дошло, что в пределах его участка или района кто-либо содержится не в надлежащем месте заключения или не в надлежащих условиях, обязан принять меры к восстановлению законного порядка.

Ст. 8. Обвинение на суде поддерживается прокуратурой. Потерпевшему право обвинения предоставляется лишь в случаях, законом установленных.

Ст. 9. Прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершившемуся и подлежащему наказанию преступлению.

Ст. 10. Дела о преступлениях, предусмотренных ст. ст. 103-й, 1-й ч. 157-й, 172, 173, 174, 175 Угол. Кодекса, возбуждаются не иначе, как по жалобе потерпевшего, и подлежат прекращению в случае примирения его с обвиняемым. Примирение допускается только до вступления приговора в законную силу.

Если прокуратурой признано будет необходимым вступить в дело в целях охраны публичного интереса, то поддержание обвинения в этом случае принадлежит только прокуратуре и дело не подлежит прекращению в случае примирения потерпевшего с обвиняемым.

Ст. 11. Дела о преступлениях, предусмотренных ст.ст. 153, 198 и 199 Угол. Кодекса, возбуждаются не иначе, как по жалобе потерпевшего, но прекращению за примирением сторон не подлежат.

Ст. 12. Вступившие в законную силу решения гражданского суда обязательны для уголовного суда только в отношении вопроса, имело ли место событие или деяние, но не в отношении виновности подсудимого.

Ст. 13. Вступивший в законную силу приговор уголовного суда по вопросу о том, совершилось ли преступление и совершено ли оно подсудимым, обязателен для гражданского суда в тех случаях, когда этим судом рассматриваются гражданские последствия преступления, рассмотренного уголовным судом.

Ст. 14. Потерпевший, понесший от преступного деяния вред и убытки, вправе предъявить к обвиняемому и к лицам, несущим ответственность за причиненные обвиняемым вред и убытки, гражданский иск, который подлежит рассмотрению совместно с уголовным делом.

Ст. 15. Гражданский иск может быть заявлен как при начатии уголовного дела и во время предварительного следствия, так и позже, но,

однако, до начала судебного следствия. Потерпевшие, не заявившие гражданского иска при производстве уголовного дела, имеют право предъявить гражданский иск в общем порядке.

Примечание. Если начатое дело было отложено, то потерпевший, не заявивший гражданского иска, может предъявить таковой при вторичном слушании дела.

Ст. 16. Гражданский иск, предъявленный при производстве уголовного дела, освобождается от пошлин и сборов.

Ст. 17. В случае смерти обвиняемого до постановления о нем приговора и разрешения гражданского иска, последний передается для рассмотрения его в общем порядке.

Ст. 18. Отказ в гражданском иске, постановленный при производстве уголовного дела, лишает потерпевшего права вторичного предъявления того же иска; равным образом, отказ в иске, постановленный в порядке гражданского судопроизводства, лишает потерпевшего права вторичного предъявления того же иска в суде при производстве уголовного дела.

Ст. 19. Все судебные заседания публичны. Удаление публики из залы заседания, на все время заседания или на часть его, допускается не иначе, как по мотивированному определению суда и при том, лишь в случаях, где представляется необходимым охранять военную, дипломатическую или государственную тайну, а также по делам о преступлениях, предусмотренных ст. 166—169 Уголовного Кодекса.

Ст. 20. Лица моложе 14 лет в зал судебного заседания не допускаются.

Ст. 21. При слушании дела при закрытых дверях приговор, во всяком случае, провозглашается публично.

Ст. 22. Производство по уголовным делам ведется на одном из двух государственных языков (украинском или русском) или на языке большинства населения данной местности. В тех случаях, когда обвиняемые, потерпевшие, свидетели или эксперты не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу, суд обязан приглашать переводчиков и ставить заинтересованных лиц в известность о каждом производимом судом действии через переводчика.

Обвинительное заключение и иные документы должны быть вручаемы обвиняемым в этих случаях переведенными на родной язык обвиняемого и оглашаться, если он того требует, также на его родном языке. Всякого рода бумаги и заявления могут быть подаваемы каждым из заинтересованных лиц на их родном языке, если удостоверено, что эти лица не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу.

Ст. 23. Содержащиеся в настоящем кодексе термины имеют, если нет особых указаний, следующее значение:

1. «Суд» означает — народные суды, совет народных судей, губернские революционные трибуналы, военные трибуналы, военно-транспортные трибуналы и Верховный Трибунал.

2. «Революционный трибунал» означает — губернские трибуналы, военные и военно-транспортные трибуналы и Верховный Трибунал.

3. Под словом «судья» понимаются — народные судьи и народные заседатели, председатель и члены советов народных судей, председатели и члены трибуналов, председатель и члены Верховного Трибунала.

4. Под словом «прокурор» понимаются — прокурор Республики, помощники прокурора Республики, губернские прокуроры и их помощники и прокуроры, состоящие при советах народных судей, революционных губернских военных и военно-транспортных трибуналах.

5. Под словом «следователь» понимаются — народные следователи, следователи, состоящие при советах народных судей и революционных трибуналах, военные следователи и следователи по важнейшим делам при Народном Комиссариате Юстиции.

6. Под словом «стороны» понимаются — прокурор, поддерживающий в процессе обвинения, гражданский истец и представители его интересов, обвиняемый, его законные представители и защитники, потерпевший в тех случаях, когда ему предоставлено право поддерживать обвинения, и представители его интересов.

7. «Законные представители» означают — родителей, опекунов и представителей тех учреждений и организаций, на попечении которых находится данное лицо, или же учреждений и организаций, на обязанности которых лежит охрана соответствующих интересов.

8. Под словом «близкие родственники» понимаются — муж, жена, отец, мать, сыновья и дочери, родные братья и сестры.

9. «Приговор» означает — решение, вынесенное судом в судебном заседании, по вопросу о виновности или невиновности обвиняемого.

10. «Определение» означает — все другие решения, вынесенные судом в судебных или распорядительных заседаниях, а также решения, выносимые судом II-й инстанции.

11. «Суд I-й инстанции» означает — народный суд и революционный трибунал, «Суд II-й инстанции» означает — совет народных судей и кассационный отдел Верховного Трибунала.

Сборник узаконений УССР. — 1922. — № 41. — С. 598.

14.6. Земельний кодекс УСРР (1922 р.)

(Витяг)

1. Постановами Всеукраїнських З'їздів Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів, на підставі виразно виявленої революційної волі робітників та селян, право приватної власності на землю, надра, води та ліси в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки скасоване назавжди.

2. Всі землі в межах УСРР в чийому б віданні вони не були, становлять власність Робітничо-Селянської Держави.

3. Всі землі сільськогосподарського призначення, а також і ті, що їх можна скористати задля сільськогосподарської продукції, становлять єдиний державний земельний фонд, що ним відає Народній Комісаріят Земельних Справ та його місцеві органи.

4. Право безпосереднього користування землями сільськогосподарського призначення зі складу єдиного державного земельного фонду за встановленими законом підставами надається:

а) трудовим хліборобам та їхнім об'єднанням;

б) міським селищам;

в) державним установам і підприємствам. Землі, що ними безпосередньо не користуються вищеназвані землекористувачі, знаходяться під безпосереднім зарядом Народного Комісаріату Земельних Справ, і держава віддає їх на особливих умовах установам, кооперативним та громадським закладам і поодиноким особам.

5. Всі землі, що лишаються в єдиному державному земельному фонді після відведення з нього земель у безпосереднє користування трудових хліборобів, та їхніх об'єднань, міст та селищ міського типу, становлять землі безпосереднього державного володіння і суть державне земельне майно.

6. Задля наділу землею з особливих земель (запасових та невикористаних), що знаходяться під зарядом земельних органів та сільських товариств — встановлюється такий лад:

а) в першу чергу наділяються землею трудові сільськогосподарські товариства, складені з членів Комітетів Незаможних Селян;

б) в другу чергу наділяється безземельна та малоземельна рільнича людність і місцеві сільськогосподарські робітники — наймити;

в) в третю чергу — зайшла рільнича людність;

г) у четверту чергу — нерільнича людність в порядку реєстрації земельними органами.

ЧАСТИНА I **Про трудове землекористування**

ВІДДІЛ I

Про право на землю трудового користування

9. Право на користування землею задля ведення сільського господарства мають всі громадяне УСРР (незалежно від полу, віри, і національності), що бажають обробляти землю власною працею. Громадяне, що бажають одержати землю у трудове користування, наділяються землею або земельними громадами, що до складу їх вони входять, або земельними органами, коли останні мають під своїм зарядом запасову землю, призначену до трудового користування.

11. Право на землю, надану в трудове безстрочне користування, може бути відібране лише на підставах, визначених в законі.

12. Право на землю трудового користування визнається у вигляді:

- а) права на земельну дільницю в одному чи декількох місцях (хутір, одруб, черезмежні дільниці);
- б) права на частину землі з наділу земельної громади;
- в) права на участь в спільному користуванні ґрунтами земельної громади.

24. Всі спорудження, будівлі, засіви й інші рослини, та, взагалі, все сполучене з земельною дільницею, в користуванні землекористувача, належить останньому.

26. Купівля, продаж чи запродаж, заповіт чи дарування, а також застава землі забороняються, й складені в порушення цієї заборони умови вважаються за недійсні. Що до осіб винних у цьому, то окрім покарання їх кримінальним порядком — вони позбавляються тої землі, що нею користуються.

ВІДДІЛ II

Про трудову оренду землі

(Тимчасова передача прав на землю трудового користування)

27. Задля трудових господарств, тимчасово підірваних будь-яким стихійним лихом (недорід, пожежа, пошесть на худобу тощо) або нестачею реманенту чи робочої сили, а також зменшенням останньої через смерть, призову по мобілізації, виборну радянську чи громадську службу її членів, тимчасовий відхід на трудові заробітки тощо дозволяється здача всієї чи частини землі за виплату грошову, продуктову чи иншу винагороду та з додержанням умов, зазначених у наступних статтях.

28. Здача землі в оренду дозволяється на строк не більше часу, потрібного для переведення на орендованій дільниці одної плодозміни (при трьохпільній — 3 роки, чотирьохпільній — 4, й т.д.), а при відсутності правильної плодозміни — на строк не більше 3-х років.

ВІДДІЛ III
Про допомогу найману працю
в трудових хліборобських господарствах

38. В тих випадках, коли трудове хліборобське господарство що до стану своєї робочої сили чи реманенту не може своєчасно виконати потрібної сільськогосподарської роботи — дозволяється вживати найману працю.

39. Наймана праця може бути дозволена лише при умові невідмінного заховання тим господарством, що її вживає, свого трудового устрою, тобто при умові, коли всі наявні працездатні члени господарства нарівні з найманими робітниками беруть участь в праці.

41. Наймана праця дозволяється при умові виконання в усіх випадках користування нею законів та розпоряджень про охорону та нормування праці у сільському господарстві.

Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1922. — № 51. — С. 750.

14.7. Кодекс законів про працю УСРР
(1922 р.)

(Витяг)

I. Общая часть

1. Постановления Кодекса законов о труде распространяются на всех лиц, работающих по найму, в том числе и на дому (квартирников) и обязательны для всех предприятий, учреждений и хозяйств (государственных, не исключая и военных, общественных и частных, в том числе и раздающих работу на дом), а также для всех лиц, применяющих наемный труд за вознаграждение.

Примечание. Совету Народных Комиссаров поручается издать особое постановление, устанавливающее изъятия по применению настоящего Кодекса в отношении лиц, работающих на дому.

4. Все договоры и соглашения о труде, ухудшающие условия труда сравнительно с постановлениями настоящего Кодекса, недействительны.

II. О порядке найма и предоставления рабочей силы

5. Предоставление гражданам УССР работы в порядке добровольного найма, за изъятиями, указанными в ст. 9, совершается через органы Уполнаркомтруда.

6. Лица, ищущие работы, регистрируются в местном органе Уполнаркомтруда в качестве безработных.

9. Трудящиеся могут приглашаться на работу помимо органов УпНКТ, с обязательной последующей регистрацией в последних, в следующих случаях: а) в случаях, требующих политического доверия или специальных знаний, связанных с личностью приглашаемого, и б) в случаях, когда рабочая сила не может быть предоставлена органами УпНКТ в трехдневный со дня поступления требования срок.

10. Администрация государственных, общественных и частных учреждений и предприятий сообщает в органы УпНКТ периодические сведения о движении рабочей силы по формам и в сроки, устанавливаемые Уполнаркомтрудом.

III. О порядке привлечения к трудовой повинности граждан УССР

11. В исключительных случаях (борьба со стихийными бедствиями, недостаток в рабочей силе для выполнения важнейших государственных заданий) все граждане УССР, за изъятиями, указанными в ст. 12—14, могут привлекаться к труду в порядке трудовой повинности, согласно специальных постановлений Совета Народных Комиссаров или органов, уполномоченных на то Советом Народных Комиссаров.

12. Привлечению к трудовой повинности вовсе не подлежат: а) лица, не достигшие 18 лет, б) мужчины старше 45 лет и женщины старше 40 лет.

13. От привлечения к трудовой повинности освобождаются: а) лица, вследствие болезни или увечья временно утратившие трудоспособность, на срок, необходимый для ее восстановления;

б) беременные женщины на период времени за 8 недель до родов и роженицы в течение 8 недель после родов; в) женщины, кормящие грудью; г) инвалиды труда и войны; д) женщины, имеющие детей до 8-летнего возраста, при отсутствии лица, ухаживающего за ними.

IV. О коллективных договорах

15. Коллективный договор есть соглашение, заключаемое профессиональным союзом (ст. 152 и 153), как представителем рабочих и служащих, с одной стороны, и нанимателем, с другой, которое устанавливает условия труда и найма для отдельных предприятий, учреждений

и хозяйств или группы таковых (ст. 17) и определяет содержание будущих личных (трудовых) договоров найма (ст. 27 и 28).

16. Условия коллективного договора распространяются на всех лиц, работающих в данном предприятии или учреждении, независимо от того, состоят ли они членами профессионального союза, заключившего договор, или нет.

Примечание. Действие коллективного договора распространяется на лиц административного персонала, пользующихся правом приема и увольнения.

17. Коллективные договоры могут быть генеральными (распространяющимися в пределах Республики на целую отрасль производства, отрасль народного хозяйства или управления) и локальными (местными). При наличии генеральных коллективных договоров заключение локальных допускается лишь в случаях и порядке, специально оговоренных генеральными договорами.

V. О трудовом договоре

27. Трудовой договор есть соглашение двух или более лиц, по которому одна сторона (нанимающийся) предоставляет свою рабочую силу другой стороне (нанимателю) за вознаграждение.

Трудовой договор заключается как при отсутствии коллективного договора, так и при наличии такового.

28. Условия трудового договора определяются соглашением сторон. Недействительны условия трудового договора, ухудшающие положение трудящего сравнительно с условиями, установленными законами о труде, условиями коллективного договора и правилами внутреннего распорядка, распространяющимися на данное предприятие или учреждение (ст. 4, 15, 19 и 52—55), а также условия, клонящиеся к ограничению политических и общегражданских прав трудящегося.

34. Трудовые договоры заключаются: а) на определенный срок не свыше одного года; б) на срок неопределенный; в) на время выполнения какой-либо работы.

44. Трудовой договор прекращается: а) соглашением сторон; б) истечением срока; в) окончанием условленной работы; г) по заявлению стороны в порядке ст. 46 и 47. Переход учреждения, предприятия или хозяйства от одного ведомства или владельца к другому не прекращает действия трудового договора.

X. Рабочее время

94. Продолжительность нормального рабочего времени как в производствах, так и во вспомогательных работах, необходимых для производства, не может превышать восьми часов.

Примечание. Уполнаркомтуду, по соглашению с Южбюро ВЦСПС, предоставляется право установить категории ответственных политических, профессиональных и советских работников, труд коих не ограничивается временем, установленным в ст. 94.

95. Продолжительность рабочего времени не может превышать шести часов: а) для лиц в возрасте от 16 до 18 лет; б) для лиц, занятых умственным и конторским трудом, за исключением тех, работа коих связана непосредственно с производством;

в) для лиц, занятых на подземных работах, согласно списков профессий, устанавливаемых УпНКТ.

Для лиц, занятых в отраслях производства, особо тяжелых и вредных для здоровья, устанавливается сокращенный рабочий день согласно списков и норм, устанавливаемых УпНКТ.

XI. Время отдыха

109. Всем трудящимся предоставляется еженедельный непрерывный отдых продолжительностью не менее 42 часов. Дни еженедельного отдыха устанавливаются местными Отделами Труда по соглашению с Советами Профессиональных Союзов и могут назначаться как в воскресные дни, так и на любой другой день недели, в зависимости от национально-религиозного состава рабочих и служащих данной местности.

XVII. О социальном страховании

175. Социальное страхование распространяется на всех лиц наемно-го труда, независимо от того, заняты ли они в государственных, общественных, кооперативных, концессионных, арендных, смешанных или частных предприятиях, учреждениях или хозяйствах или у частных лиц, независимо от характера и длительности их работы и способов расплаты с ними.

176. Социальное страхование охватывает собою: а) оказание лечебной помощи; б) выдачу пособий при временной утрате трудоспособности (болезнь, увечье, карантин, беременность, роды, уход за больным членом семьи); в) выдачу дополнительных пособий (на кормление ребенка, предметы ухода, погребение); г) выдачу пособий при безработице; д) выдачу пособий при инвалидности; е) выдачу пособий членам семейств трудящихся по найму в случае смерти или неизвестного отсутствия их кормильца.

*Сборник узаконений УССР. — 1922. —
№ 52. Приложение. — С. 751.*

14.8. Цивільний кодекс УСРР (1922 р.)

(Витяг)

Общая часть

I. Основные положения

Ст. 1. Гражданские права охраняются законом, за исключением тех случаев, когда они осуществляются в противоречии с их социально-хозяйственным назначением.

Ст. 2. Споры о праве гражданском разрешаются в судебном порядке. Отказ от права обращения к суду недействителен.

Примечание. Имущественные опоры между органами государства разрешаются в порядке, установленном особым постановлением.

Ст. 3. Отношения земельные, отношения, возникающие из найма рабочей силы, и отношения семейные регулируются особыми кодексами.

II. Субъекты прав (лица)

Ст. 4. В целях развития производительных сил страны У.С.С.Р. представляет гражданскую правоспособность (способность иметь гражданские права и обязанности) всем гражданам, не ограниченным по суду в правах.

Пол, раса, национальность, вероисповедание, происхождение не имеют никакого влияния на объем гражданской правоспособности.

Ст. 5. В соответствии с этим каждый гражданин У.С.С.Р. и союзных советских республик имеет право свободно передвигаться и селиться на территории У.С.С.Р., избирать невоспрещенные законом занятия и профессии, приобретать и отчуждать имущества с ограничениями, указанными в законе, совершать сделки и вступать в обязательства, организовывать промышленные и торговые предприятия с соблюдением всех постановлений, регулирующих промышленную и торговую деятельность и охранявших применение труда.

Ст. 20. Имущество, изъятое из гражданского оборота, может быть объектом гражданского права лишь в тех пределах, в каких это положительно указано законом.

Ст. 21. Земля является достоянием государства и не может быть предметом частного оборота. Владение землею допускается только на правах пользования.

Примечание. С отменой частной собственности на землю деление имущества на движимые и недвижимые упразднено.

Ст. 22. Национализированные предприятия, их оборудование, железные дороги и их подвижной состав, национализированные суда, а

равно национализированные строения являются изъятыми из частного оборота и не могут быть отчуждаемы и закладываемы теми органами, в ведении коих они состоят, а также обращаемы на удовлетворение кредиторов. Национализированные предприятия, строения и суда могут сдаваться в аренду в установленном законом порядке.

Примечание 1. Строения, подлежавшие в силу закона 1 ноября 1922 г. денационализации, но оставшиеся по той или иной причине во владении Откомхоза, находятся в полном распоряжении последнего и могут быть отчуждаемы.

Примечание 2. Отчуждение негодных или устаревших частей имущества, указанного в настоящей статье, регулируется особыми правилами.

Ст. 23. Оружие, взрывчатые вещества, воинское снаряжение, летательные аппараты, телеграфное и радиотелеграфное имущество, аннулированные ценные бумаги, спиртные напитки свыше установленной законом крепости и сильно действующие яды являются изъятыми из частного оборота.

Примечание. Приобретение охотничьего оружия и огнеприпасов регулируются особыми правилами.

Ст. 24. Золотая и серебряная монета и иностранная валюта могут быть предметом сделок лишь в порядке и в пределах, указанных специальными узаконениями.

Вещное право

Ст. 52. Различается собственность: а) государственная (национализированная и муниципализированная), б) кооперативная, в) частная.

Ст. 53. Земля, недра, леса, воды, железные дороги общего пользования, их подвижной состав и летательные аппараты могут быть исключительно собственностью государства.

Ст. 54. Предметом частной собственности могут быть: ненационализированные строения, предприятия торговые, предприятия промышленные, имеющие наемных рабочих в количестве, не превышающем предусмотренного особыми законами; орудия и средства производства, деньги, ценные бумаги и прочие ценности, в том числе золотая и серебряная монета и иностранная валюта, предметы домашнего обихода, хозяйства и личного потребления, товары, продажа коих не воспрещается законом, и всякое имущество, не изъятое из частного оборота.

Ст. 55. Предприятия, в коих числе наемных рабочих выше установленного законом, телеграф и радиотелеграф, а равно и другие сооружения, имеющие государственное значение, могут быть предметом частной собственности не иначе, как на основании концессии, испрашиваемой у правительства.

Ст. 57. Законно существующие кооперативные организации могут владеть всякого рода имуществом наравне с частными лицами. Промышленные предприятия, организуемые и приобретаемые кооперативными организациями в порядке, установленном законами о соответствующих видах кооперации, могут состоять в собственности упомянутых организаций независимо от числа занятых в предприятии рабочих.

Ст. 58. Собственнику принадлежит в пределах, установленных законом, право владения, пользования и распоряжения имуществом.

Примечание. Распоряжение государственным имуществом, осуществляемое органами государства, в том числе переведенными на хозяйственный расчет, ограничено правилами ст. 22 сего Кодекса и положениями о соответствующих органах.

Обязательственное право

Ст. 106. Обязательства возникают из договоров и других указанных в законе оснований, в частности — вследствие неосновательного обогащения и вследствие причинения другому лицу вреда.

Ст. 107. В силу обязательства одно лицо (кредитор) имеет право требовать от другого (должника) определенного действия, в частности, передачи вещей или уплаты денег, либо воздержания от действия.

Ст. 129. Обязательство прекращается полностью или в части: а) исполнением его, б) зачетом встречного однородного требования, срок коему наступил, в) совпадением должника и кредитора в одном лице, причем с прекращением совпадения обязательство вновь возникает, г) соглашением сторон, в частности — заключением нового договора, долженствующего заменить прежний, д) невозможностью исполнения, за которую должник не несет ответственности.

Наследственное право

Ст. 416. Допускается наследование по закону и по завещанию согласно нижеследующих статей в пределах общей стоимости наследственного имущества не свыше 10.000 золотых рублей, за вычетом всех долгов умершего.

Примечание. Права, вытекающие из заключаемых органами государства с частными лицами договоров (арендных, концессионных, застроечных и др.), переходят в порядке наследования по закону и по завещанию в пределах сроков, указанных в этих договорах, без ограничения предельной стоимостью, установленной настоящей статьей.

Ст. 417. Если общая стоимость наследства превышает 10.000 золотых рублей, то между государством в лице Уполнаркомфина и его органов и частными лицами, призываемыми к наследованию по закону или по завещанию, производится раздел или ликвидация наследствен-

ного имущества в части, превышающей предельную стоимость наследства, в пользу заинтересованных органов государства.

Если по характеру составных частей раздел наследственного имущества представляется хозяйственно-невыгодным и неудобным, то между органами государства и частными лицами устанавливается совместное владение или устанавливается право выкупа соответственной части в пользу государства или частных лиц, если последнее допускается интересами государства.

Сборник узаконений УССР. — 1922. — № 55. — С. 780.

14.9. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.)

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в царині школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що витворилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням уряду мусить бути усунення цієї нерівності в царині національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту й до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи й на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні й з народами всієї Спілки, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів, і навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення — російської культури, робітничо-селянський уряд України

визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширення знання української мови. Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня. Внаслідок відносного слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунута таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначену мету, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. Загальні засади

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російську.

5. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською.

6. В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з додержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка 1. Національна меншість творить більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

7. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках і всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надається право вільно говорити своєю рідною мовою.

II. ДІЛОВОДСТВО

Відповідно з загальними засадами, викладеними в розділі 1-му цього декрету, діловодство держорганів реорганізується з додержанням таких правил.

8. Протягом року з дня оголошення цього декрету переводяться на українське діловодство такі відомства:

а) керування справами ВУЦВК; б) керування справами Раднаркому, центральні та місцеві установи; в) Наркомосу; г) Наркомзему; д) Наркоміюсту; е) Наркомвнусправ, в першу чергу міліція (виняток може бути тільки для його органів комунального господарства); ж) Наркомпроду; з) Наркомсоцзабезу; і) місцеві податкові органи Наркомфіну; к) Уповнаркомпоштелю — в тій частині його органів, що обслуговує сільське населення безпосередньо; л) окружні органи Наркомздоров'я та установи сільської медицини; м) Інспекції сільськогосподарської праці, Наркомпраці; н) Військове відомство — його районні діловодства, окружні та губерніяльні військові комісаріати.

Примітка. Порядок і календарний план переходу на українське діловодство установ кожного з перерахованих в цьому артикулі відомств визначається спеціальною інструкцією, що її складає, з додержанням прав нацменшостей на підставі загальних правил, відомство в місячний з дня видання цієї постанови речинець і затверджує Раднарком.

9. Губерніяльні органи як в своїх зносинах між собою і центральними органами, а так само як і округи в своїх зносинах з районами, так і в зносинах з округами і округ з районами, вживають найбільш поширену в даній місцевості мову із двох найпоширеніших мов — українську або російську мову.

10. Діловодство в губерніяльних і окружних органах провадиться переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності.

В такому випадкові діловодство провадиться одною з двох найпоширеніших мов.

11. Районові органи влади зносяться з вищими органами переважно одною з двох найпоширеніших мов, а з населенням тією мовою, якою провадиться діловодство району.

Примітка. Зносини районів з селами, де переважають різні національні угруповання, провадяться мовою переважаючого національного угруповання даного села.

12. Всі органи влади в міжсоюзних зносинах, а так само й в зносинах з тими державними органами та громадськими організаціями, де лишається діловодство російською мовою, провадять діловодство цією останньою мовою.

13. Всі центральні та місцеві органи на звертання окремих громадян тією чи іншою з мов нацменшостей мають відповідати мовою звертання.

14. Всі документи публічно-правного характеру (право на проживання, посвідчення, свідоцтво про освіту, випис з актів цивільного стану і ін.), що видають їх центральні, губерніяльні та окружні установи, виготовляються двома найбільш поширеними мовами.

Документи, що їх видають в округах і районах, чинність яких обмежується даною адміністративно-територіальною одиницею, виготовляються двома мовами — українською й мовою нацменшості, що має більшість у даній окрузі чи районі.

15. Законодавчі акти та постанови центральних і губерніяльних органів влади оголошуються двома найпоширенішими мовами й оригінали їх з відповідними підписами переходять в двох оригіналах — українському та російському.

16. В округах і районах законодавчі акти та розпорядження, також обов'язкові постанови місцевих органів влади оголошуються двома мовами — мовою більшості даної місцевості й одною з двох найбільш поширених мов.

III. Судочинство

17. В центральних і губерніяльних органах суду, слідства, доводу та розшуку і нотаріату вводиться мішане діловодство обома найбільш поширеними мовами — українською та російською.

18. В районах діловодство провадиться українською мовою. Виняток може бути для тих районів, де переважає одна з нацменшостей і де судочинство провадиться мовою даної нацменшості.

19. Говорити на суді належить тією мовою, якою провадиться судочинство, проте звинувачені, ушкодженні, свідки, експерти і поняті мають право говорити рідною мовою.

Примітка. Суд має право дозволити й іншим особам, що беруть участь в процесі, говорити рідною мовою.

IV. Про співробітників державних установ

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу.

Примітка 1. Приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою і знову вступають, можна виключно зі спеціального в кож-

ному випадкові спеціально-зареєстрованого дозволу в центрі — народного комісара та керівників центральних установ, а в губерніях і округах — голубвиконкому й голокрвиконкому, і при тому з доконечним зобов'язанням для кожного, хто вступає знову, вивчити українську мову протягом 6 місяців з дня вступу на службу.

Примітка 2. В районах і селах вступати на державну службу особам, що не знають мови більшості населення даного району й села, а також одної з двох найбільш поширених мов, не дозволяється.

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові й не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчити їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установленому для них речинці української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби. Звільнений не може бути прийнятим ні в один з державних органів без знання української мови.

23. Категорії особливо кваліфікованих осіб, а також осіб, що мають спеціальне призначення і можуть бути звільнені від обов'язкового вивчення української мови, встановлює Рада Народних Комісарів особливими постановами.

24. Залізничники, що служать на території України, за винятком потягової бригади, що обслуговує потяги простого сполучення загальносоюзних магістралей, мусять володіти обома найбільш поширеними мовами.

V. Заходи, що забезпечують знання найпоширеніших на Україні мов

25. Доручити Наркомпросові організувати при установах для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові з протягом навчання на них не більше 3 місяців і довготермінові (для кваліфікованих робітників) протягом навчання до 9 місяців.

26. Центральним, губерніальним і окружним органам надається право в установленому штатному порядку організувати апарати для обслуговування потреб різних національностей, окрім української та російської, з достатнім числом перекладачів.

Голова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
Голова Ради Народних Комісарів
Секретар ВУЦВК

Петровський
Раковський
Буценко

Збірник узаконень УСРР. — 1923. — № 29. — С. 913—919.

**14.10. Положення про злочини державні
(контрреволюційні та особливо небезпечні
для Союзу РСР, злочини проти порядку управління),
затверджене ЦВК СРСР
(25 лютого 1927 р.)**

Утвердить для включения в уголовные кодексы союзных республик нижеследующее Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления).

I. О преступлениях контрреволюционных

1. Контрреволюционным признается всякое действие, направленное к свержению, подрыву или ослаблению власти рабоче-крестьянских Советов и избранных ими, на основании Конституции Союза ССР и конституций союзных республик, рабоче-крестьянских правительств Союза ССР, союзных и автономных республик или к подрыву или ослаблению внешней безопасности Союза ССР и основных хозяйственных, политических и национальных завоеваний пролетарской революции.

В силу международной солидарности интересов всех трудящихся такие же действия признаются контрреволюционными и тогда, когда они направлены на всякое другое государство трудящихся, хотя бы и не входящее в СССР.

2. Вооруженное восстание или вторжение в контрреволюционных целях на советскую территорию вооруженных банд, захват власти в центре или на местах в тех же целях и, в частности, с целью насильственно отторгнуть от Союза ССР и отдельной союзной республики какую-либо часть ее территории или расторгнуть заключенные Союзом ССР с иностранными государствами договоры — влекут за собой высшую меру социальной защиты — расстрел — или объявление врагом трудящихся с конфискацией имущества и лишением гражданства союзной республики и тем самым гражданства Союза ССР и изгнанием из пределов Союза ССР навсегда, с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения до лишения свободы со строгой изоляцией на срок не ниже трех лет, с конфискацией всего или части имущества.

3. Сношения в контрреволюционных целях с иностранным государством или отдельными его представителями, а равно содействие каким бы то ни было способом иностранному государству, находящемуся с Союзом ССР в состоянии войны или ведущему с ним борьбу путем интервенции или блокады, — влекут за собой меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

4. Оказание каким бы то ни было способом помощи той части международной буржуазии, которая, не признавая равноправия коммунистической системы, приходящей на смену капиталистической системе, стремится к ее свержению, а равно находящимся под влиянием или непосредственно организованным этой буржуазией общественным группам и организациям в осуществлении враждебной против Союза ССР деятельности — влечет за собой лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже трех лет с конфискацией всего или части имущества, с повышением при особо отягчающих обстоятельствах вплоть до высшей меры социальной защиты — расстрела — или объявления врагом трудящихся, с конфискацией имущества и с лишением гражданства союзной республики и тем самым гражданства Союза ССР и изгнанием из пределов Союза ССР навсегда.

5. Склонение иностранного государства или каких-либо в нем общественных групп путем сношения с их представителями, использования фальшивых документов или иными средствами к объявлению войны, вооруженному вмешательству в дела Союза ССР или иным неприязненным действиям, в частности, к блокаде, к захвату государственного имущества Союза ССР или союзных республик, разрыву дипломатических сношений, разрыву заключенных с Союзом ССР договоров и т.п., — влечет за собой меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

6. Шпионаж, т.е. передача, похищение или собирание с целью передачи сведений, являющихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной, иностранным государствам, контрреволюционным организациям или частным лицам, — влечет за собою лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже трех лет, с конфискацией всего или части имущества, а в тех случаях, когда шпионаж вызвал или мог вызвать особо тяжелые последствия для интересов Союза ССР, — высшую меру социальной защиты — расстрел — или объявление врагом трудящихся с конфискацией имущества, с лишением гражданства союзной республики и тем самым гражданства Союза ССР и изгнанием из пределов Союза ССР навсегда.

Передача, похищение или собирание с целью передачи экономических сведений, не составляющих по своему содержанию специально охраняемой государственной тайны, но не подлежащих оглашению по прямому запрещению закона или распоряжению руководителей ведомств, учреждений и предприятий, за вознаграждение или безвозмездно, организациям и лицам, указанным выше, — влекут за собою лишение свободы на срок до трех лет.

Примечание 1. Специально охраняемой государственной тайной считаются сведения, перечисленные в особом перечне, утвержденном СНК Союза ССР

по согласованию с Советами Народных Комиссаров союзных республик и опубликовываемом во всеобщее сведение.

Примечание 2. В отношении шпионажа военнослужащих сохраняет силу ст. 16 Положения о воинских преступлениях, утвержденного ЦИК Союза ССР 31 октября 1924 г. (СЗ 1924 г., № 24, ст. 207).

7. Подрыв государственной промышленности, транспорта, торговли, денежного обращения или кредитной системы, а равно кооперации, совершенный в контрреволюционных целях путем соответствующего использования государственных учреждений и предприятий или противодействие их нормальной деятельности, а равно использование государственных учреждений и предприятий или противодействие их деятельности, совершаемое в интересах бывших собственников или заинтересованных капиталистических организаций, — влекут за собою применение мер социальной защиты, указанных в ст. 2 настоящего Положения.

8. Совершение террористических актов, направленных против представителей советской власти или деятелей революционных рабочих и крестьянских организаций, и участие в выполнении таких актов хотя бы и лицами, не принадлежащими к контрреволюционной организации, — влекут за собою меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

9. Разрушение или повреждение с контрреволюционной целью взрывом, поджогом или другими способами железнодорожных или иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопровода, общественных складов и иных сооружений или государственного, или общественного имущества — влечет за собою меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

10. Пропаганда или агитация, содержащие призыв к свержению, подрыву или ослаблению советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст.ст. 2—9 настоящего Положения), а равно распространение, или изготовление, или хранение литературы того же содержания — влекут за собою лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже шести месяцев.

Те же действия при массовых волнениях, или с использованием религиозных или национальных предрассудков масс, или в военной обстановке, или в местностях, объявленных на военном положении, — влекут за собою меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

11. Всякого рода организационная деятельность, направленная к подготовке или совершению предусмотренных в настоящем Положении преступлений, а равно участие в организации, образованной для подготовки или совершения одного из преступлений, предусмотрен-

них настоящим Положением, — влекут за собою меры социальной защиты, указанные в соответствующих статьях настоящего Положения.

12. Недонесение о достоверно известном, готовящемся или совершенном контрреволюционном преступлении — влечет за собою лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже шести месяцев.

13. Активные действия или активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственной или секретной (агентура) должности при царском строе или у контрреволюционных правительств в период гражданской войны, — влекут за собою меры социальной защиты, указанные в ст. 2 настоящего Положения.

14. Контрреволюционный саботаж, т.е. сознательное неисполнение кем-либо определенных обязанностей или умышленно небрежное их исполнение со специальной целью ослабления власти правительства и деятельности государственного аппарата, — влечет за собою лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже одного года, с конфискацией всего или части имущества, с повышением при особо отягчающих обстоятельствах вплоть до высшей меры социальной защиты — расстрела, с конфискацией имущества.

Собрание законов СССР. — 1927. — № 12. — С. 122.

14.11. Постанова Раднаркому УСРР про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське (13 серпня 1929 р.)

I.

Підтвердити нижчезазначену постанову, ухвалену Головою РНК УСРР тов. Чубарем (умовно).

«Постанова РНК УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР». Рада Народних Комісарів УСРР постановила:

1. Встановлюючи ознаки куркульських господарств, що на них ширяться Кодекс законів про працю УСРР зі змінами та додатками, що їх передбачено постановою ЦБК і РНК СРСР з 20 лютого 1929 р. «Про порядок прикладання Кодексу законів про працю в куркульських господарствах» (Зб. зак. СРСР 1929 р. № 16, арт. 117), визнати, що до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак:

а) якщо в господарстві систематично вживається наймана праця для сільськогосподарських робіт, або в кустарних промислах та підприємствах в такому розмірі, що тягне за собою позбавлення виборчих прав за арт. 4-м постанови ВУЦВК і РНК УСРР з 3 жовтня 1928 р. «Про вибори до Рад» (Зб. Уз. УСРР за 1928 р. № 27, арт. 238);

б) якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка, вовночухральня, шаповальня, терковий заклад, сушарня, шкіряний завод, цегельня або інше промислове підприємство — під умовою вживання в перелічених підприємствах живої тяглової сили та механічних двигунів, а так само, якщо в господарстві є вітряк, або водяний млин з двома й більш поставами;

в) коли господарство систематично здає в найм сільськогосподарські машини з механічними двигунами:

г) коли господарство здає в найм постійно або на сезон окремі устатковані помешкання під житло або підприємство;

д) коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові прибутки (в тому числі служники релігійних культів), а також, коли будь-хто з членів господарства вибирає реєстраційне посвідчення на ведення промислового підприємства.

2. Господарства, що їх перелічено у п. «в» і «г» арт. 1-го, вважаються за куркульські в тому разі, коли при вирахуванні прибутку, що його оподатковується сільськогосподарським податком, до них застосовано відсоткові надвишки і якщо прибуток від здачі в найм складних сільськогосподарських машин та помешкань перевищує 250 крб. на місяць, урахувуючи сезонність роботи.

3. Селянські господарства, в яких немає ознак, перелічених у арт. 1-му, відносяться до куркульських, коли до них застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком.

4. Кодекс законів про працю повністю прикладається на ці господарства, що підпадають під одну з ознак, назначених в арт. 1-му цієї постанови і в яких розмір прибутку, що його вираховано для оподаткування єдиним с/г податком, становить більш як 300 крб. на їдця, але не менш як 1500 крб. на господарство.

5. Облік та складання списків господарств, що їх зазначено в арт. 1—4-му цієї постанови, покладається на сільські Ради. Списки складаються окремо як для господарств куркульського, так і підприємницького типу.

6. Доручити РНК АМСРР і округовим виконавчим комітетам вжити заходів до негайного запровадження цієї постанови до життя.

7. Доручити НКПраці УСРР, за погодженням з ВУРПС та НКЗемсправ УСРР видати інструкцію па підставі цієї постанови.

II.

8. Ця постанова видається на підставі постанови РНК СРСР з 21 травня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю» (Зб. зак. СРСР 1929 р. № 34, арт. 301) і на скасування своєї постанови з 19 червня 1928 р. «Про селянські господарства, що вживають найману працю, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР» (Зб. Уз. УСРР 1928 р. № 15, арт. 138).

Голова Ради Народних Комісарів УСРР **Чубар В. Я.**
Секретар Ради Народних Комісарів УСРР **Яворський Ю. Є.**

*Колективізація і голод на Україні, 1929—1933:
Збірник документів. — К., 1992. — С. 105—106.*

14.12. Наказ ОДПУ СРСР № 44/21 (2 лютого 1930 р.)

В целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства — в первую очередь в районах сплошной коллективизации — в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопrotивление кулака должно быть и будет решительно сломлено.

Мероприятия ОГПУ должны развернуться по двум основным линиям:

1) Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория).

2) Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всего кулацкого кадра, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива, церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискация их имущества. (Вторая категория).

В первую очередь удар должен быть нанесен по активно действующим кулацким элементам первой категории:

1) Кулаки — наиболее махровые и активные, противодействующие и срывающие мероприятия партии и власти по социалистической реконструкции хозяйства. Кулаки, бегущие из районов постоянного жи-

тельства и уходящие в подполье, особенно блокирующиеся с активными белогвардейцами и бандитами.

2) Кулаки — активные белогвардейцы, повстанцы, бывшие бандиты; бывшие белые офицеры, репатрианты, бывшие активные каратели и др., проявляющие сейчас контрреволюционную активность, особенно организованного порядка.

3) Кулаки — активные члены церковных советов, всякого рода религиозных, сектантских общин и групп, активно проявляющие себя.

4) Кулаки — наиболее богатые, ростовщики, спекулянты, разрушающие свои хозяйства, бывшие помещики и крупные земельные собственники.

Семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к ВМН, должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств.

Имущество таких семей конфискуется в том же порядке, как и у выселяемых семейств кулаков.

Кампании по выселению кулаков и их семейств проводятся в первую очередь в следующих районах СССР:

ВЫСЕЛЯЕТСЯ СЕМЕЙСТВ

УССР	30000 — 35000
Северный Кавказ и Дагестан	20000
Средне-Волжский край	8000 — 10000
ЦЧО	10000—15000
Нижне-Волжский край	10000—12000
Белоруссия	6000—7000
Сибирь	25000
Урал	10000—15000
Казахстан	10000—15000

В отношении остальных областей и республик соответствующие расчеты будут произведены в ближайшее время, по согласованию с ПП ОГПУ.

Места поселения для выселяемых кулаков и их семейств и семейств изъятых кулацко-белогвардейского контрреволюционного актива ориентировочно таковы:

из Северо-Кавказского края	23000 на Урал
из Северо-Кавказского края	5000 в Казахстан
из УССР	50000 в Северный край
из ЦЧО	20000 в Северный край
из НВК	18000 в Сибирь

из СВК
из БССР

14000 в Сибирь
12000 в Сибирь

Для выполнения всех указанных задач приказываю:

1. В кратчайший срок закончить ликвидацию всех действующих контрреволюционных организаций, группировок и активных контрреволюционных одиночек. Ликвидировать действующие банды. Обеспечить быстрое проведение следствия по всем таким делам и срочное рассмотрение дел во внесудебном порядке в «тройках» ПП ОГПУ. Без малейшего промедления ликвидировать все возникающие дела подобных категорий в период кампании по выселению кулаков.

2. Для рассмотрения дел и лиц, проходящих по этим делам (первая категория), немедленно создать в ПП ОГПУ «тройки» с представителями от Крайкома ВКП(б) и Прокуратуры. Состав «тройки» выслать на утверждение Коллегии ОГПУ.

3. Для непосредственного руководства операцией по выселению кулаков и их семейств (вторая категория) — во всей ее совокупности; для концентрации всех материалов по операции и для организации постоянной связи с центром и периферией — распоряжение ПП организовать оперативные «тройки».

9. ПП ОГПУ Северного края, Урала, Сибири и Казахстана в кратчайший срок закончить организацию приема и расселения выселяемых, а также представить свои соображения о порядке управления выселяемыми.

*Реабілітація репресованих: законодавство та
судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. —
К., 1997. — С. 69—71.*

14.13. Постановва ЦВК і РНК СРСР про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна (7 серпня 1932 р.)

(Витяг)

Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности

II.

1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения.

2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III.

1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилие и угрозы или проповедают применение насилия и угроз к колхозникам с целью заставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять эти преступления к государственным преступлениям.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Колективізація і голод на Україні. 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 499.

14.14. Інструкція Верховного Суду та ОДПУ СРСР про механізм застосування репресій за постановою ЦВК та Раднаркому Союзу РСР (7 серпня 1932 р.)

22 вересня 1932 р.¹

Секретно

Верхсуду СССР и Прокуратуре Верхсуда СССР, НКЮ Союзных и автономных республик, председателю Верхсуда и прокурору РСФСР, председателям краевых (областных) судов, краевым (областным) прокурорам, председателям линейных судов и транспортным прокурорам, районным прокурорам.

Председателю ГПУ Украины, полномочным представителям ОГПУ, ДТО ОГПУ, начальникам оперсекторов.

¹ Дата реєстрації супровідного листа Наркомюсту УСРР до інструкції, розіслані на місця.

ИНСТРУКЦИЯ
по применению постановления ЦИК и СНК СССР
от 7.VIII.1932 г. по охране имущества государственных
предприятий, колхозов и кооперации и укреплении
общественной (социалистической) собственности

РАЗДЕЛ I
Преступления, подпадающие
под действие закона от 7 августа

Закон от 7 августа надлежит применять при хищениях государственной и общественной собственности:

а) промышленной (хищения заводского и фабричного имущества); б) совхозной; в) государственных торговых организаций; г) колхозной; д) кооперативной; е) грузов на железнодорожном и водном транспорте и местном автотранспорте.

РАЗДЕЛ 2
Категории расхитителей и мера социальной защиты,
которую необходимо к ним применять

1. По делам об организациях и группировках, организованно разрушающих государственную, общественную и кооперативную собственность путем поджогов, взрывов и массовой порчи имущества — применять высшую меру социальной защиты — *расстрел, без послабления.*

2. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально чуждых элементов, работающих в государственных (промышленных и сельскохозяйственных — совхозы) предприятиях или учреждениях, а также должностных лиц государственных учреждений и предприятий, изобличенных в хищениях имущества или растратах крупных денежных сумм, этих предприятий или учреждений, применять высшую меру наказания, при смягчающих вину обстоятельствах (в случае единичных и незначительных хищений) высшую меру наказания заменять 10-летним лишением свободы.

При хищениях, хотя и мелких, совершенных лицами указанных социальных категорий, но влекущих за собой расстройство или остановку работы предприятий (хищения частей агрегатов и машин, умышленное уничтожение или порча совхозного инвентаря и т. п.) — также применять высшую меру наказания.

3. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально враждебных элементов, проникших в органы снабжения, торговли и кооперации, а также должностных лиц товаропроводящей сети, изобличенных в хищении товаров или продаже их на частный рынок и растратах крупных денежных средств — применять высшую меру наказания, и лишь при смягчающих вину обстоятельствах в случаях незначительных

размеров хищений высшую меру наказания заменять десятилетним лишением свободы.

Той же мере наказания подвергать и спекулянтов, хотя непосредственно в хищениях не участвующих, но спекулирующих товарами и продуктами, зная, что товары эти похищены из государственных учреждений и кооперации.

4. В отношении лиц, изобличенных в хищениях грузов на транспорте, применяется высшая мера наказания и лишь при смягчающих обстоятельствах (при единичных случаях хищений или хищениях незначительных размеров) может быть применено десятилетнее лишение свободы.

Если хищения на транспорте производятся при участии железнодорожных служащих и рабочих, то к ним должна применяться та же мера репрессии.

5. В отношении кулаков, как проникших в колхоз, так и находящихся вне колхоза, организующих или принимающих участие в хищениях колхозного имущества и хлеба, применяется высшая мера наказания без послабления.

6. В отношении трудящихся единоличников и колхозников, изобличенных в хищении колхозного имущества и хлеба, должно применяться десятилетнее лишение свободы.

При отягчающих вину обстоятельствах, а именно: систематических хищениях колхозного хлеба, свеклы и других сельскохозяйственных продуктов и скота, хищениях организованными группами, хищениях в крупных размерах, хищениях, сопровождающихся насильственными действиями, террористическими актами, поджогами и т. д. — и в отношении колхозников и трудящихся единоличников должна применяться высшая мера наказания.

7. В отношении председателей колхозов и членов правлений, участвующих в хищениях государственного и общественного имущества, необходимо применять высшую меру наказания и лишь при смягчающих вину обстоятельствах — десятилетнее лишение свободы.

РАЗДЕЛ 3

О порядке направления дел по хищениям

1. Рассматриваются ПП ОГПУ:

Дела о хищениях, сопровождающихся массовыми выступлениями, насильственными действиями, террористическими актами, поджогами и т. д., а также дела, по которым проходят организованные группировки с большим количеством арестованных.

2. Рассматриваются соответствующими судами:

дела о хищениях на железнодорожном транспорте и все остальные дела, кроме перечисленных в п. 1 настоящего раздела.

РАЗДЕЛ 4
О специальном применении декрета ЦИК и СНК
от 7 августа 1932 г.

1. Допустить применение меры репрессии по делам, подпадающим под действие закона от 7 августа, в отношении преступлений, совершенных до издания закона в случаях, когда преступления имеют общественно-политическое значение.

2. Изъять из подсудности сельских общественных и колхозных товарищеских судов дела о хищениях колхозного имущества.

В ведении сельских общественных и колхозных товарищеских судов оставить лишь дела о преступлениях против личной собственности колхозников и единоличников.

РАЗДЕЛ 5
О сроках ведения следствия по делам о хищениях

1. Судебно-следственные органы обязаны заканчивать дела и выносить по ним приговора не дольше, чем в пятнадцатидневный срок с момента раскрытия преступления и возникновения дела.

2. Как исключение, только в отношении дел, по которым проходит большое количество обвиняемых, срок ведения дела и вынесение приговора определяется не дольше, чем 30 дней.

Председатель Верховного Суда Союза ССР
Прокурор Верховного Суда Союза ССР
Зам. председателя ОГПУ

А. Винокуров
П. Красиков
И. Акулов.

*Колективізація і голод на Україні 1929—1933:
Збірник документів і матеріалів / Упорядники:
Михайличенко Г. М., Шаталіна С. П. — К.,
1993. — С. 523—525.*

14.15. Постанова і інструкція Раднаркомів УСРР
про застосування репресій до одноосібників
за нездачу хліба під час голоднечі
(11 листопада 1932 р.)

ПОСТАНОВА
Ради Народних Комісарів УСРР
«Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі»

Рада Народних Комісарів УСРР ухвалює:

1. Затвердити нижченаведену інструкцію про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі.

2. Доручити районним виконавчим комітетам забезпечити негайне проведення в життя цієї інструкції, вживши заходів до широкого ознайомлення й правильного її роз'яснення.

3. Наркомюсту, на підставі цієї інструкції, протягом доби видати й надіслати своєю лінією на місця відповідні роз'яснення про порядок її затвердження. 11 листопада 1932 р.

Заст. Голови РНК УСРР

О. Сербиченко

Т. в. о. керівничого справ РНК УСРР

А. Блеєр

Оголошенню в пресі не підлягає

ІНСТРУКЦІЯ

про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі

Щоб забезпечити безумовне виконання плану хлібозаготівель в одноосібному секторі, сільрадам додержувати такий порядок:

1. Насамперед треба домогтися швидкого виконання плану всіма членами сільрад (одноосібниками) і членами комісії сприяння хлібозаготівлям і куткових комісій. Тих, що не виконують своїх зобов'язань, виключити зі складу сільради, з комісії сприяння, з членів управ сільСТ тощо і застосовувати до них репресій, як до злісних нездавачів.

2. До одноосібників, які мають виконати даний їм план, але злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі, треба негайно застосувати репресій, насамперед безспірне стягнення хліба, відповідно до договору контрактації з одночасним притягненням за потрібних випадків до судової відповідальності. (Арт. 5. Постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 5 березня 1930 р. «Про порядок, як земельні громади мають укладати й виконувати договори про контрактацію с. г. продукції». Зб. Зак. УСРР, 1930 р. № 8, арт. 89).

3. До одноосібників, що злісно не виконують плану хлібозаготівель, та про яких сільраді відомо, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку, — додатково до заходів безспірного стягнення застосовувати штраф розмірами риночної вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб). (Стосовно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Зб. Зак., 1929 р., № 18, арт. 153).

Штрафи накладають та стягають за постановами сільради та уповноваженого РВК з наступним затвердженням від райвиконкому.

4. Щодо тих одноосібників, про яких доведено, що вони не тільки злісно ухиляються від виконання планів хлібозаготівель, але й проводять пряму підривну роботу проти хлібозаготівель, — припускати позбавлення їх земельних наділів, в тім числі й садибної землі, з виселенням цих господарств

поза межі району, а найактивніших, що найбільше шкодять Хлібозаготівлям — поза межі області. В цій справі сільрада ухвалює постанову, що набирає чинності після затвердження від райвиконкому, а в частині, що стосується виселення — після затвердження від обласних органів. (Стосовно до п. 6 постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 15 березня 1930 р. «Про порядок, як земельні громади мають укладати й виконувати договори про контракцію с. г. продукції». Зб. Зак. УСРР, 1930 р., № 8, арт. 89).

5. До господарств, що в них виявлено закопаний в ямах хліб, за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву, треба застосовувати суворі судові репресії. Найзлішніх слід виселювати поза межі району та області.

6. Органи суду та прокуратури повинні розглядати позачергово судові справи з хлібозаготівель і закінчувати судовий розгляд протягом 5—8 днів з моменту порушення справи у виїзних сесіях нарсудів на місці, безпосередньо в селі. Застосування судових репресій проводити диференційовано до окремих соціальних груп, застосовуючи особливо суворі заходи до злісних куркулів, спекулянтів-перекупників. Кожну судову справу слід ретельно перевіряти. Судовий розгляд справ і ухвали суду треба супроводжувати широким розгортанням масової роботи (повідомлення на загальних і куткових зборах, висвітлення в районній та стінній газетах та ін.) та мобілізацією громадськості навколо цих прикладів, щоб посилити хлібозаготівлі.

7. Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивісити в крамницях сільСТ, держторговлі й громадських організаціях села. Треба додатково пояснити всім одноосібникам — якщо не буде забезпечено сумлінну та акуратну здачу хліба, всі товари буде з цих сіл перекинено до тих сіл, де одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання щодо хлібозаготівель.

8. В районах, де контракцію не проводили (райони технічних культур), і де плани хлібозаготівель прийнято порядком самозобов'язань, треба поруч широкій масовій роботі застосовувати перелічені репресії такою ж мірою, як і до контрактантів. Самозобов'язання треба розглядати так само, як і зобов'язання з контракції.

9. Одночасно до одноосібних господарств, які ухиляються від своїх зобов'язань щодо здачі хліба, треба рішуче посилити роботу коло стягнення обов'язкових грошових платежів, як то сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з с/г кредиту тощо, застосовуючи в потрібних випадках заходи безспірного стягнення.

10. Всі зазначені в цій інструкції заходи, запроваджені зі всією твердістю до тих, що злісно ухиляються від здачі (продажу) хліба, і до тих,

хто підриває хлібозаготівлі, не повинні проте аж ніяк набирати характеру масових огульних репресій, масових трусів та ін.

Ці заходи треба застосовувати диференційовано до кожного окремого одноосібного господарства після ретельної перевірки справжнього стану, враховуючи соціальне обличчя кожного, що його притягується до відповідальності, а також твердо переконавшись у тому, що притягнений має або мав змогу виконати наданий йому план хлібозаготівель. Всі ці заходи в кожному окремому випадку треба сполучати з широким розгортанням організаційно-масової роботи, мобілізуючи всі одноосібні господарства на якнайскоріше виконання плану хлібозаготівель, порівнюючи сумлінні господарства з господарствами такої ж спроможності — злісних нездавачів тощо.

До організаційно-масової роботи серед одноосібників треба залучити колгоспний актив і широкі маси колгоспників, особливо з тих колгоспів, що вже виконали, або закінчують виконання плану хлібозаготівель.

11. Щоб рішуче подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлям, в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздачі, треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області.

Т. в. о. керівничого справ
Ради народних комісарів УСРР

А. Блеєр

*Колективізація і голод на Україні 1929—1933:
Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. —
С. 545—548.*

14.16. Постанова Раднаркому УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» (20 листопада 1932 р.)

Щоб безумовно виконати зменшений план хлібозаготівлі, зобов'язати облвиконкоми та райвиконкоми в своїй роботі керуватися такими настановами:

1. Цілковите виконання плану хлібозаготівель закінчити до 1 січня 1933 р. та утворення насінневих фондів — до 15 січня 1933 р.

2. Заборонити будь-яке витрачання всіх натуральних фондів, утворених в колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель.

3. Зобов'язати РВК негайно організувати найсуворішу перевірку наявних фондів у колгоспах, які незадовільно виконують хлібозаготівлі, фактичних розмірів цих фондів і місць зберігання, а також настановити в усіх колгоспах відповідальних осіб за належне зберігання цих фондів.

4. Надати РВК право перераховувати до фонду хлібозаготівель всі натуральні фонди, що утворені в колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель. Застосувати цей пункт в частині насінневих фондів дозволяється з попередньої санкції облвиконкому до кожного окремого колгоспу.

5. З оголошенням цієї постанови припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель.

6. Колгоспи, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель та які видали натураванси хліба за трудовими, порядком громадського харчування, а також у формі всіляких «озадків», «послідів», «виходів» тощо понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба з тим, щоб спрямувати його на виконання плану хлібозаготівель. Зобов'язати облвиконкоми та райвиконкоми притягати голів управ таких колгоспів до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба. Вилучення незаконно розданого та одержаного хліба треба в першу чергу провести у членів управ колгоспу, адміністративно-службового персоналу, рахівників, полеводів, комірників тощо.

7. Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотби, перевозу хліба до комор, на зсипункти тощо. Причому вилучати хліб треба в першу чергу у всіляких ледарів, рвачів, що не мають трудовнів, але мають запаси хліба. Здійснюючи ці заходи, РВК повинні опиратись на колгоспників-ударників та передовиків, що в усіх с/г кампаніях — на полі, в молотбі та інших колгоспних роботах виявили себе, як борці за соціалістичну перебудову села та організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

8. Притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР з 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності», як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що затаюють хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості, щоб полегшити розтринькування та крадіжки, щоб зірвати виконання плану хлібозаготівель та інші державні зобов'язання.

9. До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральних штрафів порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників.

Райвиконкоми застосовують цих штрафів з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкому. Розмір штрафів (в межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повнотою встановленого плану хлібозаготівель.

Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель на встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Скасовувати ці штрафи можна з попереднього дозволу облвиконкому.

10. РНК УСРР застерігає РВК, сільради та місцевих працівників при застосуванні цієї постанови, особливо в частині накладання натуральних штрафів та інших репресій, проти підмінювання масової роботи в боротьбі за хліб голим адмініструванням.

Застосування цих заходів треба щільно пов'язати з широким розгортанням масової політично-виховної роботи серед колгоспників і спрямувати на організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Завдання натуральних штрафів та інших репресивних заходів — є забезпечити виконання повнотою хлібозаготівельних планів.

Голова Ради народних комісарів УСРР

В. Чубар

Керівничий справ

Ради народних комісарів УСРР

В. Легкий

Вісті ВУЦВК. — 1932. — 21 листопада.

14.17. Постанова Раднаркому УСРР «Про одноразовий податок на одноосібні господарства» (21 листопада 1932 р.)

Рада народних комісарів УСРР ухвалює:

1. Провести на території УСРР одноразовий податок на одноосібні селянські господарства відповідно до постанови ЦВК і РНК Союзу РСР.

2. Доручити РНК АМСРР та облвиконкомам особливу увагу звернути на виконання арт. 5-го і 6-го постанови ЦВК і РНК СРСР про підвищення податку аж до подвоєння одноосібним господарствам, що злісно не виконують державних заготівель та на звільнення від податку, повнотою і частково, тих господарств, що акуратно виконали зобов'язання щодо грошових платежів і планів державних заготівель.

3. Доручити РНК АМСРР та облвиконкомам:

а) протягом 2 днів встановити ставки податку для районів, виходячи з економічних особливостей та умов кожного району;

б) забезпечити закінчення нарахування податку та повідомлення платників не пізніше 5 грудня;

в) повнотою одержати податок до 31 грудня по всіх районах і встановити відповідні терміни сплати податку;

г) забезпечити постійний систематичний контроль за класовим веденням податку.

Заст. голови Ради народних комісарів УСРР

О. Сербиченко

Керівничий справ

Ради народних комісарів УСРР

В. Легкий

Харків. 21.XI.32 р.

Вісті ВУЦВК. — 1932. — 22 листопада.

14.18. Розпорядження Наркомюсту УСРР прокурорам на місцях про репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель (25 листопада 1932 р.)

Негайно

До всіх прокурорів

«Про заходи до посилення хлібозаготівель»

20 листопада ц. р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про заходи до посилення хлібозаготівель» («Вісті» від 21.XI). На розвиток й виконання цієї постанови НКЮ пояснює:

1. В питанні заборони витратити всі натуральні фонди в колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель, прокуратури повинні:

а) встановити нагляд за тим, щоб РВК негайно провели перевірку наявних фондів у цих колгоспах, щоб в цій роботі не було жодних затримок і основне, щоб перевірка була найсуворішою — в розумінні правильності відомостей про фактичні розміри цих фондів; б) виявляти випадки витрачання цих фондів, винних негайно притягати до кримінальної відповідальності як за розтрати, як за розтринькування громадської власності; в) виявляючи випадки несвоечасної або неправильної перевірки фондів у колгоспах, що незадовільно виконують хлібозаготівлі, винних теж притягати до кримінальної відповідальності.

2. В питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба — пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекта як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудоднів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків; в) в окремих випадках виявлення великої кількості хліба, злісного переховування його та ін., що свідчить про розтринькування чи покрадання цього хліба, треба, окрім вилучення хліба, порушувати кримінальні справи й притягати винних до найсуворішої відповідальності.

3. В ряді колгоспів та радгоспів бухгалтера, рахівники, завгоспи, вагарі, діючи заздалегідь накресленим шляхом, для утворення належного ґрунту для розтринькування та крадіжок хліба, затаюють його від повного обліку, складають брехливі зведення й відомості й цим зривають виконання плану хлібозаготівель.

У зв'язку з заходами до перевірки натуральних фондів, безумовно буде встановлено такі випадки. Прокуратури повинні вжити всіх заходів, щоб розкривати цей вид злочину й притягати винних до кримінальної відповідальності за законом з 7. VIII. 1932 р. за розтринькування та розкрадання громадської власності.

4. У питанні застосування натуральних штрафів і перерахування насінневих фондів до хлібозаготівель прокуратури повинні стежити, щоб ці штрафування не набули масового характеру й щоб в кожному окремому випадкові на це була відповідна санкція облвиконкому.

НКЮ знову підкреслює, що основною роботою органів юстиції в даний момент є боротьба за хліб, а тому органи юстиції, і зокрема прокуратури, зобов'язуються за всяку ціну: а) забезпечити найскоріше проходження цих справ (три дні); б) забезпечити найефективнішу репресію в цих справах з тим, щоб вона дійсно могла дати перелам і рішуче усунути всі елементи, що зривають виконання плану хлібозаготівель.

м. Харків

Заступник Нарком юстиції
та Генерального прокурора республіки

А. Приходько

*Колективізація і голод на Україні 1929—1933:
Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. —
С. 550—551.*

14.19. Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» (6 грудня 1932 р.)

Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомом і обкомом, райвиконкомом і райпарткомом завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидко наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель.

РНК і ЦК ухвалюють:

за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» такі села: с. Вербка¹ Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.;

с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютенка Гадяцького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл.; с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл.; с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл.

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари².

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.

5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються з закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне,

¹ До весни 1933 р. с. Вербка вимерло наполовину, а с. Гаврилівка — повністю.

² За постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1932 р. «товарну репресію» застосовували до 82 районів з 484 сільських районів України.

сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.

Голова Раднаркому УСРР
Секретар ЦК КП(б)У
6 грудня 1932 р.

В. Чубар
С. Косіор

*Колективізація і голод на Україні 1929—1933:
Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. —
С. 563.*

14.20. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) (2 липня 1937 р.)

*(Витяг із протоколу № 51
засідання Політбюро ЦК)*

Цілком таємно

*Тов. Єжову, секретарям обкомів,
крайкомів, ЦК нацкомпартій*

Постанова від 2.07.1937 р. Про антирадянські елементи

Послати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій таку телеграму:

«Зазначити, що більша частина колишніх куркулів і карних злочинців, засланих в один час із різних областей в північні і сибірські райони, а потім по закінченню терміну заслання таких, які повернулися в свої області, — є головними призвідниками всяких антирадянських і диверсійних злочинів, як в колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій, і всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС взяти на облік всіх куркулів і кримінальних злочинців, які повернулися на батьківщину, з тим, щоб найбільш ворожі з них були негайно арештовані і були розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки, а решта, менш активні, але все ж ворожі елементи були переписані і заслані в райони по вказівці НКВС.

ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін подати в ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, як і кількість тих, хто підлягає засланняю».

9 липня 1937 р.
Секретар ЦК

Й. Сталін

Газета «Труд». — 1992. — 4 червня.

**14.21. Із оперативного наказу народного комісара
внутрішніх справ Союзу РСР № 00447
«Про операції по репресуванню колишніх куркулів,
кримінальних злочинців
та інших антирадянських елементів»
(30 липня 1937 р.)**

(Витяг)

*30 липня 1937 р., м. Москва
Цілкою таємно*

[...] Перед органами державної безпеки стоїть завдання самим безжалісним чином розгромити всю цю банду [див. попер. док.] антирадянських елементів, захистити трудовий радянський народ від контрреволюційних підступів і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ Радянської держави.

У відповідності з цим **наказую з 5 серпня 1937 року у всіх республіках, краях і областях почати операцію по репресуванню колишніх активних антирадянських елементів і кримінальних злочинців [...]**

При організації і проведенні операцій керуватися таким:

I. Контингенти тих, хто підлягає репресії

1. Колишні куркулі, які повернулися після відбування покарання і продовжують вести активну антирадянську підривну діяльність.

2. Колишні куркулі, які втекли з таборів або трудовоселень, а також куркулі, котрі переховуються від розкуркулення і ведуть антирадянську діяльність.

3. Колишні куркулі і соціально небезпечні елементи, які перебували в повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формуваннях, відбули покарання, переховуються від репресій або втекли з місць позбавлення волі і поновили свою антирадянську злочинну діяльність.

4. Члени антирадянських партій..., реемігранти, які переховуються від репресій, втекли з місць позбавлення волі і продовжують вести активну антирадянську діяльність.

5. Виявлені слідчими і перевіреними агентурними матеріалами найбільш ворожі і активні учасники козачо-білогвардійських повстанських організацій, що нині ліквідуються, фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань.

Репресуванню підлягають також елементи цієї категорії, які утримуються в даний час під вартою, слідство в справах котрих закінчено, але справи ще судовими органами не розглянуті.

6. Найбільш активні антирадянські елементи із колишніх куркулів, карателів, бандитів, білих, сектантських активістів, церковників і інших, котрі утримуються нині в тюрмах, таборах, трудових поселеннях і колоніях і продовжують вести активну антирадянську підривну роботу.

7. Кримінальні злочинці... які ведуть злочинну діяльність і мають зв'язки з злочинним середовищем ...

... також елементи цієї категорії, котрі утримуються в даний час під вартою, слідство в справах яких закінчено, але справи ще судовими органами не розглянуті.

8. Кримінально-злочинні елементи, які перебувають в таборах і трудпоселеннях і ведуть в них злочинну діяльність.

9. Репресії підлягають всі перераховані вище контингенти, які перебувають в даний момент на селі — колгоспах, радгоспах, сільськогосподарських підприємствах і в місті — на промислових і торгових підприємствах, транспорті, в радянських установах і на будівництві.

II. Про міри покарання репресованих і кількості, що підлягають репресії

1. Всі репресовані куркулі, кримінальні злочинці та інші антирадянські елементи розбиваються на дві категорії:

а) до першої категорії відносяться всі найбільш ворожі із перерахованих вище елементів. Вони підлягають негайному арешту і, після розгляду їх справ на трійках, — **розстрілу**.

б) до другої категорії відноситься решта менш активних, але все ж ворожі, елементи. Вони підлягають арешту і ув'язненню в табори на строк від 8 до 10 років, а найбільш злісні і соціально небезпечні із них — ув'язненню на ті ж строки в тюрми за постановою трійки.

2. Згідно поданих облікових даних Наркомаами республіканських НКВС і начальниками крайових і обласних управлінь НКВС затверджуються така кількість, що підлягає репресії:

	Українська РСР	Перша категорія	Друга категорія	Всього
1.	Харківська обл.	1500	4000	5500
2.	Київська обл.	#	#	#
3.	Вінницька обл.	#	#	#
4.	Донецька обл.	1000	3000	4000
5.	Одеська обл.	1000	3500	4500
6.	Дніпропетровська обл.	1000	2000	3000
7.	Чернігівська обл.	300	1300	1600
8.	Молдавська АРСР	200	500	700

Примітка. Пункти 2) та 3) — розрядка на Київську та Вінницьку області в документі не вказується.

4. Сім'ї засуджених по першій та другій категорії, як правило, не репресуються. Виняток складають:

а) Сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої сім'ї, з особливого дозволу трійки, підлягають поміщенню в табори чи трудпоселення;

б) Сім'ї осіб, репресованих по першій категорії, які проживають в прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв і областей;

в) Сім'ї репресованих по першій категорії, які проживають в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі і в районах Сочі, Гагри і Сухумі підлягають виселенню із цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів.

5. Всі сім'ї осіб, репресованих по першій і другій категоріях, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд.

III. Порядок проведення операції

1) Операцію почати 5 серпня 1937 року і закінчити в чотирьохмісячний термін. [...]

2) В першу чергу піддаються репресії контингенти, віднесені до першої категорії. [...]

3) У відповідності з ситуацією і місцевими умовами територія республіки, краю і області ділиться на оперативні сектори.

Для організації і проведення операції по кожному сектору формується оперативна група, яку очолює відповідальний працівник НКВС республіки, крайового чи обласного Управління НКВС.

5) На начальників оперативних груп покладається керівництво обліком і виявленням підлягаючих репресуванню, керівництво слідством, затвердження звинувачувальних вироків і приведення вироків трійок у виконання.

Начальник оперативної групи несе відповідальність за організацію і проведення операції на території свого сектору.

6) На кожного репресованого збираються детальні установочні дані і компрометуючі матеріали. На основі останніх складаються списки на арешт, котрі підписуються начальником оперативної групи і в 2-х примірниках відсилаються на розгляд і затвердження Наркому внутрішніх справ, начальнику управління чи обласного відділу НКВС. Нарком внутрішніх справ, начальник управління чи обласного відділу НКВС розглядає список і дає санкцію на арешт перерахованих в ньому осіб. [...]

IV. Порядок провадження слідства

1. На кожного арештованого чи групу арештованих заводиться слідча справа, слідство проводиться прискорено в спрощеному порядку. В процесі слідства повинні бути виявлені всі злочинні зв'язки арештованого.

2. По закінченню слідства справа направляється на розгляд трійки. До справи додаються: ордер на арешт, протокол обшуку, матеріали, вилучені при обшуку, особисті документи, анкета арештованого, агентурно-обліковий матеріал, протокол допиту і короткий звинувачувальний висновок.

V. Організація і робота трійок

1) Затверджую такий персональний склад республіканських, крайових і обласних трійок [далі наводиться поіменний список по всіх республіках, краях і областях, який газета не публікує].

2) На засіданнях трійок може бути присутнім (там, де він не входить до складу трійки) республіканський, крайовий чи обласний прокурор.

3) Трійка проводить свою роботу або знаходячись в пункті розташування відповідних НКВС, УНКВС чи обласних відділів НКВС, або виїжджає до місця розташування оперативних секторів.

4) Трійки, в залежності від характеру матеріалів і рівня соціальної небезпеки арештованого, можуть відносити осіб, намічених до репресування по 2 категорії — до першої категорії і осіб, намічених до репресування по першій категорії — до другої.

5) [...] Протокол засідання трійки направляється начальнику оперативної групи для виконання вироків. До слідчих справ додаються витяги з протоколів відносно кожного засудженого.

VI. Порядок виконання вироків

1. Вироки виконуються особами по вказівках голів трійок, тобто наркомів республіканських НКВС, начальників управлінь чи обласних відділів НКВС.

2. Вироки по першій категорії виконуються в місцях і в порядку по вказівці наркомів внутрішніх справ, начальників управлінь і обласних відділів НКВС.

3. Відправка в табори осіб, засуджених по 2-й категорії проводиться на основі нарядів, повідомлених ГУЛАГом НКВС СРСР.

VII. Організація керівництва операціями і звітність

1. Загальне керівництво проведенням операцій покладено на мого заступника — Начальника головного управління державної безпеки Комкора тов. Фріновського. [...]

3. Про хід і результати операції доповідати п'ятиденними зведеннями до 1, 5, 10, 15, 20, 25 числа кожного місяця телеграфом і детально поштою.

4. [...] При організації і проведенні операцій забезпечити вичерпні заходи, щоб не допустити: переходу репресованих на нелегальний стан, втечі з місць проживання і особливо за кордон, утворення бандитських і грабіжницьких груп, виникнення будь-яких ексцесів. Своєчасно виявляти і швидко припиняти спроби здійснення будь-яких активних контрреволюційних дій.

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР

Генеральний комісар державної безпеки

Н. Єжов

Газета «Труд». — 1992. — 4 червня.

14.22. Із постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 року

Цілком таємно.

*(Витяг з протоколу № 51
засідання Політбюро ЦК від 31.07.37 р.)*

Питання НКВС

1. Затвердити поданий НКВС проект оперативного наказу про репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців і антирадянських елементів. [...]

5. Видати НКВС із резервного фонду РНК (СРСР) на оперативні витрати, пов'язані на проведення операції, 75 мільйонів карбованців, із яких 25 мільйонів — на оплату залізничних тарифів.

6. Зобов'язати НКШС надати НКВС по його заявках рухомий склад для перевезення засуджених в середині областей і в табори.

7. Всіх куркулів, кримінальних злочинців та інші антирадянські елементи, засуджені по другій категорії до ув'язнення в табори на строки, використовувати:

- а) на триваючому нині будівництві ГУЛАГу НКВС СРСР;
- б) на будівництві нових таборів в глибинних пунктах Казахстану;
- в) для будівництва нових таборів, спеціально організованих для лісозаготівельних робіт силами засуджених. [...]

12. Запропонувати обкомам і крайкомам ВКП(б) і ВЛКСМ тих областей, де організуються табори, виділити в розпорядження НКВС необхідну кількість комуністів і комсомольців для укомплектування адміністративного апарату і охорони таборів (по заявках НКВС).

13. Зобов'язати Наркомат оборони призвати із запасу РСЧА 240 командирів і політпрацівників для укомплектування кадрів начскладу воєнізованої охорони таборів, що формуються.

14. Зобов'язати Наркомздрав виділити в розпорядження ГУЛАГу НКВС для таборів, що організуються, 150 лікарів і 400 фельдшерів.

15. Зобов'язати Наркомліс виділити в розпорядження ГУЛАГу 10 визначних спеціалістів лісового господарства і передати ГУЛАГу 50 випускників Ленінградської Лісотехнічної Академії.

Секретар ЦК

Й. В. Сталін

Газета «Труд». — 1992. — 4 червня.

Державність і право на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1918—1939 рр.)

15.1. Маніфест делегації Української Національної Ради в Чернівцях до населення Буковини¹ (5 листопада 1918 р.)

Велика історична хвиля визволення та вільного визначення народів осягнула також нас, і нова доба кличе населення Буковини під прапори свободи. Стара влада, яка не хотіла чи не могла дотримуватися постуляту бажань народів, упала. Непоборний дух нинішніх часів її віддав. Без акту насилля, тільки під тиском історичного процесу, старий уряд впав і втратив кермо урядової влади. Стара урядова влада впала і виникає потреба творити новий орган, що міг би виконувати завдання держави.

Прикро, що намагання українців цього краю виконувати урядову владу у співдії з представниками інших націй залишилися без успіху, з чого витворився недопустимий стан анархії, що загрожує кожному знищенню культури, добра і життя.

В ці, повні відповідальности, хвилини, Українська Національна Рада, єдина організована сила, вирішила перебрати відповідальність за відновлення порядку та спокою і:

1. перебрати урядову владу в Чернівцях і в тих громадах краю, де знаходиться більшість українського населення;
2. взяти під свою опіку всі центральні установи міста Чернівців.

Громадяни,

Українська Національна Рада спирається на непорушному принципі вільного визначення народів, що не може бути зменшений ніяким насиллям. Ми цілковито свідомі того, що рішення про територіяльний

¹ Створена у Львові Українська Національна Рада направила свою делегацію до Чернівців. Наміри делегації — взяти владу на Буковині — і демонструє Маніфест від 5 листопада 1918 року.

поділ краю спочиває в руках суддів мирової конференції. Створюючи на цій основі урядову владу для забезпечення порядку і миру, ми закликаємо всіх громадян подати допомогу тимчасовому урядові та його урядовцям, які мають перед собою тяжке завдання оборони міста Чернівців, під час переходового стану великі труднощі, — і напевно щаслива хвилина спокою прийде в скорому часі.

Під прапором вільного визначення народів ми хочемо йти назустріч цієї хвилини.

Чернівці, 5 листопада, 1918.

Буковина. Її минуле і сучасне. — Париж, 1956. — С. 311—312.

15.2. Протокол про передачу владних повноважень президентом краю О. Ерцдорфом представникам української та румунської громад Буковини (6 листопада 1918 р.)

«Протокол»¹ складений у Чернівцях 6 листопада 1918 р.

О годині 11,35 з'явилися в мене панове посол до парляменту Семака, посол до парляменту Спинул, член Краєвого Виділу Попович і поручник Ілько Попович від Української Національної Ради. Посол до державної ради Семака заявив мені, що будинок краєвого правительства обсаджений українським військом і візвав мене передати владу в українських областях і в місті Чернівцях Українській Національній Раді. Я відповів, що уступаю перед силою і перестаю урядувати. З огляду на такий стан річий заявив, що готов я віддати владу в краю Буковині заступникам румунської і української нації, а саме тим заступникам, які в інтересі краю переймуть її в обопільнім порозумінні. О 4 годині пополуудні сказано мені, що Українська Національна Рада і посол до державної ради д-р Ончул, який мені заявив, що він є відпоручником Румунської Національної Ради, уконституйованої згідно з найвищим маніфестом і зложеної з послів до державної ради, готові обняти владу в обо-

¹ Акт передачі влади австрійськими урядовцями представникам української (О. Попович, І. Семак) та румунської (А. Ончул) громад відбувся в приміщенні Крайової Управи. Спробу президента краю О. Ерцдорфа протидіяти представникам Української Національної Ради було нейтралізовано українськими військовими, які захопили адміністративні установи Чернівців. Щоправда, з часом румунська сторона відмовиться визнати українську сторону як суб'єкт влади в Буковині і проголосить, спираючись на військову підтримку Румунії, себе одноособовою владою в краї.

пільнім порозумінні. Передаю тому владу в краю Буковині названим панам заступникам румунської і української нації. Прощу панів подбати про безпеку Його Ціс. Високости пана архикнязя Вільгельма.

Передає: Д-р Осип граф Ерцдорф, ц. к. президент краю в. р.

Переймають: За українців: Попович в. р., І. Семака в. р., Спинул в. р.
За румунів: Ончул в. р.».

Буковина. Її минуле і сучасне. — Париж, 1956. — С. 312.

15.3. Повідомлення про перехід влади в Чернівцях до представників української і румунської громад (після 6 листопада 1918 р.)

ПРОКЛЯМАЦІЯ ¹

Цісарський уряд, що вважає своє завдання закінченим, передав нам, як національним комісарам українського і румунського народів, сьогодні урядову владу на Буковині до неподільної руки.

Поставлені перед такою довершеною дійсністю, ми перебрали правління на те, щоб не дати місця анархії й забезпечити поспільний лад та громадську безпеку і ось як умовилися про виконання правління:

1. Як український, так і румунський нарід застерігають за собою право висувати щодо буковинської території усі ті жадання, які поставили їх законні заступники; однак, залишають полагодження цих спірних справ мировому конгресові.

2. До часу того полагодження зберігати тимчасовий стан.

3. Компетенція обидвох цих урядів залежить від відносної більшості національності у громадах, яку занотовано при народьому переписі 1910 року. Таким чином підпадають громади, де є релятивна більшість українська — під українську владу, а громади, котрі мають більшість румунську — під румунську владу.

¹ Після передачі влади представникам української та румунської громад (див. попередній документ) починається мирний процес розподілу влади та визначаються принципи її закріплення на майбутнє (див. п. 3). Після оголошення протоколу в чернівецькій пресі у найважливіших установах — магістраті, поліції, жандармерії, пошти — передача влади відбулася без інцидентів. На всіх цих центральних установах краю було вивішено українські прапори, а взірцевий порядок у місті і в усій українській частині Буковини забезпечувався українськими військовими формуваннями.

На другий день, 7-го листопада, відбулася церемонія присяги на вірність новій владі. Начальники установ і їхні заступники склали свої присяги О. Поповичу та А. Ончулу. Більшість установ поділила нововстановлена влада на український і румунський відділи. Відбулася нарада з власниками банків щодо тимчасової позички новому урядові. Результатом такої співпраці і стала прокламація до народу Буковини українською, румунською і німецькою мовами.

4. У громадах, де релятивна більшість населення ні румунська, ані українська, має рішати законне громадське заступництво, котрому з обох урядів має підчинятися дана громада. Коли ж немає законного представництва, тоді вирішують справи під проводом призначеного громадського жеранта-дорадника, якщо немає прибічної ради, — члени останньої, законно вибраної, громадської ради, які є в громаді.

5. До виконання цих постанов підлягають громади Александердорф, Катеринендорф, Садагора й Вижниця українському, а всі інші громади, за винятком Чернівців, — румунському урядові.

6. Краєва столиця Чернівці залишаються під дотеперішньою тимчасовою управою; розпорядження в другій інстанції можуть давати тільки український і румунський уряди в обопільному порозумінні.

Оця залагода правосильна вже нині. Подаємо її до загального відому і закликаємо населення зберігати спокій і лад.

Український національний комісар **О. Попович в. р.**
Румунський національний комісар **А. Ончул в. р.**

Буковина. Її минуле і сучасне. — Париж, 1956. — С. 314.

15.4. Закон Угорського парламенту про автономію «Руської країни» в рамках Угорщини (25 грудня 1918 р.)¹

Народній закон ч[ислом] X з року 1918² про автономію Руської Нації, живучої в Мадярщині

§ 1.

Руській Нації, що живе в рамках Мадярщини, належить повне право на самовизначення в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі.

§ 2.

З частин Комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Уг, що замешкані Русинами, утворюється автономна правно-політична територія під назвою «Руська Країна».

Державно-правне впорядкування територій Комітатів Земплин, Шариш, Абауй-Торна та Спіш, які замешкані Русинами, залишається невіршеним аж до заключення загального мирового договору.

¹ Подається в перекладі Петра Стерчо.

² Закарпатські українці називали цей закон «десятим законом».

Границі «Руської Країни» тимчасово будуть визначені спільною Комісією, зложеною з представників Мадярської Народної Республіки та Руської Країни, аж поки вони остаточно не будуть визначені міжнародною мировою конференцією.

§ 3.

Руська Країна править усіми її автономними справами через свої власні органи.

У тих справах, що є спільними з Мадярською Народною Республікою, діють спільні державні органи.

Такими спільними справами є: закордонна політика, військо, фінанси, державна приналежність, законодавство по лінії приватного і карного права, як також справи, що належать до господарської та соціальної політики.

§ 4.

Законодавчими органами Руської Країни є:

1. У всіх автономних справах Руський Народний Сойм.
2. У справах, які є спільними з Мадярською Народною Республікою, спільний Парлямент Мадярщини, в якому Руська Нація має бути заступлена пропорційно до її населення.

§ 5.

Урядовими органами Руської Країни є:

1. Міністерство для Руської Країни та
2. Державне Намісництво Руської Країни.

§ 6.

На чолі Міністерства для Руської Країни стоїть Міністр для Руської Країни, який відповідальний у рівній мірі перед Руським Народним Союмом і спільним Парляментом Мадярщини; Міністр для Руської Країни являється рівноправним членом Народного Уряду Мадярщини в усіх загальнодержавних справах, тоді як у автономних справах є він найвищим виконавчим органом. Його заступником є Державний Секретар.

Місцем осідку Міністерства для Руської Країни є Будапешт.

§ 7.

На чолі Державного Намісництва Руської Країни стоїть Державний Намісник для Руської Країни.

Місцем осідку Державного Намісництва є Мукачів.

Державне Намісництво діє під доглядом і контролею Міністра для Руської Країни.

§ 8.

Членів Руського Народного Союму вибирається згідно з постановою народного закону ч. 1. з р. 1918-го шляхом загального, тайного, рівного й безпосереднього голосування.

Правне положення руських представників у спільному Парляменті Мадярщини унормується окремим законом.

§ 9.

Населенню Руської Країни, яке розмовляє неруською мовою, гарантується муніципальна й культурна автономія.

§ 10.

Державні добра, копальні й ліси на території Руської Країни переходять на власність законних представників Руської Нації, як організованої правно-політичної одиниці.

§ 11.

Цей закон переведе в життя Народний Уряд Мадярщини в порозумінні з Міністром для Руської Країни. Рівнож Народний Уряд Мадярщини в порозумінні з Міністром для Руської Країни поробить усі переходові заходи, необхідні для реалізації цього закону.

Поки для цієї справи не прийнято ані загальнодержавного, ані автономного бюджетового закону, на покриття коштів уведення в життя цього закону Міністер Фінансів у порозумінні з Міністром для Руської Країни вигоготовить окремий кошторис і подбає про покриття з цим зв'язаних коштів.

§ 12.

Цей закон набуває сили з днем його оголошення.

Будапешт, дня 21 грудня 1918 р.

Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 225—227.

15.5. Ухвала Всенародних Зборів угорських українців (21 січня 1919 р.)

1. Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 ухвалюють з'єднання комітетів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанню сеї злуки узгляднила окреміше положення угорських українців.

Всенародні Збори заявляють, що український нарід Угорщини не признає «десятого закона»¹ про «Руську Країну», даного в Будапешті в 1918 р., бо ухвалено його без волі народа і без його заступництва.

2. Відповідно до сього рішення Збори постановляють, що український нарід не вишле своїх послів до угорського парламенту.

¹ Див. документ 15.4.

3. Всенародні Збори просять, щоби українське військо обсадило комітати, заселені Українцями, і щоби заосмотрило населення, яке живе в важких обставинах поживою.

4. Всенародні Збори витають всі визволені народи Австро-Угорщини: Чехо-Словаків, Юго-Славян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Збори витають мадярське народне правительство, яке, стоячи на демократичних основах, признало право самовизначення народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організування українського народу і проти висловлення його правдивої волі.

6. Збори висловляють подяку всім державам антанті і їх союзникам, що боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу, та просять, щоби вони помогли здійснити постанову Всенародних Зборів.

7. Всенародні Збори вибирають для ведення справ українського народу Центральну Народну Раду зі 100 членів і дають їй повноважність заступати угорських Українців усе і всюди, де сього буде потрібно перед усіма народами, і зробити все, що кожного часу в інтересі українського народу вважає за потрібне.

Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. — Прага, 1922. — С. 59—60.

15.6. Меморандум Е. Бенеша про правове становище закарпатських українців у складі Чехословаччини (17 травня 1919 р.)

Щоб надати території південнокарпатських Русинів спеціального правового статусу та щоб виявити охоту Чехо-Словацької Республіки встановити там справедливу владу, Чехо-Словацька Республіка, хоч і має загальнодержавний парламент і центральну адміністрацію, бажає дати південнокарпатським Русинам широку автономію. Щоб цю автономію загарантувати як слід, Чехо-Словацька Республіка згідна заключити спеціальну умову з Великими Потугами в цій справі.

Основні принципи цієї автономії слідує:

1. Країна південнокарпатських Русинів у її повноті, як визначена кордонами, що їх встановлять Великі Потуги, матиме власну назву, яка буде встановлена умовою поміж Чехо-Словацькою Республікою та Союзом південнокарпатських Русинів.

2. Країна південнокарпатських Русинів матиме спеціальний Союз. Цей Союз матиме законодавчу владу в справах мовних, шкільництва й релігійних, як також і в усіх тих справах, що їх закони Чехо-Словацької Республіки дадуть до компетенції Союзу, залежно від спеціальних потреб країни. Закони, прийняті цим Союзом, повинні бути ратифіковані

Президентом Республіки й підписані губернатором країни південнокарпатських Русинів, відповідальним перед Союзом.

3. У всіх інших справах країна південнокарпатських Русинів братиме участь у законодавчій системі Законодавчого Згромадження Чехо-Словацької Республіки, до якого вона висилатиме представників, вибраних згідно з приписами конституції Чехо-Словацької Республіки. Ці послі, однак, не матимуть права голосувати в тих справах, що законно належать до компетенції Союзу країни південнокарпатських Русинів.

4. На чолі адміністрації країни стоятиме губернатор, назначений Президентом Чехо-Словацької Республіки. Цей Губернатор матиме найвищу владу в справах мовних, шкільних і релігійних, як також у справах внутрішньої адміністрації країни.

У всіх інших справах найвищу владу матимуть міністерства Чехо-Словацької Республіки. У всіх міністерствах мають бути зорганізовані спеціальні відділи для справ країни південнокарпатських Русинів. Суди країни південнокарпатських Русинів творитимуть частину судової системи Чехо-Словацької Республіки. Якщо ж, однак, спірні сторони апелюватимуть до інстанції з осідком поза територією країни південнокарпатських Русинів, такі судові справи розглядатиме спеціальний Руський Суд.

5. Всі службовці, аж до сьомої кляси включно, будуть назначувати Губернатором; вищі службовці будуть назначувати президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок губернатора та Ради Міністрів Чехо-Словацької Республіки.

6. В Раді Міністрів Чехо-Словацької Республіки країна південнокарпатських Русинів буде репрезентована Міністром без Теки, якого назначуватиме президент Чехо-Словацької Республіки з-поміж південнокарпатських Русинів.

Щоб краще унаглядити розміри автономії країни південнокарпатських Русинів, оцим дозволяємо собі подати начерк устрою, що його уряд пропонує встановити на інших територіях Чехо-Словацької Республіки.

Територія держави буде розподілена на округи. На чолі адміністрації кожної округи стоятиме окружний начальник, який репрезентуватиме другу інстанцію адміністраційної влади. В засаді, всі відклики від рішень окружної адміністрації повинні бути внесені до відповідного міністерства. Окружна Рада, що буде встановлена в кожній округі, матиме завдання підтримувати діяльність окружного начальника й матиме деякі адміністраційні компетенції та права контролю. В ніякому випадку, однак, вона не матиме законодавчої влади, яка належатиме виключно до компетенції центрального законодавчого згромадження.

Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 229.

**15.7. Лист Генерального Секретаря
Паризької мирної конференції до міністра
закордонних справ Чехословаччини Бертгетота
(23 травня 1919 р.)**

На своєму засіданні дня 23-го травня Рада Міністрів Закордонних Справ розглядала звіт про те, що його на її доручення приготувала Комісія для Чехо-Словацьких Справ у справі автономії Руської Країни, прилученої до Чехо-Словаччини.

Комісія одноголосно запропонувала:

1) Прийняти плян, предложений п. Бенешом у меморандумі, що його він предложив Комісії.

2) Переслати цей меморандум до Комісії для Нових Держав, яка повинна достосувати пропозиції п. Бенеша до постанов, прийнятих вже у подібних випадках.

Рада Міністрів для Закордонних Справ прийняла висновки Комісії, додавши до них на вимогу п. Лансінга ось таку постанову:

«Урядники Руської Країни, крім губернатора, мають бути підбирані, як це тільки можливо, з-поміж самих Русинів».

Маю честь повідомити Вас про ці децизії та залучую тут звіт про те, що Комісія і меморандум п. Бенеша.

Париж, 23-го травня 1919.

*Стерчо П. Карпато-українська держава.
До історії визвольної боротьби карпатських
українців у 1919—1939 роках. — Торонто,
1965. — С. 229.*

**15.8. Звернення делегації УНР
до Паризької мирної конференції
з приводу її рішення про передачу Буковини до Румунії
(17 травня 1918 р.)**

Його Ексцеленції

Панові Президентові Конференції Миру в Парижі.

Ексцеленціє,

Ми щойно зробили заходи 9-го травня в справі Угорської України, як часописи занотували чутку, на підставі якої вся Буковина мала б бути віддана Румунії.

Ми не можемо вірити в правдивість цього, але, гадаючи, що йдеться про імперіялістичні заміри наших сусідів, ми дозволяємо собі з натис-

ком прохати, спираючись на попередні послання від 25-го лютого і 18-го березня, не виносити рішення в цій справі без того, щоб нас не вислухати.

Для цього ми прохаємо визначити спеціальну Міжсоюзну Комісію із завданням перевірити наші ревендикації відносно українсько-румунської границі на Буковині і ми бажали б, щоб думка цієї Комісії послужила для рішення, що буде винесене в цій справі.

Щоб обґрунтувати наше прохання, додаємо наступні факти:

1. Буковина охоплює територію в 10000 км.², з чого 4500 творять компактну територію, приналежну цілковито до української території Галичини. В 1910 р. начислялося 800000 мешканців, з яких українці становили 38,4%, а румуни 34,4%, отже українці мали релятивну більшість. Буковина була поділена на 28 судових повітів (дивись залучену мапу), з яких сім (під числами 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) були (без жидів, розпоршених по всьому краю, і деяких малочисельних німецьких та угорських колоній) виключно українськими; один (ч. 6) майже увесь український, один (ч. 9) з українською більшістю, три (чч. 10, 11, 12) із сильною українською меншістю (понад 20% населення) і тільки два (чч. 21, 22) з населенням під 1%. В той час румуни творили тільки в одному повіті (ч. 22) більш як три чверти населення і в семи (чч. 1, 5, 7 і 8) менше як 1%;

2. Ніхто не ставив під сумнів український характер Буковини північної і західної; румуни сами це визнають;

Що більше, Висока Міжнародня Команда в Букарешті, генерал Бертело, під час зустрічі з надзвичайною місією Уряду Західної України 7-го квітня, визнала український характер Буковини північної і західної як незаперечний, в наслідок чого зобов'язалася переслати український меморіал відносно питання Буковини до Урядів Союзних Потуг;

3. Історичні мотиви, якими користуються румуни в своїх імперіалістичних вимогах, спираються виключно на факті, що цей край від 1400 до 1774-го р. становив частину князівства Молдавії. Другий факт, також історично незаперечний, це те, що не тільки Буковина, а й сама північна Румунія входили до складу Української Галицько-Волинської Держави. Цей факт вони промовчують;

4. Ніяка підстава географічного порядку не підтверджує румунських вимог, навпаки, правий берег Черемоша і простір між Прутом і Дністром становить природне продовження Галичини вже самим своїм положенням;

5. Договір, заключений між Румунією і Союзниками 17-го серпня 1916 р., визнає український характер Буковини і як границю майбутньої Румунії — Прут, а не Дністер;

6. Українське населення Буковини, хоча й малочисельне, становило в інтелектуальному і політичному житті України дуже значний чинник; тому приєднання її до України є необхідним. Релятивний добробут, високі фізичні і моральні прикмети населення, його патріотизм і його політична зрілість, використані для розбудови Української Держави, є неocenними не тільки з особливої точки погляду українців, але і з погляду загального інтересу всього цивілізованого світу. Було б непростим залишити розпорощеними ці вітальні сили в непродуктивній боротьбі проти національного ворога;

7. Ніхто не робить собі ілюзій: ця боротьба стане невідкличною, якщо імперіялістичні мрії румунів знайдуть своє здійснення.

Українці Буковини, які протягом понад півсторіччя відігравали значну роль в національному й інтелектуальному житті; які мали великий вплив на громадські інституції, які створили велике число економічних підприємств, як також виховання і мистецтва; яким визнано права на університет, шість середніх шкіл на утриманні держави, сотні народніх шкіл, професійних тощо на кошти краю, — не зможуть розвиватися під чужиним пануванням. Навпаки, вони зударяться з непереступними перешкодами, що зможуть навіть зламати їхнє національне життя. Національна боротьба розпочнеться ще завятіша ніж це було за Австрії і в цій боротьбі українське населення знайде опору не тільки в своїх братах у Бесарабії, яких число сягає до мільйона, але і в не-румунів нової імперії (Великої Румунії).

Чи ж це піде на користь світовому мирові? Румунія має вже досить внутрішніх і зовнішніх ворогів, щоб собі шукати нових.

Мотивів, які ми навели, незаперечно вистачає на те, щоб дозволити включення північної і західньої Буковини до України, щонайменше по лінію Кирлибаба — Сторожинець — Чернівці — Хотин.

Отже, ми вважаємо за потрібне визначити міжсоюзну комісію, на підставі нашого вище висловленого прохання, яка:

1. визначила б на Буковині границю між Румунією і Україною;
2. і яка, до часу, доки праці будуть закінчені, визначить демаркаційну лінію між цими двома державами після евакуації румунських частин з окупованої української частини, — віддасть владу урядові за-хідньої України.

Д-р Панейко

Віцепрезидент

Г. Сидоренко

Президент делегації Української Республіки»

Буковина. Її минуле і сучасне. — Париж, 1956. — С. 325—326.

15.9. Заява Українського клубу Польського сейму у Варшаві з приводу анексії Східної Галичини буржуазною Польщею (24 березня 1923 р.)

Варшава, 24. III. Український клуб Польського сейму склав для польської преси повідомлення з приводу передачі Польщі Східної Галичини. Однак жодна польська газета, за винятком жаргонної єврейської преси, цього повідомлення не надрукувала. Наводимо це повідомлення цілком:

«Офіційне повідомлення українських парламентських представників у польському сеймі і сенаті, що до визнання державами Антанти так званих східних кордонів Польщі. В часи панування великої ідеї самовизначення народів, коли цілий ряд пригноблених народів утворив власні національні держави, українські землі Волинь, Холмщина, Полісся і ін. опинились відірваними сторонніми силами від рідного етнічного коріння великої Української землі, без згоди на те українського населення, котре в цих землях становить абсолютну більшість.

Постійний і повний хазяїн цих земель — українське населення, ніколи не відмовлявся од своїх елементарних прав на самовизначення і разом з тим від одвічної єдності зі всіма етнічними українськими землями, в тому числі з Буковиною і Закарпатською Україною, а також і од своєї національної єдності зі всім українським народом. На протязі всього свого історичного шляху український народ з непереможною силою прагнув до цілковитого об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину Українську державу. З особливою силою прагнення це виявилось останніми часами. Всякі спроби сторонніх сил стримати це прагнення і поділити українські землі є насильство, котрого український народ санкціонувати не буде. Таким насильством над українським народом є визнання державами Антанти так званих східних кордонів Польщі, бо постанова Антанти відбулась без участі і без згоди українського народу. Це визнання польських кордонів, будучи насильницьким актом над живим тілом українського народу, не утворить миру у Східній Європі, особливо на українських землях, де боротьба набере хіба ще жахливіших форм, ніж були досі».

*Газ. «Вісті ВУЦВК», № 65.
Харків, 25 березня 1923 р.*

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. — К., 1979. — С. 95.

**15.10. Директива Міністра
закордонних справ Польщі Ю. Бека
закордонним представництвам Польщі
про основи політики щодо Західної України
(15 лютого 1939 р.)**

Восточная Малая Польша

1. Общие замечания

Рассматривая проблемы восточной Малой Польши с точки зрения государственных интересов, отмечаю прежде всего следующее:

1. Принадлежность этой провинции Польской Республике я считаю необходимым и неперемным условием обеспечения Польше возможности вести собственную и независимую международную политику. Потеря этой провинции неизбежно свела бы наше государство до роли второстепенного государства, что наличие у нас двух опасных соседей должно было бы окончиться подчинением Польши и ограничением ее независимости.

2. Обеспечение наших территориальных интересов в этом районе вытекает в первую очередь из общей политики Польского государства по отношению ко всем государствам, играющим серьезную роль в европейской политике, и в первую очередь к Германии и России. Кроме того, они связаны с украинской проблемой, которая, несмотря на отсутствие серьезной государственной формы существования этого народа, является тем не менее объектом соперничества в международной политике.

С точки зрения международной вопрос о восточной Малой Польше имел всегда серьезное значение как часть большой украинской проблемы, причем основными партнерами были то Россия, то Германия.

Попытки обособления этой провинции, совершавшиеся в ходе мирных переговоров, несмотря на то, что они пропагандировались теоретиками национального формирования карты Европы, кончились практически в пользу России против Германии. Польская политика эффективно противилась этим попыткам. В настоящий момент украинский вопрос широко пропагандируется как антирусский фактор двумя источниками:

а) некоторыми немецкими кругами, старающимися вернуться к прежней политике под прикрытием анти-коминтерновской кампании, и б) многими политиками Западной Европы, а частично и Соединенных Штатов, которые, опасаясь немецкого нажима в вопросе о колониях, стремятся как бы подсказать Германии путь на восток.

Независимо от моего личного убеждения, что у галицийских русинов очень мало общего с настоящей Украиной, т. е. с провинциями по обе стороны Днепра, я должен констатировать, что широко ведущаяся пропаганда во всем мире факт этот искусно затушевывает, благодаря чему довольно распространено мнение о решающей якобы роли русинского элемента в украинском вопросе.

II. Современное положение

Политические отношения, которые возникли в Восточной Европе после чешского кризиса, придали украинскому вопросу большую актуальность. Возникновение странного и маложизнеспособного образования — Подкарпатской Руси — в значительной степени сохраняет эту актуальность, несмотря на то, что тщательнейшее изучение событий истекших четырех месяцев ясно показывает, что этот факт носил случайный характер, вытекавший в значительной мере из беспомощности тогдашнего венгерского правительства.

Более существенные контакты с влиятельными деятелями Германской империи помогли выяснить, что это правительство в настоящий момент активно не вмешивается в восточную политику, в особенности в украинскую, что кажется достоверным, и что оно отдает себе точный отчет в том, что сколько-нибудь более широкие действия в украинском вопросе не имеют шансов на успех без участия Польши, а тем более вопреки ее позиции. Поэтому, с этой стороны, в настоящий момент можно бы ожидать большей активности единственно в ограниченных размерах, да и то как предлога для торга с Польшей, или, в крайнем случае, как попытки ослабления нашего государства в случае польско-германского конфликта. В этих рамках можно принять, что участие германского элемента в заманчивой для наших русинов деятельности будет зависеть от совокупности политических отношений между Польшей и Германией.

Что касается русского партнера, то, несмотря на эффективно проведенную борьбу с украинским национализмом, Советское правительство всегда относится ко всяким украинским начинаниям с беспокойством и недоверием. Советы также не могут при нынешнем положении считаться нами опасным элементом, если бы события вынудили нас к резкому политическому курсу или даже энергичным выступлениям против украинской кампании на территории Польской Республики или даже на территории Подкарпатской Руси.

Отдельная роль принадлежит Ватикану, который в своем традиционном стремлении к восстановлению власти над схизматической церковью проводит собственную политику в украинском вопросе. К этой политике я вернусь в заключительных замечаниях.

III. Планы министерства иностранных дел на ближайшее будущее

Принимая во внимание основные элементы этого вопроса и оценку современного положения, я намереваюсь парализировать немецкие попытки расширения украинской агитации, сконцентрированной в Прикарпатской Руси, на территории восточной Малой Польши. Облегчением в этом вопросе для польской политики является формальное заявление канцлера Германской империи о нерушимости интересов польской территории.

Помимо этого, поддерживая, несмотря на все, контакт с венгерским правительством, я стремлюсь создать постоянный нажим на правительство и политические организации Прикарпатской Руси, сохраняя временный характер разграничения между Венгрией и Россией. Кампания польской дипломатии содействовала в значительной степени факту непредоставления до сих пор никаких международных гарантий новых границ Чехословакии. У меня есть все основания полагать, что Италия будет в этом вопросе нашим постоянным союзником.

Соответствующая кампания в Румынии уже привела к пересмотру румынской политики в отношении проблем Прикарпатской Руси.

В отношении государств Западной Европы ведется пропаганда, разъясняющая: а) нереальность украинских концепций, основанных на малопольском тезисе, б) предостерегающая, что приписывание Германии лишь восточных планов отвлекает внимание общественного мнения от других проблем (в первую очередь колониальной), которые, несомненно, встанут перед западными государствами.

В качестве формы пропаганды я избрал кампанию в особо важных политических кругах, считая, что дорогостоящая и поверхностная газетная полемика в прессе не дает эффективных результатов.

Наконец, последняя, весьма существенная, но трудная кампания — это воздействие на деятельность папского престола в вопросах церковной политики на наших восточных землях, а особенно в области покровительства греко-католическому и восточному обряду. До выбора нового папы и определения его политики трудно думать о достижении серьезных результатов в этом вечном споре между взглядами Рима на экспансию католицизма на Востоке и интересами и опытом Польского государства. Тем не менее я поручил г-ну вице-министру Шембеку провести подготовительные беседы по случаю его выезда в Рим на траурную церемонию. Во всех этих областях считаю необходимым на длительный срок координацию действий министерства иностранных дел и министерства вероисповеданий и просвещения.

Заключітельніе замечания

Рассматривая историческое развитие и значение Польского государства на востоке Европы, следует отметить, что наше влияние всегда выходило за границы этнографически чисто польских провинций, и в этом заключалась наша сила, необходимая для упрочнения нашего государственного существования. В течение веков задача укрепления нашего влияния выпадала [на долю] шляхетско-солдатской колонизации и сопутствующей ей ассимиляции общественной верхушки народов, обитающих на востоке от нас. Эта система, слишком легко нынче критикуемая, обеспечивала нам, однако, сохранение наших позиций в течение ряда столетий. Ее характерные черты обратились со временем против нас из-за эволюции социальных отношений и в первую очередь слома основ всей этой политики, т. е. Польского государства. Современная Польша только частично, в недостаточных, по-моему, размерах, возобновила эту традицию в виде военного осадничества.

Я убежден, что сама идея, т. е. необходимость достаточной основы для Польского государства на Востоке, не потеряла актуальности. Речь идет о модернизации форм.

Аппелируя к опыту последнего 50-летия, я убежден, что развитие промышленных центров и городов в наших восточных провинциях может сыграть роль прежней колонизации. Пример нефтяного района в восточной Малой Польше кажется мне убедительным.

Так как техника применения этой цели не входит в компетенцию моего министерства, ограничиваюсь этим общим замечанием.

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. — К., 1979. — С. 467—471.

15.11. Маніфест Центральної Української Народної Ради з приводу початку угорської окупації частини Закарпаття та перенесення столиці Підкарпатської Держави до м. Хуст (10 листопада 1938 р.)

Український народє Підкарпаття!

Довгі століття поливаєш Ти кров'ю і потом свою рідну землю. Важкою працею на полях і в лісах, в горах і долинах заробляєш Ти хліб для себе й для дітей своїх. Великі скарби Твоєї землі, найбагатші простори та поклади забрали від Тебе ворожі сусіди, а Тебе, господаря цієї землі, зробили і поставили на службу панів та мадярських магнатів.

Довгі століття своєю працею творив Ти багатства для гнобителів, які голодом і холодом морили Тебе і дітей Твоїх. Тяжка тисячелітня мадярська неволя чорною хмарою повисла була над Твоїм споконвічним краєм і не було видно просвітку визволення.

Але прийшов час і Ти підніс свою могутню голову, повстав мов веле-тень зі сну та на цілий світ проголосив 20 років тому, то Ти живеш, що Ти хочеш бути господарем на своїй рідній землі. І 20 років тяжко боров-ся знову за своє право під проводом найкращих синів своїх.

Тепер Ти виборов собі свободу; наше дороге Підкарпаття стало незалежною державою, котра має свою рідну народню владу на чолі з прем'єром д-ром Августином Волошином.

Український Народе Підкарпаття!

Важку хвилину переживаєш тепер Ти. Твої відвічні вороги сіють роз-дор і безладдя, обманом і підступом хочуть завести Тебе в нове ярмо неволі. Вороги побачили, що Ти в своїй вільній і незалежній Підкар-патській Державі побудуєш щасливе життя, не будеш більше працюю-вати на своїх гнобителів, а всі вироби мозолистих рук своїх будеш сам уживати, з багатств своїх будеш сам хосен мати.

Великою ненавистю до свободи Твоєї наповнилися серця ворогів. Повели вони завзяту боротьбу проти Твого визволення, проти свободи Твоєї.

З бодем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимогу Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для поалагодження спо-ру за границі молодої нашої Підкарпатської Держави, приділили Ма-дярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачів та Берегово. Опираючися на фальшиву статистику ворогів, вони відірвали від живого тіла українського багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів. Тепер старовинні міста наші, як город князя Лаборця Ужгород та город князя Федора Корято-вича Мукачів дня 10 листопада 1938 р. були передані мадярам. Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були пого-дитися на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія. Але народ наш і під чужою займанщиною не спустить прапору боротьби і споді-ваємось, що настануть часи, коли всі сини українського народу повер-нуться до своєї матірної землі.

Одначе відступлення частини земель наших Мадярщині нехай не спричинює зневіри. Під владою Підкарпатської Держави полишилися великі простори, які дадуть нам змогу будувати своє господарство й промисел, щоб вижити весь народ.

Великі держави Німеччина, Італія, Англія та Франція забезпечили непорушність наших нових границь, а Польща й Мадярщина визнали

їх та гарантують перед великими державами невтручання до наших внутрішніх справ.

Тому наша Підкарпатська Держава перенесла столицю свою до міста Хуст, звідки почнеться нова сторінка нашої славної історії.

Перша Центральна Українська Народна Рада, турбуючись долею всього українського народу нашого, котрий стільки поніс жертв у боротьбі за свою волю, тепер проголошує, що вона з повною відповідальністю перед народом і його майбутніми поколіннями буде й надалі стояти на сторожі права та здобутої свободи українського народу. А для того, щоб народ наш був всебічно забезпечений, на внесок Першої Центральної Української Народної Ради влада чим скорше зробить наступне:

1. Переведе земельну та лісову реформу на справедливих основах, приділяючи вільні землі безземельним та малоземельним селянам.

2. Побудує промисел для обробки та переробки сирівців, що їх стільки має на землі й під землею наш край.

3. Подбає про піднесення й розвиток хліборобства, скотарства й садівництва, щоб одиниця земельної площі та сільські господарства давали більше виробів.

4. Створить кооперативну організацію працюючих людей, відкриваючи споживчі й кредитові дружества та дружества для збуту виробів.

5. Розбудує модерне молочарство за взірцем гірських країн, які своїми молочними продуктами постачають цілий світ і живуть багато у своїх горах.

6. Побудує фабрики та пили для спрацювання лісових матеріалів, фабрики для спрацювання овочів та інших харчових рослин.

7. Побудує дороги, залізниці, мости й закріпить береги та зрегулює ріки, щоб вони не нищили ґрунтів наших господарів.

8. Приступить до великого будівництва домів, шкіл, залізничних станцій, лічниць і інших споруджень, щоб забезпечити населення вигідними помешканнями та загалом піднести його життєвий рівень.

9. Розбудує шкільництво різних ступнів, збільшуючи кількість народніх та середніх шкіл і створить свою українську високу школу — університет. Подбає про те, щоб діти незаможніх родичів могли вчитися в середніх та високих школах.

10. Подбає про тілесне виховання народу, сприяючи організації товариств для плекання спорту й гімнастики.

Все виконає наша влада в прискоренім порядкові, щоби скорими кроками наздогнати передові народи світу й вивести наш народ на широкий шлях поступу й щасливого життя.

Своїй народній владі Перша Центральна Українська Народня Рада обіцяє повну підтримку та закликає всі верстви українського громадянства без різниці віри й станової чи клясової приналежності стати в спільні об'єднані лави й під проводом своєї народної влади будувати Підкарпатську Державу.

Хоч і відійшла велика кількість мадярського та жидівського населення Підкарпаття до Мадярщини в наслідок приділення тій державі наших земель, але на терені нашої держави полишилися групи населення, яке належить до інших народностей.

Наша влада й Підкарпатська Держава забезпечить вільний розвиток за кожним, хто з пошаною ставиться до наших народніх змагань та респектує наш державно-політичний устрій.

Український Народе Підкарпаття!

Сміливо й гордо подивися на простори та природні багатства. **Тепер Ти є господарем і власником їх. Вже ніхто від Тебе не відбере споконвічної землі Твоєї.** Наша Підкарпатська Держава опирається на силу цілого 50-ти мільйонного українського народу, який пробудився до державного життя й недалеко та пора, коли українська правда переможе. Наша держава опирається на міцний союз чехів і словаків, з якими український народ Підкарпаття творить спільну конфедеративну державу. За нами стоїть могутня Німеччина, яка висунула етнографічну засаду при будівнанні нових держав. Наші границі забезпечили великі світові держави, які будуть підпирати нас в державно-політичній, господарській та культурній будівництві. Але ми опираємося на власні сили народу й провадимо працю та боротьбу в інтересах лише свого народу.

До творчої будівничої праці кличемо всіх вірних синів нашої нації, які довго терпіли чужинецьку неволю й тепер скинули кайдани з рук. Осяяні визвольним ідеалом, наповнені вірою в велике майбутнє, сини й дочки Твої, Український Народе, простягають свої вільні руки, щоб обняти всю нашу націю й запалити світло волі в своїй Батьківщині на вічні часи.

Хай живе Підкарпатська Держава!

Хай живе український народ!

В Хусті, дня 10 листопада 1938.

Перша Українська Центральна Народна Рада.

Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 231—234.

15.12. Конституційний закон Чехо-Словацької Республіки про автономію Карпатської України (22 листопада 1938 р.)

(в перекладі з чеської мови П. Стерчо)

ЗБІРНИК ЗАКОНІВ І РОЗПОРЯДКІВ Ч. 328 КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАКОН ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

Конституційний закон з дня 22-го листопада 1938 р. чис. 328 Зб. з. і розп. про автономію Підкарпатської Русі.

Народне Згромадження, виходячи з дійсности, що південнокарпатські Русини прилучилися добровільно до Чехо-Словацької Республіки та що їхній території була загарантована якнайширша автономія так Сен-Жерменським договором з дня 10-го вересня 1919 року, як і § 3-ім Конституційної Грамоти, прийняло ось цей закон.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ Зобов'язуючий текст § 1 і 4, стаття 2-га, закона ч. 328-1938 Зб. з. і розп.

ЧАСТИНА ПЕРША. Вступні постанови

Артикул I.

Конституційний Суд рішає і про те, чи закони Союму Підкарпатської Русі відповідають приписам Арт. I. закону з дня 29-го лютого 1920 р., ч. 121 Зб. з. і розп., що ним вводиться в силу Конституційна Грамота Чехо-Словацької Республіки.

Артикул II.

Члена (його заступника) Конституційного Суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Союму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі. Доки ця постанова не буде зреалізована, Конституційний Суд виконує свою діяльність у його дотеперішньому складі та на основі дотеперішніх зобов'язуючих приписів.

Артикул III.

1. Закони, що їх проголошено до дня, в якому уконститується Союм Підкарпатської Русі, зобов'язують і на території Підкарпатської Русі навіть тоді, коли вони відносяться до тих справ, що належать до законодавчої власти Союму Підкарпатської Русі, якщо із самого закону не випливає інакше.

2. Якщо в законах, прийнятих Народнім Згромадженням, говориться про подрібне упорядкування чи то окремим законом чи розпорядком, а йде про справи, що належать до компетенції законодавчих чи урядо-

вих органів Підкарпатської Русі, тоді ці органи компетентні вирішувати такі справи.

3. Урядову й виконну власть на території Підкарпатської Русі від 11-го жовтня 1938 року виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального Уряду (§ 70 Конст. Грамоти), аж до часу, коли буде утворений Уряд Підкарпатської Русі (згідно з Арт. V, ст. 4).

Артикул IV.

Постанови Артикулів I. до III. включно, як також і Арт. V, ст. 4-ої, частини першої та постанови частини другої цього Конституційного Закону являються складовими частинами Конституційної Грамоти. Впроваджуючі в силу закони, що згадані в цьому законі, не творять складової частини Конституційної Грамоти.

Артикул V.

1. Вибори до першого Союму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону, згідно з приписами частини I. і III. закона з дня 14 квітня 1920 р., ч. 330 Зб. з. і розп. за текстом закона з дня 14 липня 1927 р. ч. 126 Зб. з. і розп. про вибори до краєвих і окружних представництв, з тою однак зміною, що активне виборче право мають ті особи, які в день виборів переступили 21-ий рік свого життя, що на кожних 20.000 мешканців кожної національностевої групи припадає один мандат і що обмеження пасивного виборчого права, що встановлені в § 6 цит. закона, не відносяться до цих виборів.

2. Про важність виборів до першого Союму Підкарпатської Русі рішає Виборчий Суд.

3. Перше засідання Союму Підкарпатської Русі скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі. Засіданням Союму Підкарпатської Русі аж до вибору Президії керує уповноважений тої партії, яка у виборах отримала найбільше число голосів. Поки Союм не прийме власного правильника ведення нарад, наради мають бути ведені згідно з відносними приписами правильника нарад Палати Послів Народного Згромадження.

4. Членів Уряду Підкарпатської Русі, який творить складову частину Центрального Уряду, іменує Президент Республіки на внесок Президії Союму Підкарпатської Русі, якщо Союм уконституований.

Артикул VI.

1. Цей закон входить у силу з днем його оголошення.

2. З днем оголошення цього конституційного закону втрачають силу всі закони та приписи, що суперечать постановам цього закона та змінений Конституційній Грамоті.

Артикул VII.

2. Цей закон переведуть в життя всі члени Уряду.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Зміна конституційної грамоти

Глава I. Загальні постанови

§ 1.

1. Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки.

2. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Союму Підкарпатської Руси.

§ 2.

1. Урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Руси встановить закон Союму Підкарпатської Руси.

2. Особи чеської національності, як також уряди, суди, корпорації, публічні органи та інші товариства з краю Чеського та Моравсько-Слезького можуть у зносинах з урядами, судами та іншими публічними органами користуватися чеською мовою. Для дітей чеської та словацької народности зберігається право на школи з чеською або словацькою мовою навчання.

3. Мовні права, загарантовані меншинам у договорі між Великими Потугами, союзними і стоваришеними державами та Чехо-Словацькою, підписаному в Сен-Жермені-ен-Лайе дня 10-го вересня 1919 р., залишаються без змін...

§ 3.

На території Підкарпатської Руси узаконюється крайова приналежність. Передумовою набуття крайової приналежності є право приналежності до якоїсь громади на Підкарпатській Русі.

Глава II. Законодавча влада

§ 4.

1. Народне Згромадження виконує законодавчу владу для цілої Чехо-Словацької Республіки в справах: 1. Конситуційної Грамоти, її складових частин, як також і в справах компетенцій спільних законодавчих, урядових і виконних органів; 2. зносин Чехо-Словацької Республіки з чужиною, wypowiedження війни й заключення миру, торговельної та тарифної політики, експорту й імпорту; 3. народньої оборони; 4. державної приналежності, еміграції, іміграції, подорожніх пашпортів; 5. валюти, мір і ваг, патентів, охорони торговельних взірців і знаків, мірядництва й виготовлювання мап; 6. цлових, 7. транспорту; 8. пошти, телекомунікації, поштової щадниці й чекової служби; 9. спільного бюджету,

державного довгу й ухвалювання позик на спільні потреби держави та їх уживання; 10. податків, данини й оплат, оскільки вони згідно з § 18. цього закону служать на покриття витрат на спільні цілі, засад непрямих податків узагалі; 11. монополів, спільних державних підприємств, інституцій і установ. Виїмок творять державні ліси й господарства, копальняні й залізовитопні підприємства, купальні, що їх власність і адміністрація переходить на ту країну, що на її території вони знаходяться; 12. правне нормування господарських і фінансових справ, що необхідні для збереження однакових обставин для конкуренційної підприємливості.

2. Па підставі згоди Союму Підкарпатської Русі в окремих випадках може Народне Згромадження вирішувати й інші питання спільного заінтересування.

§ 5.

1. Для правосильности рішення Народного Згромадження відносно зміни Конституційної Грамоти й конституційних законів узагалі, якщо та зміна відносилася б до державно-правного статусу Підкарпатської Русі, потрібно, щоб більшість, встановлена в Конституційній Грамоті, включала в собі і пропорційну кваліфіковану більшість членів палати послів, вибраних на території Підкарпатської Русі. 2. Для правосильности законів у справах, наведених у § 4, ст. 1, ч. 1-12, необхідно, щоб більшість, встановлена в Конституційній Грамоті, включала в собі і пропорційну більшість членів палати послів, вибраних на території Підкарпатської Русі.

§ 6.

Члени обох палат Народного Згромадження, вибрані на території Підкарпатської Русі, мають право голосувати тільки в прийманні рішень у справах, наведених у § 4 цього закона.

§ 7.

1. Закон, прийнятий Народнім Згромадженням у справах наведених у § 4 цього закона, відноситься до Підкарпатської Русі тільки тоді, коли це в нім виразно сказано. 2. В такому випадку закон має бути оголошений також в оригінальному тексті в урядовій мові Підкарпатської Русі.

§ 8.

У Постійній Комісії членами та заступниками будуть пропорційно заступлені члени обидвох палат Народного Згромадження, вибрані на території Підкарпатської Русі.

§ 9.

1. У всіх справах, ненаведених у § 4 цього закона, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Союм Підкарпатської Русі,

вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва. 2. Соїм Підкарпатської Русі установить устрій Підкарпатської Русі в рамках правового устрою Чехо-Словацької Республіки. 3. Зміна території Підкарпатської Русі, згідно з постановами § 3 Конституційної Грамоти, може бути переведена тільки за згодою дво-третьинної більшості Соїму Підкарпатської Русі. 4. Для правосильності міжнародних умов, що відносяться до культурних, релігійних і господарських справ лише Підкарпатської Русі та які по думці відст. 1 належать до компетенції Підкарпатської Русі, необхідно згоди Соїму Підкарпатської Русі. 5. Постанови § 47 і 48, відст. 1 і 3 Конституційної Грамоти відносяться аналогічно і до законів Соїму Підкарпатської Русі. 6. Постанови §§ 20, 23 до 26 включно Конституційної Грамоти відносяться і до членів Соїму Підкарпатської Русі на всій території Чехо-Словацької Республіки.

Глава III. Правляча та виконна влада

§ 10.

Більшість, потрібна по думці § 57 Конституційної Грамоти для вибору Президента Республіки, мусить включати в собі пропорційну більшість членів Народного Згромадження, вибраних на території Підкарпатської Русі. У випадку неможливості досягнути такої більшості, вибір відрочується на 14 днів, а якщо і тоді не дійшло б до згоди, вибір переводиться більшістю, означеною в § 57 Конституційної Грамоти.

§ 11.

1. Урядову й виконну владу на території Підкарпатської Русі в справах, наведених у § 4 цього закона, виконують органи Чехо-Словацької Республіки, за виїмком справ, уведених в § 4, відст. 1 чч. 4, 6, 7, 8, 10 і 12 цього закона. 2. На підставі взаємної згоди відповідних міністерств можна одноставно упорядкувати справи взаємного заінтересування.

§ 12.

1. У рішеннях Центрального Уряду Республіки та підписуванні її актів беруть участь члени Уряду Підкарпатської Русі тільки тоді, коли йде про справи, що відносяться також до Підкарпатської Русі. 2. Якщо якийсь розпорядок Уряду (§ 84 Конституційної Грамоти) відноситься також до Підкарпатської Русі, він має бути підписаний бодай одним членом Уряду Підкарпатської Русі.

§ 13.

1. Службовці центральної державної адміністрації на території Підкарпатської Русі будуть приймаєні до служби в першу чергу з-поміж громадян Підкарпатської Русі. 2. До спільних центральних

урядів, інституцій і підприємств буде прийнято до служби число громадян Підкарпатської Русі пропорційне до населення Підкарпатської Русі. 3. На території Підкарпатської Русі буде розміщений контингент військових частин кожного роду зброї пропорційний до кількості населення. Громадяни Підкарпатської Русі будуть приділені в першу чергу до тих частин, які стаціонаують на території Підкарпатської Русі й підпорядковані відповідному командуванню для Підкарпатської Русі.

§ 14.

1. Підкарпатській Русі, її інституціям і органам гарантується пропорційне представництво у всіх спільних центральних інституціях, радах, комісіях, комітетах і под. 2. Підкарпатській Русі, її інституціям і органам гарантується пропорційне представництво в міжнародних організаціях, уніях, радах, комітетах, комісіях і т. п., в яких Чехо-Словацька Республіка здобула або здобуде представництво.

§ 15.

1. У справах, наведених у § 4 відст. 1 чч. 4, 6, 7, 8, 10 і 12, як також і в інших справах, наведених у § 4. цього закона, урядову й виконну владу виконують автономні органи Підкарпатської Русі. 2. У справах, наведених у § 4. відст. 1, ч. 6 і 10, діють крайові органи згідно з приписами спільних міністерств. 3. Господарювання державних транспортних підприємств (§ 4, відст. 1, ч. 7 і 8 цього закона) устійнюється після засади, що Підкарпатська Русь господарить самостійно й на власний рахунок. 4. Справи загальнодержавного та спільного заінтересування будуть вирішені згодою поміж відповідними органами. Для цієї цілі можна створити й спільні органи. 5. Урядову й виконну владу на території Підкарпатської Русі виконує Уряд Підкарпатської Русі, відповідальний перед Соймом Підкарпатської Русі.

§ 16.

Судову охорону проти адміністраційних урядів Підкарпатської Русі в справах, що по думці § 15-го цього закона належать до їх компетенції, дає в найвищій інстанції. Найвищий Адміністраційний Суд у Сенаті для справ Підкарпатської Русі.

Глава IV. Судова влада

§ 17.

1. Судову владу на території Підкарпатської Русі виконують суди, діючі на її території. В найвищій інстанції дає охорону Найвищий Суд у Брні в Сенаті для Підкарпатської Русі. 2. Всюди там, де Глава IV-та

Конституційної Грамоти говорить про нормування окремим законом, треба розуміти закон Союму Підкарпатської Руси.

Глава V.

§ 18.

1. На покриття видатків на спільні справи, враховуючи в це і службу державного довгу, призначається доходи з цля, монополів і спільних державних підприємств та доходи з непрямих податків, наложених законом Народного Згромадження. 2. Для збуту майна, що по думці § 4, відст. 1, ч. 11, переходить на власність краю, потрібно згоди Народного Згромадження.

§ 19.

Підкарпатська Русь, її громадяни, їх інституції та підприємства користатимуть з видатків спільного бюджету на спільні справи, як також із спільних фондів, дотацій та інших вигод із спільних державних і державною адміністрованих засобів пропорційно до виплаченої висоти податків. ...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Артикул I.

1. Уряд губернатора та віцегубернатора Підкарпатської Руси, канцелярія губернатора Підкарпатської Руси та Губерніяльної Ради для Підкарпатської Руси ліквідується. 2. Компетенції губернатора Підкарпатської Руси, якщо такі були перенесені на нього з міністерств, з правління або інших урядів, як також і компетенції Крайового Уряду Підкарпатської Руси може Уряд Підкарпатської Руси своїм розпорядком перенести на інші органи. 3. До тих органів, що на них по думці відст. 2 будуть перенесені компетенції губернатора Підкарпатської Руси, не відносяться обмеження у виконуванні компетенцій, що були наложени на губернатора Підкарпатської Руси в користь інших урядів і органів законом з дня 26 червня 1937 р., ч. 172 Зб. з. і розп., про тимчасове нормування правного положення губернатора Підкарпатської Руси та з цим зв'язаних організаційних заряджень. 4. Приписи закона про організацію політичної адміністрації, які відносилися до крайового президента, входять знову в силу в Підкарпатській Русі.

Артикул II.

Постанови Арт. I, Розділу Другого не мають сили конституційного закона.

Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 235—242.

15.13. Проголошення самостійності Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Конституційний закон, ч. 1.

1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА МОВА.
5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя горішня, а жовта долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. — Проведення цього місця закону полишається окремому законі.
7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна...».
8. Цей закон зобов'язує зараз його прийняття.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 480.

15.14. Наказ по військовому відомству Карпатської України про формування штатів управління (15 березня 1939 р.)

Міністерство Військових Справ Карпатської України

Наказ ч. 1.

Наказую: Полковник С. Єфремов, як командант Національної Оборони Карпатської України, прибирає собі штаб у складі осіб: 1. полковник Михайло Гузар, 2. полковник Філонович, 3. надпоручник Парчаній, 4. надпоручник Гулянич, 5. поручник Бабіля, 6. поручник Андрій Івашкевич, 7. поручник Пуглик Михайло, 8. ппоручник Вайда Степан, 9. поручник Петро Чорний, 10. поручник Щука Борис, 11. командант ОНОКС Іван Роман, яко інтендант.

Хуст, дня 15. III. 1939.

Степан Ключурак, в.р. міністер справ військових
Карпатської України

Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 217.

Держава і право України в роки другої світової війни (вересень 1939 — вересень 1945 рр.)

16.1. Лист секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна рейхсканцлеру Німеччини А. Гітлеру (21 серпня 1939 р.)

Рейхсканцлеру Німеччини
пану А. Гітлеру

Дякую за лист.

Сподіваюсь, що німецька угода про ненапад створить поворот до серйозного покращення політичних відносин між нашими країнами.

Народи наших країн потребують мирних відносин між собою. Пододження німецького уряду на укладення пакту ненападу створює базу для ліквідації політичної напруги та встановлення миру і співробітництва між нашими країнами.

Радянський уряд доручив мені повідомити Вам, що він згоден на приїзд до Москви п. Ріббентропа 23 серпня.

Й. Сталін

*Международная жизнь. — 1989. — № 9. —
С. 113.*

16.2. Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.)

Уряд СРСР і Уряд Німеччини

керовані бажанням укріплення справи миру між СРСР і Німеччиною та виходячи із основних положень договору про нейтралітет, який було укладено між СРСР і Німеччиною у квітні 1926 року, прийшли до такої угоди:

Стаття I

Обидві Договірні Сторони зобов'язуються утримуватися від будь-якого насильства, від будь-яких агресивних дій і будь-якого нападу у відношенні один до одного, як окремо, так і разом з іншими державами.

Стаття II

У випадку, якщо одна із Договірних Сторон стане об'єктом воєнних дій зі сторони третьої держави, друга Договірна Сторона не буде підтримувати ні в якій формі цю державу.

Стаття III

Уряди обох Договірних Сторон залишаються в майбутньому в контакті один з одним для консультації, щоб інформувати один одного в питаннях, що порушують їх спільні інтереси.

Стаття IV

Ні одна із Договірних Сторон не буде брати участь у будь-якому угрупованні держав, що прямо або побічно направлено проти другої сторони.

Стаття V

У випадку виникнення спорів або конфліктів між Договірними Сторонами з питань того чи іншого роду, обидві сторони будуть вирішувати ці спори або конфлікти виключно мирним шляхом у порядку дружнього обміну думками або в необхідних випадках шляхом створення комісій по урегулюванню конфлікту.

Стаття VI

Цей договір укладається строком на десять років з тим, що, оскільки одна із Договірних Сторон не денонсує його за рік до закінчення строку, строк дії договору буде вважатися автоматично продовженим на наступні п'ять років.

Стаття VII

Цей договір підлягає ратифікації у можливо короткий строк. Обмін ратифікаційними грамотами повинен відбутися в Берліні. Договір вступає в силу негайно після його підписання. Складений у двох оригіналах, на німецькій та російській мовах, у Москві, 23 серпня 1939 року.

За уповноваженням Уряду СРСР
За Уряд Німеччини

В. Молотов
І. Ріббентроп

Газета «Известия». — 1938. — 14 серпня.

16.3. Таємний додатковий протокол (23 серпня 1939 р.)

При підписанні договору про ненапад між Німеччиною і Союзом Радянських Соціалістичних Республік уповноважені обох сторін, які нижче підписалися, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів в Східній Європі. Це обговорення привело до результату, що приводиться нижче:

1. У випадку територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), Північний кордон Литви одночасно стає кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви стосовно Віденської області визнаються обома сторонами.

2. У випадку територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарви, Вісли і Сяну.

Питання, чи є в обопільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської Держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясовано тільки в ході подальшого політичного розвитку.

У всякому разі, обидва уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди.

3. Стосовно південного сходу Європи з радянської сторони підкреслюється інтерес СРСР до Бесарабії.

З Німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість в цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися в суворій таємниці.

Москва, 23 серпня 1939 р.

Уповноважений Урядом СРСР
За Уряд Німеччини

В. Молотов
І. Ріббентроп

*Международная жизнь. — 1989. — № 9. —
С. 91—92.*

16.4. Німецько-Радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (28 вересня 1939 р.)

Уряд СРСР і Уряд Німеччини після розпаду Польської держави розглядає виключно як своє завдання відновити мир і порядок на цій території і забезпечити народам, які там проживають, мирне існування, відповідно їх національним особливостям. З цією метою вони прийшли згоди в наступному:

Стаття I

Уряд СРСР і Уряд Німеччини встановлюють в якості кордону між спільними державними інтересами на території колишньої Польської держави лінію, яка нанесена на карту, що до цього додається, і більш детально буде описана в додатковому протоколі.

Стаття II

Обидві сторони визнають встановлений в Статті I кордон спільних державних інтересів кінцевим і ліквідують будь-яке втручання третіх держав в це рішення.

Стаття III

Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в Статті I лінії проводить Уряд Німеччини, на території східніше цієї лінії — Уряд СРСР.

Стаття IV

Уряд СРСР і Уряд Німеччини розглядають вище наведену перебудову, як надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами.

Стаття V

Цей договір підлягає ратифікації. Обмін ратифікаційними грамотами повинен відбутися якомога скоріше в Берліні. Договір вступає в силу з момента його підписання.

Москва, 28 вересня 1939 р.

За уповноваженням

За Уряд СРСР

За Уряд Німеччини

В. Молотов

І. Ріббентроп

Правда. — 1939. — 29 вересня.

16.5. Довірчий протокол (28 вересня 1939 р.)

Уряд СРСР не буде перешкоджати німецьким громадянам та іншим особам німецького походження, які проживають в сферах його інтересів, якщо вони будуть мати бажання переселитися в Німеччину чи в сфери німецьких інтересів. Він згідний, що це переселення буде проводитись уповноваженим Уряду Німеччини у згоді з місцевою владою і що при цьому не будуть порушені майнові права переселенців. Дане зобов'язання приймає на себе Уряд Німеччини відносно осіб українського чи білоруського походження, які проживають в сферах його інтересів.

Москва, 28 вересня 1939 р.

За уповноваженням

За Уряд СРСР

За Уряд Німеччини

В. Молотов

І. Ріббентроп

Международная жизнь. — 1989. — № 9. — С. 92—93.

**16.6. 3 Декларації Українських Народних Зборів
про прийняття Західної України до складу
Союзу Радянських Соціалістичних Республік
і включення її до складу
Української Радянської Соціалістичної Республіки
(27 жовтня 1939 р.)**

... Українські Народні Збори, будучи виразником непохитної волі і сподівань народу Західної України, постановляють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні Збори висловлюють тверду впевненість у тому, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом Комуністичної партії (більшовиків), ішов шляхом нового і щасливого життя.

Хай живе вільна Радянська Україна!

Хай живе братство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік — Вітчизна трудящих усього світу!

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 44—45.

**16.7. 3 Декларації Українських Народних Зборів
про націоналізацію банків
та великої промисловості Західної України
(28 жовтня 1939 р.)**

[...] *З метою нещадного подавлення експлуататорів і знищення всякої експлуатації людини людиною, виявляючи одностайну волю всього народу Західної України, ідучи за прикладом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Українські Народні Збори проголошують націоналізацію банків і великої промисловості на Західній Україні.*

Віднині всі цінності банків, всі великі фабрики, заводи, всі копальні та залізниці оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю.

Віднині на нашій визволеній землі нема і не буде місця паразитам-фабрикантам, заводчикам та банкірам.

Українські Народні Збори, проголошуючи націоналізацію банків та великої промисловості Західної України, закликають усіх трудящих до залізної революційної дисципліни, до пильної охорони всенародного добра — державної власності, закликають зміцнювати нашу перемогу, кувати наше щастя. [...]

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 49.

16.8. 3 Декларації Українських Народних Зборів Західної України про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців (28 жовтня 1939 р.)

[...]

У цілковитій відповідності до одностайної волі і прагнень трудящих Західної України, захищаючи їхні кровні та життєві інтереси, слідуючи за прикладом народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують на території Західної України конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців зі всім їхнім живим та мертвим інвентарем та їх садибними будівлями.

Народні збори затверджують відібрання поміщицьких земель без викупу, через селянські комітети, під керівництвом тимчасових управлінь, і передачу їх у користування трудовому селянству. Питання про землі осадників вирішують селянські комітети.

Віднині вся земля Західної України з її надрами, всі ліси та ріки оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю.

Віднині на нашій вільній землі нема і не буде місця паразитам-поміщикам та їхнім посібникам.

Українські Народні Збори закликають усіх трудівників землі, селянські комітети до залізної революційної дисципліни, до охорони від розтягання колишніх поміщицьких маєтків і будівель і інвентаря, що є віднині священним і недоторканим добром народу.

Тільки селянські комітети мають право розподіляти поміщицькі землі. Тільки селянські комітети мають право порядкувати майном, яке належало поміщикам.

Хай живе розкріпачена праця селянина на визволеній землі Західної України! [...]

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 49—50.

16.9. Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і з'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1 листопада 1939 р.)

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України,

постановляє:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.

3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Голова Президії Верховної Ради СРСР **М. Калінін.**

Секретар Президії Верховної Ради СРСР **О. Горкін.**

Москва, Кремль. 1 листопада 1939 року.

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 71—72.

16.10. Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (15 листопада 1939 р.)

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, *постановляє:*

1. Вітати всемірно історичну постанову Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 року про включення Західної України до складу Радянського Союзу.

2. Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі.

3. Доручити Президії Верховної Ради УРСР призначити день виборів депутатів у Верховну Раду УРСР від Західної України.

4. Доручити Президії Верховної Ради УРСР визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України і, у відповідності з пунктами «в» і «г» статті 19 Конституції УРСР, подати на затвердження Верховної Ради СРСР проект про утворення нових областей та проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Голова Президії Верховної Ради УРСР

М. Гречуха.

Секретар Президії Верховної Ради УРСР

О. Межжерін.

м. Київ, 15 листопада 1939 року.

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 85.

16.11. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей в складі Української РСР (4 грудня 1939 р.)

Затвердити подання Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки про утворення в складі Української РСР таких нових областей:

1. Волинської області з центром в місті Луцьку. У склад Волинської області включити: місто Луцьк і повіти: Володимир-Волинський, Горохівський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький, Любомльський з включенням в склад Камінь-Каширського повіту населених пунктів Кобринського і Дрогичинського повітів БРСР, які відійшли до УРСР.

2. Дрогобицької області з центром в місті Дрогобичі. У склад Дрогобицької області включити: місто Дрогобич і повіти: Дрогобицький, Добромільський (в нових кордонах), Жидачівський, Лисківський (в нових кордонах), Мостиський, Перемишльський, Рудківський, Самбірський, Стрийський, Турківський.

3. Львівської області з центром в місті Львові. У склад Львівської області включити: місто Львів і повіти: Бобркський, Бродівський, Городоцький, Жовківський, Золочівський, Кам'янський, Любачівський (в нових кордонах), Львівський, Перемишлянський, Рава-Руський, Радехівський, Сокальський, Яворівський.

4. Ровенської області з центром в місті Ровно. У склад Ровенської області включити: місто Ровно і повіти: Дубнівський, Здолбунівський, Костопільський, Ровенський і Сарненський, з включенням у склад Сарненського повіту населених пунктів Пінського і Столинського повітів БРСР, які відійшли до УРСР.

5. Станіславської області з центром в місті Станіславі. У склад Станіславської області включити: місто Станіслав і повіти: Городенківський, Долинський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Рогатинський, Снятинський, Станіславський, Тлумацький.

6. Тернопільської області з центром в місті Тернополі. У склад Тернопільської області включити: місто Тернопіль і повіти: Бережанський, Борщівський, Бучацький, Заліщицький, Збарзький, Зборівський, Кременецький, Копичинський, Підгаєцький, Скалатський, Тернопільський, Тербовлянський, Чортківський.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

М. Калінін.

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

О. Горкін.

Москва, Кремль. 4 грудня 1939 року.

Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949 рр.): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 85—86.

**16.12. Закон про включення
північної частини Буковини і Хотинського,
Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії
в склад Української Радянської
Соціалістичної Республіки
(2 серпня 1940 р.)**

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік
постановляє:

1. Включити північну частину Буковини і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки.

2. Доручити Президії Верховної Ради СРСР призначити день виборів депутатів у Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік від населення нових територій Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради СРСР **М. Калінін.**
Секретар Президії Верховної Ради СРСР **О. Горкін.**

Москва, Кремль. 2 серпня 1940 року.

*Возз'єднання українського народу в
єдиній українській радянській державі
(1939—1949 рр.): Збірник документів і ма-
теріалів. — К., 1949. — С. 112.*

**16.13. Політичні вказівки ОУН Бандери
(травень 1941 р.)**

(Витяг)

Вступ

ОУН використає війну з ССРСР для розгорнення боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття.

II. Збройний зрив

Засяг революції: пірвати маси до боротьби з Москвою, до боротьби на всіх ділянках життя, а передусім збройної.

Водночас наша пропаганда — наставлена на здемобілізування військових ворожих частин і перетягнення їх у наші лави та творення спільно з ними української визвольної революційної армії, у склад якої беремо всіх українців та членів поневодених Москвою народів, проголошуючи велику мету нашої боротьби: Революцію на 1/6 земної кулі з ідеями: свободи народам, свободи людині й соціальної справедливості.

III. Вмарш чужих військ на Україну й Українська Державність

1. Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуха.

2. Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоби Україна була тільки тереном розгри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будуванням власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії. Відкидаємо ролю обсерватора та пасивно-вичікуючу поставу супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування.

3. Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як *природних союзників*.

4. Основною передумовою того є визнання і пошанування з боку тих держав суверенності і соборності України та дійсно позитивне ставлення до української державності.

5. Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України.

IV. Будова Української Держави [...]

2. На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановлює владу, яка має zorganizувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним.

3. Мандат до проголошення української державності та встановлення влади дає нам довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народнього зриву, державно-творча ініціатива та фактична сила.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 499—500.

16.14. Меморандум ОУН Бандери до уряду Райху (15 червня 1941 р.)

(Витяг)

1. Цей меморандум... базується на переконанні, що весь цей комплекс питань важливий за своїми вагомими наслідками не тільки для України, але також для Німецького райху, і тільки таке рішення, яке

відповідатиме історичним та народним інтересам України, також принесе користь Німеччині; рішення, несприйнятливє для України, завдасть також великої шкоди для Німеччини.

Дальше тут будуть висунені тільки ті аспекти, які заторкують інтереси Німецького райху, але це не означає, що інтереси України мають бути другорядні. Бо українські націоналісти насамперед заступають інтереси свого власного народу.

Ш. Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть самозрозуміле зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде на Україну без наміру відновлення Української Держави й використання відповідних гасел.

Без незалежної Української Держави новий порядок в Європі немислимий...

Через двадцятирічне вороже наставлення до влади наростили в душі українського народу елементи, які проявлятимуться по відношенні до кожного насильницького режиму, що не бере до уваги українських національних домагань... Лише від настанови українського народу залежатиме, чи Україна стане доповняючим простором для нововпорядкованої Європи, чи джерелом небезпек. Не треба ніколи забувати, що, крім німецького впливу, Україна також може зазнавати впливу Москви чи Англії. Бо в даний політичний момент, як би це не здавалось парадоксальним, Україна не перебуває, як у географічному просторі, між Німеччиною і Москвою, але між Німеччиною й Англією.

Після двадцяти років насильницького більшовицького режиму український народ став дуже чутливий до всіх питань, що стосуються його свободи, і таке психологічне ставлення можна не тільки пояснити, а й треба мати його на увазі, якщо хтось хоче знайти в особі українців друзів і союзників. Безмежна любов до свободи проявляється в українців уже протягом трьох століть, а не щойно від двадцяти років.

Це прагнення незалежності, воля до боротьби і постійна настроєність на опір проти іноземного впливу створили особливий тип сучасного українця, який проявляється у недовірливій і негативній поставі до всього чужого... Але також не треба забувати, що розумна політика може перетворити цю негативну поставу на набагато більшу волю до будівництва, якщо цю справу лишиться самим українцям. Найменше насильство викличе протилежні наслідки.

Виходячи з того, що український революційний рух мало відомий або зовсім невідомий в Європі, та що тому не враховується багато моментів цього питання, тоді як інші моменти недооцінюються або переоцінюються, українські націоналісти вважають своїм обов'язком сформулювати свої хоч скромні настанови щодо можливості вирішення українського питання.

IV. Не говорячи про відповідний взаємозв'язок у теперішніх німецько-російських відносинах, треба визнати таке:

На європейському континенті зараз домінують дві імперіалістичні ідеї: німецька ідея Райху, яка спрямована на новий порядок в Європі, та ідея російського імперіалізму, що спирається на світову революцію.

У Східній Європі домінування з допомогою технічних засобів держави й адміністрації, що спираються на сильну окупаційну армію, неможливе на тривалий час.

Висновок: Військова окупація Східної Європи не може утримуватися тривалий час. Тільки новий політичний порядок, збудований на основі народного принципу, може гарантувати здоровий розвиток. Тільки незалежна Українська держава зможе відстоювати цей новий порядок.

V. Зрозуміло, що Німеччина планує прилучити Україну до системи європейського континенту головним чином з економічних причин. Зараз Україна є найважливішим економічним фактором Радянського Союзу і найбагатшою країною Європи на природні ресурси. (...) При тому вона буде мусила сформувати на цьому великому економічному просторі власну економічну зону, бо ж саме цього вимагає Україна з огляду на свою величину і своє економічне значення. Тому то незвичайно важливим є брати до уваги незалежність України.

...Перенесення економічного центру до Берліна разом зі збереженням централізованої системи і без забезпечення незалежності української економіки не зможе задовольнити стремління України до співпраці з Європою.

Висновок: Щоб могли виконувати функцію органічної частини великого європейського економічного простору і доповнювати його, Українська Держава мусить бути економічно самостійною.

VI. Виходячи з того, що інтереси двох наших народів потребують природного союзу, німецько-українські відносини повинні базуватися на ширій дружбі...

...Українські збройні сили є найкращим засобом надати тривалу форму військовим чеснотам (українців), і вони будуть необхідні для захисту Української держави й організованого по-новому східного простору.

Висновок: Незалежні українські збройні сили, які відповідали би духу України, будуть гарантом німецько-українського союзу й зможуть послабити тиск Росії на Європу.

VII. Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає жодної аналогії; Від 1938 року в Європі утворилися дві нові держави:

Словаччина й Хорватія. Не вказуючи на різницю між країнами за їх розмірами чи за населенням, українська проблема все таки значно важливіша, бо вирішення цієї проблеми спричинить радикальні зміни в політичній та економічній структурі європейського континенту і підніме питання, що мають міжконтинентальне значення. Але еволюція німецько-українських відносин залежить не лише від остаточного вирішення (української) проблеми, а й від методів, що будуть застосовані з самого початку...

...Кожна потуга, яка, дбаючи одночасно про власні інтереси, бажає влаштувати новий порядок у Східній Європі, повинна мати на увазі цю рішучість (українців).

Організація Українських Націоналістів

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 501—504.

16.15. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.)

1. Военное положение, в соответствии со ст. 49 п. «п» Конституции СССР, объявляется в отдельных местностях или по всему СССР в интересах обороны СССР и для обеспечения общественного порядка и государственной безопасности.

2. В местностях, объявленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где нет военных советов, — высшему командованию войсковых соединений.

3. В местностях, объявленных на военном положении, военным властям (п. 2) предоставляется право:

а) в соответствии с действующими законами и постановлениями Правительства привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших объектов, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями;

б) устанавливать военно-квартирную обязанность для расквартирования воинских частей и учреждений;

в) объявлять трудовую и авто-гужевою повинность для военных надобностей;

г) производить изъятие транспортных средств и иного необходимого для нужд обороны имущества как у государственных, общественных и кооперативных предприятий и организаций, так и у отдельных граждан;

д) регулировать время работы учреждений и предприятий, в том числе театров, кино и т. д.; организацию всякого рода собраний, шествий и т. п.; запрещать появление на улице после определенного времени, ограничивать уличное движение, а также производить в необходимых случаях обыски и задержание подозрительных лиц;

е) регулировать торговлю и работу торгующих организаций (рынки, магазины, склады, предприятия общественного питания), коммунальных предприятий (бани, прачечные, парикмахерские и т. д.), а также устанавливать нормы отпуска населению продовольственных и промышленных товаров;

ж) воспрещать въезд и выезд в местности, объявленные на военном положении;

з) выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой.

4. По всем вопросам, предусмотренным пунктом 3-м настоящего Указа, военные власти имеют право:

а) издавать обязательные для всего населения постановления, устанавливая за неисполнение этих постановлений наказания в административном порядке в виде лишения свободы сроком до 6 месяцев или штрафа до 3 000 рублей;

б) отдавать распоряжения местным органам власти, государственным и общественным учреждениям и организациям и требовать от них безусловного и немедленного исполнения.

5. Все местные органы государственной власти, государственные, общественные учреждения, организации и предприятия обязаны оказывать полное содействие военному командованию в использовании сил и средств данной местности для нужд обороны страны и обеспечения общественного порядка и безопасности.

6. За неподчинение распоряжениям и приказам военных властей, а также за преступления, совершенные в местностях, объявленных на военном положении, виновные подлежат уголовной ответственности по законам военного времени.

7. В изъятие из действующих правил о рассмотрении судами уголовных дел, в местностях, объявленных на военном положении, все дела о преступлениях, направленных против обороны, общественного по-

рядка и государственной безопасности, передаются на рассмотрение военных трибуналов, а именно:

- а) дела о государственных преступлениях;
- б) дела о преступлениях, предусмотренных законом от 7 августа 1932 г. об охране общественной (социалистической) собственности;
- в) все дела о преступлениях, совершенных военнослужащими;
- г) дела о разбое (ст. 167 УК РСФСР и соответствующие ст. ст. УК других союзных республик);
- д) дела об умышленных убийствах (ст.ст. 136—138 УК РСФСР и соответствующие ст. ст. УК других союзных республик);
- е) дела о насильственном освобождении из домов заключения и из-под стражи (ст. 81 УК РСФСР и соответствующие ей статьи УК других союзных республик);
- ж) дела об уклонении от исполнения всеобщей воинской обязанности (ст. 68 УК РСФСР и соответствующие ей статьи УК других союзных республик) и о сопротивлении представителям власти (ст. ст. 73, 73¹ и 73² УК РСФСР и соответствующие статьи УК других союзных республик);
- з) дела о незаконной покупке, продаже и хранении оружия, а также о хищении оружия (ст.ст. 164а, 166а и 182 УК РСФСР и соответствующие статьи УК других союзных республик).

Кроме того, военным властям предоставляется право передарить на рассмотрение военных трибуналов дела о спекуляции, злостном хулиганстве и иных преступлениях, предусмотренных Уголовными Кодексами союзных республик, если командование признает это необходимым по обстоятельствам военного положения.

8. Рассмотрение дел в военных трибуналах производится по правилам, установленным «Положением о военных трибуналах в районах военных действий».

9. Приговоры военных трибуналов кассационному обжалованию не подлежат и могут быть отменены или изменены лишь в порядке надзора.

10. Настоящий Указ распространяется также на местности, где в силу чрезвычайных обстоятельств отсутствуют местные органы государственной власти и государственного управления СССР.

Сборник, законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. — июнь 1944 г. — М., 1944. — С. 122—124.

**16.16. Указ Президії Верховної Ради СРСР
«Про затвердження Положення
про військові трибунали в місцевостях, оголошених
на воєнному стані, і в районах воєнних дій»
(22 червня 1941 р.)**

1. Утвердить Положение о военных трибуналах в местностях, объявленных на военном положении, и в районах военных действий.

2. Предусмотренный ст. ст. 11 и 12 указанного Положения порядок рассмотрения дел военными трибуналами в местностях, объявленных на военном положении, и в районах военных действий вводится в действие совместным приказом Народного Комиссара Юстиции Союза ССР и Народного Комиссара Обороны Союза ССР с разрешения Совета Народных Комиссаров Союза ССР.

**ПОЛОЖЕНИЕ
о военных трибуналах в местностях, объявленных на военном
положении, и в районах военных действий**

В местностях, объявленных на военном положении, и в районах военных действий устанавливается следующий порядок организации и комплектования военных трибуналов, порядок рассмотрения дел и опротестования приговоров:

I. Организация и комплектование

1. На основании ст. 57 Закона о судоустройстве Союза ССР, союзных и автономных республик действуют военные трибуналы:

- а) при военных округах, фронтах и морских флотах;
- б) при армиях, корпусах, иных воинских соединениях в военизированных учреждениях.

Линейные суды железнодорожного и водного транспорта реорганизуются Народным Комиссариатом юстиции Союза ССР в военные трибуналы соответствующих железных дорог и водных путей сообщения.

2. Штаты военных трибуналов утверждаются совместными приказами Народного Комиссара Юстиции Союза ССР и соответственно Народного Комиссара Обороны Союза ССР и Народного Комиссара Военно-Морского Флота Союза ССР.

3. Приписка к военным трибуналам на военное время на должности заместителей председателей и членов военных трибуналов производится из числа лиц военно-юридического состава запаса, а на должности председателей трибуналов — из числа кадровых работников военных трибуналов.

4. Перемещения председателей, их заместителей и членов военных трибуналов производятся:

а) военных трибуналов округов, фронтов и армий (флотов и флотилий) — Народным Комиссариатом юстиции Союза ССР;

б) военных трибуналов корпусов и иных воинских соединений и военизированных учреждений — председателями военных трибуналов фронтов и флотов.

5. Пополнения военных трибуналов, а также перемещения председателей, их заместителей и членов военных трибуналов (ст. 4) объявляются совместными приказами Народного Комиссара Юстиции Союза ССР и Народного Комиссара Оборона Союза ССР или Народного Комиссара Военно-Морского Флота Союза ССР.

6. Временное отстранение председателей, их заместителей и членов военных трибуналов от должности производится председателями военных трибуналов округов, фронтов и флотов, с последующим утверждением Народным Комиссаром Юстиции Союза ССР.

7. Снабжение и материально-техническое обеспечение военных трибуналов, в том числе и военных трибуналов железных дорог и водных путей сообщения, производится довольствующими органами Народного Комиссариата Оборона Союза ССР и Народного Комиссариата Военно-Морского Флота Союза ССР по установленным нормам.

II. Подсудность

8. Военные трибуналы рассматривают дела, отнесенные к их подсудности ст. 27 Уголовно-Процессуального Кодекса РСФСР и соответствующими статьями уголовно-процессуальных кодексов других союзных республик (ст. 8 Положения о военных трибуналах и военной прокуратуре, и ст. 7 Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 22.VI с.г. «О военном положении»).

9. Военные трибуналы округов, фронтов, флотов, армий и флотилий, кроме того, рассматривают дела, отнесенные к их подсудности Постановлением ЦИК Союза ССР от 10 июля 1934 г. (СЗ СССР, 1934 г., № 36, ст. 284).

10. Предусмотренные в ст. ст. 8 и 9 настоящего Положения дела подсудны:

а) военным трибуналам при дивизиях — до командира роты включительно и приравненных к нему по служебному положению лиц;

б) военным трибуналам при корпусах — до командира батальона включительно и ему соответствующих лиц;

в) военным трибуналам при армиях (флотилиях) — до помощника командира полка включительно и ему соответствующих лиц;

г) военным трибуналам при военных округах, фронтах и флотах — до командира неотдельной бригады включительно и ему соответствующих лиц.

III. Порядок рассмотрения дел

11. Военным трибуналам предоставляется право рассматривать дела по истечении 24 часов после вручения обвинительного заключения.

12. Военные трибуналы рассматривают дела в составе трех постоянных членов.

13. Председатели военных трибуналов периодически информируют военные советы округов, фронтов и армий, командование корпусов и дивизий о работе военных трибуналов по борьбе с преступностью в соответствующих воинских соединениях.

IV. Опротестование приговоров

14. Приговоры военных трибуналов кассационному обжалованию не подлежат и могут быть отменены или изменены лишь в порядке надзора (ст. 407 УПК РСФСР и соответствующие статьи УПК других союзных республик).

15. Военным советам округов, фронтов и армий (флотов, флотилий), а также командующим фронтами, армиями и округами (флотами, флотилиями) принадлежит право приостановить исполнение приговора с высшей мерой наказания (расстрел) с одновременным сообщением по телеграфу Председателю Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР и Главному Военному Прокурору Красной Армии и Главному Прокурору Военно-Морского Флота Союза ССР по принадлежности своего мнения об этом для дальнейшего направления дела.

15. О каждом приговоре, присуждающем к высшей мере наказания (расстрел), военный трибунал немедленно сообщает по телеграфу Председателю Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР и Главному Военному Прокурору Красной Армии и Главному Прокурору Военно-Морского Флота Союза ССР по принадлежности.

В случае неполучения в течение 72 часов с момента вручения телеграммы адресату телеграфного сообщения от Председателя Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР или Главного Военного Прокурора Красной Армии или Главного Прокурора Военно-Морского Флота Союза ССР о приостановлении приговора таковой приводится в исполнение.

Остальные приговоры военных трибуналов вступают в законную силу с момента их провозглашения и немедленно приводятся в исполнение.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. — июнь 1944 г. — М., 1944. — С. 219—222.

**16.17. Указ Президії Верховної Ради СРСР
«Про режим робочого часу
робітників і службовців в період війни»
(26 червня 1941 р.)**

В целях обеспечения выполнения производственных заданий, связанных с нуждами военного времени, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Предоставить директорам предприятий промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли право устанавливать, с разрешения Совнаркома СССР, как для всех рабочих и служащих предприятия, так и для отдельных цехов, участков и групп рабочих и служащих обязательные сверхурочные работы продолжительностью от 1-го до 3-х часов в день.

2. Лица, не достигшие 16 лет, могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам продолжительностью не более 2-х часов в день.

3. Не могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам беременные женщины, начиная с шестого месяца беременности, а также женщины, кормящие грудью, — в течение шести месяцев кормления.

4. Оплату обязательных сверхурочных работ рабочим и служащим производить в полуторном размере.

5. Отменить очередные и дополнительные отпуска, заменив их денежной компенсацией за неиспользованный отпуск, во всех государственных, кооперативных и общественных предприятиях и учреждениях. Отпуска предоставлять лишь в случае болезни. Отпуска по беременности и родам предоставлять в соответствии со ст. 14 постановления Совнаркома СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС от 28 декабря 1938 г.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. — июнь 1944 г. — М., 1944. — С. 134—135.

**16.18. Постанова Президії Верховної Ради СРСР,
Ради Народних Комісарів СРСР
і Центрального Комітету ВКП(б)
«Про створення Державного Комітету Оборони»
(30 червня 1941 р.)**

Ввиду создавшегося чрезвычайного положения и в целях быстрой мобилизации всех сил народов СССР для проведения отпора врагу, вероломно напавшему на нашу родину, Президиум Верховного Совета

СССР, Центральный Комитет ВКП(б) и Совет Народных Комиссаров СССР признали необходимым:

1. Создать Государственный Комитет Оборона в составе¹ :

т. Сталин И. В. (председатель)

т. Молотов В.М. (заместитель председателя)

т. Ворошилов К. Е.

т. Маленков Г.М.

т. Берия Л.П.

2. Сосредоточить всю полноту власти в государстве в руках Государственного Комитета Оборона.

3. Обязать всех граждан и все партийные, советские, комсомольские и военные органы беспрекословно выполнять решения и распоряжения Государственного Комитета Оборона.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. — июнь 1944 г. — М., 1944. — С. 41.

16.19. Акт про відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.)

УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД, Львів, дня 30 черв. 1941

ч.: 1/41 год. 21

Рішення ч. I.

Національних зборів українців

Акт відновлення Української Держави

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кровавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

¹ Постановою Президії Верховної Ради СРСР, Центрального Комітету ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР від 3 лютого 1942 р. до складу Державного Комітету Оборона введено Мікояна А. І., Вознесенського Н.А., а постановою від 20 лютого — Кагановича Л.М.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиме на українській землі, боротиме далі спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера! Слава Україні! Героям Слава!

(Ярослав Стецько — вр.)

Провідник Національних Зборів

Виготовлено в трьох оригінальних примірниках печатка

Оригінал. Машинопис.

Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 239—240.

16.20. Декларація українського уряду відновленої у Львові Української Держави (3 липня 1941 р.)

Відпис

Український народ проголосив у Львові, визволеному переможною героїчною німецькою армією, відновлення української незалежної держави.

Ця держава має тисячолітні традиції, її останньою історичною формою в 1917, 1918—1920 рр. була Українська Народна Республіка, визнана урядами Німеччини, Австрії та інших центральних держав. На підставі Брестського мирного договору ці держави заключили з Україною союз.

Хоча формально українська держава поряд з іншими республіками існувала у складі Радянського Союзу, вона в жодній мірі не була самостійною, сповненою українського змісту і не відповідала бажанню українського народу.

Продовжуючи тисячолітні традиції та виходячи із міждержавного акту, підписаного в Бресті в 1918 році, український народ відбудовує на руїнах московської в'язниці народів свою справжню незалежну державу.

Безпосереднім виразником ідей цього акту та наших політичних прагнень була і є Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери.

Під час польської та московсько-більшовицької окупації вона очолила революційну боротьбу за визволення Батьківщини та відбудову української держави, яка, на відміну від фікції радянських республік, має бути справді незалежною та суверенною.

Цю боротьбу український народ і далі веде під проводом Організації Українських Націоналістів на чолі із Степаном Бандерою навіть там, де ще сьогодні українському народові протистоїть ворожа йому радянська влада. В цій боротьбі ОУН зазнавала і зазнає численних втрат.

Там, де українська територія внаслідок наступу славної німецької армії була звільнена від ворожої окупації, Організація Українських Націоналістів розпочала перебудову життя, що до цього часу базувалося на державницькій фікції та фактичному національному гнобленні. Тепер йдеться про здобуття справжньої свободи та державного суверенітету.

Здійснення цього великого історичного вчинку означає вінець багаторічної боротьби, що коштувала українському народові численних кривавих жертв.

Опираючись на повний суверенітет своєї влади, українська держава приєднується до нового Європейського порядку, який впроваджується великим фігуром німецької армії та німецького народу.

Успіхи славної німецької армії, яка на чолі із своїм великим фігуром розпочала боротьбу за новий порядок в Європі, створили нам умови для відбудови держави.

Нав'язуючи до міждержавного Брестського акту 1918 року та до найглибших і дружніх почуттів, які український народ має до німецького, українська держава зі своїм урядом на чолі хоче взяти найактивнішу участь у побудові нового порядку в Європі і у світі, у боротьбі, яку розпочали найвизначніші мужі та народи нашої епохи, співпрацювати з найкращими силами й у цій боротьбі взяти активну участь.

Ми з самого початку боремося і стикаємо кров'ю у боротьбі з жахливим марксистсько-московським пануванням, тому що доля висунула нас у східній Європі на передній фронт. Тому ми з величезною радістю вітаємо той факт, що інші народи і держави подали нам руку допомоги, взявши участь у цій боротьбі. Ми хочемо йти з ними далі й боротися далі!

3.7.1941

За український уряд

(Ярослав Стецько)

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. — Львів, 1997. — Т. I. — С. 95—96.

16.21. Про трудову повинність та примусову працю (5 серпня 1941 р.)

*Розпорядження райхсміністра зайнятих східних територій
про введення трудової повинності у зайнятих східних територіях
від 5 серпня 1941 р.*

На основі § 8 указу фюрера про управління новозайнятих східних територій від 17 липня 1941 року наказую:

§ 1

(1) Всі мешканці новозайнятих східних територій у віці 18—45 років відповідно до ступеня працездатності підлягають загальній трудовій повинності.

(2) Райхскомісари можуть розширювати чи скорочувати трудову повинність для певних груп населення.

(3) Для євреїв діє спеціальне положення.

§ 2

Особи, які можуть підтвердити свою постійну громадсько корисну діяльність, до виконання трудової повинності не притягаються.

§ 3

(1) Оплата здійснюється за справедливими ставками.

(2) В межах можливого забезпечити турботу про осіб, які виконують трудову повинність, та членів їх сімей.

§ 4

(1) Приписи, необхідні для виконання даного розпорядження, видають райхскомісари.

(2) Порушення даного розпорядження та інструкцій, виданих для його виконання, ведуть за собою тюремне ув'язнення. За винесення вироків відповідають спеціальні суди.

Берлін, 5 серпня 1941 р.

Райхсміністр зайнятих східних територій **Розенберг**

*Україна в Другій світовій війні у документах:
Збірник німецьких архівних матеріалів /
Упорядкування і передмова В. Косика. —
Львів, 1997. — Т. I. — С. 245.*

16.22. Декрет Гітлера про створення Райхскомісаріату Україна (20 серпня 1941 р.)

*Відпис до RK. 12251 В II
Оригінал в актах Війна 55*

*Другий декрет фюрера про запровадження цивільного управління
на новозайнятих територіях Сходу від 20 серпня 1941 р.*

У доповненні мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р.,

постановляю:

I.

Замешкана українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Райхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане райхсміністрові окупованих територій Сходу. Райхскомісаріат отримує назву «Україна».

II.

Зовнішні кордони Райхскомісаріату «Україна» будуть визначатися мною, відповідно до стану боєвих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного управління в Райхскомісаріаті «Україна» чи його частинах визначатиму окремо.

III.

Райхскомісаром для України призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його осідок є поки що Рівне.

*Гауптквартира фюрера,
20 серпня 1941 р.*

Фюрер

Райхсміністр і начальник Райхсканцелярії

підп. Адольф Гітлер

підп. д-р Ляммерс

*Україна в Другій світовій війні у документах:
Збірник німецьких архівних матеріалів /
Упорядкування і передмова В. Косика. —
Львів, 1997. — Т. I. — С. 256.*

16.23. Секретна інструкція Розенберга Еріху Коху, райхскомісару України (18 листопада 1941 р.)

(Витяг)

Секретна справа Райху

Інструкція Райхскомісару Райхскомісаріату Україна

Велика битва на Сході Європи означає знищення більшовизму назавжди. Світовий ворог, якого постійно знав націонал-соціалізм, готував великий напад, а зараз він буде переможений вермахтом фюрера. Але Радянський Союз є тільки коротким етапом в процесі всіх історичних проблем східного регіону, і тому метою цієї війни є не лише повалення більшовизму, але й повністю нове упорядкування Сходу з вивченням тих питань, які служать передумовою для розгортки ворожих сил. Це значить, що відносини між Німецьким Райхом і народами Радянського Союзу, а особливо московською імперіалістичною ідеєю, повинні знайти остаточне рішення.

Безпосередньо на німецькому кордоні лежала велика держава, яка все потужніше поширювалася особливо у 19 ст. і яка практично обмежувала Німецький Райх в його суверенній свободі руху. Будучи сама по собі майже в повній безпеці від нападів, Росія могла керувати союзницькою політикою по власній волі, в той час як Німеччина змушена була жити в постійному страху, що буде втягнена у дво- або трифронтову боротьбу по бажанню московських чи петербурзьких панів. Нову жертовну боротьбу знайшов німецький Райх з незахищеною спиною на європейському континенті, з небувалим досі озброєнням, а також з найтвердшим політичним волевиявленням. Метою військового конфлікту може бути лише одне: звільнити назавжди Німецький Райх від імперіалістичного тиску Росії. Це відповідає не тільки інтересам Німеччини, але є також вимога справедливості, так як московський натиск на Захід зміг провести майже без перешкод свою загарбницьку політику, і в той час постійно загрожує Німеччині. Тому Німецький Райх повинен був застерегтися від того, щоб не розпочати військовий похід на СРСР з суттєвої помилки: знову відбудувати російську імперію, все одно в якій формі. Навпаки, треба, поряд з чисто німецькими заходами безпеки, перевірити і ввести в дію всі історичні битви різних народів з Москвою та Петербургом як їхню майбутню підйомну силу. Те, що політична загроза зі Сходу буде усунена назавжди, відповідає також заповіту фюрера, викладеному в його праці.

Тому ця велика територія мусить бути розподілена згідно з історичними, етнічними та економічними ознаками, а також відповідно німецьким цільовим установкам, спочатку на райхскомісаріати, кожен з яких має особливу політичну форму уряду, без того, щоб це випереджувало пізніші остаточні рішення. Райхскомісаріат Україна буде мати завдання підготувати все тісніше приєднання цієї території до Німеччини.

В основному, ця робота на Сході полягає у тому, щоб придбати для Німеччини нову територію, а Московію (Росію) відвести на її прадавню історичну територію, тобто відтіснити її, повернувши обличчям на Схід, і тим самим зробити її назавжди неспроможною до такої небезпечної для Європи концентрації сил, як у 1941 р.

Це завдання є величезним. Воно вимагає від кожного повної віддачі, зразкової витримки, детального осмислення всіх можливостей, розумного вирішення практичних життєвих вимог з відповідною політичною цільовою установкою. Коротше кажучи, це завдання виявляється для націонал-соціалістичної революції і Великонімецького Райху ще важливішим, ніж думалося. Боротьба, що розгортається, — це боротьба за безпеку життя як для німецького народу, так і для всієї нової Європи, боротьба світоглядového характеру, державно-політична війна, яка несе в собі нову концепцію нашого континенту, і властива Європа в значній мірі пошириться на Схід. Через вирішення цієї проблеми Райх А. Гітлера зможе виконати найзвичайнішу послугу для долі загальноєвропейського простору.

Особливо важке завдання, виконання якого має історичне значення, припадає на долю Райхскомісара України.

Свідомість українського народу виявлялась у минулі віки інстинктивно і по-військовому, але перед лицем своїх могутніх ворогів не знаходила політично-державної форми. Спочатку в боротьбі з Польщею, потім у боротьбі з постійно міцнішаючою Росією, вона все ж неодноразово піднімалась (за часів Хмельницького, потім разом з Карлом XII, у 1919 р. і пізніше в численних антибільшовицьких селянських повстаннях). Але російським історикам вдалося змалювати події так, ніби ця боротьба і не існувала. В останньому столітті слідує наростаюча тенденція до використання освічених українців. Цих людей розпорощували планомірно як службовців, чи офіцерів по всій російській імперії з метою залишити їх майже без жодного контакту з їх батьківщиною. Інших приваблювали блиском і владою царського двору і таким чином відчувували і русифікували. Це російське панівне становище було у 1918 р. скасоване, також більшовизм, який пізніше переміг, був змушений визнати українську мову і українську народність. Але після сво-

го зміцнення він по старому московському взірцю знову намагався всіма способами вводити все більше і більше російських службовців в українство. Це двадцятирічне переслідування призвело, без сумніву, до нового пом'ягшення опорної волі українського народу. Голодна смерть мільйонів тяжко вразила біологічну субстанцію, а двадцятирічна затяжна винищувальна боротьба проти селян, які раніше поважали свою власність, породила також тут поневолений сільський пролетаріат.

Адміністрація, яка встановлюється, повинна провести тут в першу чергу народну інвентаризацію. Це не є виною німецького народу, якщо при цьому виявиться загальна бідність. Кількість пролитої німецької крові, необхідність розширення території Центральної Європи, а також бажання відвернути назавжди наслідки британської континентальної блокади, змушують провести велике цілісне планування. Його забезпечити може лише авторитарне німецьке управління. Тому ідея про розбудову українства, як політичної сили проти Москви, яка виникла ще до конфлікту 1941 р., мусіла бути упушена. В теперішньому становищі Німецький Райх не може брати на себе зростаючу опіку над чужою народністю, яка опинилася зараз у тяжкому становищі не з вини Німеччини. Які сили посідає вона щодо допомоги у оформленні, покаже нам майбутнє.

Тому німецькому управлінню необхідно дотримуватись таких ліній правління:

1. Працівники німецького управління повинні утримуватись від висловлювань думок про остаточне оформлення України. На запитання українців щодо їх майбутнього слід відповідати:

а) після важких битв треба спочатку встановити, які наслідки залишив після себе двадцятирічний більшовизм в Україні;

б) в кожному випадку зараз є зрозумілим, що для того, щоб спростувати усі шкоди, потрібне довготривале німецьке управління;

в) остаточне регулювання може взяти тільки фюрер, беручи до уваги загальну ситуацію і, зокрема, на основі відношення самих українців.

2. При протестах щодо відлучування українських земель, чи тих, які вважалися українськими, слід відповідати:

а) ця війна на Сході вимагала великих затрат німецької крові. Весь німецький народ взяв на себе переносити роками нестатки. Він повинен тепер здійснити заходи по своєму забезпеченню, щоб вже ніколи не потрапити у таке загрозливе становище, як у 1941 р.;

б) німецький народ проживає на дуже тісній території і зараз, проводячи рятівну акцію для всієї Європи, він заслужив собі право на розширення житлової площі (лебесрауму). Народи Сходу мають в своє-

му розпорядженні набагато більше площі, ніж центрально-європейські нації, в той же час не маючи сили використати багатства цих земель;

й) в Райхскомісаріаті Україна, що сягає набагато далі, ніж територія українського поселення, зовсім можливе перевести переселення на Півночі та Сході власної житлової території. Коли Німеччина змогла забрати на батьківщину сотні тисяч своїх колоністів, то переселення українців з Заходу теж не можна розглядати як щось нечуване;

г) в загальному, українці теж повинні бути готовими принести більші жертви, так як без дій Німеччини вони були б зовсім загублені, винищені;

д) щоби назавжди вберегти Україну від нападу Москви, Німецький Райх повинен взяти на себе захист Сходу Європи, оскільки лише Німеччина може такий захист надати.

* * *

3. Беручи до уваги загальну ситуацію і вчинені більшовиками знищення, перш за все у Києві, управління повинно насамперед обов'язково відмовитися від відбудови центральних вищих учбових закладів. Вистачить залишити українські початкові школи, щоби створити загальні передумови для сьогодні глибоко зруйнованого життя. Але можна покликати до життя професійно-технічні учбові заклади з обмеженими завданнями, в сфері сільського господарства і ремісництва.

Російська мова, яка на даному часовому етапі представляє собою неминучий засіб комунікації, підлягає поступовому витісненню. Навчання на російській мові на території поселення українців не дозволяється. У районах із змішаним населенням при виборі кандидатів у сільське і районне правління, належить надавати перевагу українцям, а не росіянам. В загальному треба притримуватись принципу, згідно з яким гебітскомісар є єдиний пан (керівник) у своїй області, спонукувати українців звертатись виключно до нього у всіх питаннях, а не в якісь українські вищі інстанції. З точки зору українських зв'язків, генеральний комісаріат повинен являти собою, по можливості, закриту формацію. У центральному управлінні Райхскомісаріату не повинні створюватись побічні українські керівництва, а до співпраці можуть бути притягнені лише ті особи, які, через недостатню кількість німецьких службовців, опрацюватимуть певні галузі в загальному і які в той же час будуть безпосередніми підлеглими райхскомісара і не матимуть права вести переговори з українцями на місцях чи видавати їм розпорядження. У галузі самоуправління українцям надається уп-

равління в сільських та районних радах під німецьким наглядом гебітс-комісара.

4. Якщо населення виявлятиме охоту працювати, то цю готовність до праці слід підтримувати, а не придушувати зайвою строгістю. Треба підбадьорювати виказану старанність, а при досягненні економічних результатів надавати зростаюче економічне винагородження. Про винагородження у сільському господарстві і про основні риси трактування колективізму було зроблено, згідно з домовленням із відповідним відділом економічного штабу Ост (Схід), деякі тимчасові лінії роботи, які надруковані у «Брауне Маппе» (коричневій папці). До zatrudнення охочих до праці українських сил слід додати також звільнених українських військовополонених, які після розподілу в країні можуть значно підвищити кількість працездатних у господарстві осіб.

В той час, як в Райхскомісаріаті Остланд з причин певної цілеспрямованості німецька мова має бути якнайбільше поширена, то й Україні є доцільним німецької мови не навчати. Більше правильним буде обмежити українців лише їх рідною мовою. (Можливі поодинокі винятки). Навіть бажано було б, щоби німецьке управління не лише користувалося послугами перекладачів, але й якомога швидше вивчало українську мову для того, щоб панівна німецька верства розуміла мову країни, в той час як українці, в загальному, не володітимуть мовою німецького управління. Де це в якійсь кількості випадків не можливо обминути, тоді ці випадки треба, якщо тільки можна, обмежувати.

Перед райхскомісаром України стоїть завдання забезпечити віддане Німеччині охоче до праці українство на якомога довший період часу і задовольнити потреби німецької харчової промисловості і військової економіки. Це завдання вимагає правильного психологічного обходження з народом, щоби завоювати по можливості добровільних помічників, і в такий спосіб тримати в обмеженій кількості окупаційні війська і поліцію; це завдання вимагає надалі довготривалий нагляд над політ-економічними заходами щодо їх цілеспрямованості по відношенню до обох поставлених цілей.

Тому райхскомісар мусить в майбутньому намагатися конфіскувати продукти харчування передусім там, де проживає населення, з ворожістю якого потрібно рахуватися: російське населення. Йдеться, отже, про області на північному пограниччі Райхскомісаріату, зона Чорнозему від Курська — Воронежа — Тамбова, Саратов і на південь від цих областей. Немає жодних перешкод для експлуатації корисних копалин, навпаки треба її збільшити всіма засобами.

Особливу проблему створюють великі області Донського козацтва. Це козацтво було само по собі російським, тобто великоросійським, але після падіння царату у цих козаків, як і у інших, виявились значні прагнення до автономії, так що ідея Козацької держави вже тоді набрала відчутної форми. Беручи до уваги всі політичні можливості, райхскомісар повинен доброзичливо обсервувати ідеологію Донського козацтва, щоби при певних обставинах, побіч німецького забезпечення, створити ще одну противагу також українству в цілому регіоні, а також для того, щоб паралізувати великоросійську ідеологію. Чим більше ослабленим вийде московитство з цієї боротьби, тим сильнішим буде бажання донського козацтва самоутвердитись і вступити як територіальне обмежена формація у загальній концепції німецької влади на Сході.

Вирішальну роль в Україні має німецька народна власність. Німецькі колоністи зробили землі навколо Чорного моря родючими і тим самим обдарували Росію, і зокрема також українство, великими вартостями. У 1914 році розпочалися перші кроки брутального переслідування німців, у 1916 р. тут також пройшла по країні руйнівна хвиля ненависті, радянський уряд відібрав у німців плоди їх вікової праці. В цьому випадку Німецький Райх мусітиме настоювати на тій же точці зору, що ці результати німецької колонізації є власністю німецької нації, незалежно від того, кому індивідуально вони раніше належали. Час такого оголошення визначить після вказівки фюрера райхсміністр окупованих східних територій. В кожному разі, треба провести всі заходи, які спрямовані на те, щоб півострів Крим і дальшу ще точно не визначену територію до Дніпра, а також дугу до Азовського моря (тепер комісаріат Таврія) оформити як німецьку колонію. Ще до світової війни родючі землі Криму знаходились більшою частиною в німецьких руках, а потім перейшли у єврейську власність. В самому Криму проживає відносно мало українців, а більша частина — це росіяни, німці, турко-татари, євреї і греки; на північ, в басейні Дніпра, проживають перш за все росіяни, німецькі колоніалісти, українці.

Приєднання цих земель безпосередньо під німецьку верховну владу Райху може трактуватися правомірно, як одна з можливих компенсацій за німецьку власність навколо Чорного моря. Далі оволодіння Кримом являється стратегічно необхідним для опанування вільного ввозу нафти з Кавказу на Дунай. По-третє, Райхскомісаріат Україна мусітиме постійно рахуватися з можливим пробудженням російства, а можливо навіть із повстаннями самих українців; тому вирішальної важливості набуває широке німецьке заселення Криму та близької території для охорони німецького панування.

Точніші вказівки в цьому питанні будуть передані Райхскомісаріату, за наказом фюрера, через райхсміністра окупованих територій Сходу. Про цільові настанови по Таврії слід повідомляти офіційно насамперед лише встановленого там генерального комісара.

Доля поволзьких німців буде вирішуватись окремо, після розгляду ситуації.

На загальному церковному полі треба взяти до уваги те, що українці на Заході є католицького віросповідання, а на усьому Сході — православною. Тут райхскомісар повинен притримуватись позиції, що релігійна потреба є особистого, місцевого характеру. Він не повинен порушувати конфесійні утворення, в кожному разі, всі релігійні відправи на території, заселеній українцями, повинні проводитись лише на українській мові. Зупиняти належить кожний вплив російського православ'я і його священників, а також в'їзд до Райхскомісаріату Україна посланців будь-яких конфесій з інших країн. Припускаючи, що створюватимуться різного роду секти, так як це було раніше, цим сектам не слід чинити опору, а навпаки — застосувати до них цю саму поведінку, як і до інших конфесійних напрямків.

Райхскомісар має заборонити втручатися конфесіям і сектам у політику і виступати з політичними заявами перед громадськістю. Він не повинен приймати жодного українського єпископа як представника українського народу, а приймати виключно довірених осіб, які призначені райхсміністром окупованих територій Сходу. Німецьким службовцям не дозволяється відвідувати українські церкви.

Дальші евентуальні необхідні заходи будуть розроблені згідно із спостереженнями відносно стану.

Точніші вказівки щодо управління (правова система, фінансова система, конфесії, шкільна освіта, мова та інше) будуть надані через райхсміністра окупованих східних територій.

Заходи по забезпеченню німецької воєнної економіки проводяться за наказом райхсмаршала (Герінга). Для подальшого планування в усіх галузях будуть призначені компетентні представники. Вже сьогодні один пункт набув такого великого значення, що його слід розглядати окремо. Державні землі в Україні і властивих Чорноземних районах (так звані совхози) сьогодні пустують частково через втечу селян і є непридатними для роботи через знищення технічних засобів. Але, незважаючи на це, є необхідним (з допомогою військовополонених чи в іншій формі) зробити саме ці державні добра, під німецьким керівництвом, основними зерновиробниками для Німеччини і для постачання також іншим, залежним від Німеччини народам. Таке завдання, проведене у великому масштабі, зможе відтіснити хизацький об-

робіток німецької землі, який здійснювався останніми роками через застосування хімічних засобів, і зробити можливою справді нову обробку німецького ґрунту. Разом з введеним великим плануванням по вівчарству, разом з тим по забезпеченню вовною, плантації бавовника та ін., постає неповторна можливість для Німецького Райху стати повністю незалежним від інших впливів в його системі харчового забезпечення. (Про загальне відношення в питанні колгоспів див. «Брауне Маппе»).

Завдання німецького райхскомісара в Україні можуть набути великого всесвітньо-історичного значення. Вперше український народ межує з територією Німецького Райху, вперше постають перспективні технічні можливості проведення транспортних шляхів від Балтійського до Чорного моря і вперше постає перспектива, завдяки зерновим запасам на Сході, зробити Європу незалежною на десятки років від всякої блокади. Якщо вдасться, використовуючи усі засоби, досягти цієї мети, то буде зламано віковий кошмарний тиск, накинута німецькому народові Російською імперією, і тоді буде створено справжню передумову для розширеної європейської територіальної політики під німецьким керівництвом.

підпис **А. Розенберг**

Берлін, 18.11.1941 р.
R/H

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. — Львів, 1997. — Т. I. — С. 337—346.

16.24. Постанова ДКО № ГОКО-192сс «Про членів сімей зрадників Батьківщини» (24 червня 1942 р.)

1. Установить, что совершеннолетние члены семей лиц (военнослужащих и граждан), осужденных судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР к высшей мере наказания по ст. 58-1 «а» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик за шпионаж в пользу Германии и других воюющих с нами стран, за переход на сторону врага, предательство, за содействие немецким оккупантам, службу в карательных или административных органах немецких оккупантов на захваченной ими территории и за попытку измены Родине и изменнические намерения, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет.

2. Установить, что аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет подлежат также семьи лиц, заочно осужденных к высшей мере наказания судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР за добровольный уход с оккупационными войсками при освобождении захваченной противником территории.

3. Применение репрессий в отношении членов семей, перечисленных в п. 1 и 2, производится органами НКВД на основании приговоров судебных органов или решений Особого совещания при НКВД СССР.

Членами семьи изменника Родине считаются: отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, если они жили совместно с изменником Родине или находились на его иждивении к моменту совершения преступления или к моменту мобилизации в армию в связи с началом войны.

4. Не подлежат аресту и ссылке семьи тех изменников Родине, в составе которых после должной проверки будет установлено наличие военнослужащих Красной Армии, партизан, лиц, оказавших в период оккупации содействие Красной Армии и партизанам, а также награжденных орденами и медалями Советского Союза.

*Реабілітація репресованих: законодавство та
судова практика / За ред. В. Т. Малярєнка. —
К., 1997. — С. 107.*

**16.25. Постановва Пленуму
Верховного суду СРСР № 22/М/16/У/сс
«Про кваліфікацію дій радянських громадян,
що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово
окупованих німецькими загарбниками»
(25 листопада 1943 р.)**

Судебная практика военных трибуналов показывает, что военные трибуналы квалифицируют как измену Родине всякое содействие, оказанное советскими гражданами немецким захватчикам в период временной оккупации той или иной местности, независимо от характера этого содействия.

Такая квалификация в ряде случаев является неправильной и не соответствует Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., который проводит различие между изменниками Родины и пособниками врага.

Пленум Верховного суда СССР постановляет дать судам следующие указания:

1. Советские граждане, которые в период временной оккупации той или иной местности немецкими захватчиками служили у немцев в органах гестапо или на ответственных административных должностях (бургомистры, начальники полиции, коменданты и т. п.), доставляли врагу сведения, составляющие военную или государственную тайну; выдавали или преследовали партизан, военнослужащих Красной Армии, советских активистов и членов их семей; принимали непосредственное участие в убийствах и насилиях над населением, грабежах и истреблении имущества граждан и имущества, принадлежащего государству, колхозам, кооперативным и общественным организациям, а равно военнослужащие, перешедшие на сторону врага, — подлежат ответственности за измену Родине по ст. ст. 58¹ «а» или 58¹ «б» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик, а в случаях, предусмотренных Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., — по ст. 1 этого Указа.

2. Лица, выполнявшие задания немецких захватчиков по сбору продовольствия, фуража и вещей для нужд германской армии, по восстановлению предприятий промышленности, транспорта и сельского хозяйства или оказывавшие им иное активное содействие, при отсутствии в их действиях признаков, указанных в п. 1, — подлежат ответственности как пособники по ст. 58³ УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик, а в надлежащих случаях — по ст. 2 Указа от 19 апреля 1943 года.

3. Не подлежат привлечению к уголовной ответственности:

а) советские граждане, занимавшие административные должности при немцах, если будет установлено, что они оказывали помощь партизанам, подпольщикам и частям Красной Армии, или саботировали выполнение требований немецких властей, помогали населению в сокрытии запасов продовольствия и имущества, или другими способами содействовали борьбе с оккупантами;

б) мелкие служащие административных учреждений, рабочие и специалисты, занимавшиеся своей профессией (врачи, ветеринары, агрономы, инженеры, учителя и т. п.), если они не совершили преступных действий, подпадающих под пункты 1 и 2 настоящего постановления.

4. Добровольная явка с повинной, при отсутствии тяжких последствий преступной деятельности обвиняемого, должна рассматриваться как смягчающее вину обстоятельство.

*Реабітація репресованих: законодавство та
судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. —
К., 1997. — С. 47—49.*

16.26. Закон СРСР
«Про надання союзним республікам повноважень
в галузі зовнішніх зносин і про перетворення
у зв'язку з цим Народного комісаріату
закордонних справ із загальносоюзного
у союзно-республіканський народний комісаріат»
(1 лютого 1944 р.)

(Витяг)

З метою розширення міжнародних зв'язків і зміцнення співробітництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік з іншими державами і враховуючи зростаючу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх відносин з іноземними державами, Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік

постановляє:

1. Встановити, що союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами і укладати з ними угоди.

2. Внести в Конституцію СРСР такі доповнення:

а) доповнити статтю 14 пункт «а» Конституції СРСР після слів «представництво СРСР у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів» словами «встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними державами», виклавши цей пункт таким чином:

«а) представництво Союзу у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів з іншими державами, встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними державами»;

б) доповнити Конституцію СРСР статтею 18-а такого змісту:

«Стаття 18-а. Кожна Союзна республіка має право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками»;

в) доповнити статтю 60 Конституції СРСР пунктом «д» такого змісту;

«д) встановлює представництво Союзної республіки у міжнародних зносинах».

3. Перетворити Народний Комісаріат закордонних справ з загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат.

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1944—1961 рр. — К., 1963. — С. 15—16.

**16.27. Закон СРСР «Про створення військових формувань союзник республік і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат»
(1 лютого 1944 р.)**

(Витяг)

В целях усиления оборонной мощи Союза Советских Социалистических Республик Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик *постановляет*:

1. Установить, что союзные республики организуют войсковые формирования республик.

3. Преобразовать Народный комиссариат обороны из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат.

Ведомости Верховного Совета СССР. — 1944. — № 8.

**16.28. Закон Української РСР
«Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР»
(4 березня 1944 р.)**

(Витяг)

У відповідності з Законом, схваленим Верховною Радою Союзу РСР, «Про надання союзним республікам повноважень в галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ з загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат», Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Затвердити утворення союзно-республіканського Народного Комісаріату закордонних справ УРСР;

2. Внести до Конституції УРСР такі доповнення:

а) Доповнити Конституцію УРСР статтею 15-б такого змісту:

«**Стаття 15-б.** УРСР має право вступати в безпосередні зносини з закордонними державами, укладати з ними угоди і обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками».

б) Доповнити статтю 19 Конституції УРСР пунктом «ч» такого змісту:

«ч) Встановлює представництво УРСР в міжнародних зносинах».

в) Доповнити статтю 30 Конституції УРСР пунктами «з» та «і» такого змісту;

«з) Призначає і відкликає повноважних представників УРСР у закордонних державах»;

«і) Приймає довірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників закордонних держав».

г) Доповнити статтю 43 Конституції УРСР пунктом «ж» такого змісту:

«ж) Здійснює керівництво в галузі зносин УРСР з закордонними державами, виходячи з загальновстановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік з закордонними державами».

д) Доповнити статтю 45 Конституції УРСР після слова «Оборони» словами «Закордонних справ», виклавши цю статтю так:

«**Стаття 45.** Рада Народних Комісарів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР у складі:

Голови Ради Народних Комісарів УРСР;

Заступників Голови Ради Народних Комісарів УРСР;

Голови Державної планової комісії УРСР;

Народних Комісарів УРСР:

...Оборони;

Закордонних справ;...».

...е) Доповнити статтю 48 Конституції УРСР після слова «Оборони» словами «Закордонних справ», виклавши цю статтю так:

«**Стаття 48.** До союзно-республіканських Народних Комісаріатів УРСР належать Народні Комісаріати УРСР:

...Оборони;

Закордонних справ».

Шоста Сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. — Київ—Харків, 1944. — С. 253—255.

16.29. Постанова Державного комітету оборони СРСР про спеціальні заходи щодо західних областей України (березень 1944 р.)

(Проект)

В целях ликвидации действующих банд и наведения должного государственного порядка в западных областях Украины Государственный Комитет Оборона СССР постановляет:

1. Обязать НКО (тов. Смородинова) отмотобилизовать до 20.ІІІ.1944 г. все мужское население призывных возрастов освобожденных районов Ровенской и Волынской областей, причем в первую очередь до 30-летнего возраста и в дальнейшем по мере освобождения районов западных областей сразу же отмотобилизовать призывные контингенты.

Всех мобилизованных немедленно отвести в тыловые округа и после фильтрации и обучения лучшую часть направить в боевые части, а остальных использовать в тыловых частях (строительные, дорожные и др.) и на восстановительных работах.

2. Обязать НКПС (тов. Кагановича) обеспечить перевозку и тыловые округа мобилизованных по требованию НКО.

3. Обязать НКВД СССР (тов. Круглова) и СНК УССР (тов. Хрущева) отобрать лучших людей из числа партизан, вышедших из тыла противника, и создать из них в каждом районе Ровенской, Волынской и Тернопольской областей отряды НКВД численностью 50—60 чел. каждый, приняв их на все виды довольствия НКВД.

4. Обязать НКВД (тов. Круглова) дополнительно к имеющимся на Украине войскам НКВД выделить и перебросить на Украину до 25.ІІІ.1944 г. 5 бригад.

5. Обязать НКО (тов. Хрулева и тов. Федоренко) передать до 10.ІІІ.1944 г. НКВД УССР 250 автомашин «Студебеккер», 100 танков Т-60 и Т-70 и 50 бронемашин. Снабжение бригад НКВД горючим приравнять к действующим частям Красной Армии.

6. Обязать Наркомсвязи (тов. Пересыпкина) изыскать и передать до 15.ІІІ.1944 г. НКВД УССР 5 радиостанций «РАФ» и 80 радиостанций «Белка-5».

7. Обязать НКГБ и НКВД СССР (тов. Меркулова и тов. Круглова) отобрать из органов НКВД и НКГБ в восточных областях СССР из числа ранее работавших в органах НКВД и НКГБ УССР, а также и из числа не работавших на Украине, но знающих украинский язык чекистских работников: для НКГБ УССР — оперативных работников 2000 чел., из них начальников районных отделений — 200 чел.; для НКВД УССР оперативных работников — 790 чел., из них начальников районных отделений — 120 и направить их соответственно НКГБ и НКВД УССР для работы в западных областях Украины.

8. Обязать НКВД СССР выселять семьи активных участников ОУН, «УПА» и «УНРА» в отдаленные местности СССР.

Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 145—146.

16.30. Платформа Української Головної Визвольної Ради (липень 1944 р.)

I

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917—1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас.

Упадок української держави в наслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства і робітництва у справжнє кріпацтво, з нещадною експлуатацією і винищенням мільйонів мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття впродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний та соціальний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духового добробуту народних мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшевицьким та німецько-гітлерівським імперіалізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у Східній Європі, а навіть у всій Європі. Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державности. Вони стоять на позиціях тотальної, колоніальної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріальні і господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють, або вивозять за межі України.

3. Проте ця війна виснажує також наших ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегшить їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

- а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;
- б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний усеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих на-

ціональних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що створилася в процесі збройної боротьби українського народу проти гнобителів і насильства окупантів над мирним українським населенням, організувався із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

II. Цілі й завдання УГВР

1. Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначити ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежної влади в Україні.

4. Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і закордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

III. Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдності і культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму. Національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян. Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на здобуття й закріплення власної держави.

Всі політично-активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу,

зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів та співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2. УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх національних сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політично-соціальну плятформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу в Українській Державі без клясового визиску і гноблення;

г) забезпечення справжньої законности в Українській Державі й рівности всіх громадян перед законом;

д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні;

е) забезпечення для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілоти нації;

є) забезпечення права рівних спроможностей на сті для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілоти нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

й) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих верстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціальним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі із всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

**ПЛАТФОРМА
Української Головної Визвольної Ради**

Платформа прийнята Великим Збором Української Головної Визвольної Ради в липні 1944 р. Вперше надрукована у підпільному виданні «Ідея і чин» (1945. Ч. 8).

*Вивід прав України / М. Грушевський,
І. Франко, М. Костомаров та ін. — Львів,
1991. — С. 122—125.*

**16.31. Постанова Пленуму
Верховного суду СРСР № 12/8/у/с
«Про кваліфікацію злочинів
членів антирадянської організації «ОУН»
(7 серпня 1944 р.)**

Враждебную деятельность, совершенную против советского государства «оуновцами» — членами антисоветской организации «ОУН» — из числа советских граждан, надлежит квалифицировать по статьям 54¹ «а» или 54¹ «б» и 54¹¹ УК УССР.

*Реабілітація репресованих: законодавство та
судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. —
К., 1997. — С. 49.*

**16.32. Про включення Української РСР і Білоруської РСР
в число первісних членів Міжнародної Організації.
Резолюція конференції Об'єднаних націй
у Сан-Франціско, одноголосно прийнята
другим пленарним засіданням конференції
(27 квітня 1945 р.)**

Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати первісними членами пропонованої Міжнародної Організації.

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів і матеріалів 1944—
1961 рр. — К., 1963. — С. 90.*

**16.33. Про запрошення
Української РСР і Білоруської РСР
на конференцію Об'єднаних націй у Сан-Франціско.
Резолюція конференції Об'єднаних націй
у Сан-Франціско, одноголосно прийнята
на засіданні Виконавчого Комітету конференції
(30 квітня 1945 р.)**

Оскільки конференція вирішила запросити Українську Радянську Соціалістичну Республіку і Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку стати первісними членами пропонованої Міжнародної Організації, Виконавчий Комітет рекомендує Керівному Комітету дозволити представникам цих республік негайно зайняти свої місця на конференції, як вони просили про це через представника Радянського Союзу.

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів і матеріалів 1944—
1961 рр. — К., 1963. — С. 91.*

Радянська державність та право в Україні (1945—1991 рр.)

17.1. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну (29 червня 1945 р.)

Президія Верховної Ради Союзу РСР і Президент Чехословацької Республіки, сповнені бажання, щоб народи Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацької Республіки жили у вічній і щирій дружбі, щоб їм, у взаємному близькому співробітництві, було забезпечене щасливе майбутнє, вирішили з цією метою укласти Договір і призначили своїми Уповноваженими:

Президія Верховної Ради СРСР — Вячеслава Михайловича Молотова, Заступника Голови Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Народного Комісара Закордонних Справ Союзу РСР;

Президент Чехословацької Республіки — Зденека Фірлінгера, Голову Ради Міністрів, і Володимира Клементіса — статс-секретаря Міністерства Закордонних Справ, які, обмінявшись своїми повноваженнями, визнаними у належній формі і в повному порядку, погодились про таке:

Стаття 1

Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується, в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Кордони між Словачією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається.

Стаття 2

Цей Договір підлягає затвердженню Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацьких Національних Зборів.

Обмін ратифікаційними грамотами буде зроблений в Празі. Цей Договір складений у Москві, в трьох примірниках, кожний російською, українською і словацькою мовами. При тлумаченні всі три тексти мають однакову силу.

За уповноваженням Президії Верховної Ради
Союзу Радянських Соціалістичних Республік **В. Молотов.**

За уповноваженням Президента
Чехословацької Республіки **Зд. Фірлінгер, В. Клементіс.**

29 червня 1945 року.

*Возз'єднання українського народу в
єдиній українській радянській державі
(1939—1949 рр.): Збірник документів і ма-
теріалів. — К., 1949. — С. 169—170.*

17.2. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР (22 січня 1946 р.)

Затвердити подання Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки про утворення Закарпатської області з центром в місті Ужгород.

До складу Закарпатської області включити міста: Ужгород, Мукачеве та округи: Берегівську з центром в місті Берегове, Великоберезнянську з центром у селі Великий Березний, Воловську з центром в селі Волове, Іршавську з центром в селі Іршава, Мукачівську з центром у місті Мукачеве, Перечинську з центром в селі Перечин, Рахівську з центром в селі Рахів, Свалявську з центром в селі Свалява, Севлюську з центром в місті Севлюш, Тячівську з центром в селі Тячів, Ужгородську з центром у місті Ужгород і Хустську з центром у місті Хуст.

Голова Президії Верховної Ради СРСР **М. Калінін**
Секретар Президії Верховної Ради СРСР **О. Горкін**

Москва, Кремль. 22 січня 1946 року.

*Возз'єднання українського народу в
єдиній українській радянській державі
(1939—1949 рр.): Збірник документів і ма-
теріалів. — К., 1949. — С. 183.*

17.3. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель по областях Української РСР» (23 січня 1946 р.)

Совершенно секретно

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный комитет КП(б)У отмечают, что отдельные исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У не приняли всех необходимых мер к обеспечению выполнения решения декабрьского Пленума ЦК КП(б)У об окончании плана хлебозаготовок к 1 января 1946 г.

Во многих областях Украинской ССР, не выполнивших своих обязательств перед государством на 1 января 1946 г., за последнее время серьезно ослаблено внимание партийных и советских организаций к делу хлебозаготовок. В этих областях не только не принимаются меры к усилению заготовок в январе, а допущено резкое снижение хлебозаготовок, и в отдельных областях даже свернули сдачу хлеба, тогда как колхозы и совхозы Украины должны еще сдать государству из урожая 1945 р. около 68 млн. пудов хлеба, из них: Полтавская область — 11301 тыс. пудов, Днепропетровская — 9455 тыс. пудов, Сумская — 2712 тыс. пудов, Харьковская — 6848 тыс. пудов, Ворошиловградская — 3025 тыс. пудов, Винницкая — 5834 тыс. пудов.

Совнарком УССР и ЦК КП(б)У располагают фактами, свидетельствующими о том, что в некоторых областях УССР руководители партийных и советских организаций не ведут решительной борьбы с противогосударственной практикой укрытия хлеба от сдачи государству и допускают в руководстве хлебозаготовками серьезные ошибки и недостатки, дезорганизующие хлебозаготовки.

В Сумской и Днепропетровской областях отдельные земельные органы доводят до колхозов неправильные задания по засыпке семян на весенний сев 1946 г. независимо от выполнения ими плана сдачи зерна государству, тогда как по установленному законом порядку колхозы до выполнения своих обязательств перед государством имеют право засыпать семена только с семенных участков.

В результате такого нарушения закона, в Штеповском районе Сумской области, в колхозе им. Чапаева, при невыполнении плана сдачи хлеба на 634 ц, засыпано было семян с несеменных участков в размере 114 ц; в колхозе «Червоний Перекоп», не выполнившем своих обязательств на 805 ц, засыпано семян с несеменных участков 102 ц. Такое же положение имело место в колхозах «Червона Зірка», им. Кирова, им. Чапаева.

В колхозе «Коммунар» Апостоловского района Днепропетровской области при невыполнении обязательств перед государством излишне было засыпано семян под весенний сев в размере 209 ц, в колхозе «Трудовая смычка» — 314 ц, в колхозе «Серп и Молот» — 138 ц, в колхозе «Червона Зірка» — 183 ц, в колхозе им. 1 Мая — 288 ц, а в целом по району свыше 2 тис. 500 ц. Такое же положение имеет место и в ряде других районов Днепропетровской области.

В отдельных областях и особенно в Днепропетровской, Сумской, Запорожской, при попустительстве местных партийных и советских органов получила широкое распространение антигосударственная практика составления неправильных хлебофуражных балансов на основе заниженных данных колхозов о фактическом намолоте хлебов, что приводит к сдерживанию хлебозаготовок и к укрытию хлеба от сдачи государству.

Во многих колхозах до выполнения плана хлебозаготовок незаконно создаются разного рода фонды, а также имеют место многочисленные случаи грубого нарушения закона о хлебопоставках, когда колхозы расходуют зерно на внутриколхозные нужды значительно больше 15% от сданного хлеба государству, что тормозит успешное проведение хлебозаготовок.

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У в соответствии с постановлением ЦК ВКП(б) от 20 января 1946 г. *постановляют:*

1. Обязать исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У:

а) немедленно устранить серьезные недостатки в руководстве хлебозаготовками и покончить с имеющейся в отдельных районах антигосударственной практикой укрытия хлеба от сдачи государству, а виновных в этом строго наказать;

б) в 10-дневный срок проверить во всех колхозах и совхозах, не выполнивших своих обязательств перед государством, засыпку семенных фондов с семенных участков, и неправильно засыпанные семена в нарушение существующего закона сдать государству по плану хлебозаготовок;

в) принять самые решительные меры к усилению хлебосдачи всеми колхозами и совхозами по государственным обязательствам из урожая 1945 г. и обеспечить в течение января-февраля 1946 г. выполнение государственного плана хлебозаготовок.

2. Отмечая продолжающееся недопустимое состояние выполнения колхозниками своих обязательств перед государством по зернопоставке за 1945 г., обкомам КП(б)У и исполкомам облсоветов немедленно организовать в каждом районе сплошную проверку выполнения обязательств каждым хозяйством колхозника и обеспечить не позже

15 февраля 1946 г. выполнение обязательств по зернопоставке всеми хозяйствами колхозников с их приусадебных участков.

3. Исполкомам облсоветов и обкомам КП(б)У доложить Совнарком УССР и ЦК КП(б)У к 1 февраля 1946 г. о принятых мерах для обеспечения окончания плана хлебозаготовок.

Голод в Україні 1946—1947. Документи і матеріали. — Київ—Нью-Йорк, 1996. — С. 17—18.

**17.4. Закон СРСР «Про перетворення
Ради Народних Комісарів СРСР
в Раду Міністрів СРСР
і Рад Народних Комісарів союзних
і автономних республік — в Ради Міністрів
союзних і автономних республік»
(15 березня 1946 р.)**

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик *постановляет:*

1. Преобразовать Совет Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Народные комиссариаты СССР — в Министерства СССР. В соответствии с этим впредь именовать Председателя Совета Народных Комиссаров СССР — Председателем Совета Министров СССР, заместителей Председателя Совета Народных Комиссаров СССР — заместителями Председателя Совета Министров СССР и Народных Комиссаров СССР — Министрами СССР.

2. Преобразовать Советы Народных Комиссаров союзных и автономных республик в Советы Министров союзных и автономных республик и Народные комиссариаты союзных и автономных республик — в Министерства союзных и автономных республик. В соответствии с этим впредь именовать Председателей Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик — Председателями Советов Министров союзных и автономных республик, заместителей Председателей Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик — заместителями Председателей Советов Министров союзных и автономных республик и Народных Комиссаров союзных и автономных республик — Министрами союзных и автономных республик.

3. Внести необходимые изменения в соответствующие статьи Конституции СССР.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1945—1946 гг. — М., 1947. — С. 13—14.

17.5. Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи по виконанню директиви Й. В. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель (15 вересня 1947 р.)

Совершенно секретно

В своей директиве от 15 сентября т. Сталин осудил происшедшее ослабление руководства заготовками со стороны партийных и советских органов в последние пятидневки.

Т. Сталин указал, что успешное завершение хлебозаготовительной кампании сейчас целиком зависит от того, насколько правильно и хорошо будет использован ближайший месяц для усиленной сдачи хлеба государству во всех областях, краях и республиках. Для этого руководители местных партийных и советских организаций, в первую очередь районов, отстающих по уборке и хлебозаготовкам, обязаны серьезно усилить повседневное руководство этим важнейшим делом.

Т. Сталин в своей директиве назвал по Украине наихудшие области по выполнению плана хлебозаготовок — Днепропетровскую, Запорожскую, Кировоградскую, Станиславскую, Черниговскую и Херсонскую, которые неудовлетворительно вели хлебозаготовки и особенно резко снизили темпы хлебозаготовок в последний период.

Кроме этих областей, плохо ведут хлебозаготовки Винницкая, Каменец-Подольская, Николаевская, Измаильская и Черновицкая. Необходимо также подчеркнуть, что темпы хлебозаготовок в Полтавской, Сумской, Киевской, Сталинской, Одесской и Житомирской областях ставят под угрозу выполнение плана в сроки, установленные самими областями в обязательствах, взятых перед т. Сталиным.

Украинским работникам необходимо строго учесть, что на Украине, в особенности в южных областях, уборка началась гораздо раньше, чем в северных и центральных областях СССР, и поэтому Украина должна закончить план хлебозаготовок до 1 октября.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР не раз указывали мероприятия в целом и по каждой области в отдельности по усилению темпов хлебозаготовок. В настоящий момент мы вступили в последнюю, решающую фазу хлебозаготовок, когда остающиеся три пятидневки должны дать полное выполнение годового плана.

На основании директивы т. Сталина ЦК КП(б)У и Совет Министров особо подчеркивают, что у нас имеются все возможности для выполнения плана к 1 октября, а именно: началась уборка кукурузы, по которой на Украине имеются большие посевные площади. Немедленная и правильная организация охраны кукурузы от хищения, ускоренная и энер-

гичная уборка кукурузы и сдача ее на сыпные пункты дает полную возможность немедленно, уже в четвертой пятидневке резко поднять сдачу хлеба государству.

Сосредоточение лучших сложных молотилок в колхозах, не закончивших молотьбу, прикрепление к каждой молотилке действительно серьезных работников, поднятие производительности молотилок и усиление молотьбы дают полную возможность немедленного поднятия темпов сдачи зерновыми культурами — пшеницей, рожью, просом, гречихой, ячменем и др.

Выполнение (хотя и неполное) директивы ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР об установке молотилок под навесы, о постройке токов и зерносушилок гарантирует бесперебойный обмолот и сушку зерна даже при плохой погоде, тем более, что все данные говорят за то, что в ближайший период времени погода должна быть благоприятной.

Таким образом, имеются все условия и возможности для того, чтобы Украина дала в течение ближайших трех пятидневок такой рост хлебозаготовок, который бы обеспечил к 1 октября полное выполнение годового плана хлебозаготовок.

Главное, что необходимо — это мобилизация усилий всего руководства — области, района, колхоза, создание действительного большевистского напряжения в работе как в областном центре, так и в районе и в колхозе. Областное и районное руководство должно предупредить всех низовых работников, что непоявление ими настойчивости, организованности, энергии и необходимой твердости в хлебозаготовках будет рассматриваться партией и правительством, как антипартийное противогосударственное отношение к делу, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР *постановляют*:

1. Установить следующие суточные задания по сдаче хлеба по каждой области¹.

2. Обязать обкомы партии и облисполкомы немедленно, сегодня же, преподать районам такие же суточные задания по сдаче хлеба по каждому району, а район — по колхозам и совхозам.

3. Утвердить по каждой области конкретные задания по уборке и вывозке кукурузы, по молотьбе, по выделению автотранспорта и лошадей для вывозки хлеба.

4. Обязать обкомы и облисполкомы разослать всех руководящих работников области до 1 октября в районы на хлебозаготовки с прикреплением к ним одного района. Наиболее подготовленным дать более трудные районы. Обязать их реализовать на месте все права и

¹ Див. додаток.

полномочия, какие получает уполномоченный для обеспечения выполнения плана хлебозаготовок.

5. Обязать обкомы и облисполкомы для организации уборки и вывозки кукурузы, а также для усиления молотьбы командировать из областных центров работников до 1 октября, прикрепив их персонально к молотильным агрегатам и к соответствующим колхозам. При этом работников — лучших людей разрешается брать в первую очередь из учреждений и при необходимости даже с предприятий.

Список людей и количество посланных на места сообщить ЦК партии в суточный срок.

ЦК КП(б)У и Совет Министров предупреждают секретарей обкомов и председателей облисполкомов об их особой личной ответственности за выполнение директивы т. Сталина и настоящего постановления.

6. ЦК КП(б)У и Совет Министров обращают внимание руководителей областей и районов на особую важность выполнения указаний т. Сталина о том, что области и районы, выполнившие план и приближающиеся к окончанию, должны продолжать хлебозаготовки для перевыполнения плана. В особенности заготовки должны вестись усиленными темпами по тем районам и колхозам, которые плана не выполнили, ни в коем случае не амнистируя их неаккуратность в выполнении государственных обязательств.

7. Для оказания помощи обкомам и облисполкомам командировать в области следующих товарищей:

1. В Днепропетровскую область — кроме т. Гречухи, находящегося на месте, командировать т. Коротченко Д. С.

2. Кировоградскую — бригаду из тт. Корнийца (руководитель), Старченко и Хозяинова.

3. Запорожскую — т. Мельникова

4. Николаевскую — т. Епишева

5. Херсонскую — т. Калашникова

6. Черниговскую — т. Коваль

7. Станиславскую — т. Емельяненко

8. Винницкую — т. Варшавского

9. Одесскую — т. Сахновского

10. Каменец-Подольскую — т. Пирогова

11. Житомирскую — т. Логвина

12. Сталинскую — т. Власенко

13. Полтавскую — т. Лойберга.

8. Поручить обкомам передать настоящее постановление райкомам и РИКа¹.

Секретарь ЦК КП(б)У

Л. Каганович

¹ Восьмий пункт постанови дописано чорнилом.

ДОДАТОК

Ежедневное задание областям Украины по хлебосдаче

Область	Тыс. пудов
Киевская	400,0
Винницкая	600,0
Каменец-Подольская	225,0
Полтавская	550,0
Кировоградская	700,0
Одесская	380,0
Николаевская	190,0
Херсонская	200,0
Запорожская	400,0
Днепропетровская	700,0
Сталинская	300,0
Ворошиловградская	400,0
Житомирская	180,0
Черниговская	180,0
Сумская	220,0
Станиславская	40,0
Черновицкая	75,0
Всего	5720,0 ¹ .

Голод в Україні 1946—1947. Документи і матеріали. — Київ—Нью-Йорк, 1996. — С. 285—287.

17.6. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (2 червня 1948 р.)

(Витяг)

1. Предоставить общим собраниям колхозников или общим собраниям сел и деревень на территории РСФСР, УССР (за исключением западных областей), БССР (за исключением западных областей), Карело-Финской ССР, Грузинской, Армянской, Азербайджанской, Узбекской, Таджикской, Туркменской, Казахской и Киргизской ССР право выно-

¹ Так у документі. За підрахунками має бути 5740,0.

силь общественные приговоры о выселении из села (деревни) лиц, которые упорно не желают честно трудиться, ведут антиобщественный образ жизни, подрывают трудовую дисциплину в сельском хозяйстве и своим пребыванием в селе угрожают благосостоянию колхоза, колхозников и их безопасности.

2. Для вынесения общественного приговора о выселении лиц, упомянутых в ст. 1 настоящего Указа, необходимо присутствие на общем собрании большинства членов колхоза или совершеннолетних крестьян села (деревни).

Общественный приговор принимается открытым голосованием простым большинством участников собрания.

3. ...Общественный приговор представляется сельским Советом на утверждение исполнительного комитета райсовета. Если райсовет найдет приговор правильным и обоснованным, то приговор принимает законную силу.

4. Лица, в отношении которых вынесены общественные приговоры о выселении, подлежат удалению из пределов края, области, республики сроком на 8 лет в отдаленные местности, перечень которых устанавливается Советом Министров СССР.

5. Лицо, выселенное по общественному приговору, по истечении 5 лет может возбуждать ходатайство перед исполкомом райсовета, которым утверждался обвинительный приговор, о возвращении на прежнее место жительства.

6. Поручить Совету Министров СССР издать постановление о порядке применения настоящего Указа.

Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Малярєнка. — К., 1997. — С. 82—83.

17.7. Перелік позасудових органів, що діяли у 1930—40-і і на початку 1950-х років і були наділені правами розглядати справи про державні злочини

Несудебные органы

1. Судебная коллегия ОГПУ.

Учреждена в 1923 г. (Постановление ЦИК СССР от 15.XI.23 г.). Рассматривала дела о диверсиях, вредительстве и других преступлениях. Имела право применения всех мер наказаний. Название этого органа менялось. Упразднена в 1934 г. (Постановление ЦИК СССР от 10.VII.34 г. — СЗ СССР, 1934 г., № 36, ст. 283).

2. Особое совещание при Народном комиссариате внутренних дел СССР.

Учреждено в 1934 г. (Постановление ЦИК и СНК СССР от 5.XI.34 г. — СЗ СССР, 1935 г., № 11, ст. 84).

Вначале было предоставлено право применять «к лицам, признаваемым общественно-опасными» ссылку, высылку и заключение в лагерь сроком до 5 лет, затем эти права были значительно расширены вплоть до применения высшей меры наказания.

Упразднено в 1953 г. (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 г.).

3. «Тройки» НКВД—УНКВД в областях и краях. Циркулярами ОГПУ от 29 октября 1929 г. и от 8 апреля 1931 г. в центральном аппарате были образованы «тройки» для предварительного рассмотрения законченных следственных дел для последующего доклада на судебных заседаниях коллегии ОГПУ или Особого совещания при ОГПУ.

В состав «троек» входили руководители оперативных управлений — отделов ОГПУ и ПП ОГПУ в Московском военном округе.

Указанные «тройки» рассматривали следственные дела, представляемые как центральным аппаратом, так и местными органами ОГПУ. Циркуляром 1931 г. предусматривалось обязательное участие в заседаниях «троек» представителя прокуратуры.

Приказом председателя ОГПУ от 2 февраля 1930 г. «тройки» при полномочных представительствах ОГПУ в краях и областях для внесудебного рассмотрения дел; приказом Народного комиссара внутренних дел СССР от 27 мая 1935 г. — при областных, краевых УНКВД.

После выхода в свет постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 17.XI.35 г. «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» упоминаний о несудебных органах НКВД на местах не встречается.

4. Существовал порядок рассмотрения дел без вызова обвиняемого и свидетелей в суд так называемой высшей «двойкой» в составе Председателя Верховного Суда СССР и Прокурора СССР. Постановления этого органа при наличии оснований могли отменяться и пересматриваться Пленумом Верховного Суда СССР.

В связи с проведением массовых операций в соответствии с приказами НКВД от 11 августа 1937 г. и от 20 сентября 1937 г. списки лиц, подлежащих репрессиям, рассматривались также «двойками» — наркоматами внутренних дел республик — начальниками УНКВД совместно с соответствующим прокурором республики, края, области.

Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Малярєнка. — К., 1997. — С. 135—136.

**17.8. Указ Президії Верховної Ради СРСР
про передачу Кримської області
із складу РРФСР до складу УРСР
(19 лютого 1954 р.)**

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской обл. и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР
Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

К. Ворошилов

Н. Пегов

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. — 1954. — № 4. — С. 147.

**17.9. Закон Союзу РСР
«Про передачу Кримської області
із складу РРФСР до складу Української РСР»
(26 квітня 1954 р.)**

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в ст. ст. 22 и 23 Конституции СССР.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР
Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

К. Ворошилов

Н. Пегов

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. — 1954. — № 10. — С. 343.

17.10. Кримінальний кодекс Української РСР (1960 р.)

(Витяг)

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ГЛАВА I.

Загальні положення

Стаття 1. Завдання Кримінального кодексу

Кримінальний кодекс Української РСР має завданням охорону радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи та прав громадян і всього соціалістичного правопорядку від злочинних посягань.

Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, і встановлює покарання, що підлягають застосуванню до осіб, які вчинили злочини.

Стаття 2. Кримінальний кодекс Української РСР і загальносоюзне кримінальне законодавство

Кримінальний кодекс Української РСР приймається на підставі статті 19 Конституції Української РСР, відповідно до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні і військові злочини, а також загальносоюзні закони, що визначають відповідальність за інші злочини, спрямовані проти інтересів Союзу РСР, підлягають включенню до цього Кодексу. До включення загальносоюзних кримінальних законів у Кримінальний кодекс Української РСР ці закони підлягають безпосередньому застосуванню.

Стаття 3. Підстави кримінальної відповідальності

Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння. Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду.

ГЛАВА II.

Межі чинності Кримінального кодексу

Стаття 4. Чинність Кримінального кодексу щодо діянь, вчинених на території Української РСР

Усі особи, які вчинили злочини на території Української РСР, підлягають відповідальності на підставі цього Кодексу.

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які згідно з чинними законами і міжнародними угодами не підсудні в кримінальних справах

радянським судовим установам, в разі вчинення цими особами злочину на території Української РСР, вирішується дипломатичним шляхом.

Стаття 5. Чинність Кримінального кодексу щодо діянь, вчинених за межами СРСР

Громадяни СРСР, які вчинили злочини за межами СРСР, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо вони притягнуті до кримінальної відповідальності або віддані до суду на території Української РСР.

На тих же підставах несуть відповідальність перебуваючі в СРСР особи без громадянства, які вчинили злочини за межами СРСР.

Якщо названі особи за вчинені злочини зазнали покарання за кордоном, суд може відповідно пом'якшити призначене їм покарання або повністю звільнити винного від відбування покарання.

Іноземці за злочини, вчинені поза межами СРСР, підлягають відповідальності за радянськими кримінальними законами у випадках, передбачених міжнародними угодами.

Стаття 6. Чинність кримінального закону в часі

Злочинність і караність діяння визначаються законом, який діяв під час вчинення цього діяння.

Закон, що усуває караність діяння або пом'якшує покарання, має зворотну силу, тобто поширюється також на діяння, вчинені до його видання.

Закон, що встановлює караність діяння або посилює покарання, зворотної сили не має.

**ГЛАВА IV
Про покарання**

Стаття 22. Мета покарання

Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених у душі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність.

Стаття 23. Види покарань

До осіб, які вчинили злочини, можуть застосовуватись такі основні покарання:

- 1) позбавлення волі;
- 2) заслання;
- 3) вислання;
- 4) виправні роботи без позбавлення волі;

5) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;

6) штраф;

7) громадська догана.

До військовослужбовців строкової служби може також застосовуватися покарання у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватися такі додаткові покарання:

1) конфіскація майна;

2) позбавлення військового або спеціального звання;

3) позбавлення батьківських прав.

Заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватись не тільки як основні, але й як додаткові покарання.

Стаття 24. Виняткова міра покарання — смертна кара

Як виняткова міра покарання, до її повного скасування, допускається застосування смертної кари — розстрілу — за зраду батьківщини (стаття 56), шпигунство (стаття 57), терористичний акт (статті 58 і 59), диверсію (стаття 60), бандитизм (стаття 69), умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, зазначених у статтях кримінальних законів Союзу РСР і статтях 93 та 234 пункт «в» цього Кодексу, які встановлюють відповідальність за умисне вбивство, а у воєнний час або у бойовій обстановці — і за інші особливо тяжкі злочини, у випадках, спеціально передбачених законодавством Союзу РСР.

Не можуть бути засуджені до смертної кари особи, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, і жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку.

Стаття 25. Позбавлення волі

Позбавлення волі встановлюється на строк від трьох місяців до десяти років, а за особливо тяжкі злочини і для особливо небезпечних рецидивістів, у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і цим Кодексом, — не більше п'ятнадцяти років.

При призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

Засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправно-трудовій колонії або в тюрмі, а неповнолітні — в трудовій колонії для неповнолітніх.

Позбавлення волі у вигляді ув'язнення в тюрмі на весь строк покарання або частину його може бути призначене судом особам, які вчи-

нили тяжкі злочини, а також особливо небезпечним рецидивістам. Особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув'язнення, при умові зразкової їх поведінки, тюремне ув'язнення може бути за призначенням суду замінено триманням в колонії.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

ГЛАВА I

Державні злочини

1. Особливо небезпечні державні злочини

Стаття 56. Зрада батьківщини

Зрада батьківщини, тобто діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або воєнній могутності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, подання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади, — карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна.

Не підлягає кримінальній відповідальності громадянин СРСР, завербований іноземною розвідкою для проведення ворожої діяльності проти СРСР, якщо він на виконання одержаного злочинного завдання ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам влади про свій зв'язок з іноземною розвідкою.

Стаття 57. Шпигунство

Передача, а так само викрадення або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх агентурі відомостей, що становлять державну чи військову таємницю, а також передача або збирання за завданням іноземної розвідки інших відомостей для використання їх на шкоду інтересам СРСР, якщо шпигунство вчинене іноземцем або особою без громадянства, — карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна.

Стаття 58. Терористичний акт

Вбивство державного чи громадського діяча або представника влади, вчинене у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю, з метою підриву або ослаблення Радянської влади, — карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна.

Тяжке тілесне ушкодження, заподіяне з тією ж метою державному чи громадському діячеві або представникові влади в зв'язку з його дер-

жавною чи громадською діяльністю, — карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

Стаття 59. Терористичний акт проти представника іноземної держави

Вбивство представника іноземної держави з метою провокації війни або міжнародних ускладнень — карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна.

Тяжке тілесне ушкодження, заподіяне тим самим особам з тією ж метою, — карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

Стаття 60. Диверсія

Зруйнування або пошкодження вибухом, підпалом чи іншим способом підприємств, споруд, шляхів і засобів сполучення, засобів зв'язку або іншого державного чи громадського майна, вчинення масових отруєнь або поширення епідемій та епізоотій з метою ослаблення Радянської держави — карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна.

Стаття 61. Шкідництво

Дія або бездіяльність, спрямована до підриву промисловості, транспорту, сільського господарства, грошової системи, торгівлі або інших галузей народного господарства, а так само діяльності державних органів чи громадських організацій з метою ослаблення Радянської держави, якщо це діяння вчинено шляхом використання державних чи громадських установ, підприємств, організацій або шляхом протидіяння їх нормальній роботі, — карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда

Агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту, — карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років або засланням на строк від двох до п'яти років.

Ті самі дії, вчинені особою, раніше засудженою за особливо небезпечні державні злочини, а так само вчинені у воєнний час, — караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років.

Стаття 63. Пропаганда війни

Пропаганда війни, в якій би формі вона не велася, — карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Стаття 64. Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації

Організаційна діяльність, спрямована до підготовки або до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, до створення організації, що має на меті вчинити такі злочини, а так само участь в антирадянській організації — караються відповідно за статтями 56—63 цього Кодексу.

Стаття 65. Особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих

В силу міжнародної солідарності трудящих особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих, — караються відповідно за статтями 56—64 цього Кодексу.

2. Інші державні злочини

Стаття 65. Порушення національної і расової рівноправності

Пропаганда або агітація з метою викликати расову чи національну ворожнечу або розбрат, а так само пряме чи посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової або національної приналежності — караються позбавленням волі на строк від шести місяців до трьох років або засланням на строк від двох до п'яти років.

ГЛАВА X

Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я

Стаття 206. Хуліганство

Хуліганство, тобто дії, які грубо порушують громадський порядок і виражають явну зневагу до суспільства, — карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк.

Злісне хуліганство, тобто ті ж дії, поєднані з опором представнику влади чи представнику громадськості, який виконує обов'язки по охороні громадського порядку, або такі, що за своїм змістом відзначалися винятковим цинізмом чи зухвальством, або вчинені особою, раніше судимою за хуліганство, чи особливо небезпечним рецидивістом, — карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

Стаття 207. Знищення і зруйнування пам'яток культури

Умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток культури або природних об'єктів, взятих під охорону держави, — карається позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до одного року або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців.

Стаття 208. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність

Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у заняття жебрацтвом, проституцією, азартними іграми, а так само використання непов-

нолітніх для цілей паразитичного існування, — караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

Стаття 209. Створення групи, що заподіює шкоду здоров'ю громадян.

Створення групи, діяльність якої, що провадиться під приводом проповідування релігійних віровчень або під іншим приводом, поєднана з заподіянням шкоди здоров'ю громадян або статевою розпустою, а так само керівництво такою групою або втягнення до неї неповнолітніх, — караються позбавленням волі на строк до п'яти років з засланням на той же строк або без такого.

ДОДАТОК

Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком

I. Не підлягають конфіскації такі види майна та предмети, що належать засудженому на правах особистої власності чи є його часткою у спільній власності, необхідні для засудженого, членів його сім'ї та осіб, які перебувають на його утриманні:

1. Житловий будинок з господарськими будівлями в сільській місцевості, якщо засуджений та його сім'я постійно в ньому проживають;

2. Носильні речі та предмети домашнього вжитку, необхідні засудженому і особам, які перебувають на його утриманні:

а) одяг — на кожну особу: одне літнє або осіннє пальто, одне зимове пальто або кожух, один зимовий костюм (для жінок — два зимових плаття), один літній костюм (для жінок — два літніх плаття), головні убори по одному на кожний сезон. Для жінок, крім того, дві літні хустки і одна тепла хустка (або шаль);

б) взуття в кількості однієї пари шкіряної, однієї пари гумової і пари валянок на кожну особу;

в) білизна у кількості двох змін на кожну особу;

г) постіль (матрац, подушка, дві простині, дві наволочки, ковдра) і два особистих рушники на кожну особу;

д) необхідний кухонний посуд;

е) меблі — по одному ліжку та стільцю (або табуретці) на кожну особу, один стіл, одна шафа і одна скриня на сім'ю;

ж) всі дитячі речі;

3. Продукти харчування, потрібні для особистого споживання засудженому, членам його сім'ї та особам, які перебувають на його утриманні, — на три місяці, а для осіб, які займаються сільським господарством, — до нового врожаю;

4. Паливо, потрібне засудженому, членам його сім'ї та особам, які перебувають на його утриманні, для готування їжі та обігрівання приміщення на протязі шести місяців;

5. Одна корова, а при відсутності корови — одна телиця; коли немає ні корови, ні телиці — одна коза, вівця, чи свиня — у осіб, які займаються сільським господарством;

6. Корм для худоби, яка не підлягає конфіскації, — в кількості, потрібній до вигону худоби на пасовище або до збору нових кормів;

7. Насіння, потрібне для чергових посівів (осіннього і весняного), та незнятий урожай — у осіб, які займаються сільським господарством;

8. Сільськогосподарський інвентар — у осіб, які займаються сільським господарством;

9. Знаряддя особистої кустарної і ремісничої праці, а також потрібні для особистих професійних занять засудженого інструменти, приладдя і книги, за винятком випадків, коли суд позбавив засудженого права займатися даною діяльністю;

10. Пайові внески до кооперативних організацій (крім дачнобудівних кооперативів) та сільськогосподарських артілей.

Примітка. Пайові внески до житлобудівних кооперативів можуть бути конфісковані в разі, коли спорудження будинку ще не закінчено.

11. В разі конфіскації частки засудженого в спільному майні селянського двору (колгоспного чи одноосібного) розмір його частки визначається після виключення з цього майна того, що не підлягає конфіскації.

Кримінальний кодекс Української РСР. — К., 1961.

17.11. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (8 грудня 1961 р.)

(Витяг)

Советский Союз, достигнув полной и окончательной победы социализма, вступил в период развернутого строительства коммунистического общества.

Задачами этого периода являются: создание материально-технической базы коммунизма, обеспечивающей изобилие материальных и культурных благ и все более полное удовлетворение потребностей общества и всех его граждан; воспитание граждан в духе высокой коммунистической идейности, коммунистического отношения к труду и общественному хозяйству.

Экономика периода развернутого строительства коммунизма основана на социалистической собственности на средства производства в форме государственной (общенародной) и колхозно-кооперативной собственности. Колхозно-кооперативная собственность будет постепен-

но сближаться по своему характеру с общенародной, вплоть до образования единой общенародной коммунистической собственности на средства производства.

Личная собственность является производной от социалистической собственности и служит одним из средств удовлетворения потребностей граждан. По мере продвижения к коммунизму личные потребности граждан будут во все большей степени удовлетворяться за счет общественных фондов.

В коммунистическом строительстве полностью используются товарно-денежные отношения в соответствии с новым содержанием, которое они имеют в плановом социалистическом хозяйстве, и применяются такие важные инструменты развития экономики, как хозяйственный расчет, деньги, цена, себестоимость, прибыль, торговля, кредит, финансы. Строительство коммунизма опирается на принцип материальной заинтересованности граждан, предприятий, колхозов и других хозяйственных организаций.

Советское государство осуществляет плановое руководство развитием народного хозяйства СССР в соответствии с ленинским принципом демократического централизма. С этим связано дальнейшее укрепление и развитие оперативной и имущественной самостоятельности и инициативы предприятий и иных хозяйственных организаций, расширение их прав в рамках единого народнохозяйственного плана.

Советское гражданское законодательство регулирует имущественные отношения, обусловленные использованием товарно-денежной формы в коммунистическом строительстве, и связанные с ними личные неимущественные отношения.

Советское гражданское законодательство является важным средством дальнейшего укрепления законности в области имущественных отношений и охраны прав социалистических организаций и граждан.

Советское гражданское законодательство призвано активно содействовать разрешению задач строительства коммунизма. Оно способствует укреплению социалистической системы хозяйства, социалистической собственности и развитию ее форм в единую коммунистическую собственность, укреплению плановой и договорной дисциплины, хозяйственного расчета, своевременному и надлежащему выполнению поставок, неуклонному повышению качества продукции, выполнению планов капитального строительства и повышению эффективности капиталовложений, осуществлению государственных закупок сельскохозяйственных продуктов, развитию советской торговли, охране материальных и культурных интересов граждан и правильному сочетанию этих интересов с интересами всего общества, развитию творческой инициативы в области науки и техники, литературы и искусства.

РАЗДЕЛ I Общие положения

Статья 1. Задачи советского гражданского законодательства

Советское гражданское законодательство регулирует имущественные и связанные с ним личные неимущественные отношения в целях создания материально-технической базы коммунизма и все более полного удовлетворения материальных и духовных потребностей граждан. В случаях, предусмотренных законом, гражданское законодательство регулирует также и иные личные неимущественные отношения.

Основной имущественных отношений в советском обществе являются социалистическая система хозяйства и социалистическая собственность на орудия и средства производства. Хозяйственная жизнь СССР определяется и направляется государственным народнохозяйственным планом. [...]

*Ведомости Верховного Совета СССР. —
1961. — № 50. — Ст. 525.*

17.12. Указ Президії Верховної Ради СРСР про громадян татарської національності, які проживали в Криму (5 вересня 1967 р.)

Після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необґрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, має бути знято, тим більше, що в трудове і політичне життя суспільства вступило нове покоління людей. Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містила огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи.

З метою дальшого розвитку районів з татарським населенням доручити Радам Міністрів союзних республік і далі сприяти й допомагати громадянам татарської національності в господарському та культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей.

Голова Президії Верховної Ради СРСР **М. Підгорний**
Секретар Президії Верховної Ради СРСР **М. Георгадзе**

*Відомості Верховної Ради СРСР. — 1967. —
№ 38. — С. 531—532.*

17.13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.)

(Витяг)

*Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради
Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року*

I. Основи суспільного ладу і політики Української РСР

ГЛАВА I. Політична система

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

Стаття 7. Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань.

Стаття 8. Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення.

Трудові колективи розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації.

Стаття 9. Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є даліше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

ГЛАВА 4

Зовнішньополітична діяльність і захист соціалістичної Вітчизни

Стаття 28. Українська РСР у зовнішньополітичній діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовнішньої політики, визначеними Конституцією РСР. В Українській РСР пропаганда війни забороняється.

Стаття 29. Відповідно до Конституції РСР захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу.

З метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності держави створено Збройні Сили СРСР і встановлено загальний військовий обов'язок.

Обов'язок Збройних Сил СРСР перед народом — надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові.

Стаття 30. Українська РСР бере участь у забезпеченні безпеки та обороноздатності країни, оснащенні Збройних Сил СРСР усім необхідним.

Обов'язки державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки країни та зміцнення її обороноздатності визначаються законодавством Союзу РСР.

II. Держава і особа

ГЛАВА 6

Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР

Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку.

Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

Стаття 38. Громадяни Української РСР мають право на працю, — тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, — включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб...

Стаття 39. Громадяни Української РСР мають право на відпочинок...

Тривалість робочого часу і відпочинок колгоспників регулюється колгоспами.

Стаття 40. Громадяни Української РСР мають право на охорону здоров'я.

Стаття 41. Громадяни Української РСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника.

Стаття 42. Громадяни Української РСР мають право на житло. Це право забезпечується розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду, сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги. Громадяни Української РСР повинні дбайливо ставитись до наданого їм житла.

Стаття 43. Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Стаття 44. Громадяни Української РСР мають право на користування досягненнями культури.

Стаття 46. Громадяни Української РСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення.

Стаття 49. Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мають право об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвитку політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів.

Громадським організаціям гарантуються умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань.

Стаття 50. Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється.

Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа — від церкви.

Стаття 51. Сім'я перебуває під захистом держави. Шлюб ґрунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах.

Стаття 52. Громадянам Української РСР гарантується недоторканність особи. Ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора.

Стаття 53. Громадянам Української РСР гарантується недоторканність житла. Ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому.

Стаття 54. Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом.

Стаття 55. Поважання особи, охорона прав і свобод громадян — обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

Громадяни Української РСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

Стаття 56. Громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів.

Громадяни Української РСР мають право на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків.

Стаття 57. Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків.

Громадянин Української РСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина.

Стаття 58. Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина Української РСР — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Ухилення від суспільно корисної праці є несумісним з принципами соціалістичного суспільства.

Стаття 59. Громадянин Української РСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Обов'язок громадянина Української РСР — боротися з розкраданням і марнотратством державного та громадського майна, дбайливо ставитись до народного добра.

Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом.

Стаття 60. Громадянин Української РСР зобов'язаний оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету.

Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина Української РСР.

Зрада Батьківщини — найтяжчий злочин перед народом.

Стаття 61. Військова служба в рядах Збройних Сил СРСР — почесний обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 62. Обов'язок кожного громадянина Української РСР — поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

Стаття 63. Громадянин Української РСР зобов'язаний поважати права і законні інтереси інших осіб, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку.

Стаття 64. Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, ростити гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Стаття 65. Громадяни Української РСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства.

Стаття 66. Турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей — обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 67. Інтернаціональний обов'язок громадянина Української РСР — сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

III. Національно-державний і адміністративно-територіальний устрій Української РСР

ГЛАВА 7

Українська РСР — союзна республіка в складі СРСР

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка — суверенна радянська соціалістична держава. З метою успішного будівництва

ва комуністичного суспільства, зміцнення економічної і політичної єдності, забезпечення безпеки і оборони країни Українська Радянська Соціалістична Республіка в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з Радянськими Соціалістичними Республіками...

...об'єдналась у Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдину союзну багатонаціональну державу.

Виходячи з цього, Українська РСР забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління права, визначені статтею 73 Конституції СРСР.

Поза межами, зазначеними в статті 73 Конституції СРСР, Українська РСР самостійно здійснює державну владу на своїй території.

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР.

Стаття 70. Територія Української РСР не може бути змінена без її згоди. Кордони між Українською РСР та іншими союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Стаття 71. Закони СРСР є обов'язковими на території Української РСР.

Стаття 72. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів державної влади і управління підлягають:

- 1) прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін;
- 2) контроль за додержанням Конституції Української РСР;
- 3) законодавство Української РСР;
- 4) охорона державного порядку, прав і свобод громадян;
- 5) встановлення порядку організації і діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління;
- 6) проведення єдиної соціально-економічної політики, керівництво економікою Української РСР; забезпечення науково-технічного прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів;
- 7) розроблення і затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, затвердження звітів про їх виконання;
- 8) розроблення і затвердження державного бюджету Української РСР, затвердження звіту про його виконання; керівництво здійсненням бюджетів областей і міст республіканського підпорядкування;
- 9) встановлення відповідно до законодавства СРСР доходів, що надходять на утворення державного бюджету Української РСР;
- 10) керівництво галузями народного господарства союзно-республіканського підпорядкування, об'єднаннями і підприємствами республіканського підпорядкування;

11) керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим будівництвом і благоустроєм міст та інших населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом;

12) встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; охорона навколишнього середовища;

13) керівництво народною освітою, культурними і науковими організаціями і установами в Українській РСР, охороною здоров'я, фізичною культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії і культури;

14) амністія і помидування громадян, засуджених судами Української РСР;

15) представництво Української РСР у міжнародних відносинах;

16) вирішення інших питань республіканського значення.

Стаття 73. Українська РСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР.

Українська РСР забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР.

У питаннях, що належать до її відання, Українська РСР координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування.

Стаття 74. Українська РСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Стаття 75. Суверенні права Української РСР відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР.

ГЛАВА 8

Адміністративно-територіальний устрій Української РСР

Стаття 76. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки підлягає визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою республіки.

Стаття 77. В Українській Радянській Соціалістичній Республіці є області: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська.

Містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь.

IV. Ради народних депутатів Української РСР і порядок їх обрання

ГЛАВА 9

Система і принцип діяльності Рад народних депутатів

Стаття 78. Ради народних депутатів — Верховна Рада Української РСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські Ради народних депутатів — становлять єдину систему органів державної влади.

Стаття 79. Строк повноважень Верховної Ради Української РСР — п'ять років.

Строк повноважень місцевих Рад народних депутатів — два з половиною роки.

Вибори до Рад народних депутатів призначаються не пізніше як за два місяці до закінчення строку повноважень відповідних Рад.

ГЛАВА 10

Виборча система

Стаття 84. Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 85. Вибори депутатів є загальними: всі громадяни Української РСР, які досягли 18 років, мають право обирати та бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними.

Стаття 86. Вибори депутатів є рівними: кожний виборець має один голос; усі виборці беруть участь у виборах на рівних засадах.

Стаття 87. Вибори депутатів є прямими: депутати всіх Рад народних депутатів обираються громадянами безпосередньо.

Стаття 88. Голосування під час виборів депутатів є таємним: контроль за волевиявленням виборців не допускається.

Стаття 89. Право висування кандидатів у депутати належить організаціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та іншим громадським організаціям, трудовим колективам, а також зборам військовослужбовців по військових частинах.

Громадянам Української РСР і громадським організаціям гарантується вільне і всебічне обговорення політичних, ділових і особистих якостей кандидатів у депутати, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радію.

Витрати, пов'язані з проведенням виборів до Рад народних депутатів, провадяться за рахунок держави.

Стаття 90. Вибори депутатів до Рад народних депутатів проводяться по виборчих округах.

Громадянин Української РСР не може, як правило, бути обраний більш як до двох Рад народних депутатів. Проведення виборів до Рад забезпечують виборчі комісії, які утворюються з представників від громадських організацій, трудових колективів і зборів військовослужбовців по військових частинах.

Порядок проведення виборів до Рад народних депутатів визначається законами Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 91. Виборці дають накази своїм депутатам. Відповідні Ради народних депутатів розглядають накази виборців, враховують їх при розробленні планів економічного і соціального розвитку і складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про їх реалізацію.

V. Найвищі органи державної влади і управління Української РСР

ГЛАВА 12

Верховна Рада Української РСР

Стаття 97. Найвищим органом державної влади Української РСР є Верховна Рада Української РСР.

Верховна Рада Української РСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і цією Конституцією до відання Української РСР.

Прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, державного бюджету Української РСР і звітів про їх виконання; утворення підзвітних їм органів здійснюються виключно Верховною Радою Української РСР.

Закони Української РСР приймаються Верховною Радою Української РСР або народним голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради Української РСР.

Стаття 98. Верховна Рада Української РСР обирається громадянами Української РСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з рівною кількістю населення.

Верховна Рада Української РСР за поданням обраної нею мандатної комісії приймає рішення про визнання повноважень депутатів, а в разі порушення законодавства про вибори — про визнання виборів окремих депутатів недійсними.

Стаття 99. Верховна Рада Української РСР обирає Голову Верховної Ради і чотирьох його заступників.

Голова Верховної Ради Української РСР керує засіданнями Верховної Ради Української РСР і відає її внутрішнім розпорядком.

Стаття 100. Сесії Верховної Ради Української РСР скликаються двічі на рік. Позачергові сесії скликаються Президією Верховної Ради Української РСР з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів Верховної Ради Української РСР.

Сесія Верховної Ради Української РСР складається з засідань Верховної Ради Української РСР, а також засідань постійних та інших комісій Верховної Ради Української РСР, що проводяться в період між ними.

Стаття 101. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР належить Президії Верховної Ради Української РСР, Раді Міністрів Української РСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради Української РСР, депутатам Верховної Ради Української РСР, Верховному Суду Української РСР, Прокуророві Української РСР.

Право законодавчої ініціативи мають також громадські організації в особі їх республіканських органів.

Стаття 102. Проекти законів та інші питання, внесені на розгляд Верховної Ради Української РСР, обговорюються на її засіданнях. В разі необхідності проект закону або відповідне питання можуть бути передані для попереднього або додаткового розгляду в одну або кілька комісій.

Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР вважаються прийнятими, якщо за них проголосувала більшість від загальної кількості депутатів Верховної Ради Української РСР.

Проекти законів Української РСР та інші важливі питання державного життя республіки рішенням Верховної Ради Української РСР або Президії Верховної Ради Української РСР можуть бути винесені на народне обговорення.

Стаття 103. Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР публікуються українською і російською мовами за підписами Голови і Секретаря Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 104. Депутат Верховної Ради Української РСР має право звернутися із запитом до Ради Міністрів Української РСР, до міністрів та керівників інших органів, утворених Верховною Радою Української РСР, а також до керівників розташованих на території Української РСР підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР. Рада Міністрів Української РСР або службова особа, до якої звернуто запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на даній сесії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 105. Депутат Верховної Ради Української РСР не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підда-

ний заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди Верховної Ради Української РСР, а в період між її сесіями — без згоди Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 106. Верховна Рада Української РСР обирає Президію Верховної Ради Української РСР — постійно діючий орган Верховної Ради Української РСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених цією Конституцією, функції найвищого органу державної влади Української РСР у період між її сесіями.

Стаття 107. Президія Верховної Ради Української РСР обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох заступників Голови, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 108. Президія Верховної Ради Української РСР:

1) призначає вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів;

2) скликає сесії Верховної Ради Української РСР;

3) координує діяльність постійних комісій Верховної Ради Української РСР;

4) здійснює контроль за додержанням Конституції Української РСР;

5) дає тлумачення законів Української РСР;

6) визначає порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР; встановлює і змінює межі і районний поділ областей; утворює райони і райони в містах; перетворює селища в міста; встановлює підпорядкованість міст; провадить перейменування районів, міст, районів у містах, селищ та інших населених пунктів;

7) здійснює керівництво діяльністю місцевих Рад народних депутатів;

8) скасовує постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР, рішення обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів у разі невідповідності їх закону;

9) призначає вибори до районних (міських) народних судів;

10) встановлює і присвоює почесні звання Української РСР; нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР;

11) приймає до громадянства Української РСР; вирішує питання про надання притулку;

12) видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР;

13) ратифікує і денонсує міжнародні договори Української РСР;

14) призначає і відкликає дипломатичних представників Української РСР в іноземних державах і при міжнародних організаціях;

15) приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав;

16) здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією і законами Української РСР.

Стаття 109. Президія Верховної Ради Української РСР у період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії:

1) вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів Української РСР;

2) утворює області;

3) за пропозицією Ради Міністрів Української РСР утворює і ліквідує міністерства і державні комітети Української РСР;

4) за поданням Голови Ради Міністрів Української РСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів Української РСР.

Стаття 110. Президія Верховної Ради Української РСР видає укази і приймає постанови.

Стаття 111. Після закінчення повноважень Верховної Ради Української РСР Президія Верховної Ради Української РСР зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою Української РСР нової Президії.

Новообрана Верховна Рада Української РСР скликається Президією Верховної Ради Української РСР попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів.

Стаття 112. Верховна Рада Української РСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради Української РСР, а також для сприяння проведенню в життя законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, контролю за діяльністю державних органів і організацій.

Верховна Рада Української РСР створює, коли визнає за необхідне, слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні, віднесеному до відання Української РСР.

Всі державні і громадські органи, організації і службові особи зобов'язані виконувати вимоги комісій Верховної Ради Української РСР, подавати їм необхідні матеріали та документи.

Рекомендації комісії підлягають обов'язковому розглядові державними і громадськими органами, установами та організаціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 113. Верховна Рада Української РСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй державних органів.

Верховна Рада Української РСР утворює Комітет народного контролю Української РСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці.

Стаття 114. Порядок діяльності Верховної Ради Української РСР і її органів визначається Регламентом Верховної Ради Української РСР та іншими законами Української РСР, які видаються на основі цієї Конституції.

ГЛАВА 13

Рада Міністрів Української РСР

Стаття 115. Рада Міністрів Української РСР — Уряд Української РСР — є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР.

Стаття 116. Рада Міністрів Української РСР утворюється Верховною Радою Української РСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів Української РСР, голів державних комітетів Української РСР.

За поданням Голови Ради Міністрів Української РСР Верховна Рада Української РСР може включити до складу Уряду Української РСР керівників інших органів і організацій Української РСР. Рада Міністрів Української РСР складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою Української РСР на її першій сесії.

Стаття 117. Рада Міністрів Української РСР є відповідальною перед Верховною Радою Української РСР і її підзвітною, а в період між сесіями Верховної Ради Української РСР — перед Президією Верховної Ради Української РСР, якій є підзвітною.

Рада Міністрів Української РСР регулярно звітує про свою роботу перед Верховною Радою Української РСР.

Стаття 118. Рада Міністрів Української РСР правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР.

У межах своїх повноважень Рада Міністрів Української РСР:

1) забезпечує керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, щодо розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяє здійсненню заходів щодо зміцнення грошової і кредитної системи, щодо організації державного страхування та єдиної системи обліку і статистики; бере участь у проведенні єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення; організує управління

промисловими, будівельними, сільськогосподарськими підприємствами і об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, а також іншими організаціями й установами республіканського і місцевого підпорядкування;

2) розробляє і вносить у Верховну Раду Української РСР поточні і перспективні державні плани економічного і соціального розвитку Української РСР, державний бюджет Української РСР; вживає заходів щодо здійснення державних планів і бюджету республіки; подає Верховній Раді Української РСР звіти про виконання планів і виконання бюджету Української РСР;

3) забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток Української РСР, економічних районів, областей і міст республіканського підпорядкування; координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР;

4) здійснює заходи щодо захисту інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян;

5) вживає заходів у межах, встановлених Конституцією СРСР, щодо забезпечення державної безпеки і обороноздатності країни;

6) здійснює керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів;

7) утворює в разі необхідності комітети, головні управління та інші відомства при Раді Міністрів Української РСР у справах господарського і соціально-культурного будівництва;

8) здійснює, виходячи з установленого Союзом РСР порядку, керівництво в галузі відносин Української РСР з іноземними державами та її участі в діяльності міжнародних організацій.

Стаття 119. Для вирішення питань, зв'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та інших питань державного управління як постійний орган Ради Міністрів Української РСР діє Президія Ради Міністрів Української РСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, а також інших членів Уряду відповідно до Закону про Раду Міністрів Української РСР.

Стаття 120. Рада Міністрів Української РСР на основі і на виконання законів СРСР та інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР видає постанови і розпорядження, організує та перевіряє їх виконання. Постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР є обов'язковими до виконання на всій території Української РСР.

Стаття 121. Рада Міністрів Української РСР в межах своєї компетенції має право скасовувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів, акти міністерств Української РСР, державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів.

Стаття 122. Рада Міністрів Української РСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів.

Союзно-республіканські міністерства і державні комітети Української РСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи як Раді Міністрів Української РСР, так і відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітету СРСР.

Республіканські міністерства і державні комітети Української РСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів Української РСР.

Міністерства і державні комітети Української РСР несуть відповідальність за стан і розвиток доручених їм сфер управління; в межах своєї компетенції видають акти на основі і на виконання законів СРСР, інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, законів Української РСР, інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, актів відповідних міністерств і державних комітетів СРСР, організують і перевіряють їх виконання.

Стаття 123. Компетенція Ради Міністрів Української РСР і її Президії, порядок їх діяльності, відносини Ради Міністрів з іншими державними органами, а також перелік союзно-республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР визначається на основі цієї Конституції Законом про Раду Міністрів Української РСР.

VI. Місцеві органи державної влади і управління в Українській РСР

ГЛАВА 14

Місцеві Ради народних депутатів

Стаття 124. Органами державної влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах Української РСР є обласні, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів.

Стаття 125. Місцеві Ради народних депутатів вирішують усі питання місцевого значення, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих державних органів, керують діяльністю нижче-

стоящих Рад народних депутатів, беруть участь в обговоренні питань республіканського й загальносоюзного значення, вносять з цих питань свої пропозиції.

Місцеві Ради народних депутатів керують на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджують плани економічного і соціального розвитку, місцевий бюджет і звіти про їх виконання; здійснюють керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами й організаціями; забезпечують додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян; сприяють зміцненню обороноздатності країни.

Стаття 126. У межах своїх повноважень місцеві Ради народних депутатів забезпечують комплексний економічний і соціальний розвиток на їх території; здійснюють контроль за додержанням законодавства розташованими на цій території підприємствами, установами й організаціями вищестоящого підпорядкування; координують і контролюють їх діяльність у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового та іншого обслуговування населення.

Стаття 127. Місцеві Ради народних депутатів приймають рішення в межах повноважень, наданих їм законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Рішення місцевих Рад є обов'язковими для виконання всіма розташованими на території Ради підприємствами, установами й організаціями, а також службовими особами і громадянами.

Стаття 128. Сесії місцевих Рад народних депутатів скликаються їх виконавчими комітетами не менш як чотири рази на рік.

Коло питань, які вирішуються виключно на сесіях, встановлюється законами про місцеві Ради народних депутатів.

Стаття 129. Місцеві Ради народних депутатів мають право скасовувати акти нижчестоящих Рад народних депутатів у разі невідповідності цих актів законодавству.

Стаття 130. Місцеві Ради народних депутатів обирають з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання місцевих Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їх виконавчих комітетів і вищестоящих органів державної влади і управління, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ і організацій.

Рекомендації постійних комісій місцевих Рад підлягають обов'язковому розглядові відповідними державними і громадськими органами,

підприємствами, установами та організаціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 131. Місцеві Ради народних депутатів здійснюють свою діяльність у тісному зв'язку з громадськими організаціями і трудовими колективами, виносять найважливіші питання на обговорення громадян, залучають їх до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та інших підзвітних Радам органів, сприяють роботі місцевих добровільних товариств, розвивають громадську самодіяльність населення.

ГЛАВА 15

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів

Стаття 132. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету.

Виконавчі комітети не менш як один раз на рік звітують перед Радами, що їх обрали, а також на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян.

Стаття 133. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів є безпосередньо підзвітними як Раді, що їх обрала, так і вищестоящому виконавчому і розпорядчому органіві.

Стаття 134. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів керують державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на території відповідних Рад на основі рішень Рад, що їх обрали, і вищестоящих органів державної влади і управління, забезпечують виконання цих рішень, здійснюють контроль за проведенням їх у життя.

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів скликають сесії Рад; координують роботу постійних комісій Рад; сприяють депутатам у здійсненні їх повноважень; організують виконання рішень Рад і вищестоящих органів державної влади та управління, також наказів виборців; керують підпорядкованими їм органами управління.

Стаття 135. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів приймають рішення і видають розпорядження в межах повноважень, наданих їм законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 136. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів мають право скасовувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів нижчестоящих Рад народних депутатів.

Стаття 137. Після закінчення повноважень місцевих Рад народних депутатів їх виконавчі комітети зберігають свої повноваження аж до

обрання Радами народних депутатів нового скликання виконавчих комітетів.

Стаття 138. Відділи і управління виконавчих комітетів утворюються обласними, районними, міськими, районними в містах Радами народних депутатів.

Відділи і управління виконавчих комітетів Рад народних депутатів керують дорученими їм галузями управління і підпорядковуються у своїй діяльності як відповідній Раді та її виконавчому комітетові, так і вищестоящому галузевому органу державного управління.

Перелік відділів і управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів і порядок їх утворення встановлюються законодавством Союзу РСР і Української РСР.

ІХ. Герб, прапор, гімн і столиця Української РСР

Стаття 166. Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті у променях сонця і в обрамленні колосся, з написом на стрічці: внизу вінка — «Українська РСР», на правому витку — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Над щитом між колоссям — п'ятикутна зірка.

Стаття 167. Державний прапор Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтально розташованих кольорових смуг: верхньої — червоного кольору, яка становить дві третини ширини прапора, і нижньої — лазурного кольору, яка становить одну третину ширини прапора, з зображенням у його верхній частині, на відстані однієї третини довжини від древка, золотих серпа й молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Відношення ширини прапора до його довжини — 1:2.

Стаття 168. Державний гімн Української Радянської Соціалістичної Республіки затверджується Президією Верховної Ради Української РСР.

Стаття 169. Столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки є місто Київ.

Х. Дія Конституції Української РСР і порядок її зміни

Стаття 170. Всі закони та інші акти державних органів Української РСР видаються на основі і відповідно до цієї Конституції.

Стаття 171. Зміна Конституції Української РСР провадиться рішенням Верховної Ради Української РСР, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості депутатів.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1978.

**17.14. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР
«Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення
російської мови в освітніх школах і педагогічних
навчальних закладах Української РСР»¹
(29 червня 1983 р.)**

Не для преси.

Тільки для службового користування

У світлі постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 червня 1983 року, ч. 268 «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р., ч. 473 «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік» і відповідного наказу Міністерства Освіти СРСР від 7 червня 1983 року ч. 63, Колегія Міністерства Освіти УРСР постановляє:

1. Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки затвердити (додаток).

2. Управління і відділи Міністерства Освіти УРСР, науково-дослідні інститути (НДІ) педагогіки УРСР, НДІ психології УРСР, обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти, центральний, обласний, Київський і Севастопільський міські інститути удосконалення учителів (ІУУ), ректорів педінститутів і директорів педучилищ зобов'язати безумовно виконати намічені заходи для піднесення ефективності вивчення і навчання російської мови в школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних та інших навчально-виховних установах.

Ужити всіх заходів, щоб вільне володіння російською мовою нарівні з рідною стало нормою для молоді, яка закінчила середні навчальні заклади, громадським обов'язком кожної молодої людини.

3. Обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти, ректори педінститутів і директори педучилищ повідомляють про хід виконання постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, а також даного рішення колегії Міністерства Освіти УРСР до січня 1984 і 1985 року.

4. Контроль за виконанням постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР в січні 1984 і 1985 року надається заступникові міністра тов. Тараненкові В. Е.

Підписи:

¹ Збережено правопис видання Конгресового комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні.

Додаткові заходи ¹
по удосконаленню вивчення російської мови
в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах,
дошкільних і позашкільних установах республіки.
(29 червня 1983 р.)

(Витяг)

1. Довести до відома зміст постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 року ч. 473», «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах й інших навчальних закладах союзних республік» кожному педагогічному колективові шкіл й інших навчально-виховних закладів з неросійською мовою навчання, колективам інститутів удосконалення вчителів і методичних кабінетів, педагогічним навчальним закладам і науково-дослідним інститутам.

Забезпечити організаційно-педагогічну й ідейно-політичну роботу по дальшому поліпшенню вивчення російської мови в навчальних закладах системи народної освіти УРСР, маючи на увазі, що вільне володіння російською мовою, на рівні з рідною, стає об'єктивною konieczністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому закріпленню дружби й братерства нар. СРСР, розвитку і зміцненню матеріального і духовного потенціалу радянського народу.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, дошкільних закладів, виховної роботи, Центральний ІУУ, НДІ УРСР, обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, обласні та міські НДІ, ректори педінститутів, директори педагогічних училищ.

3. До 1 серпня 1983 року в усталеному порядку ввести корективи в навчальні плани загальноосвітніх шкіл і педагогічних училищ з неросійською мовою навчання з метою поліпшити навчання російської мови.

Починаючи від 1984 року, в міру створення потрібних умов, при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання класи і групи більші, ніж 25 учнів, на дві підгрупи.

4. Удосконалювати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання для повного задоволення потреб населення.

Забезпечити беззастережне поширення мережі шкіл і клас з поглибленим вивченням російської мови й літератури (рішення колегії Міністерства Освіти від 31 жовтня 1978 року, ч. 15). Впродовж 1984—

¹ Затверджено рішенням Колегії Міністерства освіти УРСР (див. п. 1 Постанови Колегії від 29.06.1983 р.).

1985 років створити в кожному місті і районі, де існує національний склад учнів, школу (класи) з поглибленим вивченням російської мови. Краще використати досвід організації серед навчальних закладів з навчанням у них рідною і російською мовами.

У середніх і восьмирічних школах з молдавською, угорською і польською мовами навчання організувати від 1983—1984 навчального року факультативні заняття з російської мови та літератури для учнів 7—10 клас.

6. Удосконалювати форми і методи навчання російської мови дітей неросійської національності в дошкільних закладах і підготовчих класах шкіл. Згідно з новою програмою запровадити в 1983—1984 навчальному році навчання дітей російської мови в старших групах дошкільних закладів.

Для навчання дітей російської мови в дошкільних закладах, зокрема в сільських місцевостях, залучити, починаючи від 1983—1984 навчального року, вчителів російської мови, які не мають повного навчального навантаження, до загальноосвітніх шкіл.

До 1 червня 1984 року розробити рекомендації для вихователів дитячих садків і батьків по вивченню російської мови дітьми старшого дошкільного віку.

7. Поширити науково-дослідну роботу по вивченню російської мови в школах і дошкільних закладах. Внести потрібні доповнення до «Перспективного плану важливих досліджень педагогічних і психологічних наук в Українській РСР на 1981—1985 роки», передбачаючи опрацювання в 1984—1985 роках актуальних проблем теорії та практики навчання російської мови, зокрема посилення практичної спрямованості у вивченні російської мови, взаємозв'язок у навчанні російської мови і рідної в національних школах, розвиток розмовної російської мови учнів, ефективних метод і заходів навчання російської мови в школах з українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання.

11. Забезпечити до кінця XI п'ятирічки викладання російської мови в школах з неросійською мовою навчання вчителями, які мають відповідну вищу педагогічну освіту. Рационально використати для цієї мети випускників педагогічних закладів й існуючих учителів. Створити вчителям російської мови, які не мають закінченої вищої освіти, всі потрібні умови для піднесення рівня освіти шляхом заочного навчання в педагогічних інститутах і університетах.

12. Забезпечити, починаючи від 1984 по 1990 роки, прийом, якісне навчання молоді та стажування студентів старших курсів з числа осіб корінної національності республік у педагогічні інститути УРСР у кількості згідно з додатком ч. 1.

13. Підготувати на 20 лютого 1984 року для представлення Раді Міністрів УРСР пропозиції по забезпеченню додаткової потреби педагогічних навчальних закладів республіки в кадрах викладачів російської мови й літератури, виходячи з розрахунку один викладач на вісім студентів і стажерів.

14. Здійснити в 1984—1986 роках за рахунок державних капіталовкладів будівництво навчально-лабораторних корпусів і гуртожитків для розміщення студентів і стажерів факультетів російської мови й літератури в педагогічних інститутах згідно з додатком ч. 2.

15. 3 метою підвищення якості підготовки вчительських кадрів усіх фахів з російської мови в педінститутах і педучилищах з українською мовою навчання в установленому порядку в 1983—1984 роках:

— запровадити зміни в навчальні плани відповідних навчальних закладів, збільшити число годин на вивчення російської мови, використовуючи для цього час, відведений на вивчення навчальних дисциплін (за вибором) і на медичну підготовку, в потрібних випадках частину часу, відведеного на вивчення чужоземної мови;

— визначити ті педагогічні інститути, в яких буде запроваджено підготовку для шкіл з неросійською мовою навчання вчителів початкових класів, чужоземної мови з додатковим фахом «російська мова й література в національній школі»;

— за погодженням з Міністерством освіти СРСР визначити терміни та умови запровадження випускних іспитів з російської мови в педінститутах та педучилищах;

— клопотатися перед Міністерством вищих учбових закладів СРСР про введення в навчальні плани російської мови як обов'язкового предмета для тих студентів немовних факультетів педінститутів та педучилищ, що закінчили національні школи.

17. Розробити на 1 листопада 1983 року для представлення Держпланові УРСР пропозиції по збільшенню щорічного прийому до аспірантури за фахом «Російська мова та література» та «Методика російської мови та літератури» до 25 осіб.

За встановленим порядком вирішити питання про відкриття в 1984—1985 роках аспірантури з фахів: «Російська мова та література», «Методика російської мови та літератури» в Харківському, Кіровоградському та Ніжинському педінститутах.

25. Вжити додаткових заходів для широкого використання наявних можливостей морального заохочення педагогічних, методичних та керівних кадрів, що найбільше відзначилися в роботі по поліпшенню вивчення російської мови в школах республіки.

26. Передбачити в проектах бюджетів на 1984 та наступні роки потрібні асигнування;

— на підвищення (16%) ставок заробітної платні вчителів підготовчих і перших класів, які провадять зайняття з російської мови, вчителів російської мови й літератури IX—X (XI) клас загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, педагогічних училищ з неросійською мовою навчання, розташованих в сільських місцевостях та в селищах міського типу;

— на підвищення стипендіятських витрат у зв'язку з поширенням на студентів, що навчаються в педагогічних інститутах за фахом «Російська мова та література в національній школі» стипендіятського забезпечення, встановленого ухвалою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1971 року ч. 755 (постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1971 року ч. 552) для студентів юридичних інститутів.

29. Підготувати до 1 жовтня 1983 року для вирішення в установленому порядку пропозиції про перебудову журналу «Русский язык и литература в школах УССР» в журнал «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» і збільшення періодичності випуску журналу з 6 на 12 чисел річно.

30. Разом з видавництвом «Радянська школа» опрацювати до 1 жовтня 1983 року і вжити конкретних заходів для удосконалення змісту, піднесення ідейно-теоретичного й наукового рівня чинних підручників російської мови і методичних комплектів до них для шкіл з українською, молдавською і польською мовами навчання.

Підготувати до 1 листопада 1983 року пропозиції для Держкомвидаву УРСР для видання в 1985—1990 роках нових підручників російської мови для національних шкіл, ілюстрованих навчальних посібників, методичної літератури російською мовою, словників (орфографічні, пояснювальні, синонімів, фразеології та інші), художньої літератури російською мовою для учнів, студентів, учителів і викладачів педагогічних навчальних закладів з неросійською мовою навчання, враховуючи цілковите забезпечення потреб, а також для збільшення видань літератури російською мовою для дітей дошкільного віку.

Поповнити бібліотеки наукових закладів системи НДІ УРСР потрібною літературою. Разом з організаціями, які торгують книжками, виробити плани комплектування шкільних бібліотек, педагогічних навчальних закладів, інститутів удосконалення учителів, районних і міських методичних кабінетів потрібною науковою, методичною, політичною і художньою літературою російською мовою і забезпечити їхнє здійснення.

31. Підготувати до 1 грудня 1983 року пропозицію Держкіно УРСР про випуск навчальних кінофільмів з російської мови та літератури.

Розробити до 1 травня 1984 року перспективний план на 1986—1990 роки видання звукових посібників російської мови для початкових і се-

редніх клас шкіл з молдавською й угорською мовами навчання. Озвучити видані в 1981—1983 роках дитфільми з навчання російської мови в національній школі.

Забезпечити видання в 1985 році фонохрестоматій для усного курсу російської мови в підготовчих класах шкіл з молдавською і угорською мовами навчання»...

Російщення України. Науково-популярний збірник. Видання Конгресового комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні. — К., 1992. — С. 241—250.

17.15. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» (28 жовтня 1989 р.)

(Витяг)

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

I. Загальні положення

Стаття 1. Завдання законодавства про мови в Українській РСР

Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання

української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР.

Стаття 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ, організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови.

У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення.

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

Рішення по суті звернення оформляється українською мовою чи іншою мовою роботи органу або організації, до якої звернувся громадянин. За бажанням громадянина таке рішення може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Стаття 7. Охорона фондів і пам'яток мов

Українська РСР забезпечує примноження і схоронність фондів і пам'яток української мови, інших національних мов в науково-дослідних установах, архівах, бібліотеках, музеях, а також їхню охорону та використання.

Стаття 8. Захист мов

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Стаття 11. Мова роботи, діловодства і документації

В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова.

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, — мова, прийнятна для населення даної місцевості.

Стаття 13. Мова технічної і проектної документації

Технічна і проектна документація в Українській РСР виготовляється українською або російською мовою.

Стаття 14. Мова документів, які посвідчують статус громадянина Української РСР

Офіційні документи, які посвідчують статус громадянина, — паспорт, трудова книжка, документи про освіту, свідоцтво про народження, про одруження, а також документи про смерть особи виконуються українською і російською мовами.

Стаття 17. Мова у сфері обслуговування

В Українській РСР у всіх сферах обслуговування громадян вживається українська або інша мова, прийнятна для сторін.

Стаття 18. Мова судочинства

Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою.

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, судочинство може здійснюватись національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, — мовою, прийнятною для населення даної місцевості.

При розгляді в судах кримінальних і цивільних справ особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача, право виступати в суді рідною мовою.

Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу, в перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють.

III. Мова освіти, науки, інформатики і культури

Стаття 25. Мова виховання та одержання освіти

Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР.

Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.

Стаття 26. Мова виховання в дитячих дошкільних установах

В Українській РСР виховання в дитячих дошкільних установах, в тому числі в дитячих будинках, ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись дитячі дошкільні установи, де виховання дітей ведеться їхньою національною або іншою мовою.

В дитячих дошкільних установах в разі необхідності можуть створюватись окремі групи, в яких виховання ведеться іншою мовою, ніж в установах в цілому.

Стаття 27. Мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах

В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою.

У випадках, передбачених у частині третій статті 3 цього Закону, можуть створюватись загальноосвітні школи, в яких навчальна і виховна робота ведеться мовою, спільно визначеною батьками школярів.

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота ведеться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності.

Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим.

Порядок вивчення української мови особами, які прибули з інших союзних республік, або їх звільнення від її вивчення визначається Міністерством народної освіти Української РСР.

Стаття 28. Мова навчання в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах

В Українській РСР навчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах ведеться українською мовою, а у випадках, передбачених частинами другою і третьою статті 3 цього Закону, поряд з українською — і національною мовою більшості населення.

Для підготовки національних кадрів в цих закладах можуть створюватись групи з навчанням в них відповідною національною мовою.

В цих навчальних закладах можуть створюватись групи і з російською мовою навчання для громадян Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, для громадян з інших союзних республік та іноземних громадян, а також у випадках, визначених відповідними органами державного управління. Цими ж органами визначаються й навчальні заклади з російською мовою навчання.

В усіх групах з російською мовою навчання та неукраїномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови.

Стаття 35. Мова оголошень і повідомлень

Тексти офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклами і т.ін. виконуються українською мовою. Поряд з текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою.

Стаття 36. Мова маркування товарів

Маркування товарів, етикетки на товарах, інструкції щодо користування товарами, виробленими в Українській РСР, виконуються українською мовою.

Маркування товарів для вивозу за межі Української РСР здійснюється українською або російською мовою.

Назви у товарних знаках подаються українською мовою і іншими мовами не перекладаються.

V. Мова назв

Стаття 37. Мова назв державних, партійних і громадських органів і організацій

Офіційні назви державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій утворюються і подаються українською мовою. З правого боку (або внизу) ці назви можуть подаватися в перекладі іншою мовою.

Стаття 38. Мова топонімів і картографічних видань

В Українській РСР топоніми (назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць, майданів, річок і т. ін.) утворюються і подаються українською мовою. Топоніми можуть передаватися також національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Відтворення українських топонімів іншими мовами здійснюється у транскрипції.

Топоніми з-поза меж Української РСР подаються українською мовою у транскрипції з мови оригіналу.

Картографічні видання, призначені для використання в Українській РСР, готуються і публікуються українською мовою.

Стаття 39. Мова власних імен

Громадяни Української РСР користуються правом іменуватись згідно з національними традиціями, їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції.

VI. Сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами Української РСР

Стаття 40. Сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами Української РСР

На основі угод з іншими союзними республіками Українська РСР сприяє національно-культурному розвитку українців, які проживають в цих республіках.

Українська РСР подає згідно з нормами міжнародного права всебічну допомогу, за їх бажанням, освітнім школам, науковим установам, національно-культурним товариствам українців, громадянам українського походження, які проживають в зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян українського походження в навчальних закладах Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР **В. Шевченко**
Секретар Президії Верховної Ради Української РСР **М. Хоменко**

*Відомості Верховної Ради УРСР, додаток до
№ 45 від 9 листопада 1989 року. — С. 631.*

17.16. Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» (26 квітня 1990 р.)

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є суверенною соціалістичною федеративною державою. Союз РСР має повноваження, які суб'єктами федерації спільно віднесено до відання Союзу РСР.

Союзні республіки — суверенні радянські соціалістичні держави, які добровільно, на основі вільного самовизначення народів і рівноправності об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР.

Автономні республіки — радянські соціалістичні держави, які є суб'єктами федерації — Союзу РСР. Автономні республіки, автономні утворення входять до складу союзних республік на основі вільного самовизначення народів, мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР і союзних республік.

Відносини автономних республік, автономних утворень із союзними республіками, до складу яких вони входять, визначаються угодами і договорами, що укладаються в рамках Конституції СРСР, конституцій союзних та автономних республік і цього Закону.

Стаття 2. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід союзної республіки з СРСР приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування).

Порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР, визначається Законом СРСР.

Стаття 3. Територію союзної, автономної республіки, автономного утворення не може бути змінено без їхньої згоди.

Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за їх взаємною угодою, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Територіальні спори між союзними республіками, між союзними і автономними республіками, автономними утвореннями, щодо яких угоди між ними не було досягнуто, можуть передаватися за взаємною згодою для вирішення Раді Національностей Верховної Ради СРСР.

Стаття 4. Союзна, автономна республіка, автономна область, автономний округ самостійно вирішують питання розміщення виробничих і господарських об'єктів, забезпечують комплексний економічний і соціально-культурний розвиток на своїй території з урахуванням інтересів усіх народів, що в них проживають. З питань використання трудових ресурсів та охорони життєвого середовища республіки визначають умови діяльності підприємств, установ і організацій, які належать Союзові РСР та іншим союзним, автономним республікам, відповідно до законодавчих актів Союзу РСР, союзної і автономної республіки.

У галузі економічного і соціально-культурного будівництва на своїй території автономна республіка має ті ж права, що й союзна республіка, за винятком тих, які за угодою між ними належать до відання союзної республіки.

Союзні, автономні республіки, автономні утворення можуть вступати між собою в економічне і соціально-культурне співробітництво та укладати необхідні для цього двосторонні і багатосторонні угоди, які не повинні суперечити інтересам Союзу РСР, інших союзних, автономних республік, автономних утворень.

Стаття 5. Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами, здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Здійснення цього права союзної республіки не може суперечити законам СРСР і міжнародним зобов'язанням СРСР.

Стаття 6. До виключного відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його найвищих органів державної влади й управління належить:

1) прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін і доповнень, прийняття рішень про проведення референдумів у питаннях, віднесених до повноважень Союзу РСР;

2) прийняття до складу СРСР нових союзних республік, затвердження утворення нових і зміни статусу існуючих автономних республік, автономних областей і автономних округів;

3) вирішення спорів між союзними республіками, між союзними і автономними республіками, автономними утвореннями у разі їх звернення в цьому питанні до органів Союзу РСР;

4) визначення Державного кордону СРСР та його режиму;

5) організація і регулювання діяльності органів державної влади й управління Союзу РСР;

6) складення, затвердження і виконання союзного бюджету, встановлення системи державних банків СРСР, єдиної грошової системи, загальносоюзних податків і зборів;

7) розроблення перспектив соціально-економічного розвитку країни, складення і реалізація загальносоюзних програм;

8) надання Союзом РСР державних позик та економічної допомоги іноземним державам, укладення угод про державні позики і кредити, що їх одержує Союз РСР з іноземних джерел;

9) управління залізничним, повітряним, морським та магістральним трубопровідним транспортом, оборонними об'єктами, космічними дослідженнями, Єдиною енергетичною системою СРСР, загальносоюзними системами зв'язку й інформації, а також об'єктами, які належать до загальносоюзної державної власності відповідно до законодавства Союзу РСР та угод Союзу РСР і союзних республік; регулювання виробництва, зберігання і використання розщепних матеріалів;

10) визначення зовнішньої політики СРСР і укладення міжнародних договорів СРСР, представництво СРСР у міжнародних відносинах;

11) питання миру і війни, захист суверенітету і територіальної цілісності СРСР, охорона Державного кордону СРСР, встановлення принципів організації митної справи на основі єдності митної території, мита і митних зборів;

12) організація оборони, керівництво Збройними Силами СРСР, прикордонними, внутрішніми та залізничними військами, гарантування державної безпеки СРСР;

13) утворення судів Союзу РСР, встановлення єдиної системи прокурорського нагляду в СРСР.

Стаття 7. Повноваження Союзу РСР, передбачені статтею 6 цього Закону, не може бути розширено без згоди суб'єктів федерації.

Стаття 8. У сферах спільного відання Союзу РСР і союзних республік найвищим органам державної влади й управління Союзу РСР передається:

1) встановлення основ правового становища радянських громадян та їхніх громадських об'єднань, захист прав і свобод громадян СРСР незалежно від місця їх проживання;

2) встановлення загальних засад правового становища автономних республік, автономних утворень, а також національних адміністративно-територіальних одиниць; розмежування повноважень між союзними і автономними республіками, автономними утвореннями; визначення загальних засад місцевого самоврядування й організації місцевого господарства;

3) встановлення основ цивільного, земельного, лісового, водного, гірничого, кримінального, кримінально-виконавчого, фінансового, трудового законодавства, законодавства про соціальне забезпечення, про народну освіту, про охорону здоров'я, про охорону навколишнього середовища, про адміністративні правопорушення, про судоустрій і судочинство;

4) встановлення правових основ, які забезпечували б функціонування загальносоюзного ринку та його захист в інтересах усіх республік;

5) визначення загальної фінансово-кредитної політики й основ ціноутворення;

6) встановлення загальних засад політики в галузі використання трудових ресурсів, оплати й охорони праці;

7) спрямування, координація і стимулювання розвитку культури й освіти, наукових досліджень і науково-технічного прогресу;

8) загальне керівництво охороною громадського порядку і боротьбою із злочинністю;

9) встановлення загального порядку взаємовідносин союзних республік з іноземними державами та міжнародними організаціями, загальне керівництво зовнішньоекономічною діяльністю;

10) встановлення правового становища іноземних осіб та осіб без громадянства в СРСР;

11) забезпечення додержання Конституції СРСР на всій території СРСР.

Стаття 9. Союз РСР може шляхом укладення угоди з союзною республікою передати їй здійснення окремих повноважень СРСР на її території.

Союзна республіка може шляхом укладення угоди з Союзом РСР передати в його компетенцію окремі повноваження, які їй належать.

Стаття 10. У тих випадках, коли те чи інше питання, яке належить до сфери спільного відання Союзу РСР і союзних республік, не вирішено законом СРСР, союзна республіка має право самостійно здійснювати законодавче регулювання відносин у відповідній галузі. При цьому

питання відання автономних республік і автономних утворень регулюються за погодженням з ними.

Стаття 11. Конституція СРСР, закони СРСР, інші акти найвищих органів державної влади й управління СРСР є обов'язковими до виконання на всій території СРСР. У разі суперечності конституції союзної, автономної республіки Конституції СРСР діє Конституція СРСР. У разі суперечності законів та інших актів найвищих органів державної влади союзних, автономних республік Конституції СРСР, законам СРСР та іншим актам найвищих органів державної влади СРСР діють акти, видані відповідними органами Союзу РСР.

Закони СРСР та інші акти органів СРСР видаються лише у межах повноважень Союзу РСР і не повинні порушувати права союзних, автономних республік.

Стаття 12. Розбіжності між найвищими органами державної влади й управління СРСР і союзних, автономних республік з приводу законності їхніх актів розглядаються у порядку, встановленому Конституцією СРСР і Законом про конституційний нагляд в СРСР.

Стаття 13. Найвищі органи державної влади союзних, автономних республік мають право опротестовувати постанови й розпорядження Ради Міністрів СРСР, якщо вони порушують права союзної, автономної республіки. Спірне питання вирішується Верховною Радою СРСР.

Найвищі органи державної влади й управління союзних, автономних республік мають право припиняти чинність на своїй території актів міністерств, державних комітетів і відомств СРСР у разі порушення ними законодавства СРСР або відповідної союзної, автономної республіки з повідомленням про це Ради Міністрів СРСР. Спірне питання вирішує Верховна Рада СРСР у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР припинено Верховною Радою союзної, автономної республіки, або Рада Міністрів СРСР — у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР припинено Радою Міністрів союзної, автономної республіки.

Президент Союзу Радянських
Соціалістичних Республік

М. Горбачов.

Москва, Кремль.

26 квітня 1990 р. № 1457—І.

Відомості з їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. — 1990. — № 19. — Ст. 329.

Держава і право України на сучасному етапі (1991—2002 рр.)

18.1. Декларація про державний суверенітет України¹ (16 липня 1990 р.)

Верховна Рада Української РСР,
ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,
ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,
ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,
ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний
і духовний розвиток народу України,
ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,
МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу
України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

¹ Ухвалена Верховною Радою Української РСР у м. Києві.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. Державна влада

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Українська РСР регулює імміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, які створені завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів. Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українською народом, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Ця Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Закони України. — К., 1996. — Т. 1. — С. 5—9.

18.2. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.)

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки
постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. Кравчук

м. Київ, 24 серпня 1991 року

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — С. 502.

18.3. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

24 серпня 1991 року

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — С. 502

18.4. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.)

(Витяг)

Ми, Республіка Беларусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави-засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 р., далі іменовані високими договірними сторонами, констатуємо, що Союз

РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Грунтуючись на історичній спільності наших народів і зв'язках, які склались між ними, враховуючи двосторонні договори, укладені між високими договірними сторонами.

Прагнучи побудувати демократичні правові держави, маючи намір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поважання державного суверенітету...

Вважаючи, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства та взаємовигідного співробітництва між нашими державами відповідають корінним національним інтересам їх народів і служать справі миру та безпеки.

Підтверджуючи свою вірність цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, хельсінкського Заключного Акта та інших документів Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі.

Зобов'язуючись додержувати загальновизнаних міжнародних норм про права людини і народів,

Домовились про таке:

Стаття 1

Високі договірні сторони утворюють співдружність незалежних держав.

Стаття 2

Високі договірні сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи. Кожна з високих договірних сторін гарантує громадянам інших сторін, а також особам без громадянства, які проживають на її території, незалежно від їх національної приналежності чи інших відмінностей, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи відповідно до загальновизнаних міжнародних норм про права людини.

Стаття 3

Високі договірні сторони, бажаючи сприяти вираженню... самобутності національних меншинств, які населяють їх території, і унікальних етнокультурних регіонів, що склалися, беруть їх під свій захист.

Стаття 4

Високі договірні сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я...

Стаття 5

Високі договірні сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках співдружності.

Стаття 6

Держави — члени співдружності співробітничатимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, здійсненні ефективних заходів скорочення озброєнь і воєнних витрат. Вони прагнуть до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем.

Сторони поважатимуть прагнення одна одної до досягнення статуту без'ядерної зони і нейтральної держави. Держави — члени співдружності зберігатимуть і підтримуватимуть під об'єднаним командуванням спільний воєнно-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль над ядерною зброєю, порядок здійснення якого регулюється спеціальною угодою...

Стаття 7

Високі договірні сторони визнають, що до сфери їх спільної діяльності... належать:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля по мінімізації та подоланню її наслідків...

Стаття 9

Спори щодо тлумачення і застосування норм цієї угоди підлягають вирішенню шляхом переговорів...

Стаття 10

Кожна з високих договірних сторін залишає за собою право припинити дію цієї угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників угоди за рік...

Стаття 12

Високі договірні сторони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що впливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР.

Стаття 13

Ця угода не зачіпає зобов'язань високих договірних сторін щодо третіх держав.

Ця угода відкрита для приєднання всіх держав — членів колишнього Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї угоди.

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів співдружності є місто Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав — членів співдружності припиняється.

Укладено в місті Мінську 8 грудня 1991 р.

За Республіку Беларусь

За РРФСР Б. Єльцин

За Україну

С. Шушкевич, В. Кебич

Г. Бурбудіс

Л. Кравчук, В. Фокін

Голос України. — 1991. — 10 грудня.

18.5. Указ Президента України «Про Збройні сили України» (12 грудня 1991 р.)

З метою забезпечення обороноздатності України, боєготовності військ, підтримання дисципліни і правопорядку серед особового складу, надання процесу реформування угруповань військ керованого характеру

постановляю:

1. Відповідно до Закону України «Про оборону України» та Закону України «Про Збройні сили України» на базі військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, сил Чорноморського флоту, інших військових формувань, що дислокуються на території України,

крім військ, які входять до складу стратегічних сил стримування, створити Збройні сили України. Всю цю роботу провести поетапно у відповідності до Концепції про оборону і створення Збройних сил України, схваленої Верховною Радою України.

2. Встановити, що міністр оборони України у виконанні функціональних обов'язків підпорядковується безпосередньо Президентові України. На нього покладаються обов'язки Командуючого Збройними силами України.

3. Міністру оборони України організувати на перехідний період, до завершення процесу створення Збройних сил України, безпосереднє адміністративне управління військами, дислокованими на території України.

4. Міністру оборони України організувати суворий контроль за станом військ, їх плановими передислокаціями, переміщенням військової техніки, озброєнь і майна.

5. Міністру оборони України подати на затвердження Президенту України не пізніше 20 січня 1992 р. план утворення структур Збройних сил України.

6. Указ довести до всіх військових частин, установ та оголосити особовому складу.

7. Указ набирає чинності з дня його підписання.

Президент України

Л. Кравчук

Демократична Україна. — 1991. — 14 грудня.

18.6. Указ Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України» (15 січня 1992 р.)

Президія Верховної Ради України *постановляє*:

1. Затвердити музичну редакцію Державного гімну України, автором музики якої є М.М. Вербицький.

2. Запровадити повсюдне виконання Державного гімну України, затвердженого цим Указом, з 16 січня 1992 р.

3. Визнати таким, що втратив чинність, Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 22 березня 1978 р. «Про Державний гімн Української РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1978 р., № 14, ст. 214).

Голова Верховної Ради України

І. Плющ

Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 17. — С. 217.

18.7. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» (28 січня 1992 р.)

Верховна Рада України

постановляє:

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Голова Верховної Ради України

І. Плющ

*Відомості Верховної Ради України. — 1992. —
№ 19. — С. 257.*

18.8. Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України» (19 лютого 1992 р.)

Верховна Рада України

постановляє:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються).

2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Голова Верховної Ради України

І. Плющ

*Відомості Верховної Ради України. — 1992. —
№ 40. — С. 592.*

**18.9. Конституційний договір
між Верховною Радою України та Президентом України
про основні засади організації та функціонування
державної влади і місцевого самоврядування в Україні
на період до прийняття нової Конституції України
(8 червня 1995 р.)**

(Витяг)

Верховна Рада України

як єдиний законодавчий орган — з одного боку, та

Президент України

як глава держави і глава виконавчої влади — з другого боку, тобто

Сторони,

що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу,

виходячи з того, що

відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також політичних і державно-правових реформ;

відхилення Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям», спрямованого на реалізацію положень Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», унеможливує належне функціонування всього державного механізму як у центрі, так і на місцях, стримує проведення економічних реформ, веде до подальшого зубожіння переважної більшості населення, загострення соціальних конфліктів;

наявність глибокої економічної, а також політичної кризи призводить до соціальної напруги в суспільстві, його криміналізації та до політичного протистояння владних структур,

з метою

уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України і нормами Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та введення цього Закону в систему правових актів, що визначають конституційний лад України;

подальшого забезпечення розвитку та успішного завершення конституційного процесу в Україні,

прагнучи до

забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах кризового стану;

створення надійних гарантій існування суверенної України, збереження цілісності та недоторканності її території;

реформування державної влади на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи;

створення політико-правових умов для здійснення економічних реформ, підтримання виробництва, забезпечення фінансової стабільності та соціального захисту населення;

запобігання політичному протистоянню владних структур з його можливими руйнівними наслідками для долі всієї країни і суспільства;

забезпечення громадянського миру і спокою в Україні та створення умов для гідного життя і праці людини, консолідації всіх здорових сил суспільства,

враховуючи

позитивні надбання, здобуті в тривалому процесі узгодження позицій Президента України та Верховної Ради України під час роботи над проектом Закону «Про державну владу та місцеве самоврядування в Україні»,

на основі

доброї волі Сторін, взаємних поступок та компромісу дійшли згоди про таке:

I

На період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 року більшістю голосів народних депутатів України, а саме:

РОЗДІЛ I **Загальні положення**

Стаття 1. Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян.

В Україні діє принцип верховенства Права.

Стаття 2. Вся повнота влади в Україні належить народові. Народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо — шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Ніхто не може привласнити право здійснювати державну владу.

Стаття 3. Державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову.

Стаття 4. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на території відповідно міста, селища, села.

Стаття 5. Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, охорона життя, честі і гідності людини — обов'язок держави.

Суспільне життя в Україні базується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною.

Закон гарантує рівний захист усіх форм власності, соціальну спрямованість ринкової економіки.

РОЗДІЛ II

Верховна Рада України

Стаття 6. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади України, до складу якого входять 450 народних депутатів, обраних на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Чергові вибори народних депутатів України проводяться в першу неділю квітня після закінчення чотирирічного строку повноважень попереднього складу Верховної Ради України.

Наступні вибори народних депутатів України проводяться за змішаною мажоритарно-пропорційною системою.

Порядок проведення виборів народних депутатів України, визначення їх результатів та визнання повноважень здійснюється відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України».

Статус народного депутата України визначається Законом України «Про статус народного депутата України».

Стаття 7. Верховна Рада України проводить свою роботу сесійно.

Сесії Верховної Ради України складаються з пленарних засідань Верховної Ради України, а також засідань постійних та інших комісій, що проводяться у період між пленарними засіданнями.

Верховна Рада України збирається на першу сесію на тридцятий день після проведення виборів за повідомленням Голови Центральної виборчої комісії.

Чергові сесії скликаються Президією Верховної Ради України. Позачергові сесії скликаються Головою Верховної Ради України, Президією Верховної Ради України з їх ініціативи, або за пропозицією не менш як 1/3 складу Верховної Ради України, або з ініціативи Президента України.

Верховна Рада України працює відповідно до Регламенту Верховної Ради України, який має силу Закону.

Стаття 17. Верховна Рада України:

1) приймає Конституцію України, закони України, кодекси та інші кодифіковані акти, вносить до них зміни і доповнення, дає їх офіційне тлумачення;

2) здійснює контроль за виконанням Конституції України, законів України та постанов Верховної Ради України;

3) здійснює контроль у сфері захисту прав людини;

4) розглядає та приймає рішення щодо Програми діяльності новоствореного Уряду України;

5) розглядає, вносить зміни і затверджує поданий Президентом України Державний бюджет України та здійснює контроль за його виконанням;

6) затверджує загальнодержавні програми економічного, соціального і національно-культурного розвитку, а також щодо охорони навколишнього природного середовища;

7) призначає вибори Президента України, проголошує акт про його обрання, приймає відставку Президента України;

8) розглядає щорічні та позачергові доповіді Президента України про внутрішню і зовнішню політику України;

9) ратифікує, денонсує міжнародні договори України чи оголошує про їх укладення або приєднання України до них;

10) приймає рішення про свій саморозпуск та одночасно призначає дострокові вибори народних депутатів України;

11) призначає вибори до місцевих Рад;

12) затверджує загальну структуру, чисельність Збройних Сил України, Прикордонних військ України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України;

13) затверджує укази Президента України про оголошення стану війни, запровадження воєнного стану на всій території України чи в окремих її місцевостях у разі воєнного нападу або загрози воєнного нападу на Україну, рішення про їх припинення або скасування, укладення миру і про загальну або часткову мобілізацію на території України у разі оголошення стану війни;

14) затверджує укази Президента України про запровадження на всій території України або в окремих її місцевостях надзвичайного стану;

15) утворює Раду оборони України і визначає перелік посадових осіб, які входять до її складу;

16) затверджує за поданням Президента України склад Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України та Президента України;

17) призначає за спільним поданням Голови Верховної Ради України і Президента України Голову Конституційного Суду України. Призначає половину складу суддів Конституційного Суду України. Приймає присягу суддів Конституційного Суду України;

18) призначає за поданням Президента України Голову Верховного Суду України, Голову Вищого арбітражного суду України, Голову Правління Національного банку України та звільняє їх;

19) призначає та звільняє Генерального прокурора України за поданням Президента України;

20) призначає за поданням Президента України суддів Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України та звільняє їх у встановленому законом порядку;

21) повторно розглядає закон, щодо якого Президентом України застосовано вето;

22) приймає рішення з питань адміністративно-територіального устрою України, проводить найменування та перейменування населених пунктів України;

23) може оголосити вотум недовіри усьому складові Уряду України чи окремим його членам, що тягне за собою їх відставку;

24) приймає за власною ініціативою або з ініціативи не менш як трьох мільйонів виборців рішення про проведення всеукраїнських референдумів, оголошує результати всеукраїнських референдумів;

25) здійснює контроль за наданням Україною позик, економічної та іншої допомоги іноземним державам, а також за укладенням угод про державні позики і кредити та за використанням позик і кредитів, одержуваних Україною від іноземних держав;

26) скасовує правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції і законам України;

27) застосовує вето щодо указів Президента України у разі невідповідності їх Конституції і законам України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України.

Верховна Рада України передає на підпис Президентові України прийняті нею закони для наступного обнародування.

Верховна Рада України розглядає і вирішує питання, що не належать згідно з чинними нормами Конституції України та цим Зако-

ном до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, представницьких органів та органів місцевого самоврядування, а також не є такими, що вирішуються виключно всеукраїнським референдумом.

Верховна Рада України не може делегувати свої повноваження іншим органам, крім випадків, передбачених Конституцією України та цим Законом.

РОЗДІЛ III **Президент України**

Стаття 19. Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади України.

Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах.

Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

Стаття 20. Президентом України може бути обраний громадянин України віком від 35 до 65 років, який проживає в Україні не менш як 10 останніх років перед обранням і володіє державною мовою.

Стаття 21. Президент України обирається громадянами України строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 24. Президент України:

1) виступає гарантом державного суверенітету, незалежності, недоторканності кордонів, національної безпеки, територіальної цілісності України, додержання Конституції і законів України, прав та свобод людини і громадянина;

2) звертається з посланнями до народу України;

3) подає Верховній Раді України щорічні та позачергові доповіді про внутрішню і зовнішню політику України;

4) очолює систему органів державної виконавчої влади України;

5) створює, реорганізує і ліквідує міністерства, відомства, інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, призначає (затверджує) і звільняє з посад керівників цих органів;

6) скасовує акти центральних і місцевих органів державної виконавчої влади України, а також акти органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції та законам України, а також указам і розпорядженням Президента України;

7) здійснює в межах, встановлених законом, управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності;

8) є Верховним Головнокомандувачем Збройними Силами України, призначає і звільняє вище командування Збройних Сил України, вживає заходів щодо забезпечення обороноздатності держави;

9) очолює Раду Національної безпеки України та затверджує її персональний склад;

10) подає на розгляд Верховної Ради України проект Державного бюджету України та звіт про його виконання;

11) спільно з Головою Верховної Ради України подає кандидатуру для призначення Верховною Радою України Голови Конституційного Суду; призначає половину складу суддів Конституційного Суду України;

12) подає кандидатури для призначення Верховною Радою України на посади Голови Верховного Суду України, Голови Вищого арбітражного суду України, Генерального прокурора України, Голови Правління Національного банку України, а також для призначення суддів Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України;

13) призначає за поданням Міністерства юстиції України, погодженим з Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України, суддів загальних та арбітражних судів;

14) здійснює зовнішню політику України, веде переговори і підписує міжнародні договори України; призначає і відкликає дипломатичних представників України в іноземних державах та при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав;

15) подає на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України та Президента України;

16) приймає рішення про визнання іноземних держав;

17) нагороджує державними нагородами України, присвоює почесні звання України; засновує президентські відзнаки і нагороджує ними;

18) присвоює вищі військові звання, дипломатичні ранги, інші спеціальні звання і класні чини та військові звання суддям військових судів;

19) вирішує питання прийняття до громадянства і виходу з громадянства України, надання притулку іноземним громадянам та особам без громадянства; вживає заходів щодо захисту інтересів громадян України поза її межами;

20) здійснює помилювання осіб, засуджених судами України; видає укази про амністію;

21) приймає рішення про оголошення стану війни, запровадження воєнного стану на всій території України чи в окремих її місцевостях у разі воєнного нападу або загрози воєнного нападу на Україну, рішення

про їх припинення або скасування, укладення миру і невідкладно вносити ці питання на розгляд Верховної Ради України, а також оголошує загальну або часткову мобілізацію на території України у разі оголошення стану війни;

22) оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами екологічного лиха;

23) оголошує на всій території України або в окремих її місцевостях надзвичайний стан відповідно до Закону України «Про надзвичайний стан»;

24) здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам та органам.

РОЗДІЛ IV

Уряд України — Кабінет Міністрів України

Стаття 29. Уряд України — Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним.

Уряд України у своїй діяльності керується Конституцією, законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, Програмою діяльності Уряду, схваленою Верховною Радою України.

Стаття 30. Прем'єр-міністр України організує і координує роботу Уряду — Кабінету Міністрів України, діючи в межах, визначених Президентом України.

РОЗДІЛ V

Суди України

Стаття 36. Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди складають судову систему України.

Судові рішення ухвалюються іменем України.

Стаття 37. Суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави шляхом здійснення правосуддя.

Суди є незалежними. Усі державні та інші установи і громадяни зобов'язані поважати незалежність судів. Суди у своїй діяльності підкоряються тільки закону.

Суди України мають самостійне бюджетне фінансування.

Стаття 38. Конституційний Суд України є незалежним органом судової влади, що забезпечує відповідність законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Стаття 39. Правосуддя в Україні здійснюється у формі судочинства в цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах, а також у формі прийняття рішень з питань відповідності чинному законодавству правових актів посадових осіб, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Будь-яке втручання у здійснення правосуддя забороняється. Судові рішення не підлягають перегляду інакше як судом і у встановленому законом порядку. Створення надзвичайних або особливих судів в мирний час не допускається. Створення та діяльність таких судів у воєнний час регулюється законом.

Стаття 40. Судді є недоторканими, незалежними і підкоряються тільки закону. Статус суддів, порядок їх призначення визначаються Конституцією України і законами України.

Стаття 41. Судовий нагляд за законністю судових рішень загальних і арбітражних судів здійснюється відповідно Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України.

Стаття 42. Судді усіх судів, крім суддів Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України та Конституційного Суду України, призначаються Президентом України за поданням Міністерства юстиції України, погодженим відповідно з Верховним Судом України і Вищим арбітражним судом України.

РОЗДІЛ VI **Прокуратура України**

Стаття 43. Прокуратура України є органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі.

На Генерального прокурора України і підпорядкованих йому прокурорів покладається:

1) нагляд за додержанням Конституції та законів України органами та посадовими особами державної виконавчої влади, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, а також громадянами України, особами без громадянства;

2) нагляд за додержанням законодавства з питань прав і свобод громадян;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і попереднє слідство;

4) розслідування злочинів у справах, які віднесені до компетенції органів прокуратури;

5) підтримання державного обвинувачення в суді;

б) нагляд за додержанням законів у місцях виконання кримінальних покарань, а також за застосуванням інших заходів примусового характеру;

7) захист майнових та інших інтересів громадян, юридичних осіб і держави.

Стаття 44. Генеральний прокурор України призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Президента України.

Стаття 45. Прокурори у здійсненні своїх повноважень є незалежними і керуються тільки Конституцією та законами України.

Організація, повноваження, порядок діяльності Прокуратури України визначаються Законом України «Про прокуратуру».

РОЗДІЛ VII

Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування в Україні

Стаття 46. Органами державної виконавчої влади в областях, містах Києві та Севастополі (як містах загальнодержавного значення) і районах (крім районів у містах, за винятком міст Києва і Севастополя) є відповідно обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, які очолюють голови цих адміністрацій.

Стаття 49. Органами місцевого самоврядування в селах (сільрадах), селищах, містах є відповідно сільські, селищні та міські Ради, що обираються згідно з законодавством України громадянами України, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Стаття 59. Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України.

Автономна Республіка Крим самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією України та законами України.

РОЗДІЛ VIII

Заключні положення

Стаття 60. Цей Закон набирає чинності з дня його офіційного опублікування і діє до прийняття нової Конституції України.

Стаття 61. Законодавство України діє в тій частині, що не суперечить нормам цього Закону.

II

До прийняття нової Конституції України положення чинної Конституції України діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором.

III

Визнати за необхідне створення належних умов для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні з тим, щоб прийняти нову Конституцію України в строк не пізніше одного року з дня підписання цього Конституційного Договору.

IV

До прийняття нової Конституції України Сторони суворо дотримуватимуться положень цього Конституційного Договору і діятимуть у повній відповідності до нього.

До прийняття нової Конституції Сторони не виноситимуть на всеукраїнський референдум, консультативний референдум та опитування громадської думки інших питань, крім прийняття нової Конституції України, текст якої буде узгоджений Сторонами.

Сторони усвідомлюють, що невиконання положень цього Конституційного Договору призведе до хаосу в суспільному житті, розвалу економіки, виникнення загрози громадянського конфлікту і поставить під сумнів саме існування суверенної демократичної України.

* * *

Цей Конституційний Договір набирає чинності з моменту його підписання Президентом України та Головою Верховної Ради України і є відкритим для підписання народними депутатами України.

Конституційний Договір укладено 8 червня 1995 року в місті Києві у двох примірниках, тексти яких є рівно автентичними.

Голова Верховної Ради України
Президент України

Олександр МОРОЗ
Леонід КУЧМА

*Відомості Верховної Ради України. — 1995. —
№ 18. — С. 133.*

18.10. Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» (28 червня 1996 р.)

Верховна Рада України

постановляє:

Стаття 1. Прийняти Конституцію України.

Стаття 2. Визнати такою, що втратила чинність, Конституцію (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами і доповненнями.

Стаття 3. Визнати таким, що втратив чинність, Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Голова Верховної Ради України
Президент України

О. Мороз
Л. Кучма

м. Київ, 28 червня 1996 року № 254/96-ВР

*Відомості Верховної Ради України. — 1996. —
№ 30. — Ст. 142.*

ПЕРЕДМОВА	3
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. Стародавні держави на території Північного Причорномор'я (IX ст. до н. е. — VI ст. н. е.)

1.1. Геродот про розселення скіфів	5
1.2. Геродот про життя і звичаї скіфів	7
1.3. Гіппократ про життя і звичаї скіфів	9
1.4. Повідомлення Страбона про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря	10

РОЗДІЛ 2. Ранньофеодальна держава Київська Русь (VI — початок XIII ст.)

2.1. Про антів та їх протистояння з аварами. Витяг з «Історії» Менандра Протектора	13
2.2. Маврикій у «Стратегіконі» про слов'ян і антів	14
2.3. «Повість минулих літ» про розселення слов'ян	15
2.4. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором (945 р.)	16
2.5. «Повість минулих літ» про Олега, Володимира і Ярослава	18
2.6. Про смерть Ярослава Мудрого і його заповіт. Поділ Київської Русі	20
2.7. Міжусобна війна князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів проти князя полоцького Всеслава Брючиславича (1067 р.)	21
2.8. З'їзд князів у Любечі в справі міжкнязівських взаємин (1097 р.)	21
2.9. З'їзд князів у справі міжкнязівських взаємин і відносин з половцями на Уветичах і на р. Золотчі (1100—1101 рр.)	22

РОЗДІЛ 3. Джерела та основні риси права Київської Русі

3.1. Коротка Руська Правда (за Академічним списком другої половини XV ст.)	24
3.2. Руська Правда. Розширена редакція (за Троїцьким списком)	27
3.3. Устав Святого князя Володимира, крестившого Руськую землю, о церковних судех	35
3.4. Статут князя Ярослава про церковні суди (Розширена редакція)	37

РОЗДІЛ 4. Галицько-Волинська держава

4.1. Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.)	41
4.2. Рукописання князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.)	41
4.3. Лев Данилович, князь галицький, надає церкві святого Спаса село Страшевичі (до 1301 р.)	42
4.4. Грамота руських князів Володимира-Андрія і Львова Юрійовича до великого магістра німецького ордена Карла (9 серпня 1316 р.)	42

РОЗДІЛ 5. Литовсько-Руська держава

5.1. Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок загарбання литовськими феодалами українських земель у 1362 р.	43
5.2. Звітка літопису про захоплення литовськими феодалами українських земель (1362 р.)	43
5.3. Городельський привілей (1413 р.)	43
5.4. Розповідь літописця про боротьбу між литовськими князями і їх прагнення зберегти своє панування на Україні (30-ті роки XV ст.)	45
5.5. Жалувана грамота короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам і мesticан (2 травня 1457 р.)	46
5.6. Судебник князя Казимира Ягеловича, даний Литві 29 лютого 1468 року	47
5.7. Ліквідація литовським урядом місцевої князівської влади в Київському князівстві. Виступ киян проти воеводи Гаштовта в 1471 році	48

5.8. Устава на волоки (1 квітня 1557 р.)	48
5.9. Литовський статут 1566 р.	50

РОЗДІЛ 6. Правове становище України у складі Речі Посполитої

6.1. Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі й Литви в одну державу — Річ Посполиту (1569 р.)	70
6.2. «Генрікові артикули» (Статті)	72
6.3. Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті (1590 р.)	73
6.4. Жалувана грамота короля Сигізмунда III магнатові О. Вишневецькому на володіння землями на Полтавщині (1590 р.)	73
6.5. Статут Великого князівства Литовського, виданий у Кракові в 1588 році	75
6.6. Розпорядження короля Владислава IV про заборону православним на Україні і в Білорусії мати вищі школи (4 березня 1635 р.)	85
6.7. Куруківська угода між представниками уряду Речі Посполитої і Українським козацтвом (27 жовтня 1625 р.)	85
6.8. Інвентар села Бобичі Володимирського повіту, з переліком повинностей селян (1640 р.)	86
6.9. Із скарги шляхтича І. Коленди на ігумена Київського Миколопустинського монастиря І. Трохимовича за побиття селян села Ходосова і за знущання над ними (1645 р.)	87
6.10. З Інструкції Волинської православної шляхти послам на Варшавський сейм про утиски православних у Польщі (1645 р.)	88
6.11. Звістки І. Єрлича про сваволю і терор над українським населенням коронного стражника шляхтича О. Лаща (1646 р.)	88
6.12. Ординація Війська Запорозького, заведена польським урядом. Організація Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої (1638 р.)	89

РОЗДІЛ 7. Запорозька Січ

7.1. Відомості та свідчення про Московію, Україну, Запорозьку Січ й українських козаків	92
7.2. Про етимологію понять «Січ» та «кіш» та їх значення	95
7.3. Про склад Війська Запорозького низового, його чисельність та густоту заселення Вольностей Запорозьких	97
7.4. Про військовий та територіальний устрій Вольностей Запорозьких	101
7.5. Ради у запорожців. Військова рада, її регламент та функції. Курінні та паланкові ради	104
7.6. Про ознаки влади у запорожців	109
7.7. Посадові особи Запорозької Січі. Військова старшина, військові службовці, «отамання» та їх функції. «Батьки», або «сивоусі діди». Похідна і паланкова старшина	111
7.8. Звичаєве козацьке право про злочини та покарання	121
7.9. Про суддів, покарання і страти на Січі	123
7.10. Про судовий процес у запорожців	127
7.11. Уривки з опису Запорозької Січі невідомого учасника (1740 р.)	129
7.12. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі	130

РОЗДІЛ 8. Козацько-гетьманська держава (середина XVII — кінець XVIII ст.)

8.1. Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.)	133
8.2. Лист коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV про повстання козаків і селян під проводом Богдана Хмельницького (21 березня 1648 р.)	133
8.3. Договір, укладений Богданом Хмельницьким з польським командуванням біля Зборова (серпень 1649 р.)	136
8.4. Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.)	138
8.5. Універсал про звільнення настаської шляхти від військової служби та постойв військ (15 січня 1654 р.)	139
8.6. Проект договору Війська Запорозького з Оттоманською Портою (Туреччиною) про торгівлю	140

8.7. Статті Богдана Хмельницького, ствержені царем і боярською думою, які визначали умови військового договору між Московією і Військом Запорозьким (21 березня 1654 р.)	142
8.8. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)	146
8.9. Лист Богдана Хмельницького до кримського хана Махмет-Гірея (24 жовтня 1654 р.)	149
8.10. Лист Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава (16 листопада 1656 р.)	150
8.11. Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про союз зі Швецією (26 січня 1657 р.)	151
8.12. Гадяцький трактат	152
8.13. Переяславські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.)	159
8.14. Московські статті, схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)	161
8.15. Розпорядження Московського уряду стольникові О. Измайлову про проведення перепису населення українських міст і сіл для уточнення його оподаткування (січень 1666 р.)	165
8.16. Глухівські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.)	167
8.17. Коломацькі статті, які закріпляли за козацькою старшиною привілеї і вольності та посилювали визиск посполитого населення (25 липня 1687 р.)	172
8.18. Статті Константинопольського договору про південноукраїнські землі і про взаємовідносини між Московією і Туреччиною в південній смузі (3 липня 1700 р.)	175
8.19. Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину (1701 р.)	177
8.20. Розмір грошових і натуральних податків у Гетьманщині в першій половині XVIII ст.	177

8.21. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені 5 квітня 1710 р. у Бендерах	179
8.22. «Вивід прав України» Пилипа Орлика	194
8.23. Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.)	199
8.24. Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.)	200
8.25. Настанова Катерини II князю О. В. Вяземському при вступі його на посаду генерал-губернатора (1764 р.)	215
8.26. Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)	216
8.27. Кучук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною (10 липня 1774 р.)	217
8.28. Яський мирний договір між Росією і Туреччиною (29 грудня 1791 р.)	218
8.29. Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)	219
8.30. Жалована грамота дворянству (1785 р.)	220

**РОЗДІЛ 9. Суспільно-політичний лад і право
в українських землях другої половини
XVII — 70-х рр. XVIII ст. у складі Речі Посполитої**

9.1. Інвентар села Камінна гора, Володимирського повіту, з визначенням розміру панщини, чиншу та натуральної данини (21 квітня 1655 р.)	222
9.2. Скарга панів Негребецьких на жителів Умані, Камінки і Кублича, що зруйнували їх маєток у Негребівці (18 січня 1664 р.)	223
9.3. Статті Андрусівського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою (30 січня 1667 р.)	225
9.4. Привілей, виданий польським королем Яном III полковнику М. Булизі на право володіння Овруцьким війтовством (21 червня 1683 р.)	227
9.5. Статті з укладеного в Москві договору про «Вічний мир» і дружбу між Московією і Річчю Посполитою (26 квітня 1686 р.)	228
9.6. Уривок з інструкції послам від шляхти Київського воєводства на сейм з вимогою повернути силою землі, звільнені козаками на чолі з С. Палієм (листопад 1701 р.)	230

9.7. Універсал волинського каштеляна Ф. Ледуховського, в якому повідомляється про повстання під керівництвом Самуся (серпень 1702 р.)	231
9.8. Уривок з постанови сеймика Подільського воєводства про ополчення шляхти для боротьби з повсталими селянами на чолі з Шпаком (липень 1704 р.)	232
9.9. Інвентар с. Милостова на Волині з перерахуванням повинностей, які мали відбувати селяни поміщиків (листопад 1704 р.)	232
9.10. Наказ польського коронного гетьмана А. Синявського полковникові Острозького ординарного полку взяти участь в каральних діях проти повсталих селянських загонів у Волинському воєводстві (липень 1721 р.)	233
9.11. Лист козацького полковника Верлана до писаря Волковича, де повідомляється про похід козаків на Кам'янець, Броди та Збараж (липень 1734 р.)	234
9.12. Повідомлення газети «Kurjer Polski» про дії гайдамацьких загонів на Білоцерківщині (листопад 1737 р.)	234
9.13. Універсал коронного гетьмана Й. Потоцького, в якому він загрожує карами усім, хто буде допомагати опришкам, керованим О. Довбушем (серпень 1742 р.)	236
9.14. Уривок із звернення шляхти Київського воєводства до коронного гетьмана Й. Потоцького з проханням надати допомогу в боротьбі проти гайдамацьких загонів (червень 1750 р.)	237
9.15. Розпорядження адміністрації Браніцького графства (Галичина) про повинності кметів (1762 і 1773 рр.)	238
9.16. Інвентар с. Колоного, Київського воєводства, із зазначенням селянських повинностей (березень 1768 р.)	238
9.17. Інвентар с. Вовковия на Волині із зазначенням повинностей, які мусили відбувати селяни поміщикаві Й. Рогозинському (січень 1792 р.)	240

РОЗДІЛ 10. Державність та право на українських землях у складі Російської імперії (XIX— початок XX ст.)

10.1. Зібрання малоросійських прав 1807 р.	241
10.2. Положення про євреїв (13 квітня 1835 р.)	245
10.3. Звід законів цивільних	246
10.4. Маніфест 19 лютого 1861 р.	249

10.5. Положення про викуп селянами їх садіб та польових угідь (19 лютого 1861 р.)	252
10.6. Місцеве Положення про поземельне влаштування селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях малоросійських: Чернігівській, Полтавській та частині Харківської (19 лютого 1861 р.)	253
10.7. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській (19 лютого 1861 р.)	255
10.8. Про заборону української мови. Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва (18 липня 1863 р.)	257
10.9. Положення про земські установи (1 січня 1864 р.)	258
10.10. Про заборону українського письменства. Урядовий указ 1876 року, підписаний імператором в м. Емс.	260
10.11. Програмові засади братства тарасівців	261
10.12. Про створення військово-польових судів (19 серпня 1906 р.)	263
10.13. Столипінський указ про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування (9 листопада 1906 р.)	264

РОЗДІЛ 11. Суспільно-політичний устрій і право Галичини, Буковини та Закарпаття в складі Австро-Угорської імперії (XIX — початок XX ст.)

11.1. Конституційний закон про права громадян для королівств і областей, що представлені в рейхсраті (12 грудня 1867 р.)	267
11.2. Конституційний закон на зміну закону від 26 лютого 1861 р. про імперське представництво (21 грудня 1867 р.)	269
11.3. Конституційний закон про здійснення урядової влади (21 грудня 1867 р.)	275
11.4. Конституційний закон про встановлення імперського суду (21 грудня 1867 р.)	276
11.5. Конституційний закон про судову владу (21 грудня 1867 р.)	277
11.6. Конституційний закон на зміну і доповнення основного закону про імперське представництво 21 грудня 1867 р., а також законів 2 квітня 1873 р. і 12 листопада 1886 р. (14 червня 1896 р.)	279
11.7. Австрійський статут цивільного судочинства 1896 р.	280

РОЗДІЛ 12. Держава і право України в 1917—1920 рр.

12.1. Про зречення імператора Миколи II від престолу російського та про зняття з себе верховної влади (2 березня 1917 р.)	292
12.2. Наказ Делегації Центральної Ради до Тимчасового Уряду (11 травня 1917 р.)	293
12.3. Резолюція Української Центральної Ради з приводу відповіді Тимчасового Правительства на домагання, предложені делегацією Української Центральної Ради (3 червня 1917 р.)	294
12.4. I Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.)	295
12.5. II Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.)	298
12.6. Статут Генерального Секретаріату	299
12.7. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні (4 серпня 1917 р.)	301
12.8. Склад Центральної Ради (з матеріалів доповіді Мандатної Комісії VI сесії Центральної Ради) (серпень 1917 року)	302
12.9. Постанова Центральної Ради про склад і завдання правительства (9 вересня 1917 р.)	304
12.10. Звернення Генерального Секретаріату «до всіх громадян України» (27 жовтня 1917 р.)	305
12.11. Відозва крайового комітету охорони революції в Україні (27 жовтня 1917 р.)	305
12.12. III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)	307
12.13. Тлумачення Генерального Секретаріату III Універсалу Української Центральної Ради (12 листопада 1917 р.)	309
12.14. Закон про правонаступництво (25 листопада 1917 р.)	310
12.15. Закон про утворення Генерального Суду (2 грудня 1917 р.)	311
12.16. Маніфест Раднаркому радянської Росії до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради (5 грудня 1917 р.)	312
12.17. Відповідь Генерального Секретаріату на маніфест з ультимативними вимогами Раднаркому радянської Росії (5 грудня 1917 р.)	314
12.18. Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії (5 грудня 1917 р.)	317
12.19. Закон «Про порядок видання законів» (8 грудня 1917 р.)	318

12.20. Закон «Про Головну скарбницю і Держбанк УНР». (9 грудня 1917 р.)	319
12.21. Закон «Про випуск державних кредитових білетів УНР» (6 січня 1918 р.)	321
12.22. IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.)	322
12.23. Закон про національно-персональну автономію (9 січня 1918 р.)	326
12.24. Ухвала про організацію Реєстрового Вільного Козацтва (28 січня 1918 р.)	326
12.25. Мирний договір між Українською Народною Республікою з одної, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони (9 лютого 1918 р.)	327
12.26. Закон про Державний Герб України (12 лютого 1918 р.)	330
12.27. Закон про державну мову (березень 1918 р.)	330
12.28. Закон про поділ України на землі (6 березня 1918 р.)	330
12.29. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) (29 квітня 1918 р.)	331
12.30. Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.)	340
12.31. Закони про тимчасовий державний устрій України (квітень 1918 р.)	341
12.32. Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного Пана Гетьмана всієї України (1 серпня 1918 р.)	345
12.33. Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах (1918 р.)	347
12.34. Наказ міністра народної освіти про утворення національної нижчої початкової школи (1918 р.)	347
12.35. Закон Української Держави про заснування Української Академії наук (1918 р.)	348
12.36. Декларація Української Директорії (1918 р.)	348
12.37. Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові (18 жовтня 1918 р.)	353
12.38. Прокламація Української Національної Ради (19 жовтня 1918 р.)	354

12.39. Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року	354
12.40. Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю	356
12.41. Закон про виділ Української Ради (4 січня 1919 р.)	357
12.42. Універсал Директорії Української Народної Республіки (22 січня 1919 р.)	358
12.43. Ухвала Української Національної Ради про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою (3 січня 1919 р.)	359
12.44. Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель (22 січня 1920 р.)	360
12.45. Універсал Трудового Конгресу України (28 січня 1919 р.)	360
12.46. Політична Конвенція між Польщею і Україною (21 квітня 1920 р.)	362
12.47. Військовий договір Директорії з урядом Польщі (24 квітня 1920 р.)	363
12.48. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 р.)	364

РОЗДІЛ 13. Радянська державність в Україні 1920—30-х рр.

13.1. Резолюція першого з'їзду Рад України про зрив роботи з'їзду Рад у Києві (11 грудня 1917 р.)	368
13.2. Резолюція першого з'їзду Рад України про самовизначення України (12 грудня 1917 р.)	369
13.3. Резолюція першого з'їзду Рад України про організацію влади на Україні (12 грудня 1917 р.)	370
13.4. Перший Циркуляр Центрального Виконавчого Комітету Рад України (17 грудня 1917 р.)	371
13.5. Із протоколу засідання Тимчасового Робітничо- Селянського уряду України (27 грудня 1918 р.)	373
13.6. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухвалена Президією III Всеукраїнського З'їзду Рад (14 березня 1919 р.)	374

13.7. Декрет Всеросійського ЦВК про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів (1 червня 1919 р.)	377
13.8. Постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про створення Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому) (11 грудня 1919 р.)	378
13.9. Тимчасове положення Всеукраїнського революційного комітету про організацію Радянської влади на Україні (22 грудня 1919 р.)	379
13.10. Постанова Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про завершення роботи та припинення діяльності Всеукраїнського революційного комітету і створення Ради Народних Комісарів УСРР (19 лютого 1920 р.)	381
13.11. Союзний робітничо-селянський договір між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою (28 грудня 1920 р.)	382
13.12. Постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про радянське будівництво» (1 березня 1921 р.)	383
13.13. Постанова ВУЦВК про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії та про утворення Держполітуправління (22 березня 1922 р.)	387
13.14. Постанова ВУЦВК про затвердження «Положення про прокурорський нагляд» (28 червня 1922 р.)	389
13.15. Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня 1922 р.)	392
13.16. Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня 1922 р.)	394
13.17. Нотифікація Уряду Української РСР про зовнішні зносини республіки, вручена Народним Комісаріатом Закордонних Справ УСРР іноземним представникам у Москві (23 липня 1923 р.)	398
13.18. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про перетворення центральних установ (20 вересня 1923 р.)	399
13.19. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1929 р.)	400

13.20. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про установаження єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкову прописку паспортів» (27 грудня 1932 р.)	410
13.21. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про утворення Головного управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ Союзу РСР» (27 грудня 1932 р.)	411
13.22. Директивний лист ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР всім обкомам партії та облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України (23 січня 1933 р.)	411
13.23. Записка Наркомзему УСРР Центральному Комітетові КП(б)У про голодування та смертність населення у Київській області і необхідність надання продовольчої допомоги (14 березня 1933 р.)	412
13.24. Інструкція усім партійно-радянським працівникам і усім органам ОДПУ, суду і прокуратури (8 травня 1933 р.)	414
13.25. Постанова ЦВК СРСР «Про утворення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» (16 липня 1934 р.)	417
13.26. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про особливу нараду при НКВС СРСР» (5 листопада 1934 р.)	418
13.27. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.)	420

РОЗДІЛ 14. Радянська правова система в Україні (1920—30-х рр.)

14.1. Постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР (27 січня 1920 р.)	433
14.2. Постанова Всеукраїнського ревкому про застосування виняткового заходу покарання — розстрілу — до активних контрреволюціонерів в Україні (2 лютого 1920 р.)	433
14.3. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про запровадження української мови в школах і радянських установах (21 вересня 1920 р.)	434
14.4. Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.)	435
14.5. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1922 р.)	441
14.6. Земельний кодекс УСРР (1922 р.)	445

14.7. Кодекс законів про працю УСРР (1922 р.)	447
14.8. Цивільний кодекс УСРР (1922 р.)	451
14.9. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.)	454
14.10. Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР, злочини проти порядку управління), затверджене ЦВК СРСР (25 лютого 1927 р.)	459
14.11. Постанова Раднаркому УСРР про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське (13 серпня 1929 р.)	462
14.12. Наказ ОДПУ СРСР № 44/21 (2 лютого 1930 р.)	464
14.13. Постанова ЦВК і РНК СРСР про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна (7 серпня 1932 р.)	466
14.14. Інструкція Верховного Суду та ОДПУ СРСР про механізм застосування репресій за постановою ЦВК та Раднаркому Союзу РСР (7 серпня 1932 р.)	467
14.15. Постанова і інструкція Раднаркому УСРР про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба під час голоднечі (11 листопада 1932 р.)	470
14.16. Постанова Раднаркому УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» (20 листопада 1932 р.)	473
14.17. Постанова Раднаркому УСРР «Про одноразовий податок на одноосібні господарства» (21 листопада 1932 р.)	475
14.18. Розпорядження Наркомюсту УСРР прокурорам на місцях про репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель (25 листопада 1932 р.)	476
14.19. Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» (6 грудня 1932 р.)	478
14.20. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) (2 липня 1937 р.)	479
14.21. Із оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447 «Про операції по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів» (30 липня 1937 р.)	480
14.22. Із постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 року	484

РОЗДІЛ 15. Державність і право на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)

- 15.1. Маніфест делегації Української Національної Ради в Чернівцях до населення Буковини (5 листопада 1918 р.) 486
- 15.2. Протокол про передачу владних повноважень президентом краю О. Ерцдорфом представникам української та румунської громад Буковини (6 листопада 1918 р.) 487
- 15.3. Повідомлення про перехід влади в Чернівцях до представників української і румунської громад (після 6 листопада 1918 р.) 488
- 15.4. Закон Угорського парламенту про автономію «Руської країни» в рамках Угорщини (25 грудня 1918 р.) 489
- 15.5. Ухвала Всенародних Зборів угорських українців (21 січня 1919 р.) 491
- 15.6. Меморандум Е. Бенеша про правове становище закарпатських українців у складі Чехословаччини (17 травня 1919 р.) 492
- 15.7. Лист Генерального Секретаря Паризької мирної конференції до міністра закордонних справ Чехословаччини Берттгетота (23 травня 1919 р.) 494
- 15.8. Звернення делегації УНР до Паризької мирної конференції з приводу її рішення про передачу Буковини до Румунії (17 травня 1918 р.) 494
- 15.9. Заява Українського клубу Польського сейму у Варшаві з приводу анексії Східної Галичини буржуазною Польщею (24 березня 1923 р.) 497
- 15.10. Директива Міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека закордонним представництвам Польщі про основи політики щодо Західної України (15 лютого 1939 р.) 498
- 15.11. Маніфест Центральної Української Народної Ради з приводу початку угорської окупації частини Закарпаття та перенесення столиці Підкарпатської Держави до м. Хуст (10 листопада 1938 р.) 501
- 15.12. Конституційний закон Чехо-Словацької республіки про автономію Карпатської України (22 листопада 1938 р.) 505
- 15.13. Проголошення самостійності Карпатської України (15 березня 1939 р.) 512
- 15.14. Наказ по військовому відомству Карпатської України про формування штатів управління (15 березня 1939 р.) 512

РОЗДІЛ 16. Держава і право України в роки другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)

- 16.1. Лист секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна рейхсканцлеру Німеччини А. Гітлеру (21 серпня 1939 р.) 513
- 16.2. Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.) 513
- 16.3. Таємний додатковий протокол (23 серпня 1939 р.) 514
- 16.4. Німецько-Радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (28 вересня 1939 р.) 515
- 16.5. Довірчий протокол (28 вересня 1939 р.) 516
- 16.6. З Декларації Українських Народних Зборів про прийняття Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і включення її до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (27 жовтня 1939 р.) 517
- 16.7. З Декларації Українських Народних Зборів про націоналізацію банків та великої промисловості Західної України (28 жовтня 1939 р.) 517
- 16.8. З Декларації Українських Народних Зборів Західної України про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців (28 жовтня 1939 р.) 518
- 16.9. Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і з'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1 листопада 1939 р.) 519
- 16.10. Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (15 листопада 1939 р.) 520
- 16.11. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей в складі Української РСР (4 грудня 1939 р.) 520
- 16.12. Закон про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки (2 серпня 1940 р.) 522
- 16.13. Політичні вказівки ОУН Бандери (травень 1941 р.) 522
- 16.14. Меморандум ОУН Бандери до уряду Райху (15 червня 1941 р.) 523

16.15. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.)	526
16.16. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про затвердження Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах воєнних дій» (22 червня 1941 р.)	529
16.17. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про режим робочого часу робітників і службовців в період війни» (26 червня 1941 р.)	532
16.18. Постанова Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і Центрального Комітету ВКП(б) «Про створення Державного Комітету Оборони» (30 червня 1941 р.)	532
16.19. Акт про відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.)	533
16.20. Декларація українського уряду відновленої у Львові Української Держави (3 липня 1941 р.)	534
16.21. Про трудову повинність та примусову працю (5 серпня 1941 р.)	536
16.22. Декрет Гітлера про створення Райхскомісаріату Україна (20 серпня 1941 р.)	537
16.23. Секретна інструкція Розенберга Еріху Коху, райхскомісару України (18 листопада 1941 р.)	538
16.24. Постанова ДКО № ГОКО-192сс «Про членів сімей зрадників Батьківщини» (24 червня 1942 р.)	545
16.25. Постанова Пленуму Верховного суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» (25 листопада 1943 р.)	546
16.26. Закон СРСР «Про надання союзним республікам повноважень в галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат» (1 лютого 1944 р.)	548
16.27. Закон СРСР «Про створення військових формувань союзник республік і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат» (1 лютого 1944 р.)	549

16.28. Закон Української РСР «Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР» (4 березня 1944 р.)	549
16.29. Постанова Державного комітету оборони СРСР про спеціальні заходи щодо західних областей України (березень 1944 р.)	550
16.30. Платформа Української Головної Визвольної Ради (липень 1944 р.)	552
16.31. Постанова Пленуму Верховного суду СРСР № 12/8/у/с «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації «ОУН» (7 серпня 1944 р.)	555
16.32. Про включення Української РСР і Білоруської РСР в число первісних членів Міжнародної Організації. Резолюція конференції Об'єднаних націй у Сан-Франціско, одноголосно прийнята другим пленарним засіданням конференції (27 квітня 1945 р.)	555
16.33. Про запрошення Української РСР і Білоруської РСР на конференцію Об'єднаних націй у Сан-Франціско. Резолюція конференції Об'єднаних націй у Сан-Франціско, одноголосно прийнята на засіданні Виконавчого Комітету конференції (30 квітня 1945 р.)	556

РОЗДІЛ 17. Радянська державність та право в Україні (1945—1991 рр.)

17.1. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну (29 червня 1945 р.)	557
17.2. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР (22 січня 1946 р.)	558
17.3. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель по областях Української РСР» (23 січня 1946 р.)	559
17.4. Закон СРСР «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР в Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік — в Ради Міністрів союзних і автономних республік» (15 березня 1946 р.)	561
17.5. Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи по виконанню директиви Й. В. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель (15 вересня 1947 р.)	562

17.6. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (2 червня 1948 р.)	565
17.7. Перелік позасудових органів, що діяли у 1930—40-і і на початку 1950-х років і були наділені правами розглядати справи про державні злочини	566
17.8. Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР (19 лютого 1954 р.)	568
17.9. Закон Союзу РСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР» (26 квітня 1954 р.)	568
17.10. Кримінальний кодекс Української РСР (1960 р.)	569
17.11. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (8 грудня 1961 р.)	576
17.12. Указ Президії Верховної Ради СРСР про громадян татарської національності, які проживали в Криму (5 вересня 1967 р.)	578
17.13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.)	579
17.14. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» (29 червня 1983 р.)	597
17.15. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» (28 жовтня 1989 р.)	602
17.16. Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» (26 квітня 1990 р.)	608

РОЗДІЛ 18. Держава і право України на сучасному етапі (1991—2002 рр.)

18.1. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)	613
18.2. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.)	617

18.3. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)	618
18.4. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.)	618
18.5. Указ Президента України «Про Збройні сили України» (12 грудня 1991 р.)	621
18.6. Указ Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України» (15 січня 1992 р.)	622
18.7. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» (28 січня 1992 р.)	623
18.8. Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України» (19 лютого 1992 р.)	623
18.9. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (8 червня 1995 р.)	624
18.10. Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» (28 червня 1996 р.)	634

Навчальне видання

**ХРЕСТОМАТІЯ
З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Шеф-редактор
КОВАЛЬСЬКИЙ В. С., кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *О. Г. Пазюк*
Коректор *А. ? Кравченко*
Комп'ютерний набір *Л. М. Сисоєва*
Комп'ютерна верстка *О. М. Коваленко*
Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 12.06.2003. Формат 60x90/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Гарн. Palatino Linotype. Умовн. друк. арк. 41. Обл.-вид. арк. 35,55.
Наклад 12000 (1-й завод 1—3000) прим. Зам. № . Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 19 від 20.03.2000.)

З питань придбання літератури звертатися до видавництва «Юрінком Інтер»
за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б; тел. 411-64-03

Віддруковано в ЗАТ «Віпол» ДК № 15.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.